

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

На правах рукопису

БОГДАШИНА Олена Миколаївна

УДК 930 (477) «186/192»: 165. 731

ПОЗИТИВІЗМ В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ПРОЦЕСІ В УКРАЇНІ

1860-х – 1920-х рр.

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація

на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант:
доктор історичних наук, професор
Кравченко Володимир Васильович

Київ – 2011

ЗМІСТ:

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1. 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ.....	16
1. 2. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.....	48
1. 3. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	57
РОЗДІЛ ДРУГИЙ. РЕЦЕПЦІЯ ПОЗИТИВІЗМУ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ В УКРАЇНІ (60-ті рр. ХІХ ст. – 20-ті рр. ХХ ст.).	
2. 1. Сутність «раннього» позитивізму та його вплив на становлення позитивіст- ської історіографії в Україні. Роль різних світоглядних і наукових традицій у поширенні позитивізму.....	75
2. 2. Особливості сприйняття ідей позитивізму науковцями українських земель (60-ті – 90-ті рр. ХІХ ст.).....	125
2. 3. Еволюція поглядів істориків під впливом нових напрямів суспільної думки (90-ті рр. ХІХ ст. – 20-ті рр. ХХ ст.).	193
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. ОСНОВНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОЗИ- ТИВІСТСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ В УКРАЇНІ (60-ті рр. ХІХ ст. – 20-ті рр. ХХ ст.)	
3. 1. Позитивістське трактування об'єкта, предмета та завдань історичної науки, її міждисциплінарних зв'язків.....	224
3. 2. Еволюція принципів та методів історіописання.....	250
3. 3. Вплив позитивізму на розвиток теорії та методики історичного джерелознавства:	
3. 3. 1. Поняття історичного джерела та класифікація джерел: позитивістські новації.....	283
3. 3. 2. Джерелознавча критика, завдання, методи: розробка академічного стандарту.....	288

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ. ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ ІСТОРИКАМИ-ПОЗИТИВІСТАМИ

4. 1. Суспільний прогрес та критерії його оцінки.....	297
4. 2. Проблема суспільної еволюції.....	317
4. 3. Сутність цивілізаційного підходу.....	334
4. 4. Нове розуміння закономірностей історичного процесу.....	342
4. 5. Погляди позитивістів на співвідношення факторів суспільного розвитку.....	355
4.6. Оцінка суб'єктів історичного процесу.....	371
ВИСНОВКИ.....	395
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	411

ВСТУП

Актуальність теми. Для новітньої української історіографії характерним є активний процес осмислення свого досвіду, модернізації методології та методики наукових досліджень, зростання інтересу до теоретико-методологічних проблем, що невіддільне від її інтеграції у європейський та світовий історіографічний простір. У цьому контексті актуальним є дослідження позитивістського історіописання на українських землях у 60-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст., коли позитивізм набув пріоритетного характеру в історіографічному процесі. Актуальність поставленої проблеми зумовлюється, по-перше, особливо важливим місцем позитивізму в світовій історіографічній традиції і його колосальним впливом на розвиток історичної думки в Україні. По-друге, необхідністю критичного переосмислення теоретико-методологічних засад наукової спадщини істориків, які працювали на українських землях в означений період, визначення місця позитивістського варіанту історіописання в інтелектуальній історії та культурі. По-третє, відсутністю спеціальних досліджень, присвячених аналізу позитивізму як домінуючої моделі історіописання в історіографічному процесі в Україні. По-четверте, доцільністю визначення передумов і особливостей зародження та розвитку позитивізму в історичній науці на всіх теренах України, його впливу на історіографічний процес. По-п'яте, потребами застосування позитивістської методології пошуку і опрацювання джерел, наукової інтерпретації джерельної інформації, запровадження її до наукового обігу.

У наукових працях Л. О. Журавльова [1296, с. 2] й інших авторів та енциклопедіях [1671, с. 744 та ін.] позитивізм здебільшого характеризується як один з основних напрямів філософії [1444] XIX – XXI ст. з виділенням чотирьох етапів його еволюції від раннього до постпозитивізму [1671, с. 744]. Між тим позитивізм в історичній науці в Україні 60-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. передусім був теоретико-методологічною основою історіописання. Актуальність теми позитивістського історіописання в історичній думці на українських землях посилюється також у зв'язку з відсутністю спеціальних монографічних і дисертаційних досліджень, в яких позитивізм аналізувався би в цілому – як методологічна модель в історичній

науці в Україні 60-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. На сьогодні загальна оцінка ролі позитивізму в історичній науці в Україні досліджуваного періоду чітко не визначена. Вивчення позитивістського варіанту історіописання актуалізує переосмислення теоретико-методологічних засад наукової спадщини істориків, а також їх ролі в інтелектуальній історії та культурі українських земель досліджуваного періоду.

Сучасний етап розвитку світової та української історіографії відзначається розширенням джерельної бази, оскільки до цього часу не всі історичні джерела введені до наукового обігу, а значна частина опублікованих праць є бібліографічними раритетами.

На сьогодні чітко не визначена загальна оцінка ролі позитивізму в історіографічному процесі в Україні означеного періоду.

Відомі різні визначення історіографічного процесу. Я. С. Калакура характеризує історіографічний процес як «послідовне просування історичної думки, збагачення історичних знань, розвиток історичної науки» [1352, с. 32; та ж думка: 1351, с. 101]. І. І. Колесник подає більш об'ємне визначення: «Історіографічний процес – це об'єктивний, цілісний процес генези та розвитку історичного пізнання, накопичення та удосконалення історичних знань. На перебіг історіографічного процесу мають вплив зовнішні, соціокультурні та внутрішні чинники. Історіографічний процес обіймає не тільки історію ідей, концепцій, методів, а також історію наукових інституцій, організаційних структур» [1394, с. 36]. У серії розвідок [1583, с. 70–71; 1586; 1589 та ін.] Т. М. Попова розглядає даний концепт як систему, до складу якої входять три складові: 1) головна: внутрішня (когнітивна) «система деперсоніфікованого історичного знання»; 2) інфраструктура історичної науки: кадри, система організації історичної науки та історичної освіти, архівів та книгосховищ, доступність джерел та умови роботи з ними, система видань наукової продукції, історична періодика, матеріально-економічна база тощо; 3) соціокультурні умови, в тому числі менталітет, культурні та наукові традиції, загальнонаукові інтеграційні процеси, політика уряду у галузі науки, соціальне «замовлення», «престижність» історичної науки тощо [1589, с. 51–52, 54–55; подібна думка: 1590, с. 158].

Розглядаючи обрану тему дисертаційного дослідження у першу чергу як історію ідей, вважаємо можливим головну увагу зосередити на першій з названих Т. М. Поповою складових. Аналіз соціокультурних умов та наукової інфраструктури у нашому дослідженні підпорядкований вивченню розвитку історичного пізнання, накопичення та удосконалення історичних знань. Аналіз ролі позитивізму в еволюції історичної думки є достатнім предметом дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана у відділі джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Дисертаційне дослідження пов'язано з науково-дослідною темою інституту «Історико-культурна спадщина України XVII – XX століть» (номер державної реєстрації 0105U007946).

Мета і завдання дослідження.

Головна мета дисертаційної роботи полягає у всебічному дослідженні місця і ролі позитивізму в розвитку історичної науки на теренах України в 60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.; у з'ясуванні та аналізі головних елементів позитивістської моделі історіописання.

Головними дослідницькими завданнями визначені наступні:

- проаналізувати стан дослідження проблеми, охарактеризувати всі групи використаних джерел і встановити їх репрезентативність;
- дослідити витоки, зародження та регіональну специфіку поширення позитивізму, виявити провідні тенденції його розвитку та обґрунтувати періодизацію поширення ідей позитивізму в історичній науці в Україні;
- простежити взаємозв'язок позитивістського варіанту історіописання в Україні із загальними тенденціям розвитку історичної науки;
- виявити спільні та відмінні риси розвитку позитивістської історіографії в різних регіонах України, зокрема, на Наддніпрянщині, Сході і Півдні України, в Галичині та Буковині;

- визначити співвідношення доктрини позитивізму і національної ідеї, насамперед в українській, а також польській та інших національних історіографіях в Україні;
- виділити головні елементи позитивістської моделі історіописання в Україні;
- окреслити внесок істориків-позитивістів у розвиток теорії та методики джерелознавства;
- опрацювати пропозиції та рекомендації щодо використання надбань позитивістської історіографії у сучасних умовах.

Об'єктом дослідження виступає процес зародження, розвитку та згорання позитивістської моделі історіописання в історичній науці на теренах України 60-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. у контексті європейської історичної традиції.

Предметом дослідження є провідні тенденції поширення позитивістської моделі історіописання в історіографічному процесі України в контексті історії та методології історичної науки.

Хронологічні рамки дослідження (60-ті рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.) охоплюють період визнання позитивізму більшістю істориків головною моделлю (стосовно 1920-х років однією з основних моделей) історіописання.

Вивчення рецепції позитивізму в історичній науці неможливе без використання наукових праць 40-х – 50-х років XIX ст. Перші відгуки на роботи О. Конта в часописах Росії та Австро-Угорщини з'являються в 1843 – 1846 рр. З другої половини 50-х років XIX ст. на українських землях поширилися франкомовні та англomовні видання праць фундаторів позитивізму О. Конта, Г. Спенсера та твори послідовників нового вчення (європейських, польських, українських та російських істориків і соціологів). А з кінця 50-х років XIX ст. ідеї та роботи засновників і послідовників позитивізму вже популяризували в лекціях з історії університетські викладачі. Ці два десятиріччя можна назвати першим перехідним періодом – часом переходу від романтичного до позитивістського варіанту історіописання або періодом передпозитивізму [1865, s. 135].

Домінування ідей «раннього» («першого») позитивізму в історичній науці в Україні припадає на 1860-ті – 1870-ті роки. У 1860-х рр. розпочинається видання

російськомовних та польськомовних праць Дж. Ст. Мілля та Г. Спенсера, збільшується кількість позитивних рецензій науковців та публіцистів на роботи фундаторів та послідовників «першого» позитивізму.

Головними рисами «раннього» («першого») позитивізму були: натуралізм (орієнтація на методи природничих наук), органіцизм (аналогії з біологічним організмом), еволюціонізм (визнання постійного розвитку суспільства), феноменалізм (визнання неможливості пізнання суті речей) у поєднанні з елементами природничого та «вульгарного» матеріалізму. Позитивізм у цей період сприяв зменшенню впливу теологічних та ідеалістичних теорій. Постулати позитивізму сприймалися як останнє слово науки і стали «символом віри» для освічених кіл суспільства.

З 1880-х рр. науковці та суспільство загалом перестали беззастережно сприймати позитивізм як визнаний у науковому співтоваристві стандарт фаховості та професійності. «Другий» (модернізований, «зрілий») позитивізм в результаті впливу здебільшого неокантіанських та марксистських ідей, а також внутрішнього розвитку самої теорії відрізнявся від «першого» відмовою від біологічного редукціонізму та жорсткого детермінізму в поясненні суспільних явищ. Між тим С. І. Лиман датує середину 1880-х років як остаточну методологічну перемогу позитивізму в історіографії підросійської України [1448, с. 3]. На нашу думку, початок домінування позитивістської методології в історіографії на усіх українських землях чітко простежується вже двадцятьма роками раніше. А оцінка цього домінування як перемоги чи панування є не зовсім доречною.

Перші два десятиріччя ХХ століття – період кризи класичної моделі позитивістського історіописання. Цьому сприяє і поширення конкуруючих з ним нових ідей – неоромантизму та релігійного реформаторства. Їх послідовники критикували основні засади позитивістського варіанту історіописання та акцентували увагу на питаннях культури і людської психології. Водночас позитивізм піддавали критиці ортодоксальні (В. І. Ленін) та «легальні» (С. М. Булгаков, П. Б. Струве, М. І. Туган-Барановський) марксистки.

Проте переважна частина науковців досліджуваного періоду продовжувала дотримуватися позитивістських принципів історіописання.

Позитивістська теорія історичного процесу існувала в суспільній думці на українських землях до кінця 20-х рр. ХХ ст. У роботах істориків радянської України 1920-х рр. схвальні оцінки позитивізму частково зберіглися переважно в роботах науковців старшого покоління. Натомість у синтезі з іншими теоріями в наукових працях істориків Західної України та еміграції позитивістські ідеї залишалися й у 1930-х рр.

Ми не розглядаємо ідеї неопозитивізму, оскільки цей науковий феномен виходить за хронологічні рамки дисертаційного дослідження. Остаточне організаційне оформлення неопозитивізму, як відомо, відбулося в 1929 р. з опублікуванням маніфесту «Наукове розуміння світу. Віденський гурток». Стаття голови гуртка М. Шліка «Поворот у філософії» відкривала перший номер журналу «Erkenntnis» («Пізнання») (1930 р.). Представники львівсько-варшавської філософської школи 1930-х років, як вказують М. Марчук і Б. Починок, тяжіли до Віденського гуртка [1475, с. 26]. Проте на початку ХХ ст. вже був відомий термін «неопозитивізм». Саме з розвитком соціології у Франції (Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль, А. Лаланд) Є.-В. Де-Роберті пов'язував появу неопозитивізму [415]. У Росії, як вказував І. А. Голосенко, ряд ідей неопозитивізму висловлювали у перші два десятиріччя ХХ ст. П. О. Сорокін, К. Тахтарев, А. С. Звоницька [1248, с. 50]. Тому В. А. Потульницький відносить формування неопозитивізму до кінця ХІХ – початку ХХ ст. При цьому київський професор виділив такі його елементи: «відмова від теорії історичного прогресу і зосередження уваги на порівняльному соціологічному вивченні окремих культур і народів; особлива увага до соціально-економічної історії, аж до визнання соціально-економічного чинника системоутворюючим, відмова від монізму та економічного детермінізму в історії; визнання повторюваності основних елементів і стадій у суспільно-політичному процесі; відстоювання єдності наукового знання з урахуванням специфіки історії як суспільної за своєю природою науки» [1605, с. 290]. Ці риси, на нашу думку, є більш характерними для модернізованого позитивізму кінця ХІХ – початку ХХ ст., який не зводився до емпіріокритицизму чи до генетичної соціології.

Територіальні межі дисертації визначені етнічними українськими землями у сучасних державних кордонах України, що перебували в досліджуваній період у складі Російської та Австро-Угорської імперій (з 1917 – 1918 рр. – інших держав).

Конструкт «історична наука в Україні» широко представлений у текстах багатьох українських дослідників з кінця 1990-х років до сьогодні. Однак більшість із них старанно уникають конкретизації змістового наповнення цього поняття та похідних термінів. Дефініція «історична наука в Україні» – уявний інтелектуальний простір, що конструюється, виходячи з етнокультурних меж побутування українства у відповідну добу. Дана дефініція може й повинна використовуватися в науковому дослідженні, незважаючи на відсутність адміністративно-політичної цілісності українських земель у минулому. В іншому випадку буде важко зрозуміти, чому представники різних регіонів згодом усе-таки зробили вибір на користь єдиної України; цього навряд чи можна було очікувати без наявності певних рис культурної спільності в минулому, синхронізації історико-культурного розвитку західної та східної частин України.

Конструкт «історична наука в Україні» трактується нами як розвиток української, російської, польської, румунської та інших національних історіографій на теренах України, насамперед у наукових, навчальних і просвітницьких осередках Києва, Харкова, Одеси, Ніжина, Львова, Чернівців та інших міст. Становлення позитивістської історіографії відбувалося в модерному соціально-культурному просторі, позначеному університетами, науковими товариствами, видавництвами, архівами, музеями, головним чином у середовищі міської, насамперед університетської, інтелігенції. Цей простір існував поза державними кордонами й відзначався певною цілісністю завдяки подібній інституційній структурі. У підросійській Україні діяли Київський університет св. Володимира та Історичне товариство Нестора-літописця при ньому, а також Харківський і Новоросійський університети, Ніжинський історико-філологічний інститут та історико-філологічні товариства при них. У Львові серед головних польських наукових інституцій слід назвати університет імені Франца І (у 1918 – 1939 роках імені Яна-Казимира), Національний заклад імені Оссолінських, Історичне товариство, серед українських – Наукове

товариство ім. Шевченка. У Чернівцях у 1875 р. відкрито австрійський (після 1918 року – румунський) університет. На Закарпатті в другій половині XIX – 20-х рр. XX ст. вищі навчальні заклади та наукові установи історичного профілю не діяли. Більшість з них нині перебувають у межах сучасних кордонів держави Україна. У цьому спільному інтелектуальному просторі були репрезентовані різні версії й моделі національного історіописання, передусім російського, польського, українського зі своїми речниками, адептами, прихильниками і т. п.

Принагідно зауважимо, що університетські викладачі були водночас державними чиновниками і це певною мірою також впливало на їх наукову діяльність. Поведінку науковців, як підкреслює С. І. Лиман, коригували «магія докторських та магістерських ступенів, бажані професорські звання, перспективи отримати за службу особисте, і навіть спадкове дворянство (для тих, хто його не мав)» [1447, с. 51]. Він пише про «стійку перевагу в поліетнічній Російській імперії XIX ст. станово-корпоративних та конфесійних рефлексів [останнє слово, на нашу думку, не досить вдале – О. Б.] над національними» [1447, с. 24], про «часту ротацію професорсько-викладацького складу в межах всієї Російській імперії» [1447, с. 25] [подібне явище було характерно і для Австро-Угорщини – О. Б.]. Медієвістів підросійських українських земель харківський дослідник характеризує як «регіональних представників загальноросійського служилого вченого світу» [1447, с. 25]. На його переконання «вчені українських земель Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської) імперії були представниками німецько-австрійського чи польського вченого світу, що відбивав і їх національно-релігійний склад» [1447, с. 25].

Службова та громадська діяльність, наукова творчість учених українських земель досліджуваного часу проходили в різнонаціональному соціокультурному середовищі та в річищі різних національних історіографій. Національна історіографія означеного періоду трактується у дисертації в двох значеннях: в етнокультурному (українська, польська, єврейська та ін.) та в рамках державної нації (російська та австрійська).

Позитивістський канон історіописання в 1860-х – 1920-х роках був загально-прийнятним саме серед професійних істориків, а не аматорів-краєзнавців. Наукові

праці нечисленних представників угорської [див. детальніше дисертацію О. В. Ферков: 1724] та болгарської [див. детальніше монографію Л. В. Горіної: 1253] історіографій мали переважно фактографічний характер.

Дослідники, що проживали на Закарпатті, перебували поза університетськими колективами та (за деякими винятками) поза науковими товариствами. Ця обставина позначилася на рівні та характері їхніх розвідок, які, за оцінкою О. С. Мазурка, не відповідали академічному стандарту історіописання і були маловідомими широкому науковому загалу [1464]. На думку Д. Д. Данилюка та О. В. Ферков, для істориків Закарпаття різних національностей було характерним поєднання просвітницьких і ліберальних переконань зі збереженою романтизацією історії [1272; 1724]. Д. Д. Данилюк, О. С. Мазурок та О. В. Ферков не характеризують методологію праць істориків Закарпаття другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. як позитивістську.

Подібно до угорських та болгарських (серед винятків – професор Харківського університету М. С. Дринов) науковців єврейські історики перебували поза університетською корпорацією та провідними науковими товариствами. Специфіка релігійного світогляду більшості єврейських істориків здебільшого заважала сприймати раціоналістичний за суттю позитивізм (із застереженнями дане зауваження не стосується С. М. Дубнова). З огляду на це нами меншою мірою аналізуються роботи єврейських істориків, які були маловідомими, принаймні малоцитованими, в науковому співтоваристві досліджуваного часу.

З інших мотивів у дисертації менша увага приділяється працям учених Буковини (за винятком М. М. Кордуби, який був представником Львівської історичної школи М. С. Грушевського, та деяких німецьких та румунських науковців з Чернівецького університету). Наукові роботи, в тому числі з історії Буковини, викладачів Чернівецького університету, як правило, були фактографічними розвідками. Окрім того, нечисленні теоретичні праці істориків (серед них, наприклад, «Народознавство» [1036] і «Сучасне народознавство» Р. Ф. Кайндля [1035], рукопис Ф. Цигляуера фон Блюменталю «Прогрес нашого пізнання. Про мету та завдання історії» [62]) та студентів Чернівецького університету [59] написані під суттєвим впливом німецької ідеалістичної філософії

та не містять жодного посилання на праці відомих позитивістів. Ректор Чернівецького університету професор Е. Герцберг-Френкель у промові 2 грудня 1906 року характеризував погляди іншого професора університету Цигляуера фон Блюменталю як застарілі: «У ньому втілювалася стара Австрія 50 – 60-х років [XIX ст. – О. Б.], світогляд того часу був змістом його історичної думки і його життя... Була в нього велика здібність пристосування, бо він був старим австрійцем і почував себе скрізь чорно-жовтим щитом доби (Габсбургів) і над кожним гербом кожного краю бачив подвійного орла» [цит. за кн.: 1735, с. 13]. Збереження в південно-західній Україні потужного впливу класичної німецької філософії та літератури, за спостереженням К. Б. Радека, заважало домінуванню наприкінці XIX – на початку XX ст. польської культури. Останню він охарактеризував в автобіографії як «клерикально-католицьку» [418, с. 593].

До того ж значну частину викладачів Чернівецького університету часів Австро-Угорської імперії становили священики з теологічного факультету, які досліджували переважно богословську тематику. За 1848 – 1902 роки на Буковині вийшло всього сім статей з соціологічної тематики, а з теології – 463 праці [994, р. 14–29]. Творчість румунських істориків Буковини перебувала під впливом румунської національної ідеї. Так, у наукових роботах та лекціях ректора Чернівецького університету І. Ністора [1084–1086 та ін.], інших університетських викладачів [1090 та ін.], у студентських наукових працях [60] обґрунтовувалися претензії Румунії на Буковину та Бессарабію.

Особлива складність опрацювання матеріалу полягає в поєднанні національного критерію та регіонального підходу для дослідження історичної науки на українських землях, що на той час не являли собою цілісності.

У дослідженні вислів «історики-позитивісти українських земель» використовується в широкому значенні цього слова: історики – представники різних національних історіографій, які працювали на українських землях у 60-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. В окремих випадках авторка зверталася й до робіт українських істориків, що проживали в інших регіонах, оскільки це дозволяло повніше представити позитивістське трактування історичного процесу.

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертація є першим комплексним дослідженням ролі і місця позитивізму в історіографічному процесі в Україні 1860-х – 1920-х рр. У ньому з висоти надбань вітчизняної та зарубіжної історіографії з'ясовані ключові теоретико-методологічні проблеми позитивізму, його регіональні особливості, які ще не отримали належного аналізу в науковій літературі, зокрема:

- вперше запропоновано та обґрунтовано періодизацію поширення ідей позитивізму в історіографічному процесі в Україні;
- проаналізовано роль різних світоглядних та наукових традицій у рецепції позитивізму як загальноприйнятої в наукових співтовариствах моделі історіописання;
- визначено географію поширення ідей позитивізму в різних регіонах України, виявлено його місцеву специфіку;
- здійснено компаративістський аналіз моделей історіописання в різних національних історіографіях на теренах України;
- обґрунтовано поняття синкретизму теоретико-методологічних поглядів більшості істориків, що працювали на українських землях впродовж 1860-х – 1920-х років;
- показано взаємообумовленість позитивістської методології, її окремих елементів та національних особливостей продукування історичних знань;
- до наукового обігу введено низку нових історичних та історіографічних джерел, уточнено та конкретизовано окремі з відомих фактів з історії розвитку позитивістської історичної науки на українських землях.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що зібрані та систематизовані історичні та історіографічні факти, теоретичні узагальнення та висновки можуть бути використані в процесі написання спеціальних та узагальнюючих праць з історії історичної науки в Україні 1860-х – 1920-х рр., а також навчальних посібників з історії та методології історичної науки.

Особистий внесок здобувача. В дисертації самостійно поставлена та розв'язана актуальна історіографічна проблема, реалізовані мета та дослідницькі завдання. З двадцяти семи публікацій авторки (монографії, посібника, брошури,

статей у фахових виданнях, тез) двадцять п'ять підготовлені одноосібно. У двох статтях, написаних у співавторстві, їй належить дві третини виконаної роботи щодо збирання джерельних матеріалів та написання тексту.

Апробація висновків і результатів дослідження відбувалася на засіданнях відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, на дванадцяти міжнародних та республіканських наукових конференціях: Всеукраїнських наукових читаннях «Регіон, етнос, нація: проблеми історіографічної синтези» (Харків, жовтень 2007 р.); Всеукраїнській науковій конференції молодих вчених «Багаліївські читання» (Харків, листопад 2007 р.); Міжнародних наукових конференціях «Краєзнавство і учитель» (Харків, лютий 2008 р., лютий 2009 р., лютий 2010 р., лютий 2011 р.); Других Всеукраїнських наукових читаннях, присвячених пам'яті Миколи Павловича Ковальського (Дніпропетровськ, березень 2008 р.); X Астахівських читаннях «Історіографія в міждисциплінарному просторі» (Харків, червень 2008 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Україна та Польща на міжнародній арені» (Херсон, вересень 2008 р.); XI Астахівських читаннях «Наукознавство і історія історичної науки» (Харків, червень 2010 р.); у Всеукраїнському четвертому методологічному семінарі «Історія науки як історія понять» (Київ, квітень 2010 р.); у Міжнародній науковій конференції «Родинний архів як сторінка вітчизняної історії» (Київ, жовтень 2010 р.).

Основні положення дисертації викладені у монографії «Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.)», двадцяти двох статтях у фахових виданнях, навчально-методичному посібнику, брошурі, двох тезах.

Структура дисертаційної роботи зумовлена поставленими проблемою, метою та завданнями і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури. Обсяг дисертації – 579 сторінок, з яких основний текст складає 410 сторінок, список використаних джерел та літератури – 169 сторінок (включає 1869 найменувань).

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

Особливості поширення та сприйняття доктрини позитивізму з 60-х років XIX ст., її подальшої еволюції в перші десятиріччя XX ст., основні елементи позитивістської історіографії в Україні отримали певне висвітлення в науковій літературі.

Історіографія проблеми була започаткована ще в період домінування позитивізму в суспільних науках [507–509; 511–515; 519–520; 793–795; 1022; 1033; 1116 та ін.]. Так, в Росії позитивістська модель історіописання була загальноприйнятою в науковому середовищі, особливо в 60-х – 90-х роках XIX ст. Критик позитивізму, викладач Київської духовної академії П. І. Линицький визнавав у 1870-х роках, що «позитивізм визначає обсяг наших знань, завдання чи їх напрям, встановлює метод їх обробки та взаємний між ними зв'язок» [659, с. 108].

Г. М. Вирубов у вступній статті до російського перекладу книги Е. Літтре «Несколько слов по поводу положительной философии» (1865 р.) вважав виконання програми О. Конта з розбудови майбутнього суспільства кращим шляхом розвитку суспільства та культури в Росії. З метою захисту позитивізму від звинувачень у підриві основ суспільства він протиставив ідеї соціалістів та позитивістів [670, с. IV–XIII]. Нереволюційним ученням називав позитивізм і М. М. Ковалевський [577, с. 4–5]. Він також згадував, що в 1860-х – 1870-х роках не усі науковці відрізняли позитивізм від матеріалізму [574, с. 218]. Таку плутанину інший дослідник Е. Л. Радлов пояснював одночасним поширенням у Російській імперії позитивізму, дарвінізму та матеріалізму [804, с. 21–22].

М. І. Кареев характеризував інтелектуальну обстановку в Росії кінця 1860-х років так: «позитивізм та соціологія ввійшли до російського розумового ужитку» [515, с. 34]. Поширенню ідей позитивізму у суспільстві сприяла епоха реформ. Саме в період реформ Олександра II, як відмітив російський публіцист П. М. Ткачов, «почав формуватися реальний ... економічний ґрунт для сприйняття та відродження прогресивних ідей» [732, с. 15]. За його спостереженнями краще ці ідеї була готова

сприймати різночинна інтелігенція [732, с. 16]. Позитивізм, як відзначали дослідники 1870-х – 1920-х рр. (А. Ф. Коні, В. В. Розанов, В. С. Соловйов), був затребуваний більшою частиною різночинної інтелігенції Росії з огляду на склад свідомості та психіки, часто формальну релігійність тощо [589, с. 663–664; 811, с. 123–125; 834, с. 562; 836, с. 167–168 та ін.]. У 1870-х – 1880-х рр., за спостереженнями В. С. Соловйова, на позитивізм «була мода», яка «ставала ідолопоклонінням» [834, с. 562]. М. О. Бердяєв згадував, що «засвоєння західних ідей та вчень російською інтелігенцією було у більшості випадків догматичним. Те, що на Заході було науковою теорією, що підлягала критиці, гіпотезою або у будь-якому випадку істиною відносною, частковою, що не претендує на всеосяжність, у російських інтелігентів перетворювалося на догматику, щось на кшталт релігійного прозріння» [254, с. 18]. За його оцінкою радикальна інтелігенція у Росії мала «ідолопоклонницьке ставлення до самої науки» [254, с. 18]. Особливості рецепції у Росії новітніх ідей він пояснював, зокрема, сильними православними традиціями [254, с. 18, 38–39 та ін.].

Розглядаючи відмінності в сприйнятті ідей позитивізму в різних країнах, О. Л. Погодін наголошував: «У Західній Європі позитивізм був науковим світоглядом, у Росії Євангелієм особистої досконалості, заповіддю блаженства, в Польщі він відразу отримав характер політичного символу віри, і не тільки в Царстві Польському, а й у Галичині» [794, с. 91; подібна думка М. А. Гредескула: 348, с. 13]. У наведеній цитаті влучно підмічена етично-релігійна (для Російської імперії) та політична (для поляків) складова позитивістської свідомості більшості освіченого населення.

Неодноразово сучасники (В. П. Бузескул, М. І. Карєєв, О. М. Савін) наголошували на взаємозв'язку суспільно-політичної ситуації та поглядів істориків-позитивістів [283, с. 137, 153 та ін.; 511, с. 173; 517, с. 167; 820, с. 175–176; 1030, р. 341]. М. І. Карєєв підтримав думку американського вченого Дж. Геккера про зумовленість інтересу до позитивістської соціології в Російській імперії не лише логікою розвитку самої науки, скільки реальними та практичними завданнями суспільного життя [506, с. 297]. Він у спогадах про М. М. Ковалевського наголосив на зв'язку між політичною ситуацією в Росії та творчістю ученого. М. І. Карєєв вважав хибною думку про М. М. Ковалевського як «об'єктивіста найчистішої води», оскільки «сам

вибір» дослідницької тематики «показує, що ним керувала не одна вчена зацікавленість», а «також інтерес до суспільного життя» [511, с. 173], і далі: «Ковалевський був істориком-політиком, якщо під політиком розуміти прагнення до впливу на суспільне життя в ім'я певних ідеалів» [511, с. 173].

У рецензіях на нові історичні праці та в загальних історіографічних оглядах належність того чи іншого історика до позитивістського напрямку зазначалася побіжно, без детальної характеристики теоретико-методологічних поглядів. Так, наприклад, у розвідках М. І. Карєєва, М. Д. Кондратьєва, П. М. Мілюкова, які вийшли в світ незабаром після смерті М. М. Ковалевського, визнавався без ґрунтового пояснення позитивістський характер його методології [511, с. 170, 172, 178; 715, с. 139; 588, с. 204 та ін.]. Водночас підкреслювалося творче переосмислення ідей позитивізму в його творчості. О. М. Савін, наприклад, вважав, що «соціологічні побудови» М. М. Ковалевського були близькими до доктрини «раннього» позитивізму, але «більш складними та багатими, ніж контівські» [820, с. 173].

Уже В. Г. Авсеєнко відмічав варті подиву «строкатість і різноманітність методів, прийомів, тенденцій, поглядів, систем, теорій, доктрин» та «довільність особистих переконань» істориків [189, т. 148, № 5, с. 8]. Дослідники виділяли серед позитивістів адептів позитивної філософії і науковців, які дотримувалися позитивістської моделі історіописання частково. Учених, які сприйняли лише частину положень позитивізму, інколи називали «напівпозитивістами». Так, О. О. Козлов називав М. Гюйо і Г. Тарда напівпозитивістами через змішаність їх позитивістських ідей з метафізикою [586, 1893, кн. 19, с. 55]. Термін «напівпозитивісти» використовував пізніше В. В. Зеньковський [1324, с. 335–336].

Сучасники відзначали значний вплив позитивістської соціології на розвиток історичної та інших суспільних наук. На думку П. О. Сорокіна, в другій половині XIX ст. відбулася соціологізація суспільних, в тому числі історичної, наук, що привело до виникнення соціологічних шкіл в історіографії [842, с. 48, 91]. Це твердження П. О. Сорокіна значно пізніше конкретизував на прикладі наукової школи В. О. Ключевського О. С. Попов [1580].

Ряд учених останньої третини ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. (серед них М. М. Бубнов, Г. М. Вирубов, Р. Ю. Віппер, Л. Гумплович, Є.-В. Де-Роберті, М. І. Карєєв, В. О. Ключевський, М. О. Коялович, М. М. Ковалевський, О. С. Лаппо-Данилевський, В. В. Лесевич, В. С. Соловійов, П. О. Сорокін) вивчали позитивістську теорію історичного процесу, вважаючи її основою історіографії, соціології та інших суспільних наук. Ці учені не лише висловлювали власні судження, а часто оцінювали та коментували думки інших науковців щодо елементів позитивістського варіанту історіописання [наприклад: 634; 720]. Період домінування позитивістської моделі історіописання також відмічений поодинокими спробами дослідити еволюційну теорію (С. І. Гальперін [325], П. І. Лিনিцький [657 та ін.]), здійснити пошук закономірностей історичного процесу (М. І. Карєєв [520] та ін.) та дати оцінку позитивістському розумінню суспільного прогресу (С. М. Булгаков [297], Р. Ю. Віппер [314], М. І. Карєєв [508, с. 260–299; 514], М. Я. Грот [351], П. Л. Лавров [634], М. К. Михайловський [720, с. 1–148], П. О. Сорокін [840] та ін.). У науковій літературі останньої третини ХІХ – 20-х років ХХ ст. високо оцінювалося визнання прогресивного, еволюційного та закономірного характеру розвитку людського суспільства. Значна увага позитивістів була приділена теорії факторів. П. О. Сорокін, наприклад, вважав теорію «факторів соціального життя» головною соціологічною проблемою [843, с. 180]. Він підкреслював, що ідею плюралізму факторів уже було висунуто в працях О. Конта та Г. Спенсера [843, с. 194]. Інші науковці також вважали теорію факторів важливим елементом позитивістського варіанту історіописання. Як зазначав Г. В. Плеханов, теорія факторів зіграла позитивну роль у розвитку історичної науки досліджуваного періоду, оскільки сприяла активізації досліджень із соціально-економічної історії, удосконаленню дослідницьких методів та прийомів [793, с. 242]. «Розвиток історичної науки, – писав щодо ролі цієї теорії в історіографії В. Ю. Данилевич, – сприяє з'ясуванню ролі та значення різних факторів в історичному процесі, вказує на їх взаємний зв'язок, на генетичну залежність одних явищ від інших» [127, арк. 9].

Ряд дослідників (серед них Є. В. Тарле) вказували, що позитивізм підготував широке сприйняття інтелігенцією на межі ХІХ – ХХ ст. ідей марксизму [872, с. 95–

96]. На його переконання «ідеї О. Конта не знищували ідей Маркса, вони навіть до відомої міри виявилися плідними, корисними для подальшого розвитку Марксової доктрини» [872, с. 93].

Серед відкрито войовничих антипозитивістів у Російській імперії найбільше було філософів та істориків, що працювали в духовних академіях та на кафедрах історії церкви і богослов'я класичних університетів, менше – публіцистів. Так, П. І. Линицький звинуватив позитивізм у відверненні молоді від віри, церкви та влади [662, с. 57–58, 207–211]. Публіцист Л. З. Слонімський безапеляційно заявляв про застарілість та абсурдність позитивізму [830, с. 143]. Негативне ставлення філософів до позитивізму можна пояснити запереченням О. Контом права на самостійну науку, а неприхильність богословів – ідею О. Конта про світську релігію.

Ставлення польських учених підавстрійської України до позитивізму було неоднозначним. У першу чергу це було обумовлено, як відзначав Є. Г. Сінкевич, різницею в баченні історії Польщі т. зв. «оптимістами» та «песимістами» [1652]. Окрім того, потужна неоромантична течія в польській історіографії початку ХХ ст., як показано Л. О. Зашкільняком, корелювала ставлення до основних ідей позитивізму [1313]. Водночас львівські дослідники (на відміну від варшавських) переважно більш стримано оцінювали ідеї краківських науковців. Ця різниця в поглядах на другому з'їзді польських істориків (1890 р.) відбилася у дискусії щодо реферату лідера «варшавського позитивізму» Т. Корзона. Так, О. Бальцер назвав критику Т. Корзоном ідей краківської школи через різницю підходів її представників до дослідження історичного процесу помилковою [1784, с. 377]. Один з представників цієї школи М. Бобжинський оцінював розроблену в основному позитивістами методику роботи з історичними джерелами як один із кращих здобутків європейської історіографії. З огляду на це він схвально відгукувався про опрацювання історичних джерел професором К. Ліске та його учнями [1784, с. 155]. С. Закшевський вважав недоліком національної історіографії першої чверті ХХ ст. відродження серед польських істориків інтересу до історії народу, а не держави [1139].

Отже, початковий етап історіографії проблеми припадає на 1860-ті – 1920-ті роки – період домінування (стосовно 1920-х рр. – співіснування з іншими

моделями) позитивістського варіанту історіописання в історіографії. Праці істориків та соціологів цього часу містили перші оцінки ролі позитивізму в суспільних науках.

З кінця 1920-х років на теренах СРСР позитивістський варіант історіописання піддавався критиці. Робота історичних науково-дослідних установ перебувала під жорстким партійно-ідеологічним контролем.

Науковці Західної України 1920-х – 1930-х рр., що дотримувалися позитивістської моделі історіописання, критикували боротьбу з позитивізмом у радянському суспільствознавстві. М. І. Шлемкевич писав про радянську науку кінця 1920-х років наступне: «Чистий позитивізм представлений там хіба тією наукою, що залежна від уряду, заперта в академічних комісіях» [493, т. 89, кн. 3, с. 254]. За його оцінкою позитивізм у СРСР перестав бути світоглядом та основою «організації всієї духовності нашої епохи» [493, т. 89, кн. 3, с. 254]. На початку 1920-х рр. частина польських, в т. ч. львівських, істориків відмовилися від неоромантизму, повернувшись до модернізованого позитивізму.

У Радянському Союзі керівництвом країни головною теорією історичного процесу був проголошений дещо відмінний від ідей К. Маркса та Ф. Енгельса марксизм, який відстоювали радянські суспільствознавці. З кінця 1920-х років вивчення немарксистських теорій мало на меті довести помилковість підходів їх послідовників у поясненні різних суспільних проблем та істинну науковість лише теорії історичного матеріалізму. Остання фактично підміняла собою філософію історії та методологію історії. Не дозволялося (принаймні публічно) визнавати відмінні від марксистського підходу інтерпретації минулого. Вибіркове використання джерел та заідеологізований аналіз окремих історичних фактів, які вважалося доцільно наводити згідно з марксистсько-ленінською історичною схемою, відмова від позитивізму та інших теорій збіднювали історичні праці радянського часу.

Література часів сталінізму в оцінках поглядів та наукової спадщини істориків-позитивістів відзначалася ідеологічною заангажованістю. Творчість Д. М. Петрушевського 1920-х рр. оцінювалася О. І. Даниловим як «проникнення буржуазної ідеології в молоду радянську історичну науку» [1271, с. 311]. І далі:

«Нездатний розірвати з буржуазно-реакційними ідеалістичними концепціями, виступаючи їх проводирем, Петрушевський не зміг зрозуміти та оцінити тих перспектив, які відкривалися для розвитку наук у нашій країні з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції» [1271, с. 311].

В оцінці позитивізму науковці СРСР керувалися висловлюваннями фундаторів «єдино правильної та вірної теорії» (т. зв. марксизму-ленінізму). Так, часто цитувалися слова К. Маркса про «паскудний позитивізм» [698, с. 197] та закиди Ф. Енгельса щодо привласнення О. Контом ідей свого вчителя А. Сен-Сімона [977, с. 565]. В. І. Ленін взагалі називав позитивізм одним з «нікчемних прожектів примирення матеріалізму та ідеалізму» [644, с. 358], «жалюгідною кашницею, нікчемною партією середини, що плутає за кожним окремим питанням матеріалістичний та ідеалістичний напрямок» [644, с. 361].

Одним з випадків непогодження науковця радянських часів з оцінками К. Маркса та Ф. Енгельса є твердження П. Т. Белова: «Негативні оцінки родоначальників позитивізму, що зустрічаються в Маркса та Енгельса, – писав він, – не можуть слугувати підґрунтям для нігілізму з нашого боку щодо ставлення до його праць у цілому, хоча б вже тому, що в класиків марксизму відсутній спеціальний та всебічний аналіз філософії Конта» [1160, с. 91].

Деякі дослідники (наприклад, П. Ф. Лаптін [1439, с. 92]) називали позитивізм ідеалістичною і реакційною філософією. Головними вадами позитивістської методології історії О. Л. Вайнштейн називав ідеалізм, агностицизм, еkleктизм [1203, с. 207]. Виглядає спрощеною наступна сентенція І. С. Кона: «Під гаслом боротьби з „метафізикою” та „трансцендентністю” позитивізм відмовлявся від ясного вирішення основного питання філософії і виступав у ролі „скасувальника” філософії, зводячи її до простого складання даних конкретних наук» [1403, с. 43]. А. В. Гулига [1261, с. 142] та П. С. Шкуринов [1747, с. 315–316] закидали позитивістам відсутність діалектики та розуміння суті використаних понять та категорій.

Радянські науковці (серед них О. Л. Вайнштейн [1203, с. 208], Б. Г. Могильницький [1507, с. 33]) підкреслювали, що позитивістська методологія відбивала світогляд ліберальної буржуазії. У нечисленних випадках визнавалася прогресивна

роль «позитивістського світогляду в цілому, а разом з тим і позитивістської історіографії» в країнах з повільним розвитком капіталізму та сильними пережитками феодалізму (наприклад, в Італії, Іспанії, Росії, південнослов'янських країнах, Чехії) [1266, с. 298].

Серед позитивних рис «першого» позитивізму Л. О. Журавльов виділяв принцип методологічної єдності природничих та суспільних наук, спробу створення теорії про суспільство, розробку структурно-функціонального методу, історизм та захист ідеї суспільного прогресу [1296, с. 100]. «Недоліками» вчення він називав обмеженість методології, недооцінку багатоваріантності форм та темпів історичного розвитку різних народів, неправильне розуміння суспільного прогресу та його критеріїв [1296, с. 98–100]. Л. О. Журавльов визначав такі характерні риси позитивізму: раціоналізм (ніяка теорія не повинна порушувати закони формальної логіки); емпіризм (будь-яка теорія підлягає емпіричній перевірці); сцієнтизм (відмова від ідеологічної, політичної, моральної чи релігійної заангажованості; пошук законів, подібних до законів у точних науках) [1296, с. 28]. Принагідно відзначимо, що на сучасному етапі розвитку методології пояснення перелічених ним наукознавчих понять виглядає недостатнім. Насправді раціоналізм (не як гносеологічний принцип, а сукупність філософських ідей) є більш багатозначним поняттям. Раціоналізм вважає головним джерелом та критерієм пізнання розум. Просвітницький і позитивістський види раціоналізму визначали основою буття розум. Обидва напрями також об'єднували переконання у великій силі знання для розвитку людства. Просвітницька та позитивістська теорії пізнання з характерним особливо для позитивізму культом факту висували критерієм пізнання не теоретичні конструкції, а емпіричну перевірку останніх дослідним шляхом. Пізньопросвітницький раціоналізм став основою позитивістського. Одним з результатів поширення просвітницького, а потім і позитивістського, раціоналізму стала часткова секуляризація громадського життя, у першу чергу суспільних наук, та більш широке сприйняття у суспільстві ідей людської рівності та свободи особистості.

Дослідники в СРСР визнавали значний вплив позитивізму на світогляд та наукову діяльність істориків, що працювали в 60-х роках XIX – на початку XX ст.

Так, І. К. Пантін визнавав незначним вплив позитивізму в західноєвропейській науці до кінця 1850-х – початку 1860-х рр. [1557, с. 65]. О. Г. Гідоні [1236] та В. С. Панін [1556] відзначали значну роль роботи Г. Т. Бокля «Історія цивілізації в Англії» в розповсюдженні ідей «першого» позитивізму в Росії в 1860-х – 1870-х роках.

О. М. Нечухрін [1531, с. 6] та інші автори оцінювали позитивістську історіографію як домінуючий напрям в історичній науці 60-х рр. ХІХ – початку ХХ ст. з підкресленням суттєвої внутрішньої еволюції від «першого позитивізму» до «критичного позитивізму».

У наукових працях радянських часів висловлено різні точки зору на хронологічні рамки існування позитивістської історіографії та соціології в Росії. І. А. Голосенко виділяв кінець 1860-х – початок 1880-х років як початковий етап розвитку соціології, коли «кордон між звичайним, життєвим соціальним знанням та науковим був доволі нестійким, мета досліджень – абстрактною, збір матеріалу та узагальнення його – методологічно необґрунтованими, тому що опиралися на натуралістичний редукціонізм різних відтінків» [1248, с. 48]. З відомими застереженнями ці слова можна віднести і до характеристики процесу адаптації ідей позитивізму в історичній науці.

У назві головної роботи Б. Г. Могильницького з методології позитивістської історіографії в Росії вказано хронологічні межі – середина 1870-х – початок 1900-х років. Проте в тексті книги «Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х годов ХІХ – начала 900-х годов» наводяться історіографічні факти 1860-х – першої половини 1870-х (переважно аналізуються праці І. В. Лучицького) та після 1900-х років [1507, с. 75, 112, 114–115, 117–119, 122, 171, 175, 178, 230, 271, 318 та ін.]. Сам Б. Г. Могильницький у більш ранній статті датував початок розповсюдження позитивізму 1860-ми – 1870-ми роками [1508]. Таким чином, історіограф визначав 1860-ті–1870-ті рр. як період поширення, а 1870-ті – початок 1900-х років як час домінування позитивізму в історичній науці Російської імперії.

Шляхом аналізу праць М. М. Ковалевського, І. В. Лучицького, Д. М. Петрушевського, Є. В. Тарле та інших представників «соціально-економічного напрямку»

Б. Г. Могильницький ґрунтовно дослідив головні теоретико-методологічні засади ліберальної історіографії Росії 1870-х років – початку 1900-х рр. Зокрема, він простежив процес сприйняття та подальшого переосмислення деякими істориками Росії доктрини позитивізму. Як слушно зауважив дослідник, «необхідно прийняти до уваги різні напрями в самій позитивній соціології, характер її взаємовідносин з історичною наукою на різних етапах її розвитку, специфіку соціально-політичних умов у кожній з тих країн, де позитивізм набув поширення» [1507, с. 111; та ж думка: 1508, с. 209]. Саме ним на широкому джерельному матеріалі простежено вплив суспільно-політичних поглядів окремих представників «соціально-економічного напрямку» на історіографічну практику, в тому числі тісний зв'язок тематики історичних праць з актуальними суспільно-політичними проблемами досліджуваного періоду [1507, с. 51]. Також Б. Г. Могильницький окреслив п'ять головних рис позитивістської історіографії Російської імперії середини 70-х рр. XIX – початку XX ст.: 1. Утвердження як визначальної риси історичного розвитку ідеї прогресу, яка сполучалася з визнанням його складного та суперечливого характеру. 2. Проголошення еволюції нормальним шляхом історичного розвитку. 3. Визнання закономірного характеру історичного розвитку, що поєднувалося з рішучою відмовою від будь-яких спроб пояснення історії за допомогою трансцендентальних сил. 4. Еклектизм. 5. Ототожнення історичного прогресу зі зростанням суспільної солідарності [1507, с. 232]. Позитивізм, як зазначав Б. Г. Могильницький, перетворився на офіційну методологію значної частини історіографії другої половини XIX ст. – початку XX ст., «визначаючи в значній мірі як методи та прийоми, так і саму спрямованість історичного дослідження» [1507, с. 107].

Б. Г. Могильницький називав помилковим твердження, що історична теорія М. М. Ковалевського «цілком базується на ідеалістичному підґрунті» [1507, с. 170]. При цьому томський історіограф посилався на визнання самим М. М. Ковалевським залежності соціально-політичної організації суспільства від способу виробництва матеріальних благ та на його концепцію про «зростання щільності населення» як вирішальної причини економічного прогресу суспільства [1507, с. 170]. Отже, він

відзначав вплив матеріалізму на світогляд істориків-позитивістів, тобто фактично визнавав дуалістичний характер їх поглядів.

Б. Г. Могильницький вважав перебільшенням пов'язувати початок активного вивчення соціально-економічної історії позитивістами 1870-х років – початку ХХ ст. лише із впливом марксизму [1507, с. 140, 237]. Він схвально оцінював зацікавленість деяких істориків-позитивістів марксистськими ідеями – як «серйозний крок уперед у теоретичному осмисленні історичного процесу» [1507, с. 166]. Водночас учений відзначав «поверхове розуміння [позитивістами – О. Б.] марксизму, що поєднувалося з визнанням наукового значення постановки питання про економічну основу суспільного розвитку» [1507, с. 166].

Б. Г. Могильницький визнавав також і значні евристичні можливості позитивізму «у вивченні конкретно-історичного матеріалу, що дозволяло йому в окремих випадках подолати в деякій мірі обмеженість своїх власних вихідних головних методологічних установок» [1507, с. 119]. Водночас він підкреслював труднощі у порівнянні та оцінці методології більшості істориків-позитивістів з огляду на їх еkleктичність, деякі протиріччя між методологічними принципами та конкретною історіографічною практикою, складність та внутрішню суперечливість позитивістської методології [1507, с. 254 та ін.]. Еkleктизм, на думку вченого, виражався в «хімерному змішуванні матеріалістичних та ідеалістичних уявлень про характер та рушійні сили історичного процесу при наявності загального ідеалістичного світогляду»; в співіснуванні різнорідних «принципів та положень, які іноді і прямо виключають один одного, що дозволяло збиратися під її прапором історикам, які дотримувалися різних ідейно-методологічних поглядів» [1507, с. 108, 170; подібна думка: 1508, с. 207].

Історіографії радянських часів була притаманна негативна оцінка еkleктизму методології істориків-позитивістів. В. Т. Зонов, наприклад, вважав, що «методологічний еkleктизм» М. М. Ковалевського «позбавляв його дослідницький метод наукової точності, обмежуючи його евристичні можливості» [1326, с. 154]. Такі оцінки виглядають сьогодні обмеженими.

У працях дослідників радянського часу частково простежено вплив на позитивізм неокантіанства та марксизму. Так, І. С. Кон визнав вплив на позитивістів та опонентів позитивізму ідей І. Канта [1402, с. 99]. Спроби синтезу позитивізму з об'єктивним ідеалізмом оцінювалися ним як «позитивістський ідеалізм» або «ідеалістичний позитивізм» [1402, с. 99]. П. С. Шкуринов показав розповсюдження ідей позитивізму, а потім і неокантіанства в Росії як закономірний розвиток суспільних наук [1747]. За його оцінкою обидві теорії не протистояли одна одній [1747, с. 307]. Вплив неокантіанства на позитивістську історіографію наприкінці XIX – на початку XX ст. розглядали Л. М. Хмільов [1732], О. В. Сініцин [1644–1645] та ін. Дослідники наголошували на збереженні сталої позитивістської наукової традиції на зламі XIX – XX століть та зближенні неокантіанства з «другим» позитивізмом.

Л. М. Хмільов вважав, що становлення методології історії відбувалося лише в рамках історичної науки: «Становлення методології історії, на відміну від власне соціології чи філософії історії, було обумовлено еволюцією самої історичної науки. Методологія історії формувалася... як одна з галузей історичної науки і в цьому її специфіка» [1732, с. 75–76]. Нам ближчою ж є точка зору Н. М. Дорошенко, яка пов'язує становлення методології історичної науки також і з філософським знанням [1283, с. 24 та наст.].

У центрі уваги дослідників СРСР найчастіше були погляди тих науковців, які в окремі періоди своєї творчості визнавали правильність деяких положень марксистської теорії. Найбільше уваги з українських істориків приділялося поглядам М. П. Драгоманова (розвідки О. Я. Лисенка [1451], В. Л. Лукеренка [1302, с. 99–137; 1459], О. Ф. Скакун [1657; 1749, с. 100–117], В. Г. Сокурєнка [1667] та ін.); І. Я. Франка (праці О. Г. Білоуса [1163], Д. Ф. Вірника і Є. А. Голубовської [1225], М. С. Возняка [1230], М. А. Климася [1377], М. М. Кравця [1414], О. Я. Лисенка [1454], М. Ф. Никитенка [1532], О. Т. Складєнка [1658] та ін.). Водночас О. Г. Білоус висував звинувачення в нездатності чи небажанні І. Я. Франка стати марксистом, бо він «не вважав марксизм єдино правильним ученням» [1163, с. 10]. І. Я. Франку закидалося, що в посібнику з політичної економії він поряд з роботами К. Маркса вмістив «навіть роботи Мілля», а в статті

«Мислі об еволюції в історії людськості» використав праці позитивістів Г. Т. Бокля, Д. Леббока, Г. Мена, Г. Спенсера, Е. Тейлора [1163, с. 10]. Окрім того, за оцінкою О. Г. Білоуса, об'єктивізм І. Я. Франка «приводить його до незрілих, а то й помилкових положень» [1163, с. 10].

Окрім того, вчені радянського періоду (серед них О. Г. Білоус [1163, с. 22–23]) некоректно намагалися «звільнити» світогляд так званих «революційних демократів» від елементів позитивізму та оголосити їх погляди матеріалістичними. Сьогодні ці оцінки і підходи О. Я. Лисенка [1453–1454] та інших науковців досліджуваного часу до поглядів М. П. Драгоманова, О. С. Терлецького, М. І. Зібера, С. А. Подолинського, І. Я. Франка виглядають застарілими.

Також предметом дослідження радянських історіографів ставали суспільно-політичні та історичні погляди М. М. Ковалевського (роботи В. Т. Зонова [1326], О. Д. Ковальова [1380], П. Ф. Лаптіна [1439], О. Я. Лисенка [1452], С. С. Лукічова [1461], В. С. Покровського [1578], Б. Г. Сафронова [1634] та ін.), М. І. Костомарова (розвідки Ю. А. Пінчука [1569 та ін.]), М. О. Максимовича (монографія Д. Х. Острянина [1552, с. 105–107 та ін.]), Д. М. Петрушевського (стаття О. І. Данилова [1271] та ін.), В. К. Піскорського (статті А. З. Ханіної [1728–1730] та ін.), Є. В. Тарле (стаття В. І. Дурновцева [1286] та ін.).

Окремі елементи позитивістської парадигми ставали предметом наукових досліджень В. Т. Зонова, П. Ф. Лаптіна, Б. Г. Могильницького, О. М. Нечухріна, Б. Г. Сафронова, Л. М. Хмильова, П. С. Шкуринова та інших авторів.

Більшість дослідників еволюційної концепції (серед них О. Д. Ковальов [1380], Б. Г. Могильницький [1507]) високо оцінювали еволюційну теорію, яка, на їх думку, мала позитивний вплив на розвиток самої історичної науки та стала методологічною основою ліберальної історіографії другої половини XIX – початку XX ст. П. Ф. Лаптін [1437, с. 8 прим.] зазначав, що теорія еволюції є теоретичною підвалиною лібералізму, який виступав за поступову еволюцію капіталістичних відносин. Позитивістська теорія еволюції, як підкреслював П. Ф. Лаптін, «залишалася завжди методологічною основою російських ліберальних істориків, навіть тоді, коли позитивізм перестав бути модою» [1437, с. 8 прим.]. Науковці СРСР висували й ідеоло-

гічні звинувачення щодо еволюційної теорії. «Ідея автоматичної еволюції, – писав І. С. Кон, – була явно спрямована проти посилення робітничого руху» [1401, с. 160].

Дослідники радянського періоду схвально оцінювали вже сам факт визнання позитивістами закономірностей історичного процесу. На думку деяких дослідників, визнання вченими 1860-х – початку 1920-х років, як правило закономірностей, а не законів суспільного розвитку свідчило про обмеженість їх методології (В. Д. Жигунін [1294]; Б. Г. Могильницький [1507] та ін.). Водночас Б. Г. Могильницький пояснював, що заперечення позитивістами історичних законів обумовлюється і їх боротьбою проти метафізичних явлень про вічні та незмінні закони, що керують історією [1507, с.176 та ін.].

Учені радянського часу (Г. Г. Асланян [1156], А. П. Казаков [1345], І. С. Кон [1401], О. М. Лисенко [1451], Б. Г. Могильницький [1507] та ін.) цілком схвально ставилися до позитивістського розуміння суспільного прогресу.

Часткове висвітлення в науковій літературі радянського періоду отримала проблема теорії факторів. Більшість авторів підкреслювали еклектизм, відсутність системної цілісності позитивістської концепції факторів, її теоретичну невизначеність. І. С. Кон навіть заперечував її наявність: «Теорії факторів, як такої, ніколи не існувало» [1402, с. 37].

Останній період позитивістської історіографії учені радянських часів тлумачили як кризовий. Свою точку зору вони обґрунтовували втратою позитивістською історіографією прогресивних рис, а саме: посиленням ідеалізму, відмовою частини істориків від визнання історичного процесу як закономірного та поступального тощо. Науковці також пов'язували кризу з методологічними дискусіями позитивістів з представниками неокантіанства та марксизму. Кризу позитивістської історіографії І. Д. Ковальченко та А. Є. Шикло обумовлювали соціально-політичними процесами, насамперед переходом капіталізму в імперіалістичну стадію та остаточною втратою буржуазією своєї прогресивної ролі [1381, с. 20]. Б. Г. Могильницький виділяв в ролі головного критерію кризи позитивістської історіографії початок імперіалістичної стадії розвитку капіталізму, посилення реакційності буржуазії [1507, с. 406], М. А. Алпатов – реакцію після поразки першої

російської буржуазно-демократичної революції [1148, с. 23]. Сьогодні ці пояснення виглядають застарілими, оскільки ці критерії не можна застосовувати для характеристики розвитку науки. Кризові явища О. М. Нечухрін датував серединою 90-х рр. XIX ст. [1531, с. 6] або початком XX ст. Революції 1905 – 1907 рр. та 1917 р., на думку О. М. Нечухріна, загострили кризу «критичного позитивізму», який у 1920-х рр. в нових політичних умовах перестає існувати [1531, с. 6–7].

Разом з тим деякі дослідники, в тому числі І. Д. Ковальченко та А. Є. Шикло, підкреслювали, що поряд з кризою методології відбувалися і позитивні зміни в історичній науці: розширення проблематики, збирання конкретного фактажу, удосконалення дослідницької методики [1381, с. 21]. Історіографічний процес кінця XIX – початку XX ст., на наш погляд, не можна визначати як кризовий період, оскільки нові теорії не заперечували, а лише збагачували позитивістську модель історіописання.

Водночас деякі радянські дослідники висловлювали більш глибокі оцінки рецепції позитивізму в історіографії. Так, П. С. Шкуринов наголошував, що в умовах російської дійсності позитивізм тлумачився «матеріалістично» [1747, с. 343]. Одним із перших використав термін «російський позитивізм» М. П. Рагозін. Головною причиною поширення цього явища він назвав ліберально-реформаторські настрої інтелігенції [1611, с. 80]. Б. Г. Сафронов визнав широку поширеність позитивізму у Росії з 1860-х років, підкреслюючи: «За винятком крайніх мракобісів, широкі верстви лібералів та демократів усіх відтінків цікавилися позитивізмом» [1634, с. 44].

Н. Ф. Уткіна оцінювала позитивізм XIX ст. як ідейний напрям, який представляє собою «своєрідну суміш емпіризму, реалізму, матеріалізму і позитивізму» [1718, с. 309]. Дослідниця дала оцінку позитивізму не лише як провідному напрямку науки XIX ст., а й ідеології, соціально-культурному феномену та умонастрою (рефлексії повсякденної свідомості) [1718, с. 12–13]. Н. Ф. Уткіна зазначала, що у позитивізмі «буквально закарбовані й втілені» головні тенденції розвитку культури тієї епохи [1718, с. 12]. За її оцінкою позитивне знання характеризувалося «багатством філософської рефлексії», «майже безпосереднім відбиттям рельєфних

рис епохи» [1718, с. 12–13]. У своїх міркуваннях Н. Ф. Уткіна дотримувалася широкого трактування рецепції позитивізму в Росії, що було більш характерно для польських учених, ніж науковців СРСР 1960-х – 1980-х років.

У працях радянського часу можна зустріти суперечливі оцінки доктрини позитивізму та її місця в історіографії: деякі дослідники акцентували увагу на окремих досягненнях позитивістської історіографії (О. В. Гутнова [1266, с. 284, 297–298], І. С. Кон [1403, с. 39–46], Б. Г. Могильницький [1507, с. 404–405] та ін.), інші піддавали її суворій критиці (П. М. Федосєєв, Ю. П. Францев [1721, с. 60, 64] та ін.).

Роботам науковців радянських часів бракувало чіткого розуміння специфіки рецепції позитивізму та розвитку позитивістської історіографії в підросійській Україні. В радянський час учені чітко не визначили особливості позитивістського світогляду істориків.

Учені української еміграції більш виважено підходили до проблеми синкретизму поглядів позитивістів. Так, наприклад, О. Пріцак, характеризуючи погляди М. С. Грушевського, підкреслював, що «кожен великий історик є еkleктик, тобто вибирає для кожної часткової сфери дослідження методи пізнання, які для тієї цілі найкраще надаються» [1608, с. 51].

І. І. Лисяк-Рудницький висловив декілька слушних зауважень, зокрема щодо суті двох етапів (романтичного та позитивістського) народницької історіографії та різниці між ними [1456, с. 59–88]. На його переконання учених українського походження (М. І. Зібера, М. М. Ковалевського, В. В. Лесевича, Б. О. Кістяківського, Д. М. Овсянико-Куликовського, М. І. Туган-Барановського), які більшу частину свого життя проживали поза Україною, необхідно розглядати як представників української інтелектуальної традиції [1837, р. 207]. Свою думку І. І. Лисяк-Рудницький обґрунтовував національно орієнтованими поглядами цих науковців, їх причетністю до української справи, що мало інколи катастрофічні наслідки для їх службової кар'єри [1837, р. 207].

Отже, у науковій літературі української еміграції простежується дещо інший підхід до методології української народницько-позитивістської історіографії.

Термін «народницько-позитивістська історіографія» в дослідженні використовується для узагальненої характеристики народницьких напрямів української та польської історіографій 1860-х – початку ХХ ст. Теоретико-методологічні засади історико-правового напрямку були більш подібні до концептуальних основ державницького напрямку, що був домінуючим у російській історичній науці. До історико-правового напрямку в історіографії підросійської України ми відносимо Д. І. Каченовського, М. М. Ковалевського, А. М. Стоянова та інших представників Харківської історико-юридичної школи, М. Ф. Владимирського-Буданова, Ф. І. Леонтовича та інших членів Київської історико-юридичної школи. Сучасні дослідники (Л. О. Зашкільняк [1307, с. 18], В. В. Ржеуцький [1619, с. 77]) відносять народницький та державницький напрями до позитивістської течії національних історіографій Центральної та Східної Європи кінця ХІХ – початку ХХ ст.

У деяких працях західноєвропейських та американських авторів ХХ – початку ХХІ ст. (Л. Гумпловича [407], Є.-В. Де-Роберті [414–417], Р. Арона [1155], Б. Кроче [1421], П. Тольятті [1710], Х. Уайта [1711], Д. Чарлтона [1772], Дж. Іггеррса [1797], Я. Кудрни [1808], В. М. Сімона [1843], М. Гроха [1787], С. Веліченка [1856] та ін.) містяться загальні факти з історії суспільно-політичної думки Західної Європи, Російської та Австро-Угорської імперії. Дослідники здебільшого наголошують на домінуванні позитивізму в європейському суспільствознавстві другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст.

Полісемантичність самого терміну «позитивізм» обумовлює наявність його різних трактувань науковцями. Традиція виділяти декілька значень терміну «позитивізм» розпочинається ще в ХІХ ст. Львівський дослідник П. Хмельовський відзначав, що «послідовники позитивізму неодноразово говорили собі, що це слово [позитивізм – О. Б.] не представляє властивих тому напрямку рис... Для чого те слово однако прийняли? Попросту для того, що не знайшлося кращого, відповідного; та що позитивізм наново заохотилися взяти у Франції та Англії, вирішили, що належить прийняти на себе назву позитивістів як псевдонім» [1006, с. 66]. Російський публіцист В. Л. Кігн поділяв позитивізм на філософську систему

О. Конта та «антиметафізичний напрям» [315, с. 4]. Ще учень О. Конта Е. Літтре вважав позитивізм не системою, а лише методом, «способом» мислення [1076, р. 79]. Наводячи ці слова французького позитивіста, польська дослідниця А. Хочфелдова доповнює: або «програмою мислення про світ, комплексом праксіологічних правил та оціночних норм, що стосуються здобуття та використання позитивістського знання і свідомої реформаторської творчості в сфері громадського життя» [1786, с. 109]. На батьківщині позитивізму Д. Чарлтон визначав наступні види французького позитивізму: доктрина О. Конта; релігійний позитивізм (релігія людства О. Конта); суспільний позитивізм (філософія історії та соціологічна теорія); філософський позитивізм (теорія науки), позитивістський умонастрій [1772, р. 1–8].

В. Татаркевич розрізняв такі види позитивізму: 1) доктрина О. Конта; 2) нова релігія людства; 3) популярний позитивізм (світська та наукова структура, яка ґрунтувалася більше на ідеях Г. Спенсера та Дж. Ст. Мілля, ніж О. Конта); 4) політичний позитивізм як суспільний рух; 5) науковий позитивізм («конкретна методологія і теорія пізнання») [1136, с. 355–363].

Національна специфіка рецепції позитивізму в польській культурі та науці, зокрема в історіографії, дістала набагато докладніше висвітлення в науковій літературі. Серед головних елементів «польського позитивізму» Б. Скарґа виділяла сцієнтизм, антиромантизм, критику німецького ідеалізму, а особливо гегельянства, суспільно-політичну програму «органічної праці» [1847, с. 19]. «Польським позитивізмом» вона називала і провідну течію в філософії, художній літературі, історіографії та інших науках, і методологію наукового пізнання, й ідеологію, і суспільно-політичний рух, світогляд та культуру передової інтелігенції [1845–1847]. Це, зокрема, дало можливість Б. Скарзі дійти висновку, що так звані антипозитивістські доктрини насправді містять важливі елементи позитивізму [1846, с. 293].

У 1974 р. М. Вежбицька пропонувала аналізувати методологію польської історичної науки з 1860-х років і до кінця XIX століття не через «антагонізм „школ”»: варшавської та краківської, а «радіше у контексті позитивістської моделі науки» [1859, с. 50].

Я. Скарбек визначив такі головні засади позитивістської концепції науки в польському та європейському наукознавстві другої половини ХІХ ст., як дотримання принципу «мінімалізму» (тобто вивчення лише явищ), заклик до більш широкого використання в різних сферах життя досягнень науки, близькість предмета гуманітарних та природознавчих дисциплін, переважно онтологічна проблематика [1844, s. 121–122, 162–163].

М. Жмігородзька висловила цінну думку про широке тлумачення позитивізму як світогляду, що «охоплює декілька областей суспільної свідомості» [1869, s. 104]. Вона також наголошувала, що у різних національних культурах та науковців «не всі елементи мали однакове значення, не всі навіть виступали одночасно. Сцієнтизм та агностицизм „філософського позитивізму”, натуралізм „суспільного позитивізму”, лібералізм „політичного позитивізму”, утилітаризм у позитивістській етиці та естетичні отримували при цьому найрізноманітніші оцінки, які відрізняли конкретні версії світогляду епохи» [1869, s. 104]. Особливості «історичної ситуації», «різниця ідейно-політичних засад мислителів, їх особливі інтелектуальні традиції», за оцінкою М. Жмігородзької, привели до «вибору різних варіантів позитивістського мислення, а особливо до їх різної конкретизації» [1869, s. 104]. Широкого трактування позитивізму дотримується й, наприклад, Г. Козловська [1806, s. 5].

Г. Маркевич визнає великий вплив позитивістської теорії на розвиток національної науки і художньої літератури, а сам «польський позитивізм» тлумачить надзвичайно широко – і як суспільно-політичний рух, і як домінуючу культуру польської нації означеного періоду [1814, s. 6, 9]. Між іншим С. Козак широко трактує і романтизм – як літературний напрям, течію суспільної, зокрема історичної, думки, тип культури [1804, s. 136–137].

Відомі польські дослідники А. Ф. Грабський та М. Н. Серейський [1790, s. 578–580], Є. Матерницький [1817, s. 231, 270–271, 369–371] пов'язують остаточне оформлення дисциплінарного статусу польської історіографії («професіоналізація історії») з початком домінування позитивізму в 1860-х роках. Вважаємо, що подібна ситуація характерна для української та багатьох інших, принаймні європейських, історіографій. Більш виважено, в тому числі і за радянських часів, дискутували

учені Польщі та СРСР щодо хронологічних рамок «польського позитивізму». У науковій літературі подані різні дати періоду його домінування: 1840 – 1900 рр., 1863 р. – кінець XIX ст. (Л. Шафран-Шадковська [1850, s. 99]); 1864 – 1895 рр. (Г. Маркевич [1814, s. 9–10]). При цьому авторами підкреслювалася приблизність хронологічних меж. Польські учені (серед них З. Кудерович [1807]) та Є. Матерницький ([1822; 1825–1826]) характеризують 1900 – 1918 роки як період неоромантизму і модернізму польської історіографії з частковим збереженням та поверненням у 1908 – 1914 рр. до позитивістської наукової традиції.

Серед дослідників СРСР найбільше досліджував «польський позитивізм» К. В. Душенко. Він подав обмежені хронологічні рамки домінування варшавського позитивізму в науці та літературі польських земель, поділивши на такі підперіоди: 1) 1866 – 1870 рр.; 2) 1871 – 1875 рр.; 3) 1876 – 1883 рр.; 4) з середини 1883 р. – криза ліберальної утопії та різке зниження ідеологічної активності позитивістів [1287, с. 151–152].

За оцінкою К. В. Душенка, «польський» позитивізм існував у Галичині та Познаньщині, але став впливовою суспільною силою лише в Королівстві Польському [1287, с. 110]. Така оцінка потребує доповнення та кореляції, адже «польський» позитивізм, за О. О. Ніколаєнко, охопив різні сфери економічного, політичного, наукового життя польської спільноти й на Правобережній Україні [1533]. Подібний підхід продемонстрував А. Романовський який показав поширеність позитивізму саме як соціокультурного явища, а не лише філософії чи світогляду на литовсько-білоруських землях [1836, s. 451]. Він також пов'язав рецепцію ідей позитивізму з різними напрямками роботи «польського земляцтва» на цих землях Російської імперії [1836, s. 452].

Заслуговують високої оцінки і численні праці Є. Матерницького з історії польської історичної науки XIX – XX ст. Польський професор детально характеризує дослідження польськими науковцями творчості львівських істориків без детальної оцінки їхніх теоретико-методологічних поглядів [1823]. На його думку, львівські науковці, на відміну від варшавських та краківських, не запропонували власної оригінальної концепції історичного розвитку Польщі [1817, s. 230]. Водночас

Є. Матерницький вважав львівських істориків програмними «об'єктивістами», але менш радикальними, ніж їхні варшавські колеги [1817, s. 269]. За його підрахунками у 1865 – 1900 роках у Львові мешкало і працювало істориків більше, ніж у Варшаві [1817, s. 229]. За його оцінкою «„песимістичні” висновки краківських істориків важко сприймалися польськими істориками у Львові» [1817, s. 268]. Окрім того, історіограф дійшов висновку про високий фаховий рівень історичних праць львів'ян, їхню ґрунтовну підготовку до опрацювання джерел, що відповідало дослідницьким стандартам доби позитивізму [1817, s. 231, 270–271, 369–371]. Свій висновок вчений обґрунтовує також тим, що провідні польські історики Львова протягом 1865 – 1918 рр. отримали освіту в університетах Німеччини (В. Абрахам, О. Бальцер, Б. Дембінський, Л. Фінкель, В. Кейтжинський, А. Малецький) та в Австрії (Л. Кубаля, А. Малецький, А. Прохаска, Т. Войцеховський) [1817, s. 370–371]. При цьому він вважає «позитивістами» далеко не всіх польських істориків, час активної наукової діяльності яких припав на період позитивізму [1817, s. 350 *и*в.].

Між тим К. Среньовська ще раніше стверджувала, що історики другої половини ХІХ століття «незалежно від місця їх проживання репрезентували єдину історичну школу, так звану позитивістську школу» [1852, s. 94, 96].

В окремих розвідках аналізується світогляд окремих польських науковців Львова. Творчості Ф. Буяка присвячені статті С. Новаковського [1830] та А. Ф. Грабського [1788]; позитивістським поглядам молодого А. Шелонговського – розвідки В. Чаплинського і Г. Верещицького [1774], Є. Матерницького [1827 та *ін.*]. Результати досліджень польських науковців мають непересічне значення, насамперед для загальної характеристики рецепції «польського позитивізму» в суспільній, зокрема історичній, думці та аналізу розвитку польської позитивістської історіографії Галичини.

Більшість науковців не сприймають ідею спільного вивчення праць науковців українських земель обох імперій. Залишається, на жаль, типовою ситуація, коли в назвах тем дисертацій, монографій та статей під словом «Україна» періоду ХІХ – початку ХХ ст. мається на увазі, як правило, підросійська її частина. Очевидно, такому вибірковому вивченню сприяє нелінійний розвиток історичної науки в

різних країнах. Перебування національних, в тому числі української та польської, історіографій в різних державах накладало свій відбиток на історіографічний процес, що спонукає дослідників переважно до компаративного, а не транснаціонального підходу до їх вивчення. У сучасній вітчизняній науковій літературі також простежується виразна тенденція звуження проблемного поля історіографії. Так, головна увага приділяється саме тим науковцям України, яких традиційно прийнято вважати українськими істориками. Творчість істориків, які не належали до української історіографії, вивчається порівняно менше. Лише окремі аспекти дискусійної теми національної ідентифікації істориків підросійських та підавстрійських українських земель в останній час стали предметом аналізу І. Б. Гирича та О. Л. Рибалки [1239], А. Каппелера [1356, с. 117], І. П. Куцого [1430], П. Р. Магочия [1462, с. 102–103], В. В. Масненка [1479], А. В. Портнова [1593], В. А. Потульницького [1602] та ін. Ряд українських (О. І. Журба [1297], Я. С. Калакура [1350, с. 404; 1352, с. 12], С. І. Лиман [1447, с. 25 прим.], Т. М. Попова [1586; 1590], В. А. Потульницький [1602] та ін.) і польських (Г. Барич [1767], Я. Дата [1776], М. Яновський [1799], Г. Козловська-Сабатовська [1805–1806]) учених неодноразово висловлювалися на користь регіонального, тобто територіального, а не лише етнокультурного принципу вивчення особливостей розвитку історичної науки. Так, О. А. Удод пропонує розглядати українську історичну науку «як своєрідну національно-регіональну систему наукових знань» [1713, с. 135]. Аналіз методології праць лише українських, у сьогоденному традиційному розумінні цього слова, істориків привів би до обмеження проблемного поля дослідження, насамперед, значного зменшення його географічного простору та кількості персоналій, порушення головних принципів у процесі розгляду будь-якої історичної чи історіографічної ситуації – системності та повноти тощо.

У сучасній історіографії неналежним чином показані умови поширення «подвійної» лояльності багатьох істориків досліджуваного часу, не визначені критерії належності до конкретної національної історіографії. «Багатьма сучасними українськими авторами, – відзначає С. І. Лиман, – не в повній мірі враховується складний комплекс політичних, організаційно-правових, конкретно-наукових,

нарешті, ментальних та психологічних аспектів та реалій XIX ст.» [1447, с. 44]. За його оцінкою «загальноєвропейському статусу медієвістики в Україні XIX ст. передував загальноросійський (а у випадках з медієвістикою у Львівському або Чернівецькому університетах – загальноавстрійський)...статус» [1447, с. 44].

Загальні аспекти проблеми частково досліджені в теоретико-історіографічних працях Л. О. Зашкільняка, Я. С. Калакури, І. І. Колесник, Т. М. Попової, Л. В. Таран, дисертаційних дослідженнях та інших історіографічних розвідках К. М. Колесникова [1397–1399], В. В. Масненка, І. П. Куцого, В. А. Потульницького, С. П. Стельмаха та інших дослідників.

Засадничі питання методології історіографії, зокрема структури історичної науки, етапів її розвитку, співвідношення української історичної думки та національної ідеї розглянув Я. С. Калакура [1346–1352]. Основними рисами розвитку національної концепції історії українського народу у другій половині XIX – на початку XX ст. він називає «утвердження українського питання в концепції європеїзму» та «пропаганду української ідеї в світі, під яку була підведена солідна наукова аргументація, відповідна джерельна база» [1346, с. 39].

І. І. Колесник розробила нові концептуальні підходи до вивчення української історіографії в широкому контексті (питання регіональних співтовариств, поширених у суспільстві інтелектуальних культур тощо) [1390–1396].

Детальне дослідження важливих категорій історичної науки (історіографічний процес [1586, 1589], наукове співтовариство [1583–1584]) здійснила Т. М. Попова [1583–1591 та ін.].

Л. В. Таран порівняла розвиток методології історіографії в Росії та Франції [1689–1691]. Дослідниця виділила особливості методології історичної науки в Росії, в тому числі на підросійських українських землях, останньої третини XIX – початку XX ст.: 1) «більш ранній та глибокий вплив марксизму на російську ліберальну історіографію»; 2) «більш ранній, ніж на Заході, вплив... соціології та широке використання порівняльно-історичного методу як інструменту розробки соціологічних понять і категорій»; 3) «більш слабкий та скороминучий вплив неокантіанства» [1690, с. 44–45]. На прикладі праць з історії Французької революції Л. В. Таран

показала зміну онтологічних уявлень про історичний процес. Вона охарактеризувала розвиток методології історичної науки в Росії та Франції (70-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.) в контексті формування, еволюції та взаємодії позитивістського, марксистського й неокантіанського типів історизму, підкреслюючи при цьому: «Глибина й часові ритми цих ідейних впливів не збігалися» [1691, с. 9].

В. А. Потульницький розглянув декілька важливих питань історіософії світової та української культури XVII – XX століть, виділив основні етапи розвитку національної політології та історіографії XIX – XX століть [1595–1606 та ін.]. Він визначив такі характерні ознаки позитивізму: «раціоналізм, віра в можливість засобами науки пізнати і перетворити світ; визнання того факту, що суспільство розвивається за певними власними законами; визнання наявності прогресу в історії людства; обстоювання єдності і всезагальності наукового знання; намагання підняти історію до рівня природничих наук за рахунок реалізації в ній основних ідеалів і норм природничо-наукового дослідження» [1605, с. 282].

С. П. Стельмах розглянув основні етапи розвитку методології історичної науки в Україні XIX – початку XX ст., пов'язавши загальну професіоналізацію історіографії з теоретичними новаціями досліджуваного часу [1673–1683 та ін.]. Київський професор підкреслив більш швидко (у порівнянні з Німеччиною) соціологізацію історичної науки в Росії [1677, с. 184]. С. П. Стельмах засвідчує зруйнування релігійного та метафізичного світогляду та антипатію науковців до філософії: «Позитивістська філософія зруйнувала традиційне релігійне та метафізичне уявлення людини XIX ст. і формувала антипатію до будь-якої спроби обґрунтування філософського світогляду, орієнтувала на природничі й точні науки. Кожна інтерпретація реальності, окрім тієї, що базувалася на строгій індукції, розглядалась як поезія або фантазія» [1678, с. 155]. Він датує початок домінування позитивізму в Росії 1860-ми роками [1677, с. 199], а 1880-ті – 1890-ті роки визначає як «період поширення так званого „другого“ позитивізму, що являв собою спробу синтезу контізму і кантіанства» [1677, с. 223].

Методології історіографії в контексті розвитку національної свідомості українців кінця XIX – першої третини XX ст., в тому числі шляхом порівняння

історичних концепцій М. С. Грушевського та В. К. Липинського, присвятив свої праці В. В. Масненко [1476–1480].

Спроби визначення основних категорій української історіософії та історіографії здійснені в роботах К. В. Кислюка [1370–1372 та ін.]. Ним виділені наступні елементи позитивізму в історіографії: «1) увага до фактів як атомів історичного пізнання; 2) переважання казуальних моделей пояснення минулого над описовими; 3) визнання в тому чи іншому вигляді соціальної еволюції; 4) намагання всебічно висвітлювати історичний розвиток» [1370, с. 180].

Проблема синкретизму методології європейської, в тому числі й української, історіографії другої половини XIX – 20-х рр. XX ст. залишається дискусійною. О. О. Ковальчук дала позитивну оцінку синкретизму методології праць М. С. Грушевського. Видатний історик, на її думку, «надавав перевагу саме тим методологіям, які дозволяли краще систематизувати матеріал» [1384, с. 259]. Синкретичність поглядів М. С. Грушевського сприяла й сюжетному різноманіттю його величезної наукової спадщини.

Ряд дослідників не показують суперечливість і складність синкретичного світогляду істориків-позитивістів, в тому числі М. С. Грушевського. Так, наприклад, оцінка О. Могилком історіософських ідей М. С. Грушевського як *творчого* та *гармонійного* [виділено курсивом нами – О. Б.] поєднання європейського позитивізму, української народницької історіософської традиції, лібералізму та конституціоналізму [1506, с. 26–27] виглядає спрощеною.

В останні два десятиліття українськими науковцями досліджувалися окремі елементи позитивістської моделі історіописання. Декілька праць належить авторці даної дисертації [1168; 1170; 1172; 1174–1175; 1179; 1181–1182 та ін.]. Цивілізаційна концепція в інтерпретації істориків-позитивістів, що проживали на українських теренах, отримала більш детальне висвітлення в сучасній науковій літературі (розвідки І. В. Бойченка, В. О. Рябченка, М. І. Надольного [1187], Ю. В. Павленка [1554–1555] та ін.), ніж проблема розуміння науковцями досліджуваного часу суспільного прогресу (статті М. Гошовського [1258], І. О. Кушнір [1433] та ін.),

закономірного (статті В. П. Будза [1195] та ін.) та еволюційного характеру (праці Т. В. Пічкур і О. Я. Пилипчука [1567, 1575] та ін.) історичного процесу.

Об'єктом новітніх досліджень стала наукова спадщина з філософії та методології історії В. Б. Антоновича (роботи В. В. Ващенко [1207–1209], І. Б. Гирича [1237], О. І. Кіяна [1373–1376], С. І. Михальченка [1503], С. Ф. Пивовар [1565 та ін.], М. С. Сосновської [1668] та ін.), Д. І. Багалія (монографія В. В. Кравченка [1415] та ін.), В. П. Бузескула (стаття Л. В. Матвеевої [1481]), М. С. Грушевського (праці С. Ш. Айтова [1147], В. В. Ващенко [1206; 1210] В. В. Березинця [1162], В. П. Будза [1194–1197], Я. Р. Дашкевича [1275], Л. О. Зашкільняка [1307–1308; 1316], О. О. Ковальчук [1384], В. В. Масненка [1478], О. Могилка [1506], В. А. Потульницького [1595], В. В. та В. П. Тельваків [1692–1696, 1698–1702, 1704–1706] та ін.), М. П. Драгоманова (розвідки Л. П. Депенчука і М. І. Лука [1277], В. А. Довгича [1279], А. М. Круглашова [1422] та ін.), В. С. Іконникова (роботи І. Н. Войцехівської [1232], О. Куликової-Радзивілл [1427], Л. В. Таран [1689], В. І. Ульяновського [1714]), М. М. Кордуби (статті У. Великопольської [1213–1214], Г. Савчука [1629], І. О. Федорів [1719] та ін.), М. І. Костомарова (праці В. В. Ващенко [1208–1209], Т. Л. Криворот [1420], О. П. Лахно [1440], С. Ф. Пивовара [1564], Ю. А. Пінчука [1570–1573], А. В. Сініціної [1647–1648], В. Ю. Федюк [1722–1723], О. В. Яся [1761] та ін.), І. П. Крип'якевича (стаття І. Заболотної [1303]), П. О. Куліша (розвідки О. І. Гончара [1249], П. С. Гончарука [1250], О. О. Ковальчук [1383], Є. К. Нахліка [1519–1524], Г. А. Поперечної [1579], Л. С. Похилої [1607], А. В. Сініціної [1647–1650], О. В. Яся [1762–1763] та ін.), Ф. І. Леонтовича та І. А. Линниченка (роботи О. Є. Музичка [1513–1515], М. О. Максимовича (статті О. Я. Пилипчука і Т. В. Пічкур [1567–1568 та ін.]), М. Н. Петрова (праці М. К. Кеди [1362–1363 та ін.]), О. І. Строніна (розвідки А. В. Маркової [1473], К. В. Сімонової [1643], І. Я. Франка (праці О. Р. Баган [1158], С. М. Возняка [1231], Р. Б. Голода [1241–1242], Н. І. Горбача [1251], І. С. Захари [1305], І. О. Кушнір [1432–1433], І. О. Мохнатюка [1510–1511] та ін.), Є. М. Щепкіна (стаття І. В. Максименко [1467]) та інших істориків.

Ряд літературознавчих розвідок присвячено рецепції позитивізму в художній творчості І. Я. Франка [1241–1242]. На думку літературознавця Р. Б. Голода, «позитивізм є основним світоглядно-філософським підґрунтям творчого методу Каменяра», головною «концептуальною моделлю» його творчості [1242, с. 277]. Науковці останніх двох десятиліть відмовилися від ідеологем на кшталт «революційні демократи наближалися за світоглядом до марксистів». Так, сучасні дослідники (серед них В. Мазепа) визнають, що І. Я. Франко перебував не під повним впливом ідей марксизму, а ставився до нього як «нормальний вчений своєї історичної доби, тобто як до *однієї* [виділено авт. – О. Б.] з найпривабливіших для себе соціально-економічних і політичних доктрин» [1463, № 1, с. 63].

Порівняно менша кількість досліджень присвячена історії науки в окремих навчальних та наукових закладах України. Серед них – студії Т. М. Попової про наукову творчість історіографів Новоросійського університету [1583–1584; 1586 та ін.], кандидатська дисертація О. Г. Самойленка про праці з методології історії та історіографії учених Ніжинського історико-філологічного інституту [1631].

Польську позитивістську історіографію серед українських дослідників вивчають Л. О. Зашкільняк, В. В. Тельвак, О. В. Руда, Є. Г. Сінкевич та інші.

Важливі історіософські питання з аналізом конкретних історіографічних фактів знайшли висвітлення в працях Л. О. Зашкільняка, присвячених методології польської та української історіографій кінця XIX – початку XX ст. у Галичині [1307, 1310–1315, 1317–1318].

Професійний рівень української історіографії наддніпрянської України, на переконання В. В. Тельвака, відповідав стану польської науки [1703, с. 249]. «Польська історична наука, – робить висновок В. В. Тельвак, – починаючи від середини XIX ст., досить швидко опанувала позитивістську методологію, а завдяки своєму панівному становищу в Галичині мала незрівнянно кращі умови для подальшої інституціоналізації та професіоналізації» [1703, с. 249].

О. В. Руда дійшла висновку, що в період зміни позитивістського історіописання неоромантичним (90-ті роки XIX ст. – початок XX ст.) «більшість фахових

[польських – О. Б.] істориків продовжували розглядати історію з погляду позитивізму» [1623, с. 29].

Я. Р. Дашкевич одним із перших поставив питання про прояви «українського позитивізму» не лише в науці, а і в інших сферах: літературі, мистецтві, публіцистиці, освіті, просвітницькій діяльності [1275, с. 79]. Перенесення форм, масштабів та значення «польського позитивізму» на «український», а також визначення специфіки останнього саме як «українського» потребує нових досліджень. Основними рисами позитивістського історіописання львівський професор назвав: сцієнтизм; об'єктивність; «дегероїзацію політичних лідерів та дегероїзацію народу»; «підкреслення еволюційного характеру історії з урахуванням даних соціології, суспільної психології»; окциденталізм [1275, с. 80]. Ці ж самі риси перелічив і В. В. Гоцуляк, правда з дещо відмінними коментарями щодо специфіки позитивізму [1257, с. 14].

Висловлена Я. Р. Дашкевичем думка про «український позитивізм» не була підтримана І. П. Куцим. В історичній науці на західноукраїнських землях, за оцінкою тернопільського дослідника, не спостерігалася всеохоплююча сукупність усіх перелічених Я. Р. Дашкевичем ознак позитивістського історіописання за винятком праць І. І. Шараневича, А. С. Петрушевича, О. Г. Барвінського [1430, с. 31]. В іншому місці монографії І. П. Куций до носіїв позитивістського ідеалу науковості відніс лише І. І. Шараневича та – із суттєвими застереженнями – А. С. Петрушевича [1430, с. 38]. Для більшості робіт західноукраїнських істориків 30-х – 90-х років ХІХ ст., як зазначає І. П. Куций, було характерне поєднання «різноманітних стилів наукового мислення та способів історіописання: середньовічно-провіденціалістського, просвітницького, романтичного, позитивістського» [1430, с. 38].

Оцінки рівня методології західноукраїнської та польської історіографій у Галичині, зроблені В. В. Тельваком та І. П. Куцим, суголосні з нашими висновками щодо їх рівня.

Таке широке тлумачення терміну «позитивізм» є загальноприйнятим лише в польській науковій літературі. Спроба Я. Р. Дашкевича не є поодиноким. Так, наприклад, ще В. Віндельбанд інтелектуальну обстановку 1860-х – 1890-х років у

Німеччині оцінював як час проникнення позитивізму в усі сфери життя: «Для Німеччини наступило позитивне століття, в якому не існувало метафізичної потреби як такої. У житті ця позитивність виявилася в підвищеній енергії направленої ззовні діяльності – сильне підкреслення своєї сили, зростаюча байдужість до теорії; в науці вона виявилася в старанній роботі в галузі спеціальних дисциплін, у великих успіхах природознавства та історичних культурних наук [у перекладі з німецького видання: історичних наук про культуру – О. Б.]» [313, с. 93]. Зазначимо важливість цієї оцінки В. Віндельбанда з огляду на те, що німецьке суспільство, зокрема наука та культура, з-поміж інших європейських спільнот менше всього перебувало під впливом позитивізму.

Є. Г. Сінкевич у монографії та серії статей [1651–1653 та ін.] детально розглянув творчість представників краківської історичної школи, навівши декілька важливих фактів впливу польської історичної науки на українську в Галичині.

Окремі аспекти розвитку позитивістської історіографії у Львові висвітлені польськими та українськими ученими в серії статей багатотомника «Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.» та збірці «Złota księga historiografii lwowskiej XIX – XX wieku».

Сучасна польська історіографія продовжує дотримуватися широкого тлумачення позитивізму. Б. Оляшек визначає «перший позитивізм» як філософську рефлексію та ідеологію, «дух епохи», світогляд передової інтелігенції, новий «стиль культури» на прикладі Російської імперії 1860-х – 1870-х рр. [1831, с. 11, 22, 62 та ін.]. Б. Оляшек вважає, що не лише для польських земель у складі трьох імперій, а й для Росії позитивізм став впливовим суспільно-політичним явищем. Вона характеризує позитивізм у Росії як «програму практичних дій, яка спрямована на прискорення темпів розвитку» та була альтернативною «до революційної тактики (народництва, нігілістичного анархізму)», а також як «концепцію суспільного розвитку, відомою як „поступовство”» [1546, с. 11]. Б. Оляшек розглядала вплив позитивізму в Росії на науку, культуру, зокрема на течію критичного реалізму в російській художній літературі (М. Г. Гарін-Михайловський, І. О. Гончаров,

О. Ф. Пісемський, О. М. Плещеев, М. Г. Помяловський, І. С. Тургенєв), естетику (в тому числі на нігілізм та ідеї Д. І. Писарєва) [1831, с. 24, 26, 32 та ін.].

У Російській Федерації та Білорусії останнім часом вийшли друком праці з позитивістської історіографії В. Д. Жигуніна і Г. П. Мягкова [1293; 1295; 1516; 1518] О. М. Нечухріна [1528; 1530–1531], Т. І. Сідієнко [1641], В. І. Шувалова [1751–1753] та інших учених. Історіографи Росії підкреслюють часткове сприйняття позитивізму навіть тими науковцями, хто критикував його [1733, с. 96] та наголошують на частковому збереженні наукових традицій позитивізму в сучасній історіографії. Так, А. Я. Гуревич висловив сумнів у тому, що позитивізм – «пройдений» етап розвитку історичної думки [1262, с. 109–110].

В авторефераті докторської дисертації О. М. Нечухріна (1993 р.) виокремлені такі елементи позитивістської парадигми: 1) «гносеологічний оптимізм і раціоналізм, віра в можливість засобами науки пізнати і перетворити світ у сприятливий для людини бік»; 2) єдність наукового знання; 3) «намагання підняти історію до рівня природничих наук за рахунок реалізації в ній головних ідеалів та норм природничо-наукового дослідження»; 4) об'єктивізм; 5) «визнання існування законів розвитку суспільства»; 6) «визнання наявності прогресу в історії»; 7) тлумачення суспільства як організму; 8) теорія факторів [1530, с. 18]. Погляди Д. М. Петрушевського, В. П. Бузескула, Є. В. Тарле, Є. М. Щепкіна, за оцінкою О. М. Нечухріна, являли собою «обережний варіант перетворення позитивістського розуміння історії» [1530, с. 37].

Після розвалу СРСР інерція негативної характеристики кризи позитивістської методології збереглася в докторській дисертації та монографії С. П. Рамазанова [1614–1615]. Натомість О. В. Гутнова в 1992 р. виступила проти негативної оцінки криз у розвитку історичної думки та науки взагалі, вважаючи кризи «однією з нормальних форм їх розвитку в усі часи» [1267, с. 40]. Вона також відносила початок домінування позитивізму в історичній науці до 1860-х рр. [1267, с. 41].

Матеріали двох конференцій, присвячених історії соціології (Санкт-Петербург, 1996) та рецепції позитивізму в літературі й журналістиці Російської імперії (Лодзь, 2000) [1660; 1781], засвідчили наукову актуальність вивчення

позитивізму в сучасних умовах. Польські і російські дослідники визнають позитивізм не лише як наукове, а й суспільно-політичне явище в Росії [1781].

У новітніх працях термін «російський позитивізм» вживається для характеристики окремого етапу суспільно-політичної та наукової думки, соціокультурного розвитку суспільства в Російській імперії останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.

«Російський позитивізм» як соціокультурне явище в Росії на межі ХІХ – ХХ століть розглядає у серії своїх розвідок О. Є. Михайлова [1497–1499]. Дослідниця вважає, що позитивістська думка в Росії розвивалася від первинного ознайомлення з творами класиків позитивізму (1860-ті – 1870-ті рр.) до їх поширення (1880-ті – 1890-ті рр.) та критичного переосмислення (1900-ті – 1920-ті рр.) [1498, с. 38]. На її думку, «саме в університетах» «формувався основні філософські напрями, в тому числі і *позитивізм* [виділено автором – Б.О.]» [1499, с. 4]. За її оцінкою «історія проникнення позитивізму в Росію аналогічна загальноєвропейському процесу, але має й особливі риси» [1499, с. 43]. Серед несприятливих обставин, що затримали поширення ідей раннього позитивізму у Росії, слідом за В. В. Лесевичем [650, с. 371] та Е. Л. Радловим [804, с. 5–7, 20–22] вона виділяє слабкий розвиток філософії, обмеження друку та ввозу англійської та французької літератури, «інтенсивний вплив німецького ідеалізму» [1499, с. 45]. О. Є. Михайлова виділяє наступні риси позитивізму: сцієнтизм; примат природничо-наукового методу пізнання та його поширення на вивчення соціальної сфери буття; віра у прогрес; намагання досягнути позитивного знання дослідним шляхом, за допомогою наукових фактів та з запереченням метафізичного знання [1499, с. 4]. Свої твердження вона обґрунтовує переважно цитатами з праць московських та петербурзьких учених, не залучаючи як об'єкт дослідження роботи нестоличних авторів.

К. С. Кірсанова, зокрема, підкреслює, що «у Росії інтелігенція сприйняла позитивізм не лише як науково-філософський феномен, а й як ідеологічне явище, що протистоїть офіційним догматам світогляду. Тому суперечки навколо позитивізму тут набували характеру широкої громадської дискусії» [1369, с. 11–12].

О. Б. Гофман пише про особливості сприйняття ідей позитивізму наступне: «Очевидно, що потрапляючи на російський ґрунт, ідеї названих [О. Конта, Г. Спенсера, Г. Тарда, Г. Зіммеля, К. Маркса – О. Б.] та інших мислителів не просто „запозичувалися”, „засвоювалися” або „впливали”. „Рецепція” у даному випадку значила відбір, інтерпретацію, оцінку та переробку певних ідей у відповідності з традиціями, особливостями і актуальними тенденціями російської соціальної думки та російського суспільства. Тому ідеї, що сприймалися, грали не лише „стимулюючу”, але й інструментальну роль: вони використовувалися як додаткове знаряддя, засіб обґрунтування власне російських соціальних доктрин, устремлінь та орієнтацій» [1255, с. 10].

Різні аспекти розвитку позитивістській соціології у Росії аналізуються у наукових працях Б. М. Глотова [1240], О. В. Маркіна [1471], С. С. Новікової [1537–1538], О. О. Ожегової [1544]. С. С. Новікова 1860-ті–1890-ті роки розглядає як позитивістський етап розвитку соціології [1538, с. 24–67].

У новітній період дослідження позитивістської моделі історіописання поступово набуває нових ознак: від вивчення окремих компонентів позитивістської парадигми чи історіософських поглядів окремих науковців до аналізу позитивізму як визначного явища в суспільних науках досліджуваного часу.

Проте не всі аспекти обраної теми висвітлені належним чином. Так, аналіз позитивізму як домінуючої методології історичної науки в Україні в 1860-х рр. – перших десятиліть ХХ ст. не став предметом окремого дисертаційного чи монографічного дослідження. Окрім того, недостатньо досліджено рецепцію позитивізму в суспільних науках, зокрема в історіографії, на українських землях. Так, наприклад, недостатньо проаналізовано роль педагогічної та науково-організаційної діяльності істориків-позитивістів, місце окремих наукових співтовариств у поширенні позитивістських ідей. Адже історики популяризували ідеї позитивізму не лише в університетських аудиторіях та в своїх наукових працях, а і шляхом читання приватних лекцій, організації дослідницької роботи в наукових товариствах та гуртках, участю в полеміці на шпальтах часописів та газет тощо. Одним із дискусійних питань залишається проблема періодизації позитивістської історіографії, зокрема виділення

етапів поширення позитивізму в історичній думці. Належним чином не проаналізовані аспекти позитивістського розуміння еволюційного та закономірного характеру історичного розвитку, суспільного прогресу. Не простежено взаємозв'язок між поширенням еволюційної теорії та пошуком історичних закономірностей. Не отримали глибокого вивчення критерії суспільного прогресу, зв'язок теорії суспільного прогресу з іншими елементами позитивістської моделі історіописання. Погляди науковців на реформаційний та революційний шляхи суспільного розвитку пов'язувалися здебільшого з їхніми ліберальними переконаннями. Окрім того, майже не досліджувалася наукова спадщина науковців-позитивістів другого ряду, які брали участь у роботі наукових співтовариств.

1.2. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Джерельна база дисертаційного дослідження складна та різноманітна.

З урахуванням специфіки даної проблеми в дисертації підтримано запропонований І. І. Колесник поділ історіографічних джерел на три великі комплекси: 1) «конкретний текст історика»; 2) «великий текст», тобто сукупність робіт історика [у нашому випадку істориків та фахівців споріднених спеціальностей – О. Б.]; 3) «історико-культурний контекст», тобто «сукупність матеріалів, що характеризують епоху та умови наукової діяльності історика» [1394, с. 37–38]. «Конкретні тексти» істориків (тобто тексти їхніх окремих робіт) нами вивчаються з урахуванням усієї сукупності праць істориків-позитивістів («великого тексту») та в загальному історико-культурному контексті епохи. Саме такий підхід є найбільш придатним для дослідження теоретико-методологічних засад позитивістської історіографії в цілому.

Сукупність позитивістських ідей, що були сформульовані в наукових та публіцистичних працях, особистих документах істориків українських земель, документах науково-організаційного характеру, виступає системним та репрезентативним об'єктом даного дослідження. Їх аналіз міститься в усіх розділах дисертації.

Великий комплекс джерел з обраної теми можна поділити на сім груп: 1) наукові праці (монографії, дисертаційні дослідження, статті, рецензії та відгуки,

доповіді на засіданнях наукових товариств історичного профілю та на різноманітних зібраннях); 2) курси лекцій та навчальні посібники; 3) студентські наукові роботи; 4) публічні лекції, урочисті актові промови, науково-популярні видання; 5) археографічні легенди; 6) джерела особового походження (щоденники, спогади, автобіографії, листування); 7) актові матеріали.

Першу групу джерел становлять наукові та публіцистичні праці істориків-позитивістів Російської та Австро-Угорської імперій, які проживали на теренах України в 60-х рр. ХІХ ст. – 20-х рр. ХХ ст. Серед них найбільш цінними для даного дослідження є перша група історіографічних джерел, а саме наукові роботи: монографії, дисертаційні дослідження (на здобуття вченого ступеня доктора, магістра та отримання посади приват-доцента (*pro venia legendi*)), статті, рецензії та відгуки, доповіді на засіданнях наукових товариств історичного профілю та на різноманітних зібраннях (насамперед на міжнародних історичних та соціологічних конгресах, археологічних з'їздах та з'їздах польських істориків), оскільки вони є головним результатом наукової творчості учених.

Хоч історики не завжди присвячували окремі розвідки теорії історичного процесу, проте вона прямо чи опосередковано присутня в багатьох дослідженнях. Теоретичні положення часто визначали спосіб, а також хронологічний і тематичний порядок узагальнення фактичного матеріалу. У цих роботах викладені основні концептуальні положення та узагальнені висновки студіювання різноманітних теоретичних та фактичних питань. Окрім того, праці науковців відображають і їхні суспільно-політичні та загальноісторичні погляди, показують їхні підходи до конкретних історичних проблем. Окрім спеціальних робіт, досить часто цінні теоретичні ідеї містилися в різноманітних фактографічних розвідках, вступних увагах, рецензіях, нотатках до лекцій тощо. Ще В. М. Хвостов висловив подібну думку щодо сучасних йому істориків, котрі виклали «свою філософію історії, якою керуються в історичних дослідженнях, не як систематичне вчення, а як ряд побіжних роздумів над фактами історичної дійсності» [951, с. 8].

Оприлюднені результати наукових пошуків є найбільш важливими і з точки зору комунікативного впливу надрукованих праць на наукове співтовариство та

суспільство в цілому. Також у роботі використані неопубліковані наукові та публіцистичні праці (в тому числі окремі чорнові фрагменти та різні варіанти вже надрукованих творів) істориків (зокрема В. Б. Антоновича, П. М. Ардашева, М. С. Грушевського, Д. І. Дорошенка, В. С. Іконникова, М. Н. Петрова, Я. Птасьника, С. Т. Томашівського, А. Шелонговського, Є. М. Щепкіна).

За деякими винятками (Д. І. Каченовський) дисертації публікувалися як окремі монографії чи серії статей у наукових часописах. Тези чи повні тексти доповідей друкувалися окремими збірками або в часописах. Ми виділяємо дисертації, наукові доповіді, рецензії та відгуки в окремі підвиди наукових праць, що мали свою специфіку та призначення.

Цінність рецензій полягає в тому, що їх автори не лише аналізували розвідки окремих науковців, але й часто детально викладали власний погляд на проблему. Так, у рецензії на книгу В. С. Соловйова «Кризис западной философии (против позитивистов)» приват-доцент Київського університету І. В. Лучицький саркастично критикував автора за незнання тексту головної книги О. Конта, бо В. С. Соловйов цитував лише перші 30 сторінок першого тому «Course de philosophie positive» [1023]. Розлогі ґрунтовні рецензії та відгуки на них інколи виливалися в наукові дискусії на шпальтах відомих часописів. Поміж найбільш відомих публічних наукових дискусій, які велися на шпальтах часописів Російської імперії, в дисертації враховані між І. В. Лучицьким та Д. І. Багалієм щодо общинного землеволодіння в Україні в XVIII ст., до яких приєдналися й інші науковці. Слід згадати також дискусію О. Бальцера з Т. Моммзенем щодо ролі східної цивілізації в європейській історії. Львівський професор, на відміну від німецького історика, визнавав для деяких періодів європейської історії більший вплив східно-візантійської цивілізації, ніж римо-католицької [988].

Важливе джерельне значення мають курси лекцій (надруковані, літографовані та рукописні), навчальні посібники, що були результатом не тільки педагогічної, а й дослідницької роботи. У лекційних курсах (зокрема В. Б. Антоновича, М. М. Бережкова, М. С. Грушевського, В. Ю. Данилевича, М. В. Довнар-Запольського, М. П. Драгоманова, М. М. Ковалевського, М. М. Кордуби, І. П. Крип'якевича,

І. А. Линниченка, О. І. Маркевича, В. К. Надлера, М. Н. Петрова, В. К. Піскорського, Л. Фінкеля, Ф. Я. Фортинського) та навчальних посібниках (зокрема В. Б. Антоновича, Д. І. Багалія, М. С. Гольдіна, М. С. Грушевського, В. Ю. Данилевича, Є. В. Тарле) систематизовано та викладено узагальнені погляди учених на історичний процес.

Іншим результатом навчального процесу були студентські наукові роботи, які нерідко ставали початком наукової кар'єри. Студентські наукові праці (курсіві та дипломні дослідження, медальні роботи) свідчили, зокрема, і про розповсюдженість окремих ідей у студентському співтоваристві, про прийняті в певній університетській корпорації стандарти історіописання. Частина з них (переважно медальні роботи) друкувалася за рішенням Рад університетів та факультетів в офіційних університетських виданнях. Найбільшу кількість рукописних студентських творів, що збереглася, складають курсові та дипломні роботи Київської духовної академії (фонд №304 Інституту рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України). Ці роботи свідчать про певний інтерес навіть серед майбутніх священників до ідей позитивізму.

Четверту групу історіографічних джерел складають публічні лекції, урочисті актови промови, науково-популярні видання. Викладені в лекціях та промовах положення та оцінки є доволі фрагментарним викладом поглядів науковців на історичний процес, оскільки присвячені окремому, актуальному на той час, питанню. Сам характер науково-популярних робіт, мета їх видання зумовлювали невеликий інтерес авторів у даному випадку до теоретико-методологічних проблем.

До п'ятої групи джерел належать складені дослідниками археографічні легенди (вступи, коментарі, покажчики) до надрукованих ними збірок історичних джерел. Інколи передмови до джерельних публікацій являли собою великі та ґрунтовні розвідки (як у випадку з В. Б. Антоновичем [202; 212–217; 221 та ін.]).

До шостої групи відносяться джерела особового походження (щоденники, спогади, автобіографії, листування). Вони допомагають реконструювати історіографічний процес досліджуваного періоду, зокрема наукові та позанаукові обставини творчості, цінні деталі обставин створення історичних праць. Вони

сприяють відтворенню цікавих суспільно-політичних та побутових деталей життя учених, особливостей сприйняття цих життєвих реалій самими науковцями.

Приватне листування учених та інших визначних діячів містили додаткові відомості – виклад ідей авторів, що часто перетворювало листування на справжні політичні та наукові трактати. Тож дослідження епістолярної спадщини дає можливість більш детального вивчення не лише біографій науковців, а й їхніх суспільно-політичних та наукових поглядів. Окрім того, в періодиці того часу у вигляді листів часто друкувалася наукова полеміка. Водночас гуманітарна інтелігенція публічно виступала і з листами щодо важливих політичних проблем. Ці листи (які безпосередньо не стосуються наукової тематики) додатково характеризують суспільно-політичні погляди адресантів. Джерела особового походження важливі й для вивчення корпоративних «правил гри», відтворення колективного портрету макронаукових і мікронаукових соціумів.

Сьому групу джерел становлять актові матеріали, що відбивають важливі сторони діяльності університетів, інших навчальних закладів, наукових установ. Так, особливу джерельну цінність для даної теми мають службові документи, що безпосередньо пов'язані з викладацькою та науково-організаційною діяльністю науковців: урядові розпорядження, статuti вищих навчальних, академічних та наукових інституцій, протоколи (засідань рад вищих навчальних закладів, окремих їх підрозділів, рад по захисту дисертацій), доповідні записки, прохання, накази, дозволи (в тому числі і на читання публічних лекцій), формулярні (послужні) списки окремих науковців, їх звіти (наприклад, щодо наукових відряджень та захисту дисертацій), навчальні програми окремих історичних та інших суспільних дисциплін, службове листування, інша документація кафедр, факультетів, наукових товариств тощо. Ці документи мають важливе значення і для вивчення питання підготовки молодих учених та інших питань кадрової політики, реконструкції колективного портрету професорсько-викладацького корпусу вищих навчальних закладів, наукових та академічних установ. Питання теорії, методики та методології історичної науки, на відміну від її організаційної структури, відображені лише частково в службовій документації.

Окрім надрукованих джерел у дисертації використані архівні свідчення, основний масив яких становлять службові документи, що безпосередньо пов'язані з роботою університетів, інших навчальних закладів, наукових установ, окремих викладачів та науковців. В архівних установах відклалися частина студентських наукових робіт, різноманітні документи особового походження, а також можна знайти невелику кількість (переважно неопублікованих) наукових та публіцистичних праць, рукописні та літографовані курси лекцій.

Між тим історіографи не завжди використовують архівні джерела. О. М. Нечухрін, наприклад, вважає непотрібним використання архівних історіографічних джерел, бо «по-перше, на розвиток історичної думки впливають надруковані праці, тоді як архівні матеріали необхідні для вивчення творчої лабораторії, внутрішніх пошуків окремих персоналій; по-друге, в досліджуваній період широко видавалися курси лекцій, які дають можливість інтегровано уявити викладацьку та дослідницьку практику істориків, які цікавлять нас» [1530, с. 7–8]. Викладена аргументація не є переконливою, оскільки таким чином поза увагою дослідників залишається значна частина важливих питань, зокрема створення та функціонування шкіл, вплив професійного спілкування тощо. Принципове невикористання архівних матеріалів О. М. Нечухріним звузило джерельну базу його докторської дисертаційної роботи, а відтак вплинуло на глибину дослідження. Нам ближчою є точка зору Р. О. Кіреєвої щодо необхідності використання архівних джерел в історіографічних дослідженнях: «Архівні розшуки дають можливість розширити уявлення, що склалися про того чи іншого історика, зрозуміти і простежити за напруженою роботою його думки, проникнути у внутрішню еволюцію його світогляду, усвідомити особливості його творчості та навіть ввести до історії вивчення вітчизняної історіографії нові імена» [1365, с. 10].

Залучені документи Центральних державних історичних архівів України в Києві та Львові, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Державних архівів в Автономній Республіці Крим, Львівської, Одеської, Чернівецької областей, м. Києва, Архіву Національного музею історії України (м. Київ), Державного архіву Російської Федерації (м. Москва), Російського держав-

ного архіву літератури та мистецтва (м. Москва), Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург), Санкт-Петербурзького філіалу архіву Російської академії наук (м. Санкт-Петербург), Національного архіву Чехії (м. Прага), Архіву Польської академії наук (м. Варшава), Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (м. Київ) та Інституту рукописів Національної бібліотеки (м. Варшава), Відділу колекції рідкісних видань та рукописів Центральної наукової бібліотеки та Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (м. Харків), Відділів рукописів Національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (м. Львів), Російської державної бібліотеки (м. Москва), Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург), Ягеллонської бібліотеки (м. Краків), Бібліотеки Національного закладу імені Оссолінських (м. Вроцлав), Кабінету рукописів Бібліотеки Варшавського університету (м. Варшава).

Матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (фонди №№385, 442, 473, 2162) містять свідчення про громадську та педагогічну діяльність окремих науковців, що дозволяє, зокрема, більш глибоко показати їх українофільські та ліберальні переконання. Програми Київської духовної академії (фонд №711 цього ж архіву) доводять відсутність у них офіційного викладу ідей позитивізму. Неопубліковані праці, лекції, листування з особових фондів В. Б. Антоновича (№832), родини Грушевських (№1235), М. Н. Петрова (№2048) дозволили більш детально характеризувати їх творчість.

Особові фонди К. Бадецького (№138), О. Т. Назарука (№359), В. С. Старосольського (№360), С. Т. Томашівського (№368), М. Г. Андрусяка (№388), А. С. Петрушевича (№765), що перебувають на зберіганні у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові, містять ненадруковані праці та лекції львівських науковців. Особливо цінними для даного дослідження стали ненадруковані замітки М. С. Грушевського з філософії, соціології, джерелознавства та його виписки з праць інших авторів, що зберігаються у фонді редакції журналу «Літературно-науковий вістник» (№401).

Рукописи робіт та замітки І. А. Линниченка 1920-х років, що перебувають на зберіганні у фонді №538 Державного архіву в Автономній Республіці Крим, важливі для висвітлення його поглядів.

Значний інтерес викликали особові фонди професорів Львівського університету Л. Фінкеля (№254) та М. М. Кордуби (№Р.-2923) Державного архіву Львівської області. Конспекти лекцій Л. Фінкеля та М. М. Кордуби, рукописи своїх розвідок та виписки з праць німецьких авторів М. М. Кордуби дозволяють не лише простежити еволюцію їх поглядів, а й важливі з врахуванням педагогічного впливу обох істориків на формування світогляду їх студентів.

Різнманітні джерела містяться у фондах Державного архіву Одеської області: науково-організаційні матеріали (фонди №42 і №45); рукописи праць та лекцій викладачів Новоросійського університету: О. І. Маркевича (№150), Є. М. Щепкіна (№151), І. А. Линниченка (№153).

Фонди університету (№216) Державного архіву Чернівецької області, особові фонди І. Я. Ністора (№988), Ф. Цигляуера фон Блюменталю (№1216) зберігають порівняно невелику кількість робіт студентів та викладачів університету, які, проте, містять певну джерельну інформацію з досліджуваної теми.

У порівнянні з іншими університетськими фондами найбільш повно збережені науково-організаційні матеріали у фонді Київського університету (№16) Державного архіву у м. Києві.

Найбільша кількість ненадрукованих праць та лекцій, а також спогадів і листування науковців України (В. Б. Антоновича, П. М. Ардашева, М. М. Бережкова, В. Ю. Данилевича, Д. І. Дорошенка, М. П. Драгоманова, В. С. Іконникова, П. О. Куліша, В. В. Лесевича, І. В. Лучицького та інших) зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. Вони суттєво доповнюють наявні друковані історіографічні джерела.

Порівняно невелику, проте досить важливу інформацію з теми дисертаційного дослідження містять лекційні матеріали І. П. Крип'якевича та спогади Я. Ф. Головацького, що перебувають на зберіганні у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника; лекції М. Н. Петрова та О. П. Рославського-

Петровського (Відділ колекції рідкісних видань та рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна) тощо.

Опрацьовані матеріали з архівів Російської Федерації умовно поділяються на дві групи: документація урядових установ та особові фонди. Перша група дозволяє довести, що урядова політика була спрямована на заборону поширення окремих праць фундаторів позитивізму у Російській імперії (фонди №733 та №776 Російського державного історичного архіву) та на боротьбу з ліберально-реформаторською і революційною діяльністю науковців (фонди №102 і №109 Державного архіву Російської Федерації). Друга група джерел з особових фондів Російського державного архіву літератури та мистецтва, Санкт-Петербурзького філіалу Архіву Російської академії наук, Відділу рукописів Російської національної бібліотеки, Науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки (листування, рукописи робіт, програми публічних лекцій) фрагментарно відбиває процес сприйняття різних ідей науковцями.

У дисертації використані також особисті джерела та праці істориків, які зберігаються в європейських архівах (спогади В. Щербаківського з Національного архіву у Празі, матеріали В. Дзвонковського та В. Абрахама з Архіву Польської академії наук у Варшаві; спогади С. Кричинського з Кабінету рукописів Бібліотеки Варшавського університету; рукопис А. Шелонговського з Інституту рукописів Національної бібліотеки у Варшаві; листування польських науковців з Відділу рукописів Бібліотеки Ягеллонського університету у Кракові; рукопис Г. Шмітта, лекції Я. Птасьника, автобіографія С. Закшевського з Відділу рукописів Бібліотеки Національного закладу імені Оссолінських).

Використані нами архівні матеріали дозволяють доповнити та уточнити окремі аспекти дослідження. Без залучення архівних джерел аналіз обраної теми був би неповний.

Складна та велика за обсягом джерельна база дозволяє проаналізувати окремі елементи позитивістської моделі історіописання, визначити значення і вплив окремих течій суспільної думки, які впливали на розвиток позитивістської історіографії. Окрім того, наявні джерела дозволяють виявити особливості рецепції

позитивізму та інших історіософських доктрин і суспільно-політичних ідеологій в історичній науці.

1. 3. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Позитивізм у даному історіографічному дослідженні виступає як теоретико-методологічна основа домінуючої моделі історіописання в історичній науці в Україні в 60-х рр. XIX – перших десятиріччях XX ст.; водночас елемент світогляду окремих учених та одна з концепцій філософії історії та соціології, що вплинула на розвиток методології суспільних наук, в тому числі й історіографії. Заперечення більшістю науковців досліджуваного часу самого терміну «філософія історії» не впливає на нашу оцінку їх концепцій не лише як соціологічних, а й історико-філософських. В окремих випадках ми розглядаємо позитивізм також як складову частину ідеології суспільно-політичного руху (переважно коли мова йде про польську спільноту на українських землях) та світогляду передової інтелігенції взагалі.

Терміни «grandnarrative» і «metanarrative» використовуються в дисертації для визначення конкретного варіанту історіописання (просвітницького, романтичного, позитивістського, марксистського тощо). Х. Уайт називає будь-які історичні дослідження «наративами» [1861, р. 82]. Дослідник визначив наратив як мета-код [1860, р. I] і форму дискурсу, що спроможний «представити реальні події» «як здатний до розвитку процес» [1860, р. IX]. Сучасними дослідниками наратив розглядається як обумовлений численними супровідними фоновими чинниками (соціокультурними, онтологічними, психологічними тощо) текст, що зображує сукупність історичних явищ та подій у розвитку. Поняття «парадигма», за відомим визначенням Т. Куна, означає концептуальну модель (взірець) постановки проблеми та її вирішення, яка є загальноприйнятою для членів цього наукового співтовариства протягом певного періоду в науці [1428, с. 45–46 та ін.]. Позитивістська парадигма становить собою загальноприйнятій у науковому співтоваристві в 1860-х – 1920-х рр. варіант історіописання. Й. Рюзен запропонував використовувати замість поняття «парадигма» інший термін Т. Куна – «дисциплінарна матриця», тобто фактори та принципи історичного мислення в своїх систематичних зв'язках [1838,

s. 21, 26–27 та ін.]. Ми будемо послуговуватися поняттям «позитивістська модель історіописання», позаяк йдеться про теорію, методологію, практику, світосприйняття, саморефлексії і т. п., себто всі риси моделі, принаймні в некласичному прочитанні. Тож позитивізм краще тлумачити не лише як філософський, історіософський чи історіографічний напрям, а замінити терміном «модель історіописання», що включає зазначені структурні елементи, оскільки напрям – це, власне, генералізуюча ідея, яка побутує на полі історіографії зокрема та соціогуманітарного знання загалом. Поняття «модель історіописання» з вищенаведених термінів є найбільш універсальним, що дозволяє ширше трактувати предмет дослідження. Позитивістська модель була представлена у вигляді аксіологічних орієнтирів, методологічних настанов, методичних алгоритмів, теоретичних конструктів, концептуальних інтерполяцій, термінологічних мутацій, інституціональних запозичень, полідисциплінарних трансформацій, світоглядних взірців і т. п.

Розвиток методології наукових досліджень, накопичення та удосконалення історичних знань, уточнення і перегляд концепцій, розширення проблематики, зростання джерельної бази, зміни в кадровому складі, наукових установах та принципах організації науки, як відомо, є прикладами «внутрішніх» аспектів загального історіографічного процесу [1364, с. 25–26; 1583, с. 70–71]. Окрім того, діють екстернальні чинники світового, загальнодержавного, регіонального масштабу, які часто суттєво впливають на розвиток науки. До таких «зовнішніх обставин» Л. Ю. Кертман відносить «соціально-економічні та політичні процеси, що відбуваються в даному суспільстві»; «„соціальне замовлення” історичній науці»; «характер ідеологічної боротьби»; «політику держави в галузі культури взагалі, в науці зокрема»; «стан та інтенсивність розвитку інших наук, в особливості суміжних, а також загальної методології наукового пізнання; ступінь „престижності” історичної науки» [1364, с. 25].

Нами вивчаються внутрішні (за Т. М. Поповою, історико-наукові та методологічні уявлення окремих науковців) та зовнішні (усвідомлення загального ходу наукового пізнання та його результатів) рефлексії [1583, с. 102] істориків-позитивістів, що працювали на українських землях у 60-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст.

Рецепція нових ідей відбувалася не завжди просто як з об'єктивних (зовнішніх), так і суб'єктивних (внутрішніх) причин. Тому логічно неправильним та науково помилковим було б уявляти складний процес становлення методології позитивістської історіографії лише в «переможному» визнанні більшістю учених теорії позитивізму в історичній науці означуваного періоду.

Синкретичний характер світогляду істориків-позитивістів обумовлював наявність елементів різних, інколи протилежних, моделей історіописання. Позитивістській методології історичної науки притаманні деякі елементи просвітництва, романтизму, гегельянства. Пізніше на неї впливали нові моделі пояснення історичного минулого (марксистська, неокантіанська, неоромантична тощо). Рівень засвоєння позитивістами марксистських, неокантіанських та інших ідей також був неоднаковим. Так, з огляду на близькість методологічних засад позитивісти краще сприймали марксистську теорію, ніж неокантіанство. Отже, навіть у досліджуваний час позитивістська модель історіописання визнавалася частиною науковців не універсальною, а лише найбільш придатною (за деяких умов) для вивчення історичного минулого. Часто достатньо оригінальні теорії історичного процесу відзначалися конвергентністю, що не применшувало їх наукову цінність. Аналізуючи значний за обсягом фактичний матеріал, позитивісти часом виходили за рамки обраної моделі історіописання. Окрім того, передбачені позитивістською методологією багатоваріантність дослідницьких прийомів та принципів, полісемантичність категорій сприяли посиленню синкретичності позитивістської історіографії. Звідси варіативність дослідницького інструментарію та різне ставлення учених до головних онтологічних, гносеологічних та аксіологічних аспектів вивчення суспільного розвитку. Слід враховувати також не лише часто синкретичний характер їх світогляду, а й еволюцію власних поглядів науковців, їхні особисті амбіції та вплив наукової конкуренції. Суспільно-політичні погляди, ціннісні уподобання безумовно впливали на творчість істориків-позитивістів, зокрема у виборі проблематики. Різниця (іноді суттєва) поглядів окремих науковців заважає повному визначенню ідейно-методологічних позицій того чи іншого ученого як «довершеного» позитивіста. Реалізація ідей позитивізму

відбувалася в історіографічній практиці не в «чистому вигляді». Ознаки приналежності вченого до позитивістської наукової традиції були не усталеними, а відносними, мінливими, рухливими, з різноманітними нашаруваннями інших теорій. Схожої думки дотримується, наприклад, С. І. Лиман [1447, с. 157–158]. У ряді випадків це заважає оцінці ідейно-методологічних поглядів як позитивістських. У таких випадках краще говорити про синкретизм у творчості (поєднання доктрини позитивізму з ідеями романтизму, неокантіанства чи марксизму) того чи іншого автора. Істориків, які частково сприймали головні елементи позитивістської моделі історіописання, ми також називаємо позитивістами з підкресленням у таких випадках умовності подібної оцінки. Науковці Польщі (наприклад, А. Ф. Грабський: [1791, s. 289, 340; 1795, s. 50–51, 84], К. Сренъовська [1852, s. 94]) дотримуються такого ж підходу при оцінці поглядів польських істориків.

У переважній більшості історики-позитивісти на українських землях самі оголошували себе послідовниками нового вчення. Так, М. М. Ковалевський називав себе «палким прихильником основ позитивної філософії» [554, с. 188; подібні заяви М. М. Ковалевського: 563, с. 88; 544, с. 70; 572, с. 288].

Проте теоретико-методологічні погляди вчених визначаються не лише за їхніми заявами. Вже самі засновники нової течії відрізняли учення О. Конта та позитивізм. Так, наприклад, відому заяву одного з фундаторів позитивізму Г. Спенсера – «я виключаю себе з позитивістів» – потрібно розглядати в контексті його дискусії з О. Контом та з врахуванням особливостей формування ідей Г. Спенсера [858, т. 2, с. 77]. Сам англійський науковець підкреслював виникнення своїх ідей до ознайомлення з працями О. Конта в 1853 р. і випадковість подібності деяких положень обох доктрин [849, с. 56–57]. Тому Г. Спенсер відмовлявся вважати себе послідовником, а тим більше учнем О. Конта [849, с. 35–37]. Тому викликає здивування зарахування В. М. Бондарчуком Г. Спенсера до учнів О. Конта [1191, с. 64–65]. У сучасному наукознавстві еволюціонізм (Г. Спенсер, Л. Уорд, Е. Гідінгс, Е. В. Де-Роберті, М. М. Ковалевський) інколи виділяють не як різновид позитивістської, а як окрему парадигму [1319, с. 9]. Сам Г. Спенсер та деякі дослідники його творчості не вважали спенсерівську доктрину позитивізмом (тобто

ученням, близьким до ідей О. Конта) Г. Спенсер окремо наголошував, що позитивна філософія не обмежується лише контизмом, тобто вченням О. Конта [852, с. 218–219; 849, с. 64]. Так, київський філософ початку ХХ ст. Г. І. Челпанов називав Г. Спенсера лідером іншого філософського напрямку – агностицизму, підкреслюючи при цьому: «між Контом та Спенсером є величезна різниця. Ця різниця настільки велика, що називати Спенсера позитивістом просто ми не маємо ніякого права» [964, с. 252].

Тільки на підставі аналізу наукових та публіцистичних праць, інших джерел можна верифікувати ідеї як позитивістські, частково позитивістські або неопозитивістські. Окремі філософські та соціологічні твердження містилися в сотнях історичних праць. «Не було навіть найбільш „позитивістської” історіографії без різного типу загальних концепцій, – визнавав польський методолог Є. Топольський. – Проте історики занадто охоче висловлювали різного роду думки, що мали форму закону, чи формулювали залежності між класами фактів. Щоправда це були усталені висловлювання, які не були наслідком якогось систематичного дослідження, а лише рефлексією, залишеною під пером, часто пов’язаною з політичним чи ідеологічним становищем автора, в підсумку не можна вказати на суто позитивістську нарацію автора» [1855, s. 10]. Дослідники всесвітньої історії завжди були більш самостійними в своїх оцінках та висновках, ніж ті історики, які вивчали проблеми національної історії чи сучасного зарубіжжя. Позитивістська теорія історичного процесу викладалася не лише в історичних студіях. Інколи дослідники споріднених наукових дисциплін та публіцисти, не маючи фахової історичної освіти, трактували суспільний процес на позитивістських методологічних засадах. Такі ж оцінки висловлюють й дослідники польського позитивізму. Є. Матерницький зазначає: «Часто і широко відповідали на ці [теоретико-методологічні] теми не лише історики чи філософи, а також і економісти, соціологи, письменники, публіцисти, політики і т. д.» [1821, s. 121]. Історичні (для даного часу найчастіше історико-соціологічні) ідеї впливали як з тексту окремих розвідок з певної історичної проблематики, так і з контексту всієї творчої спадщини (соціологічні, культурологічні праці, публіцистика, документи особистого характеру).

Позитивістська теорія історичного процесу не завжди була явно формалізована в науковій спадщині учених, що проживали на українських теренах у 60-х рр. ХІХ – 20-х рр. ХХ століть. Нові історико-соціологічні твердження часто проголошувалися не безпосередньо (тобто не акцентувалися текстом), а викладалися як світоглядні постулати, що застосовувалися до фактичного історичного матеріалу. Досить часто позитивістські ідеї, визнані у науковому середовищі, настільки піддавалися інтерпретаціям, що інколи змінювали свою суть.

Використовуючи надбання європейського та російського суспільствознавства, історики-позитивісти українських земель намагалися розробляти власні принципи вивчення історичного процесу. Деякі позитивісти недооцінювали важливість теоретизування, останнє більшістю науковців досліджуваного періоду сприймалось як метафізична спекуляція та повернення до застарілої схоластики. Окрім того, вважалося, що з теоретичних питань має право висловлюватися лише досвідчений учений. П. Барт у книзі «Філософія історії як соціологія» виклав усталену в міжнародному науковому співтоваристві точку зору: «лише той має право встановлювати загальні принципи, хто на протязі всього свого життя поглиблено вивчав окремі історичні події» [250, с. V]. У Росії небажання суспільствознавців займатися теоретичними питаннями обумовлювалося також і страхом звинувачення у політичній неблагонадійності. Як зазначав звільнений з Московського університету, в тому числі з цієї причини, М. М. Ковалевський, після введення Університетського статуту 1884 р., що суттєво обмежив автономію вищої школи, багато університетських викладачів, «очікуючи від будь-якої теорії лише неприємності, намагалися вилучити зі своїх лекцій все те, що не є простим викладом фактів» [568, с. 205].

При всій різниці підходів процес переосмислення традиційних теоретичних установок характеризувався спільністю теоретико-методологічних засад творчості істориків-позитивістів. Ми далекі від наміру представляти історіографічну ситуацію в Україні того часу як переможне розповсюдження позитивізму чи «закономірну» зміну романтичної моделі історіописання позитивістським варіантом. Процес сприйняття та поширення позитивізму в історичній науці не був однозначним. Так, не можна говорити про однолінійність рецепції позитивізму, з огляду на її часову та

просторову різницю. Також цей процес не можна назвати завершеним навіть у період домінування позитивістської доктрини, оскільки старі наукові традиції – романтизму та гегельянства – були частково збережені. Окрім того, в самій історичній науці в Україні як у 1860-х – 1880-х роках, так і в більш пізні часи існувала антипозитивістська течія.

Характерне для сучасного стану світової історіографії співіснування конкуруючих парадигм передбачає різноманітність інтерпретацій історії історіографії, полідисциплінарний підхід до її вивчення, використання не лише історіографічних категорій, а й теоретичного арсеналу історії філософії та філософії історії, соціології, наукознавства тощо. В умовах постмодерністських викликів головні методологічні принципи та сама методика історіографічних досліджень зазнали змін. Поряд з традиційними наукознавчими методиками для вивчення наукової творчості в нагоді стають прийоми психоісторії, культурної антропології та інших новітніх методик вивчення науки та інтелектуальної культури взагалі. Останні, як правило, не були притаманні модерністським гранднаратавам (позитивістському, марксистському, частково неокантіанському). Тексти модерністів, в тому числі позитивістів, орієнтувалися на класичні канони наукового дослідження (подібність дослідницької моделі до природознавчої, культ історичного факту тощо). Тексти позитивістів, на відміну від романтичного нарративу, містили небагато прикладів навмисного чи ненавмисного використання езотеризму, алегорій, міфологем тощо. Вважаємо необхідним використовувати постмодерністські підходи лише в окремих випадках, коли суть досліджуваних текстів не відповідає висловлюванню. Тож у дискусії між прихильниками класичних принципів історичного пізнання та постмодерністами [див. статтю Л. П. Репіної: 1617, с. 22–23] авторка відносить своє дослідження до інтегрального неокласичного типу.

Методологія позитивістської історіографії в Україні періоду, що вивчається, набувала елементів певної універсальної цілісності. Системний підхід передбачає пошук всіх елементів системи та їх аналіз у сукупності всіх зв'язків та відносин досліджуваної структури (у даному випадку методології позитивістської історіографії в Україні). Окремі компоненти структури перебувають між собою у

відносній єдності, набуваючи нових інтегративних якостей. Принципово новими є деякі складові досліджуваної структури, як-от інтелектуальна поведінка науковця як елемент культури суспільства.

Історіографічний процес змінювався відповідно до конкретного в просторово-часових та національно-державницьких вимірах соціокультурного середовища та, у свою чергу, мав неабиякий вплив на нього. Для прийняття новітніх на той час позитивістських ідей мало велике значення особисте спілкування (листування, лекції, гуртки тощо). Характерною ознакою інтелектуальної культури вважається також сциєнтичний характер мислення науковців означуваного періоду. Сциєнтичний підхід, який дозволяє проаналізувати внутрішню логіку розвитку самої позитивістської історіографії, не суперечить соціокультурному, а лише доповнює його. Обидва підходи сприяють простеженню ролі наукових і культурних традицій у становленні, розвитку та прискореному за допомогою адміністративно-командних методів в УСРР занепаді позитивістської моделі історіописання.

У дослідженні застосовано принцип історизму, згідно з яким розташовані в хронологічній послідовності історичні факти вивчаються в розвитку та проаналізовані в контексті конкретних суспільно-політичних умов. Слідування даному принципу передбачає встановлення причин появи явищ, виявлення їх якісних змін на різних етапах.

Ми прагнули дотримуватися принципу об'єктивності, що передбачає політичну, національну та релігійну незаангажованість у процесі аналізу історичних (у нашому випадку переважно історіографічних) фактів, максимальну вираженість в оцінках.

У дисертації використані і спеціально-історичні методи: історико-генетичний, біографічний, історико-порівняльний, проблемно-історіографічний. Так, вивчення за допомогою проблемно-історіографічного та історико-порівняльного методів наукових здобутків істориків-позитивістів, що працювали на українських землях, у порівнянні між собою та із загальноновизнаними ідеями європейської та російської історичної науки досліджуваного періоду надає змогу глибше визначити спільні та специфічні риси позитивістського історіописання у різних національних

історіографіях. Також проблемно-історіографічний метод дозволяє з'ясувати концептуальні засади творчості науковців-позитивістів українських земель. Окрім того, використання проблемно-історіографічного методу пов'язано з характеристикою історіографічного процесу, а біографічного – з оцінкою рівня інтелектуальної культури та з аналізом соціокультурного середовища, в якому творив учений, реконструкції психічного складу особистості, мотивації діяльності (різних проявів у поведінці та науковій творчості) того чи іншого науковця [1738].

Історичний позитивізм, позитивістська соціологія та позитивістська історіографія на сьогодні недостатньо вивчені в науковій думці й тому є предметом підвищеного інтересу з боку дослідників. Історичним позитивізмом ми називаємо наукове та соціокультурне, а для польської нації – ще і суспільно-політичне явище, що було поширеним і на українських землях у 1860-х – 1920-х роках. У XIX ст. соціологія часів свого формування та перших десятиріч розвитку була саме позитивістською і не могла бути іншою, оскільки її теоретико-методологічні засади ґрунтувалися на ідеях фундаторів позитивізму. Тож для характеристики даного розвитку суспільних наук терміни «позитивістський» та «соціологічний» часто виступають як синоніми. Антипозитивісти інколи заперечували вплив ідей О. Конта на дисциплінарне оформлення соціології як науки. С. С. Гогоцький вважав помилкою називати доктрину О. Конта дефініцією «соціологія» [341, с. 99].

Наша увага зосереджена на рецепції позитивізму в історичній науці на українських теренах та аналізі головних елементів позитивістської моделі історіописання. Окрім того, ми розглядаємо взаємовплив позитивістської соціології та позитивістської історіографії, а також рефлексії науковців України щодо онтологічних (теорії історичного процесу) та частково гносеологічних питань (теорії історичного пізнання). Слід зробити уточнення, що у даному дослідженні термін «рефлексія» («саморефлексія») трактується як форма теоретичного пізнання та міркувань науковця, які направлені на усвідомлення та аналіз старих і нових уявлень про історичний процес та шляхи його дослідження. Тобто мова йде про особисту рефлексію конкретного дослідника чи групи учених, що працюють разом над конкретним предметом дослідження. Разом з тим необхідно враховувати і

зовнішні рефлексії, що, за визначенням І. І. Колесник, «представляють собою усвідомлення загального ходу наукового пізнання, його результатів» та ідентифікуються «з науками про пізнання: теорією пізнання, логікою, загальною методологією, психологією наукової творчості, наукознавством, історико-науковими дослідженнями» [1389, с. 27].

Особливу складність становить національна ідентифікація науковців досліджуваного періоду з огляду на те, що саморефлексія істориків часто не була ними ідентифікована з національних позицій. Переважну частину істориків України сучасні науковці беззастережно відносять лише до української історіографії. Проте більша частина істориків, чия доля була пов'язана з Україною, не відносилася до етнічних українців, тобто була за походженням поляками, росіянами та представниками інших національностей: В. К. Надлер та В. Е. Крусман походили з православних німців, В. П. Бузескул – з молдаван, М. Н. Петров – з мордвин та поляків. Етнічне походження, безперечно, не є головним критерієм національної ідентифікації, проте навряд чи варто його недооцінювати.

Окрім того, спостерігався перехід істориків від однієї до іншої національної та інколи і конфесійної приналежності. Яскравим прикладом зміни польської приналежності на українську стало публічне проголошення служіння українському народу польськими шляхтичами В. Б. Антоновичем, Б. С. Познанським, Т. Р. Рильським з переходом частини київських гміновців в 1860-х роках у православ'я [1638]. Проте вони (як пізніше і В. К. Липинський) не могли повністю позбутися рідної етнічної приналежності. Так, Б. С. Познанський згадував, що для етнічних поляків навіть їх «українофільство це було польським, та воно і не могло бути іншим» [796, № 2, с. 17].

У 1909 р. В. К. Липинський заснував у Києві журнал «Przegląd krajowy» з метою пропаганди української ідеї серед поляків Правобережної України. Він вважав завданням своєї публіцистичної та наукової діяльності «звернути увагу польської спільноти в Україні на необхідність ясного усвідомлення собі свого становища відносно визвольного руху українського народу» [1073, s. 3]. Сам В. К. Липинський характеризував себе як «українця польської культури»

[1726, с. 124]. Про таку самоідентифікацію свідчать і його псевдоніми: Правобережець, Nobilis Ruthenus, Ukrainiec.

Національно-орієнтований характер творчості науковців можна простежити під час аналізу їхніх суспільно-політичних переконань, проблематики наукових студій, специфіки підходів до дослідження історії своєї нації. Натомість у працях із всесвітньої історії національні (українські чи інші) мотиви в більшості випадків знайти важко.

Окрім того, українська історична наука розглядалася частиною вчених як галузь російської та польської історіографії. З цього приводу М. С. Грушевський так висловлювався про історіографічну ситуацію кінця XIX – початку XX ст.: «Сучасні польські учені трактують Україну-Русь, Білорусь, Литву як домени польської науки, що ex officio мусять входити в круг польських досліджень, так само як учені всеросійського напрямку втягують... предмети в круг російської науки як її інтегральні складники» [396, с. 16]. Така ситуація зокрема зумовлювалася і несприятливими для розвитку української історіографії суспільно-політичними умовами. У Російській імперії у зв'язку із заборонами 1863 р. та 1876 р. публічного використання української мови та в друці переважна більшість праць істориків підросійської України до 1905 року була написана та / чи надрукована російською. Окрім того, частина російських та польських вчених не сприймала історію України як історію окремого народу. С. О. Єфремов засуджував політику російського уряду і відповідно університетських корпорацій у поширенні українознавчих знань: «університети на Україні просто гребували наукою про рідний край, справляючи ту саму місію, якій все слугувало в централізованій Росії» [474, с. 4]. Подібна ситуація спостерігалася, наприклад, і в південно-західній Буковині. Як згадував довічний член палати панів австрійського парламенту О. Г. Барвінський, німецькомовний Чернівецький університет та інші «наукові інституції» «не могли виховати свідомої української інтелігенції, що полюбила би свій край і народ, і подбала про его культурний розвиток» [248, с. 107].

Близько половини істориків підросійської України навчалася в університетах поза її межами (головним чином у Санкт-Петербурзькому та Московському). У

науковій літературі поширена точка зору про відмінності між Московською та Петербурзькою історичними школами. На думку О. Є. Преснякова, для школи С. М. Соловйова «дані першоджерел стали, власне, не основою побудови, а набором ілюстрацій до положень історико-соціологічної доктрини, що захищається» [799, с. 5]. О. Є. Пресняков вважав такий підхід «самообманом» і пропонував сучасним та майбутнім історикам відмовитися від нього [799, с. 5]. Характерною рисою Петербурзької історичної школи, на думку того ж автора, був «науковий реалізм, що виявляється, насамперед, в конкретному, безпосередньому ставленні до джерела та факту, незалежно від історіографічної традиції» [799, с. 6]. П. М. Мілюков [716] та С. Н. Валк [1205] також наголошували на різниці в світогляді московських та петербурзьких істориків. Сучасне бачення цієї дискусійної проблеми викладене в працях В. Б. Ананьича, В. М. Панеях [1150], А. М. Шаханова [1743].

Порівняння творчого шляху істориків підросійської України XIX – XX ст. з діяльністю представників Московської та Петербурзької історичних шкіл свідчить про кадрову близькість професорсько-викладацького складу особливо Харківського університету з Московським, подібність методологічних підходів Московської історичної школи та Київської школи істориків-документалістів, методології робіт медієвістів та спеціалістів з нової історії з Петербурзького та Київського університетів. Це визнавали і науковці досліджуваного часу. Так, наприклад, О. Є. Пресняков вважав подібними методологічні підходи школи С. М. Соловйова та М. С. Грушевського й інших представників Київської школи, що займалися вивченням окремих регіонів [799, с. 6].

Значна частина науковців українського походження Галичини, Волині, Буковини, Закарпаття мала польсько-австрійську освіту [248, с. 106–109; 1654, с. 566, 574–575, 617, 626, 636–637 та ін.] та була австрійськими (з 1918 р. – польськими, чеськими та румунськими) чиновниками. Характерно, що В. Б. Антонович пояснював «потрійну» лояльність професора австрійської історії Львівського університету І. І. Шараневича саме його службовим становищем [100, арк. 3 зв.]. Сам І. І. Шараневич на II з'їзді польських істориків у Львові (1890 р.) назвав себе «щасливим», зазначаючи: «я є польським науковим високопосадовцем і це

становище цілком узгоджується з моїми переконаннями» [1092, t. 1, s. 107] Такий пасаж є не стільки прикладом ввічливості, скільки викликаний глибоким впливом польського наукового середовища.

Дискусія сучасних науковців щодо національної приналежності істориків є дещо умовною. Концепція «подвійного» чи «потрійного» лоялізму (лояльності) істориків України, викладена у працях П. Магочія [1462; 1811], З. Когути [1802] та інших авторів остаточно не вирішує проблему їх національної ідентифікації. Сучасні науковці показали обмеженість традиційного підходу до національної ідентифікації учених. Зокрема, А. В. Портнов наголошує на недоречності та помилковості застосування лише критеріїв етнічного походження та мови під час визначення національної приналежності та самосвідомості окремих історичних діячів української історії [1593]. І. Б. Гирич та О. Л. Рибалко пропонують українськими ученими визнавати тих, «хто визнавав себе за українця й сприяв національному відродженню» [1239, с. 168]. Е. Сміт більш широко визначив концепт національної ідентифікації: «підтримування та постійна репродукція патернів цінностей, символів, пам'яті, міфів та традицій, які є складниками пам'яті націй, та водночас ідентифікацією особистостей з цією особливою спадщиною і цими цінностями, символами, пам'яттю, міфами та традиціями» [цит. за ст.: 1273, с. 86].

Тривале перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій, багатонаціональний склад населення сприяли поширенню «подвійної» (інколи «потрійної») лояльності світогляду частини істориків [1356, с. 117; 1462, с. 102–103; 1811 та ін.]. Так, виступаючи на засіданні Товариства слов'янської культури 29 квітня 1909 р., Б. О. Кістяківський відстоював точку зору про можливість «бути українцем та росіянином одночасно» [743, с. 121].

Типовим прикладом «подвійної» лояльності є творчість та культурницько-просвітницька діяльність Д. І. Багалія, який зробив успішну кар'єру. Поміркований та лояльний до влади характер діяльності професора та ректора Харківського університету наприкінці XIX – на початку XX ст. сприймався як українофільський та викликав критику з боку, наприклад, С. Н. Щоголева [975, с. 73, 362, 438–439]. Незважаючи на вивчення проблем в основному української історії та культури, у

творах Д. І. Багалія до 1918 року чітко не простежується бажання довести на концептуальному рівні окремішність російського та українського історичних процесів [1177, с. 93 та ін.].

У дисертації вивчається наукова спадщина і тих українських істориків, що певний час проживали поза межами етнічних українських земель. Так, декілька істориків мешкали в Санкт-Петербурзі та Москві (серед них Ф. К. Вовк, П. О. Куліш, М. І. Костомаров), у Варшаві (П. О. Куліш) та інших містах Російської імперії. Ряд українських науковців російського громадянства тривалий час проживали поза кордонами Російської імперії: П. О. Куліш (1867–1871 рр.) та М. С. Грушевський (1894–1913 рр.) – у Галичині, Ф. К. Вовк (Волков) з 1879 по 1905 рр. – у Франції, М. П. Драгоманов у 1875–1895 рр. – в основному у Відні, а також у Женеві і Софії. Представник старовинного козацько-старшинського роду Д. І. Дорошенко мешкав протягом тривалого часу (1920–1951 рр.) у Відні, Празі, Мюнхені.

Науковці активно друкувалися в столичних часописах та видавництвах, разом працювали в загальноімперських наукових та навчальних інституціях, брали участь у різноманітних загальнодержавних наукових заходах (найбільш яскраві приклади – з 1869 року Археологічні з'їзди в Росії та з'їзди польських істориків в Австро-Угорщині, з 1900 року – Міжнародні конгреси істориків [1662; 1683 та ін.], з 1894 року – Соціологічні конгреси в Парижі). Із 15 Всеросійських археологічних з'їздів (1869–1911 рр.) 6 пройшли в українських містах: Києві (1874 р., 1889 р.), Одесі (1884 р.), Харкові (1902 р.), Катеринославі (1905 р.), Чернігові (1908 р.) [1290, т. 1, с. 133]. Зі 153 учасників другого з'їзду польських істориків у Львові 76 були зі Східної Галичини. У роботі з'їзду брали участь й українські історики: І. Я. Франко та І. І. Шараневич [1092, т. 2, с. I–VIII]. На цих наукових зібраннях науковці України спілкувалися з відомими європейськими та американськими ученими, що сприяло розширенню кола їх наукових зв'язків. На першому соціологічному конгресі (жовтень 1894 р.) М. М. Ковалевський, наприклад, головував та виступив з доповіддю «Про доісторичний час в Росії» [701, с. 84–85].

Питання національної ідентичності М. М. Ковалевського викликало різні оцінки сучасників. Серед усіх перелічених П. Я. Стебницьким прикладів участі

М. М. Ковалевського в українському національному русі виділяємо його запрошення для М. С. Грушевського у 1903 р. читати лекції в Російській вищій школі суспільних наук в Парижі [832, с. 66]. Тому помилковим є і твердження І. Майстренко про те, що «життєві шляхи цих учених не перетиналися» [1465, с. 136]. Пізніше курс М. С. Грушевського з історії України неодноразово видавався як «Очерк истории украинского народа». Тому повністю логічний і правильний висновок П. Я. Стебницького: М. М. Ковалевський «визнавав себе українцем не лише за одним походженням, але й за співчуттям до культурних устремлінь українського народу» [832, с. 69]. Проте М. П. Драгоманов, що був особисто знайомий з М. М. Ковалевським, заперечував українофільство останнього: «Українець з роду, але не українофіл» [450, с. 492]. Д. М. Овсянко-Куликовський, який також добре знав Максима Максимовича, оцінював його світогляд так: «Справжній європеєць, якому чуже багато чого специфічно руського в нашій духовній культурі» [738, с. 458].

Історик, соціолог та правознавець, виходець із слобідського козацько-старшинського роду М. М. Ковалевський більшу частину свого життя прожив у Західній Європі. З відведених йому долею неповних 65 років життя М. М. Ковалевський прожив 21 рік у Харківській губернії і Харкові та пізніше в основному за кордоном (за винятком 18 років у Москві та Петербурзі). Спочатку він після закінчення Харківського університету навчався в Берлінському університеті та Школі хартій у Парижі (1872–1877 рр.). Потім, після звільнення з Московського університету, М. М. Ковалевський викладав у Стокгольмському, Оксфордському та інших європейських університетах. У Парижі у 1901 р. М. М. Ковалевський організував Російську школу суспільних наук, в якій викладали Е. Вандервельде, Р. Вормс, Ю. Гамбаров, Е. Дюркгейм, М. І. Карєєв, С. А. Муромцев, Г. В. Плеханов, Є. В. Дероберті, Ш. Сеньобос, П. Б. Струве, Г. Тард, М. І. Туган-Барановський, В. І. Ульянов (Ленін), В. М. Чернов [1265; 1505, с. 40]. М. М. Ковалевський дружив чи був знайомий з К. Марксом (навіть називав себе його учнем [556, с. 67]), Ф. Енгельсом, Г. Спенсером, Е. Дюркгеймом, В. С. Соловйовим, М. І. Карєєвим, В. О. Ключевським, І. І. Мечніковим, П. М. Мілюковим, С. А. Муромцевим, К. А. Тімірязевим, П. Б. Струве [1290, т. 4, с. 377], А. В. Луначарським [418, с. 517].

Ми далекі від наміру представляти наукові успіхи М. М. Ковалевського лише його спілкуванням з іншими видатними ученими. Між тим сам М. М. Ковалевський визнавав такий вплив. Так, у передмові до однієї зі своїх книг він писав, що «сама думка про історико-порівняльне вивчення процесу розвитку поземельної власності виникла...під безпосереднім впливом як читання, так і розмов з Меном» [563, с. VI]. Водночас М. М. Ковалевський наголошував, що Г. Мен, якого він як і К. Маркса називав своїм вчителем, недооцінював роль урядової політики у розкладі общинного землеволодіння [563, с. VI]. М. М. Ковалевський також вважав, що його особисте спілкування з К. Марксом, що розпочалося взимку 1873/74 рр. у Лондоні [1611, с. 85], надало «новий стимул до наукових праць в галузі історії економічного та суспільного розвитку європейського Заходу» [539, № 7, с. 19]. І далі наголошував: «Без знайомства з К. Марксом я би не зайнявся ні історією землевласництва, ні економічним зростанням Європи і зосередив би свою увагу у більшій мірі на перебігу розвитку політичних установ» [539, № 7, с. 19].

Роботи М. М. Ковалевського інколи друкувалися спочатку французькою, а потім російською мовами [553; 566; 568; 581; 583; 1049–1052 та ін.].

Іншим науковцем України європейського рівня, що вдало інтегрувався в систему європейської науки та освіти, був професор Київського університету І. В. Лучицький. Він працював в архівах Франції, Іспанії, Італії, Німеччини та інших країн [517, с. 166, 168, 170; 876, с. 50–52]. У Парижі в 1872 р. І. В. Лучицький читав лекції з новітньої історії Франції та про учення О. Конта [876, с. 51; 1576, с. 179]. Київський професор дружив з В. І. Гер'є, Ф. Гізо, М. І. Карєвим, М. М. Ковалевським, П. Л. Лавровим, Е. Літтре, А. Морі, Г. Моно [517, с. 166–170; 876, с. 50–52; 1320, с. 179; 1576, с. 179]. Праці І. В. Лучицького з історії Франції, в тому числі французькою мовою, були схвально сприйняті європейським співтовариством [1334, с. 287–294; 1507, с. 255; 1576, с. 179–180].

Українська і частково польська історіографії другої половини XIX – початку XX століть, в першу чергу її проблематика, національна історична парадигма та категоріальний апарат, перебували в стадії формування [1177, с. 92–93]. У нашому випадку аналіз теоретико-методологічних засад різних національних історіографій,

представники яких проживали на українських землях, дозволяє ґрунтовніше дослідити обрану тему. Такий підхід є важливим для осмислення окремих національних історіографій як невід'ємних елементів загальноєвропейського та світового історіографічного процесу. Тим більше методологічні засади представників російської, української, польської та інших національних історіографій, які проживали в досліджуваний час на українських землях, були подібними між собою, на відміну від тематики їхніх праць та суспільно-політичних поглядів. Тому є підстави розглянути позитивістський варіант історіописання як головну концептуальну схему історичного процесу та до деякої міри системоутворюючу модель історичних досліджень означеного періоду, незалежно від національної ідентифікації учених. У процесі вивчення позитивістської історіографії в Україні ми розширили об'єкт дослідження за рахунок робіт репрезентантів різних національних історіографій.

Окрім того, у дисертації досліджуються ранні наукові праці (та інші історіографічні джерела) тих російських та польських учених, становлення яких як учених відбувалося на теренах України. Вони, принаймні в перші роки своєї самостійної наукової та викладацької діяльності поза межами українських земель, зберігали таке розуміння історичного процесу, яке було сформоване на ранньому етапі їхньої професійної діяльності. Так, наприклад, професори Московського університету Є. В. Тарле та Д. М. Петрушевський, професор Казанського університету В. К. Піскорський в основному дотримувалися теоретико-методологічних принципів свого вчителя І. В. Луцицького. Тому ті їхні роботи, які були продовженням наукових проектів, започаткованих під час перебування на українських землях, також можна розглядати в контексті розвитку історичної науки в Україні. Водночас ми намагаємося уникати аналізувати ті праці, які були написані до переїзду на Україну (для навчання та / чи роботи в навчальних закладах та наукових товариствах) тих або інших учених.

Отже, в історіографії проблеми умовно виділено три періоди:

1. 1860-ті – 1920-ті рр. – поширення позитивістської моделі історіописання в історичній науці та перші спроби її аналізу безпосередньо учасниками історіографічного процесу;
2. кінець 1920-х – 1980-ті рр. – критичне сприйняття радянськими науковцями позитивізму та позитивістської історіографії;
3. 1990-ті – до сьогодні – актуалізація позитивістського варіанту пояснення історичного процесу, перехід від вивчення його окремих компонентів та історіософських поглядів провідних науковців до системного аналізу позитивізму; узагальнення його досвіду.

Джерельна база дисертаційного дослідження складна, велика за обсягом та різноманітна. Великий комплекс джерел з обраної теми можна поділити на сім груп: 1) наукові праці: монографії, дисертаційні дослідження, статті, рецензії та відгуки, доповіді на засіданнях наукових товариств історичного профілю та на різноманітних зібраннях; 2) курси лекцій та навчальні посібники; 3) студентські наукові роботи; 4) публічні лекції, урочисті актові промови, науково-популярні видання; 5) археографічні легенди; 6) джерела особового походження (щоденники, спогади, автобіографії, листування); 7) актові матеріали. Джерельна база дозволяє виявити особливості рецепції позитивізму в суспільній, зокрема історичній, думці; проаналізувати окремі елементи позитивістської моделі історіописання.

Обґрунтований фундаторами позитивізму та підтриманий його послідовниками синкретизм дозволяв у рамках багатогранності та багатовекторності позитивістської доктрини значно розширити коло методологічних пошуків. Історико-філософські погляди переважної більшості учених українських земель досліджуваного періоду в цілому можна верифікувати як систему позитивістських поглядів із запозиченням інших філософських концепцій.

В дисертації використані системний та соціокультурні підходи; принципи історизму, об'єктивності; спеціально-історичні методи: історико-генетичний, біографічний, історико-порівняльний, проблемно-історіографічний.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

РЕЦЕПЦІЯ ПОЗИТИВІЗМУ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ В УКРАЇНІ (60-ті рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.)

2. 1. Сутність «раннього» позитивізму та його вплив на становлення позитивістської історіографії в Україні. Роль різних світоглядних і наукових традицій у поширенні позитивізму

Поширення позитивізму в суспільних науках пройшло декілька етапів. Зокрема, час з 1842 р. до початку 1860-х рр. можна характеризувати як період передпозитивізму. Для нього характерне домінування романтизму та об'єктивного ідеалізму в національних історіографіях з поступовим поширенням ідей фундаторів позитивізму О. Конта, Дж. Ст. Мілля, Г. Спенсера та їх послідовників.

Перша польськокомовна публікація А. Кжижановського про О. Конта відноситься до 1842 року [1810, s. 8; 1813, s. 1]. У 1843 р. у популярному серед освіченої публіки Російської імперії журналі «Отечественные записки» публіцист В. О. Мілютін декілька сторінок рецензії на книгу О. К. Бутовського присвятив викладу положень позитивної філософії [717; в тому числі с. 391–395 про О. Конта]. О. І. Герцен спочатку розкритикував новітні «дилетантські» ідеї, до яких відніс й теорію О. Конта [334–335]. Пізніше (у 1867 р.) він підтримав високу оцінку Г. М. Вирубовим учення О. Конта, яке виключає «усе теологічне та метафізичне, воно йде... назустріч суспільному оновленню, обґрунтовуючи це оновлення виключно на дійсному знанні законів світу, людини та історії» [336].

За часів правління Миколи I, особливо після європейських революцій 1848 – 1849 рр., у Росії були прийняті урядові заходи щодо обмеження «вільнодумства» в університетських корпораціях: заборона викладання філософії в 1850 році (за винятком семінарій та духовних академій), скасування закордонних наукових відряджень, жорстка регламентація змісту програм усіх навчальних курсів. Останні за інструкцією 1849 року мали затверджуватися спочатку факультетськими зібраннями та ректором [63, арк. 47, 53; 64, арк. 1–7; 66, арк. 1, 14–23 та ін.].

Через декілька причин до кінця 1850-х років доктрина засновника соціології була мало поширена як серед науковців, так і в цілому в суспільстві. Цьому сприяли цензурні обмеження російським урядом друкованого слова, зокрема заборона ввезення з-за кордону та друку праць О. Конта та іншої соціологічної літератури. Наукові праці, як згадував професор Петербурзького університету М. І. Карєєв, виходили за «відомих цензурних умов» [515, с. 353].

З кінця 50-х років XIX ст. університетські викладачі в лекціях з історії вже популяризували ідеї та праці засновників і послідовників позитивізму (у Київському університеті: В. Я. Шульгін [815, с. 476], П. В. Павлов; у Харківському університеті: Д. І. Каченовський [413, № 2, с. 570; 551, с. 29 та ін.; 864, с. 12; 1326, с. 138], М. Н. Петров [13–16, 160, 760–764] та ін.).

Поширенню ідей позитивізму сприяли різні попередні світоглядні та наукові традиції. Позитивістська теорія розвинула та обґрунтувала декілька ідей, що були висловлені давньогрецькими філософами (про суспільство як організм), Д. Юмом та Ф. Беконем (принципи раціоналізму, індуктивізму та сцієнтизму), французькими просвітителями (віра в суспільний прогрес, ідеологія лібералізму, антиклерикальні настрої тощо), А. Сен-Сімоном (закон трьох стадій) [1149, с. 64–67, 84–85; 1470, с. 15–17 та ін.]. Вимоги засновників позитивізму лише дослідницьким шляхом досягати наукових результатів були продовженням, як визнавав сам Г. Спенсер, ідей Ф. Бекона [849, с. 40]. Отже, деякі елементи позитивного вчення були відомі і раніше, але завдяки позитивізму вони отримали свій подальший розвиток та обґрунтування [1507, с. 110 прим.].

Найбільшу ж роль у виникненні та поширенні позитивного вчення відіграла ідеологія Просвітництва. У даному дослідженні ми аналізуємо, насамперед, елементи французької та частково німецької просвітницької ідеології. Хоча ми погоджуємося з Р. Г. Еймонтовою, яка вважала просвітництво більш широким (в тому числі щодо хронологічних рамок) та багатоплановим поняттям. В її розумінні просвітництво – «ідейно-культурна течія загальноєвропейського типу, яка виражається в прихильності до антифеодальних та антикріпосницьких ідей,

проголошенні гідності людини, в спростуванні безперечного авторитету церкви і влади, в віротерпимості, раціоналізмі, культурі науки та розуму» [1755, с. 8].

Вплив ідеології Просвітництва визнавали самі позитивісти. М. М. Ковалевський та інші укладачі збірки «Родоначальники позитивізму» популяризували праці французьких просвітителів (А. Р. Ж. Тюрго, Ж. Л. Д'Аламбер) саме як засновників позитивізму [408; 907–908]. На думку Є. Г. Кагарова, Вольтер «у своїх соціологічних поглядах» випередив ідеї Е. Тейлора, Г. Спенсера та інших учених [500, с. 24].

Ідеологи Просвітництва вважали людський розум здатним пізнавати світ та називали наукове знання необхідним для кращого розвитку суспільства. Засновники та послідовники «першого» позитивізму також вірили в спроможність науки до безкінечного розвитку та необмеженого розширення поля досліджень, в яких можуть бути застосовані наукові методи. Г. Спенсер був переконаний, що соціологія в майбутньому стане необхідною кожній освіченій людині [857, с. 4–7, 14–24].

Сцієнтичний підхід застосовувався просвітителями та позитивістами до пояснення всіх явищ суспільства. Вважалося, як наголошує Л. А. Маркова, що наукові ідеї обумовлюють розвиток суспільства декількома шляхами: поширення методів позитивного вчення на всі галузі знань, в тому числі на історію та соціологію; застосування законів механіки та біології задля створення моделей суспільного розвитку. Поступовий і прогресивний шлях розвитку наукових ідей оголошувався сутнісними характеристиками суспільства [1474, с. 19]. За її оцінкою позитивізм представляв собою «найбільше вираження упорядкованості раціоналізму» [1474, с. 18]. Свою оцінку Л. А. Маркова пояснює так: «Вся історія суспільства розглядалась як елемент історії науки, специфіка науки поширювалась на інші сфери суспільства» [1474, с. 18].

Основне питання філософії О. Конт оголосив псевдонауковою проблемою [592, с. 23 та ін.]. Позитивісти, за В. Т. Зоном, намагалися створити теорію історичного розвитку, яка б «примирила „крайнощі“ ідеалістичного та матеріалістичного світоглядів. Непримиренність до наукового компромісу розглядається в позитивістських наукових колах як свідчення наукової однобічності

та обмеженості, як архаїзм, що не відповідає духу часу. Еклектизм стає найважливішим принципом теоретичного системостворення» [1326, с. 144]. Спроби творців позитивізму та більшості істориків-позитивістів піднятися вище матеріалізму та ідеалізму та навіть заперечувати поділ суспільствознавців на матеріалістів та ідеалістів, як стверджує Б. Г. Могильницький, були дуже показові на цьому етапі розвитку суспільних наук [1507, с. 123].

Незважаючи на постійні спроби оголосити себе поза рамками дискусії між ідеалістами та матеріалістами про основне питання філософії, позитивісти часто звинувачувалися своїми критиками в прихованому матеріалізмі. На думку Д. Ф. Щеглова, «позитивізм це переодягнутий матеріалізм» [968, с. 799]. Це твердження є лише частково правильним, бо дослідне пізнання неможливе без елементів матеріалізму. Успіхи природознавства, як наголошує А. С. Атманських, сприяли рецепції не лише ідей позитивізму, а й так званого вульгарного матеріалізму [1157]. У працях 1860-х – 1870-х років часто не вирізняли різні течії матеріалізму, характеризуючи переважно погляди вульгарних матеріалістів (див., наприклад, статтю про матеріалізм у «Философском лексиконе» С. С. Гогоцького [339, с. 390–404]). Тим часом ідеалізм постійно фігурував у польських часописах позитивістського спрямування в ролі головного наукового супротивника [1287, с. 74]. Однак польська публіцистика «молодих», як вказує К. В. Душенко, розглядала навіть науково неспроможні ідеї «вульгарного» матеріалізму лише як недостатньо доведені гіпотези [1287, с. 74]. Я. Скарбек пише, що у дусі часу «назва „матеріалізм” стала ніби синонімом „явного безбожництва”» [1844, с. 69].

Натуралізм позитивного знання ґрунтувався на впевненості, що людське суспільство може і повинно вивчатися за допомогою методів, подібних до методів природничих наук. Близькість до предмета природничих та історичних наук, їх методів та законів дозволяє, на думку О. Конта, вважати історичну науку подібною до природознавства. О. Конт [592, с. 24; 591, с. 142–152 та ін.] та Дж. Ст. Мілль [713, с. 842–843] були переконані, що лише дослідницьким шляхом можна досягати наукових результатів. Г. Спенсер також висловлювався за дослідницький підхід [854, с. 11 та ін.; 849, с. 40]. Наукове пояснення суспільного розвитку мало

ґрунтуватися не на апіорно заданих схемах, як у Г. В. Ф. Гегеля, а через індукцію. Засновники «першого» позитивізму допускали можливість пояснити будь-який факт індуктивним шляхом. Вимога поставити історичну науку на ґрунт дослідного знання не була новою чи оригінальною, але вона настільки відповідала загальним настроям, що мала небагато відкритих опонентів.

Французькі та німецькі просвітителі XVIII століття критикували прояви ідеалістичної схоластики та метафізики. Цю традицію продовжили і фундатори та послідовники позитивізму. Вони розглядали будь-яку дедукцію як метафізику та схоластику. О. Конт та його послідовники заперечували значення філософії та метафізики, про що свідчать негативні оцінки філософії взагалі [593, с. 60, 79, 82] і метафізики зокрема («неблагородні софізми сучасної метафізики» [593, с. 82], «метафізичні утопії» і «злочинні хитрощі» [593, с. 60]). Презирство О. Конта, – зазначав Г. С. Льюїс, – до метафізики «безмежне» [707, с. 27]. Г. Спенсер, на відміну від О. Конта, не заперечував філософію як науку, оцінюючи її як знання найвищого узагальнення [854, с. 4].

Ці ідеї засновників позитивізму схвалювала більшість науковців та інтелігенції Росії та Австро-Угорщини, до складу яких входили українські землі. «Наша інтелігенція, – писав про особливості сприйняття ідей позитивізму освіченими колами Російської імперії публіцист В. Л. Кігн, – з радістю схопилася за позитивізм, який давав вищу, прикриту авторитетом науки санкцію зневажливого ставлення до філософії і метафізики» [315, с. 10].

Створена О. Контом класифікація наук [592, с. 24–47] була також продовженням ідей енциклопедистів. Г. Спенсер не погоджувався з цією класифікацією саме через її лінійний характер [848, с. 9–12; 849, с. 1]. У 1860-х – 1890-х роках класифікація наук О. Конта була настільки популярною серед науковців, що осіб, які не визнавали контівську класифікацію наук та закон трьох стадій, В. В. Лесевич обізвав глухонімими [651, т. 2, с. 148].

Навіть учені, які публічно не визнавали позитивізм, частково приймали його ідеї. У лекціях із всесвітньої історії в Київському університеті В. О. Більбасов, який

не належав до симпатиків позитивістської доктрини, називав контівську класифікацію «вдалим взірцем класифікації наук» [169, арк. 4 зв.].

Серед науковців Галичини класифікація наук О. Конта продовжувала бути популярною до кінця досліджуваного періоду. Колишній позитивіст, а на 1919 р. ідеолог польського соціалістичного руху Б. Лімановський продовжував дотримуватися класифікації наук О. Конта [1069, cz. 1, s. 16–17].

З інших мотивів класифікацію наук О. Конта критикували богослови та філософи: перші за створення нової світської релігії, другі – за заперечення важливості філософії та метафізики.

О. Конт створив нову науку – соціологію, якій відвів роль метанауки, що буде вивчати та вирішувати теоретичні питання історичних та інших суспільних наук. Одним із завдань суспільствознавства він оголосив вивчення фактів у хронологічній послідовності [592, с. 32 та ін.]. Завдання суспільних наук, насамперед соціології, полягає в дослідженні структури суспільства та її еволюції. О. Конт визначив соціологію як науку про порядок та прогрес людського суспільства [590, с. 21]. Сам О. Конт, Дж. Ст. Мілль та їх послідовники використовували й інші терміни: «соціальна фізика», «соціальна наука», «позитивна наука». Під терміном «позитивний» О. Конт розумів достовірні та доведені фактами знання без метафізичних конструкцій [590, с. 16–17]. Він визначав позитивну філософію як «особливий спосіб філософського мислення, який визнає, що усі теорії, до якої би галузі ідей вони не належали, мають за мету узгодження фактів, за якими спостерігають» [592, с. 2]. В. В. Лесевич практично повторював О. Конта: «Позитивна філософія є світогляд, що складається з усієї сукупності позитивного знання» [650, с. 372]. Слідом за О. Контом Дж. Ст. Мілль називав основним завданням «соціальної науки» пошук «законів, згідно з якими будь-який даний стан суспільства викликає інший, наступний за ним, що його заміщає» [713, с. 830]. Тим часом Г. Спенсер віддавав перевагу одному терміну – «соціологія» і завдяки, в першу чергу, його працям слово «соціологія» стало найбільш уживаною назвою нової науки.

Позитивісти підкреслювали деяку упередженість до минулого, а тому помилковість деяких оцінок середньовіччя і навіть підтасовку фактів західноєвропейськими просвітителами. Так, наприклад, приват-доцент Харківського університету В. К. Надлер вказував на те, що «середні віки були для них [просвітителів – О. Б.] часом глибокого занепаду людства, феодалізм – організованою системою варварства та насилля; римська церква та її установи – грубим обдуренням, що придумане хитрою сектою попів для ошукання забобонних та глупих народів; хрестові походи та лицарство – вершиною людського безумства, фанатизму та брудних забобонів» [730, с. 8]. Науковець вважав, що просвітителі виконали своє історичне завдання «переважно руйнівного характеру» «по відношенню до історії, визволивши її від пут схоластичного та богословського авторитету», але «знову надали їй односторонній напрямок» [730, с. 9].

Ряд мислителів епохи Відродження та Просвітництва, як відомо, різко критикували релігійний фанатизм та церковну політику. Діяльність церкви вони оцінювали як спотворення справжніх основ християнства. Проте пізніші дослідники показали помилковість деяких спрощених тверджень просвітителів. У лекції «Візіонери в історії» М. Н. Петров, наприклад, переконливо розкритикував підхід Вольтера та інших просвітителів до релігії. Професор Харківського університету наголошував, що не всі дива можна пояснити обманом, забобонами, невіглаством. Для вивчення цих явищ, на його думку, необхідно об'єднати методи історії, психології, природознавства [160, арк. 3–3 зв.].

Позитивісти, заперечуючи релігію як головну цінність, визнавали науку найбільшою, але не єдиною, культурною цінністю людства. О. Конт уважав несумісними науку з християнською релігією та теологією [590, с. 29–30]. Г. Спенсер називав науку «вищим розвитком буденного знання» [858, т. 5, вип. 7, с. 19]. Водночас він уважав, що наука не суперечить релігії через різницю сфер застосування [858, т. 5, вип. 7, с. 21–23]. Більш того, на його думку, наука «в її справжньому сенсі» «сприяла руху релігії» [858, т. 5, вип. 7, с. 110].

Позитивісти підходили до вивчення релігії та церкви з принципово нових позицій – у першу чергу як до соціокультурного та поліфункціонального явища.

Питання культу та віровчення мало цікавили позитивістів. О. Конт виступав за створення нової світської релігії, що викликало вкрай негативну реакцію богословів [594, с. 200]. Ще більш різкими на адресу церкви були висловлювання Г. Спенсера, Дж. Ст. Мілля та Г. Т. Бокля. Тому погляди цих трьох науковців, а пізніше Е. Маха, сприймалися саме як атеїстичні, хоча не були такими. Відомо, що Г. Спенсер заповідав спалити своє тіло після смерті [539, № 6, с. 520; 575, т. 1, с. 252; 845, с. 6]. Подібне рішення на рубежі XIX – XX ст. могла прийняти лише маловіруюча в християнське віровчення людина або атеїст. Насправді позитивісти в більшості випадків були деїстами, як і французькі та американські (Т. Джефферсон, Б. Франклін) просвітителі та І. Кант. Вони визнавали існування Бога, але заперечували необхідність церкви чи виступали за обмеження її втручання в світські справи. Історикам-позитивістам була притаманна поміркована релігійність, а іноді і погано схований просвітницький скепсис до неї. Визнання релігії, інколи релігійна віра, поєднувалися в них з глибоким переконанням у великих пізнавальних можливостях науки. Позитивістському світогляду ряду істориків було притаманно негармонійне поєднання ідеї божественного початку людства з теорією Ч. Дарвіна про природний відбір. Справа у тім, що вони розмежували сфери дії науки та релігійної віри і у багатьох випадках заперечували можливість наукової критики релігії. Ставлення істориків-позитивістів до релігії поділяло їх найближче оточення. Так, наприклад, А. Л. Іконникова в доповіді на Вищих жіночих курсах у Києві назвала виникнення релігії закономірним явищем («для задоволення справжніх і вічних потреб» людства). Тому спенсерівські пояснення причин виникнення релігійних вірувань вона охарактеризувала як наївні [133, арк. 9 зв.–10]. Критику науковцями релігійних догматів, керуючись саме позитивістськими дослідницькими принципами, А. Л. Іконникова вважала неправильною: «Питання, що складають суть релігії, не підлягають науковому дослідженню, бо не можуть бути піддані досліді і спостереженню» [133, арк. 18].

Християнська догматика мало цікавила істориків-позитивістів. Саме з критеріїв корисності для народу професор Київського університету В. Б. Антонович, наприклад, оцінював Берестейську церковну унію 1596 р.: «Для народу вона була

ненависна не своїми догмами, бо народ не спиняється над міркуваннями про богословські питання, не обрядами; український народ завжди відносився до них індиферентно. Вона була ненависна тим, що переміняла громадський устрій церкви на автократичний. Народ ненавидів... унію за її ієрархічний абсолютизм, за те, що її примусово запроваджував у краї ворожий польсько-шляхетський елемент» [218, с. 67].

Історики-позитивісти відзначали в цілому позитивний вплив церкви в певні історичні періоди чи в окремих сферах людського життя. Так, наприклад, професор Київського університету П. М. Ардашев підкреслював визначальну роль церкви в зростанні культури: «церква була єдиним носієм цивілізації серед варварського суспільства початку середніх віків; і ще довго після того вона продовжувала залишатися єдиною культурною силою» [106, арк. 1]. Більшість позитивістів пов'язувала прогрес європейських народів з припиненням домінування християнської церкви в європейському суспільному житті. Професор права Харківського університету А. М. Стоянов зазначав, що «свобода совісті була необхідним ступенем для розвитку європейського прогресу» [865, с. 71].

Через свої ліберально-просвітницькі переконання приват-доцент Київського університету М. П. Драгоманов визнавав неоднозначними наслідки підлеглості церкви державі: «сама ідея підкорення церкви державі, хоча подавала більше умов для прогресу, ніж духовне панування, але все ж поневолювала особисте моральне життя представників політики, особливо якщо воно, як було спочатку, здійснювалося не стільки в підпорядкуванні церкви державі, скільки государям» [431, т. 219, № 3, с. 75]. Він наполегливо виступав за відокремлення церкви від держави [442, с. 52] та проведення державної політики віротерпимості до представників усіх конфесій. На його переконання ця політика і відокремлення церкви від держави «має властивість пом'якшувати релігійні розділення і встановлює мало-помалу зв'язок між членами однієї держави, хоча б і різних релігій» [431, т. 219, №3, с. 81].

В еміграції М. П. Драгоманов став більш поміркованим в оцінці релігійної віри, вважаючи це особистою справою кожної людини: «Наука про поступ серед людей на землі власне не противна і вірі в царство небесне. Про те, що буде з душею

людською після смерті тіла, ніхто докладно не знає та може і не знатиме. То найкраще полишити кожному думати про це і вірити, як йому подобається. Все діло тільки в тому, щоб думка про той світ, про царство небесне не перешкоджала людям порядкувати життя на цім світі, на землі» [445, с. 63].

Подальшим кроком істориків-позитивістів на шляху дослідження місця релігії в суспільстві стало визнання внутрішніх потреб людини в релігійній вірі. Випускник Київського університету Є. В. Тарле підкреслював психологічну та етичну основу релігійної віри: «потреба віри є однією з могутніх сил людської душі» [879, № 9, с. 82]. Свою думку науковець конкретизував наступним чином: «соціально-політичні реформатори надавали релігійний колорит своїм вченням тим більше, чим важче та даліше здавалося їм чи могло здаватися прозелітам здійснення цих вчень» [879, № 9, с. 85]. В діяльності реформаторів, за оцінкою Є. В. Тарле, не було «дрібного лукавства, пропагандистської хитрощі, одне лише бажання підкреслити в чужих очах особливою санкцією свої теоретичні побудови» [879, № 9, с. 85]. Реформаторам (Мацціні, сен-сімоністам, польським месіаністам), за оцінкою історика, були притаманні «вперта відданість своєму суспільному ідеалу, потреба релігійно в нього повірити та інших переконати в його істинності, складність обґрунтувати досить грандіозну, а іноді прямо фантастичну схему на логічно доведеній філософській чи науковій теорії» [879, № 9, с. 85]. М. П. Василенко також виділяв саме етичну функцію релігії, яка «пов'язує людей між собою», «створює спільний моральний кодекс», «надає задоволення розумовим запитам окремих віруючих поколінь» [300, кн. 12, с. 405–406].

Деякі історики-позитивісти з метою досягнення міжконфесійного порозуміння пропонували реформи. М. П. Драгоманов, наприклад, розробив план реформування суспільства за прикладом протестантських країн. Цей план докладно висвітлений у монографії А. М. Круглашова [1422, с. 204–211]. Учений обґрунтував можливість подібного реформування прикладами з історії XVI–XVII століть. На думку М. П. Драгоманова, «енергійна меншість серед українського простолюду» прагнула «релігійної реформації, на яку почала було виходити Україна в XVI столітті» [446, т. 2, с. 610]. Проте їй це не вдалося через прийняття Брестської церковної унії,

«політичних чвар XVII століття», культурної відсталості більшості українського народу, що «зітхає за старовинними церковними порядками, за церквою менш панською і чиновницькою, більш дешевою, громадською церквою з виборним духовенством, тією церквою, ідеал якої поставлений був на Україні братствами» [446, т. 2, с. 610–611]. Науковець пропонував реформувати християнські конфесії за прикладом протестантської. На його думку, «дешевої церкви не може дати масам ні православ'я, ні унія, ні католицизм», бо «громадську церкву міг би дати українцям протестантизм» [446, т. 2, с. 611].

Більшість істориків-позитивістів підросійської України ставилася більш позитивно до православ'я, ніж до католицизму. Показово стриманою як для історика-позитивіста є оцінка І. В. Лучицьким кальвінізму як типового прояву середньовічного світогляду та непрогресивного явища [685, №3, с. 104]. Колишній католик В. Б. Антонович критично ставився до католицизму. Учений був переконаний, що «шляхетський лад та єзуїтизм противні духу нашого народу та шкідливі для його життя» [206, с. 86]. Критичне ставлення позитивістів до католицької церкви, як підкреслює Б. Г. Могильницький, обумовлювалось ставленням до папства як головного гальма суспільного прогресу [1508, с. 225]. На його думку, «перемагає нове уявлення про історію середніх віків як про епоху, головним змістом якої є боротьба людської думки за визволення від релігійних пут, в чому і вбачався прогрес в історії» [1508, с. 225].

На противагу загальній історіографічній традиції в працях істориків підросійської України зустрічаємо поодинокі високі оцінки ролі католицизму. Так, наприклад, В. К. Піскорський позитивно оцінював роль католицької церкви в об'єднанні Іспанії [784, с. 17].

Особливу увагу науковців Галичини, де були поширені декілька конфесій, привернула проблема стосунків державної та церковної організацій.

Значну увагу цьому питанню приділяв М. С. Грушевський. З просвітницьких позицій він розглядав наслідки прийняття християнського віровчення: «обмеженне свободи в шлюбних відносинах і взагалі в сексуальних»; «улекшенне становища челяди» та ліквідація цього інституту; «усуненне острійших форм лихви»;

«боротьба з пережитками поганства» [381, т. 3, с. 405]. Окрім того, «проповідь гуманності і любови мусіла впливати також і на родинні відносини» [381, т. 3, с. 405]. М. С. Грушевський акцентував увагу не на релігійній вірі та догматиці, а й на етичних аспектах християнства. Головним наслідком прийняття християнської релігії він називав «поняття моральної відповідальності», «морального балансу людського життя, посмертної кари або заслуги відповідно до моральної суми його» [377, с. 31]. Учений називав «великим дарунком християнства» поширення в суспільстві етичних норм [377, с. 31–32].

Історик підкреслював важливу роль православної церкви в збереженні української національної ідентичності: «Духовенство як сторож інтересів руської віри й проповідник їх в народних масах, являлося zarazом сторожем українського національного життя, національних традицій, національної свідомості, патріотизму» [381, т. 6, с. 263]. Тому науковець був переконаний у необхідності поєднання моралі з релігією. У рукописних нотатках він підкреслював релігійно-етичну складову діяльності на благо народу, вважаючи: «Народовець може бути тільки в ідеалістичній, чи то побожній громаді... Релігія... наказує завше... любити свій народ» [28, арк. 63 зв.–64].

М. С. Грушевський розглядав релігію і «з культурно-історичного погляду» [398, с. 147]. Учений вважав християнство найважливішим чинником еволюції середньовічної культури [381, т. 3, с. 300, 401; т. 5, с. 385]. Він оцінював Біблію і як «незвичне джерело для генетичної соціології», і як «літературну пам'ятку», «що переховала в такій виразистій, документальній формі такі багаті сліди примітивного, родового, пастушого, низько-культурного побуту» [398, с. 147].

Просвітницькі та ліберальні переконання М. С. Грушевського чітко простежуються в його міркуваннях щодо дотримання свободи віросповідання та рівноправ'я конфесій. Останнє, на думку ученого, було «єдиним засобом імунізації релігійних протиріч, усунення релігійних роздорів та шкідливого впливу їх на суспільні та політичні відносини» [364, с. 72]. Протистояння між українським та польським народом у релігійній справі він теж характеризував і з етичних позицій як особисту

справу, оскільки «культ, релігія – се ж для всякого чоловіка річ найбільш делікатна, найбільш вражлива на всяку зневагу, погорду, насильство» [381, т. 6, с. 300].

І. Я. Франко також неодноразово висловлювався за свободу в справах релігії та церкви, за відокремлення останньої від держави і школи від церкви [922, с. 114–115]. Український мислитель вважав процес секуляризації довготривалим і складним: «Увільнення людськості від тої самими людьми створеної власті, се процес дуже довгий і тяжкий» [924, с. 124]. І. Я. Франко оцінював секуляризацію як «боротьбу правдивого знання, науки з мнимим знанням, з вірою, релігією» [924, с. 124]. Він виводив зворотню залежність релігії та науки, обумовленість їх поширення різноманітними економічними та політичними чинниками: «Чим більше науки, тим менше віри,... чим більше віри, тим менше науки... стосунок той в великій мірі залежить від даних економічних і політичних обставин» [924, с. 124–125]. І далі учений пояснював: «Чим економічні і політичні обставини тяжчі, боротьба за існування трудніша, тим наука слабша, а віра дужча – народи, знеможені матеріально і духово вертаються... до часів анімізму та фетишизму... Чим ліпше укладаються економічні і політичні обставини, тим більше сума політичної волі і економічного добробуту в суспільстві, тим сильніше і пряміше розвивається наука, тим більше блідне і слабне віра, релігія» [924, с. 125]. Пізніше І. Я. Франко висловлював більш стримані оцінки щодо релігії та церкви. Він був переконаний, що релігія має залишитися лише як «річ особистого переконання» [934, с. 128]. Водночас науковець відзначав, що на основі релігійної ортодоксальності ніякий суспільний консенсус неможливий, «бо на полі догм ніяке поєднання неможливе» [934, с. 128]. У той же час відома критична думка І. Я. Франка щодо ролі католицизму в історії слов'ян. За його оцінкою католицизм був завжди «завзятим ворогом Слов'янщини», що приніс слов'янам «більше шкоди від усіх кривавих війн з мадярами, німцями та татарами», бо саме «облудна політика пап і інтриги єзуїтів» «довели до злочасної унії релігійної, до переслідування руського люду зразу за його віру, а далі за народність, довели його до крайньої руїни і до великих та кривавих війн козацьких» [921, с. 69].

Водночас І. І. Раковський різко виступив проти того, щоб взагалі науку «доповнювати християнськими чи радше католицькими догмами» [805, кн. 5, с. 299].

Не всі українські історики підавстрійських земель, де були сильні позиції католицької та уніатської церков, дотримувалися таких підходів. Так, наприклад, І. І. Шараневич позитивно оцінював патронат польського короля над православною церквою та наслідки Брестської церковної унії [1124, с. 9].

Польські учені Східної Галичини здебільшого намагалися поєднати релігійну віру, просвітницькі та позитивістські ідеї. В. Абрахам, наприклад, при всіх своїх просвітницько-позитивістських переконаннях підтримав першу статтю Конституції 3 травня 1791 року про римо-католицьку церкву як державну [983, с. 112].

На захист католицької релігії та церкви виступили антипозитивісти. Так, Т. Жулинський прямо вказував, що науки про людину не повинні суперечити релігійним постулатам [1144]. Свою позицію він обґрунтовував посиленням на божественне походження життя, оскільки життя «починається з думки про Бога, носить на собі слід помазання божого» [1145, с. 5]. Т. Жулинський навіть існування окремих народів вважав Божим дозволом [1145, с. 6].

З просвітницьких позицій учені-позитивісти підходили і до аналізу демонологічних явищ. Науковці (серед них В. Б. Антонович [224, с. 4–5] та Ф. К. Вовк [318, с. 180–182]) вважали ці факти проявом забобонів та невігластва, пережитком відсталих народів. Характерною для раціоналістичного світогляду є ремарка В. Б. Антоновича щодо причин народних забобонів: «Кожний незрозумілий, невияснений, дивний або рідкий прояв, хоч би і невинний, приписується злomu духові. При слабкому розвитку реального знання чорт стає гіпотетичною причиною всіх проявів, невияснених строгим дослідом і науковою критикою» [224, с. 5].

Проте, на відміну від просвітителів, позитивісти вважали ці факти не лише проявом забобонів та невігластва, а й залишками первісної колективної свідомості. Посилаючись на Г. Спенсера, В. П. Милорадович вважав демонологічні вірування українського народу важливим історичним джерелом, оскільки вони «відкривають цікаві риси найдавнішого світогляду людства: віру в перевертнів, в основі якої, як

гадає Спенсер, – постійні зміни рослинних та тваринних форм у самій природі; віру в дуалістичне існування, тобто в діяльність душі окремо від тіла, що ґрунтується на уявленнях про реальність сновидінь; віру в можливість управляти стихіями і викрадати зірки; в основі якої – незнання законів природи і величини небесних тіл» [714, с. 6]. Відомий етнограф з Харківського університету М. Ф. Сумцов оцінював народні вірування у відьом як «яскраві залишки стародавнього релігійно-містичного світогляду» [870, с. 230]. З позицій історичного оптимізму та віри в розум він оцінював «історію чаклунства в Європі» як одну «з найяскравіших сторінок в історії перемоги розуму та гуманізму над невіглаством та жорстокістю» [870, с. 230].

Подібно просвітителям позитивісти вважали, що завдяки поширенню освіти та освіченості віра простого народу у демонологічні явища зменшиться. Для етнографів, на переконання професора Ніжинського історико-філологічного інституту імені кн. Безбородька М. М. Бережкова, важливіше «поширювати розумні наукові поняття про світ та життя», «ніж викривати забобони та марновірства протонародні» [122, арк. 2]. Подібної думки дотримувався і німецький історик Р. Ф. Кайндль, характеризуючи забобони гуцулів [502, с. 11–13, 111–126]. Професор Чернівецького університету пояснював, зокрема, більшу поширеність знахарства, ніж лікарської практики не великими відстанями чи вартістю лікування, а тим, що «у більшості випадків вирішальне значення має недовіра до нових і віра в стародавні засоби» [502, с. 126].

Отже, історики-позитивісти, що проживали в досліджуваний час на українських теренах, підходили до вивчення релігії та церкви з принципово нових позицій, насамперед як до соціокультурного та поліфункціонального явища, тож питання культу та віровчення майже не були об'єктом уваги дослідників. Учені здебільшого пов'язували успіхи суспільного прогресу та цивілізаційного розвитку з обмеженням ролі релігії та церкви в суспільному житті. При цьому науковці (за деякими винятками) не виступали проти релігії та церкви як суспільного явища. Переважна більшість істориків високо оцінювала роль релігії в окремі часи історії суспільства та лояльно ставилася до церкви. Історики-позитивісти підросійської України ставилися здебільшого більш схвально до православ'я, ніж до католицизму.

Науковці підавстрійських українських земель переважно займали протилежну позицію. Така різниця пояснюється державним статусом відповідних конфесій. Водночас в їх працях відсутня ідеалізація релігійної віри, християнського вчення, діяльності церковних інституцій. Роль релігії та церкви в історії, навіть у середньовічній, була зменшена до реальних масштабів. Їх праці з історії релігійних та антирелігійних рухів сприяли загальній секуляризації суспільства. Науковці більше вірили в силу позитивного знання, яке мало, на їх думку, привести до суспільних змін. Вони змінили об'єкт дослідження – не сама християнська церква, а «вільна від усякої релігійної виключності людська думка була оголошена головним діячем середньовічного розвитку» [1507, с. 120]. Ставлення позитивістів до релігії та церкви відрізнялося стриманістю і прагматизмом. Принаймні фундатори та найбільш відомі послідовники позитивістської доктрини до історичних проблем підходили не з біблійної точки зору.

Французькі просвітителі поширювали й інші ідеї: вдосконалення окремої людини та суспільства в цілому шляхом поширення освіти та розвитку науки, критика негативних рис феодального суспільства, зокрема проявів деспотизму правлячої влади, релігійного та національного гноблення. Просвітителі по-новому розуміли державу, ототожнюючи її не з правлячою династією, а з усією нацією [1338].

Позитивісти ж досить критично поставилися до ідеї Ж.-Ж. Руссо про виникнення держави як результату суспільного договору, хоча В. Б. Антонович частково визнавав цю просвітительську концепцію [143, арк. 5–6]. Більшість позитивістів підтримала критику О. Контом та Г. Спенсером теорії суспільного договору. Головною заслугою спенсерівської «органічної теорії» М. М. Ковалевський вважав те, що «вона довела неправильність уявлення про державу як про щось, що виникає шляхом договору, шляхом вільної згоди людей» [538, с. 128; подібна думка: 537, с. 302]. Учений визнавав договірну теорію лише частково правильною, оскільки вважав суспільний договір «однією і далеко не первинною формою гуртового союзу» [537, с. 306]. М. П. Драгоманов також вважав хибною ідею Ж.-Ж. Руссо про походження суспільства шляхом укладання суспільного договору [432, с. 389 прим.].

Історики-позитивісти традиційно високо оцінювали просвітницьку ідеологію та її вплив на подальший історичний розвиток. Так, О. С. Трачевський порівнював французьке просвітництво з культурною революцією: «Просвітництво спричинило нечуваний після християнства та гуманізму переворот в умах» [895, с. 21].

Проте деякі фахівці з новітньої історії через ґрунтовну обізнаність з темою більш помірковано, ніж інші науковці, оцінювали ідеї просвітництва та гасла буржуазних революцій у Франції та Північній Америці кінця XVIII ст. Свій стриманий підхід до демократичних гасел М. М. Ковалевський, наприклад, пояснював таким чином: «Це устремління до рівності не містило в собі нічого метафізичного. Мова йшла не стільки про визнання людської гідності та прав особистості, скільки про майнову забезпеченість та захист від безпідставного та нерівномірного розподілу суспільних повинностей – все одно були б це вотчинні ренти та поміщицькі збори або державні податки» [582, т. 2, с. 526]. Для забезпечення справжньої політичної свободи він пропонував поставити державну владу у такі умови, які б зробили неможливим для неї «відняти в особи її природжені права» [571, т. 2, с. 67].

Необхідність забезпечення реальних, а не лише юридично проголошених конституційних свобод для народу підкреслював доцент Харківського університету В. К. Надлер: «Свобода необхідна для кожного народу, – наголошував він, – але свобода реальна, а не паперово-конституційна» [728, с. XI].

Просвітництво справило значний вплив і на становлення «польського позитивізму». Позитивно оцінював ідеї та діяльність французьких енциклопедистів та утопістів кінця XVIII ст., наприклад, Ш. Ашкеназі [985, s.1–121]. Близькість ідей західноєвропейських філософів XVIII ст. та польських позитивістів підкреслював також П. Хмельовський. За його оцінкою в обох випадках «виступ в ім'я світла проти обскурантизму, в ім'я терпимості переконань проти сліпого догматизму, в ім'я прогресу проти застою. Як тоді, так і зараз нові, реформаторські погляди з'являлися поступово... Як тоді, так і зараз, а в нас то було найдрозливішим завжди – питання релігійне – залишилося в суперечці,... а явна, відкрита критика торкалася не догматів, а внутрішніх обрядів і духовенства» [1006, с. 23].

О. Конт, Дж. Ст. Мілль та Г. Спенсер підтримали та розвинули лінійно-стадіальну концепцію цивілізації французьких просвітителів, яка була найбільш розроблена в творах А. Тюрго «Міркування про всевітню історію» (1750 р.) та Ж. А. Кондорсе «Ескіз картини прогресу людського розуму» (1793–1794 рр.).

Фундатори позитивізму розвинули висловлені французькими просвітителами (у першу чергу Ш. Л. Монтеск'є та Ж. А. Кондорсе) ідеї щодо закономірного та прогресивного характеру суспільного розвитку. Ш. Л. Монтеск'є у праці «Дух законів» підкреслював: «Я встановив загальні основи і побачив, що окремі випадки ніби самі собою підкоряються їм, що історії всіх народів слідує з них як наслідок і будь-який окремий закон пов'язаний з іншим законом або залежить від іншого, більш загального закону» [724, с. 1]. Він подав класичне для XVIII ст. визначення законів – «необхідні відносини, що витікають із природи речей» [724, с. 5]. Показово, що М. М. Ковалевський неодноразово цитував і позитивно оцінював цю думку Ш. Л. Монтеск'є [573, с. 340; 575, т. 1, с. 31; 576, с. 1]. Інший французький просвітитель Ж. А. Кондорсе пояснював прогрес суспільства саме закономірним характером його розвитку. Суспільний прогрес, на переконання Ж. А. Кондорсе, «підкоряється тим же загальним законам, які спостерігаються в розвитку наших індивідуальних здібностей, або він є результатом цього розвитку, що спостерігається одночасно серед більшого числа індивідів, об'єднаних у суспільство» [587, с. 2]. Важливим Ж. А. Кондорсе також вважав «властивість людства до удосконалення» [587, с. 2].

Визнання закономірного характеру суспільного розвитку в історіографії відбувалося також під впливом ідей німецьких просвітителів, зокрема ідеї І. Г. Гердера про природні закони людства. І. Г. Гердер у книзі «Ідеї до філософії історії людства» (1784 – 1791 рр.) характеризував суспільство як організм, здатний до саморозвитку, в якому діє «м'який бальзам природних законів людства» «навіть проти волі людей» [330, с. 435].

Позитивісти підтримали та розвинули просвітницьке розуміння суспільного прогресу. Характерне типове просвітницьке твердження М. С. Грушевського (з посиланням на А. Р. Ж. Тюрго та Вольтера): «людство безперервно прогресує» [8, арк. 2 зв.]. Видатний український історик, порівнюючи теологічні та

просвітницькі теорії прогресу, відзначав важливість демократичних гасел Великої французької буржуазної революції для правильної розробки теорії прогресу: «Розбіжність же та суперечливість визначення прогресу (соціальна рівність, духовний розвиток, політична свобода etc.) позбавляють наукової опори та кредиту і саму теорію прогресу» [8, арк. 3].

З посиланням на Ч. Дарвіна, Ш. Л. Монтеск'є, Ж. А. Кондорсе, Г. Спенсера [1071, s. 651, 667–670] Б. Лімановський тлумачив історію як основу соціодинаміки (за Е. Літтре) [1071, s. 649] і підкреслював не випадковий та природний характер суспільного прогресу, саме як розвитку цивілізації [1071, s. 667].

Отже, ідеї просвітителів знайшли своє подальше продовження в працях фундаторів та послідовників позитивізму.

Засновники та послідовники позитивізму (у порівнянні з попередниками на більш високому концептуальному рівні) вважали історичний процес незалежним від божого промислу, закономірним, еволюційним, прогресивним. О. Конт визначив співвідношення між суспільним устроєм та соціальним прогресом так: «порядок стає... незмінною умовою прогресу, тим часом як прогрес складає безперервний ланцюг порядку» [593, с. 122]. Для О. Конта прогрес – основа соціальної еволюції. Закон суспільного прогресу він сформулював як послідовну зміну одних і тих етапів розвитку різних народів [593, с. 122]. Мислитель підкреслював, що результатом еволюції є не лише поліпшення матеріального становища людини, а й розвиток вищих здібностей [844, с. 94]. Саме розумову еволюцію він визнавав основою всього розвитку людства [844, с. 99]. На його переконання позитивна філософія допоможе вийти з кризи сучасній цивілізації [844, с. 26].

Слідом за О. Контом Дж. Ст. Мілль і Г. Т. Бокль пов'язували суспільний прогрес з розвитком суспільної свідомості, розповсюдженням знань та освіти [269, т. 1, с. 136; 713, с. 844]. «Прогрес промисловості, – наголошував Дж. Ст. Мілль, – повинен впливати з прогресу знань та залежати від нього» [713, с. 843]. Г. Т. Бокль визнавав вплив людського духу на історичний процес: «Заперечуючи метафізичний догмат свободи волі і теологічний..., ми доходимо висновку, що дії людей, які залежать лише від попередніх причин, повинні мати відомий відбиток однома-

нітності, тобто при зовсім однакових умовах мати цілком однаковий наслідок... все повинно бути двоякої дії: дії зовнішніх явищ на дух людини та духу людського на зовнішні явища» [269, т. 1, с. 9].

Подальший розвиток теорія суспільного прогресу отримала в творах Г. Спенсера. Він вважав розвиток суспільства продовженням біологічної еволюції. «Закон органічного прогресу, – писав він, – є закон усякого прогресу» [858, т. 1, вип. 1, с. 3]. Диференціацію та інтеграцію (консолідацію) він визначав як дві головні тенденції еволюції. Англійський вчений відстоював ідею про повний цикл розвитку цивілізації, яка має пройти три стадії: прогресивного розвитку (диференціації), стабільності (адаптації) та регресу [860, с. 279 та ін.; 854, с. 209]. Регрес Г. Спенсер вважав можливим лише для окремих народів [853, т. 1, с. 276 та ін.]. Г. Спенсер, на відміну від О. Конта та Дж. Ст. Мілля, визнавав, що «світ керується та змінюється через почуття, для яких ідеї служать лише керівниками» [852, с. 234; подібна думка: 860, с. 33], а головним критерієм суспільного прогресу називав не зростання знань, а рівень моралі [853, т. 1, с. 78]. Учений називав людське щастя теологічним критерієм прогресу [858, т. 1, вип. 1, с. 2–3]. Англійський учений визначив чотири групи критеріїв суспільного прогресу: 1) техніка та матеріальна культура; 2) мова та знання; 3) звичаї та закони; 4) вірування [853, т. 1, с. 276].

Науковці на українських теренах підтримали цю ідею Г. Спенсера. П. О. Куліш виклав твердження англійського мислителя в наступній редакції: «Не ідеї керують світом та знищують його: світ керується та знищується почуттями, яким ідеї слугують лише керівниками» [107, арк. 6 зв.].

Позитивістська інтерпретація суспільного прогресу, викладена в О. Конта, Дж. Ст. Мілля та Г. Спенсера, відрізнялася від просвітницької. Засновники та послідовники позитивізму заперечували безумовний характер суспільного прогресу, не перебільшували значення просвітницьких критеріїв прогресу й обґрунтовували прогрес суспільства наявністю історичних закономірностей. Водночас вони не підтримували ідею романтиків щодо особливої історичної місії кожної нації. Тому М. П. Драгоманов, наприклад, критикував «фаталістичні теорії безумовного прогресу і місії народів у загальноєвропейській культурі» [433, с. 19 прим.].

О. Конт, Г. Спенсер та Дж. Ст. Мілль вважали необхідним сформулювати закони історії. Сам О. Конт називав головною метою своїх досліджень пошук законів явищ [592, с. 6]. Закономірний характер історичного процесу найбільш яскраво проявляється в його вченні про три стадії суспільного розвитку: теологічну, метафізичну та позитивну. Розвиваючи концепцію свого учителя А. Сен-Сімона, О. Конт розробив закон трьох стадій історичного процесу [591, с. 105; 592, с. 4]. Насправді, як підкреслював мислитель, цей закон можна назвати «законом трьох етапів інтелектуальної еволюції людства [590, с. 11].

Г. Спенсер не погодився з періодизацією суспільного розвитку А. Сен-Сімона та О. Конта і поділив історію людства на два етапи: первісності, що поділявся ще на два підетапи: дикунства та варварства, та цивілізації (два підетапи: деспотично-мілітарний та індустріальний). Перехід від дикунства до варварства він пов'язував з обрядами та освяченими авторитетом предків нормами і заборонами, що здатні регулювати відносини між людьми. Початок цивілізації Г. Спенсер відносив до часу формування органів влади.

О. Конт вважав, що закони суспільства не відрізняються від законів природи [592, с. 4–6]. Г. Спенсер наголошував, що незалежно від О. Конта [849, с. 56–57] дійшов такого ж висновку про подібність законів природи та суспільства [852, с. 217–219, 252]. «Прогрес науки, – стверджував англійський науковець, – у групуванні окремих відносин явищ у закони, а цих спеціальних законів у закони все більш і більш загальні» [913, с. 9]. Г. Спенсер підкреслював універсальність та загальність законів. Останній вчений характеризував як «однаковість відносин між явищами» [848, с. 113]. Мислитель закликав винайти суспільні закони і був переконаний, що «лише одна слабкість наших здібностей заважає нам їх відкрити» [848, с. 133]. Сам він намагався вивести еволюційні закони (розмноження сил та нестійкості однорідного) [860, с. 208 та ін.]. Диференціація та інтеграція, як стверджував Г. Спенсер, притаманні будь-якій складній системі [860, с. 289–293 та ін.]. Свої твердження він завжди обґрунтовував етнографічними матеріалами різних етносів. Окрім того, англійський учений був добре ознайомлений з багатьма працями європейських фахівців з історії первісного суспільства. Характерно, що

Г. Спенсер визнання соціологічних законів вважав критерієм «правовірності» позитивіста [852, с. 219].

Дж. Ст. Мілль, на відміну від О. Конта та Г. Спенсера, виступив проти ототожнення законів природи та суспільства [713, с. 438–441, 832, 842]. Дж. Ст. Мілль у популярній серед науковців Російської та Австро-Угорської імперій, в тому числі й на українських землях, книзі «System of logic ratiative and inductive» [російський не зовсім точний переклад назви: «Система логики силлогистической и индуктивной» – О. Б.] довів вразливість сформульованих О. Контом історичних законів. Останні, на його переконання, потребують додаткових досліджень [713, с. 845–846]. Як відмічав Дж. Ст. Мілль, ці закони не доводять, що фактичний хід історії був єдино можливим. Водночас закон трьох стадій О. Конта він високо оцінив як узагальнення з «високим ступенем наукової доказовості» [713, с. 845].

Методологічну функцію суспільних законів англійський науковець вбачав у тому, що вони виступають критерієм відбору існуючих історичних фактів та правильності узагальнень вченого [713, с. 816]. Він пояснював: «Як би не були загальні закони соціального розвитку, вони не можуть бути більш загальними чи більш строгими, ніж закони» фізики [713, с. 853]. «Історичні факти, – писав в іншій книзі Дж. Ст. Мілль, – підкоряються точно так науковим законам, як і факти світу природного» [711, с. 77]. На його думку, «дії людей представляють сукупний результат загальних законів та умов людської природи і власного індивідуального характеру даної людини» [713, с. 848–849]. Учений вважав, що прогрес цивілізації не може бути законом природи, а є простим емпіричним законом [713, с. 832]. Сам емпіричний закон Дж. Ст. Мілль визначав як «однаковості, на існування яких вказує спостереження чи досвід» [713, с. 469].

Впливовою в суспільствознавстві другої половини XIX ст. була органічна теорія Г. Спенсера. Останній визнавав не лише дарвінівський, а й ламарківський еволюціонізм [860, с. 2–3].

Еволюція, на думку Г. Спенсера, часто відбувається в бік ускладнення [860, с. 2–3, 279, 287], а згідно дарвінівської теорії, як слушно зазначав

Г. В. Плеханов, – більшої пристосованості, навіть шляхом спрощення [253, с. 350–351]. Г. Спенсер постійно наводив аналогії неживої та живої природи, суспільства та біологічних організмів. В його органічній концепції органи влади, промисловість, банки мали відповідні аналоги в людському організмі [860, с. 297, 341 та ін.].

Органіцизм Г. Спенсера в цілому позитивно вплинув на подальший розвиток суспільствознавства. Праці англійського вченого довели тяглість історичного процесу, його закономірний характер. Розглядаючи суспільство як систему, що розвивається, з певними функціями, він визначив соціальну еволюцію як продовження (на більш високому рівні) біологічної. Дослідження Г. Спенсера, як і праці Ч. Дарвіна, дали значний поштовх розвитку еволюційній теорії в другій половині XIX ст. Більш того, сам текст його «Основ біології» переобтяжений природознавчими фактами з намаганням узагальнити картину світу та довести, що суспільство є частиною природи. Активне використання Г. Спенсером та його послідовниками (А. Е. Шеффле, П. Ф. Лілієнфельдом, Р. Вормсом) термінів природознавства в суспільних науках було даниною часу. Біологічний редукціонізм суспільствознавців як заперечення ідеалізму та провіденціалізму попередників у цілому був прогресивним явищем у науці другої половини XIX ст.

Лінійно-стадіальна схема історичного поступу отримала загальне визнання в європейській позитивістській історіографії XIX ст. Для засновника позитивізму О. Конта «цивілізація» була однією з основних категорій соціології. Головним законом «соціальної статистики» мислитель називав відповідність між характером державних установ та станом цивілізації. Під останнім учений розумів розвиток ремесел та духовного життя суспільства, яке виражається в релігії, філософії, науці. Окрім того, цивілізацію він інтерпретував як постійно зростаючий вплив людини на природу. В основу соціальної динаміки засновник соціології поклав історію людського духу [595].

Одним із основних структурних елементів методології позитивістської історіографії була ідея багатофакторності суспільного розвитку. Г. Спенсер поділяв фактори на два види: зовнішні та внутрішні, які, в свою чергу, поділяв на первинні та вторинні. Він виділяв первинні зовнішні (природні умови) та внутрішні

(біологічні та психологічні) фактори розвитку суспільства. Первинні фактори, на переконання англійського вченого, продукують вторинні: зміну зовнішнього (природного та соціального) середовища, ріст населення та зміну властивостей і потреб індивідів, інші матеріальні та духовні результати суспільного розвитку [853, т. I, с. 8–13 та ін.; 860, с. 5]. Фундатори позитивізму особливого значення надавали демографічному фактору. О. Конт, наприклад, розглядав як важливий фактор прискорення соціального розвитку зростання щільності населення [595]. Г. Спенсер також називав зростання населення одним із факторів суспільного розвитку [860, с. 5–6]. Географічні, економічні, політико-правові, культурні та інші фактори визнавалися рушійними силами суспільного розвитку (динаміка, за О. Контом) та / або невід’ємними елементами історичного процесу (статика, за О. Контом). Таким чином, уперше соціально-економічні та біологічні фактори стали повноправним об’єктом дослідження. Завдяки виділенню різних сторін історичного процесу багатофакторний підхід сприяв його кращому пізнанню.

Г. Спенсер висловив декілька плідних думок щодо особливостей часу та простору в історичному вимірі. Так, англійський учений виступив проти характеристики історичного процесу як лише прямолінійного розвитку без коливань: «Безкінечність немислима... Ритм є необхідною характеристикою будь-якого руху» [913, с. 25]. Історики-позитивісти українських земель, як показано нами у наступному розділі, розвинули далі висловлені насамперед Г. Спенсером ідеї: багатофакторності суспільного розвитку, часових та просторових ритмів.

Для фундаторів та послідовників позитивізму був характерний європоцентризм. Г. Т. Бокль протиставив два типи цивілізацій: європейський та неєвропейський. Перший, на переконання англійського історика, розвивається під впливом розуму, другий – за законами природи [269, т. 1, с. 58–64].

Просвітницькі переконання сприяли розповсюдженню в суспільстві ідей лібералізму, який, у свою чергу, став іншою предтечею позитивізму. У даному дослідженні термін «лібералізм» переважно використовується не в широкому (суспільно-політичний рух), а у вузькому розумінні цього слова – ідеологія, яка виступає за демократичні реформи, парламентський устрій, справжні політичні

права і свободи громадян тощо. Заслуговує уваги також характеристика лібералізму, що дана Т. І. Сідієнко, як системи світогляду, типу свідомості, програми та політичної практики [1641, с. 23, 27 та ін.]. За її оцінкою лібералізм у Росії в останні десятиріччя ХІХ ст. перетворився з теорії на соціальне та інтелектуальне явище, зокрема сприяв «створенню нової (по відношенню до державної школи) історіографічної концепції, відповідної уявленням російської ліберальної інтелігенції останніх десятиріч ХІХ ст.» [1641, с. 52]. Т. І. Сідієнко наголошує: «Спираючись на позитивістську методологію, ліберальні історики сформулювали принципи історичної соціології, запропонували рішення проблеми співвідношення суспільства та держави. Воно мало практичний вираз – участь інтелігенції у державному управлінні з метою подолання соціально-економічної відсталості країни» [1641, с. 52].

Ліберально-демократична інтелігенція намагалася знайти в позитивізмі відповіді на нагальні проблеми суспільного розвитку, в тому числі й аргументи для реформування суспільства. Російський публіцист Є. А. Соловйов, наприклад, вказував, що в Росії боротьба за скасування кріпосного права «була лише окремим випадком та поодиноким проявом іншої, більшої боротьби за визволення особистості» [195, с. 15].

Лібералізм вплинув і на світогляд та наукові студії позитивістів – представників різних національних історіографій. Представники бездержавних історіографій (особливо української та польської) намагалися знайти вирішення проблеми національного самовизначення своїх народів. Історики – представники російської історіографії – переважно виступали за реформування держави. Лібералізм науковців Російської імперії, на думку Б. Г. Могильницького, проявлявся в їх науковій, громадській та педагогічній діяльності і зводився до двох головних пунктів: «1. Визнання нагальної потреби зміни існуючого тоді суспільного та державного устрою Росії в напрямку конституційного обмеження самодержавства та ліквідації політичної й економічної всемогутності напівфеодального дворянства, що поєднувалося з усвідомленням важливості поліпшення матеріальних умов життя широких народних мас, в особливості селянства. 2. Тверде переконання, що така зміна повинна бути досягнена мирним шляхом, у результаті реформаторської

діяльності царського уряду, що спирається на підтримку та активне співробітництво ліберального суспільства» [1507, с. 38]. Тому, за його оцінкою, в працях ліберальних істориків «проблема взаємовідносин держави та суспільства... розглядається під кутом зору визначення оптимальних умов, що забезпечують мирний соціальний прогрес» [1507, с. 38].

Погляди фундаторів «першого» позитивізму на ряд актуальних у ХІХ ст. суспільно-політичних проблем, в тому числі і на т. зв. жіноче питання, революційний рух, дещо відрізнялися.

Найбільш суттєва різниця у поглядах засновників та послідовників позитивізму спостерігалася у підході до вирішення «жіночого питання». О. Конт, на відміну від інших позитивістів, називав головною сферою діяльності жінок – сім'ю та виступав проти рівноправності чоловіків та жінок [594, с. 78, 81, 88; 710, 2-е вид., с. XLIV, XLIX, LIX–LXI]. Дж. Ст. Мілль вважав необхідним зробити вільним доступ жінок до вищої освіти і науки та залучити їх до громадської діяльності [710]. Як депутат англійського парламенту він був ініціатором біллей щодо розширення прав, зокрема виборчих, жінок [706, с. 322]. Г. Т. Бокль уважав жінок схильними до наукового мислення та високо оцінював вплив жінок на суспільну мораль [267–268]. Серед істориків-позитивістів українських земель найбільш активно публічно ратував за вищу жіночу освіту М. М. Ковалевський [536]. Жіноче питання, що відбилося в історичній думці в Україні, сприяло і зародженню вітчизняної історичної фемінології [детальніше див. монографію Л. І. Буряк: 1202; в тому числі с. 67–68 про сприйняття ідей Дж. Ст. Мілля].

Варто відзначити, що О. Конт цілком позитивно ставився до революцій, які вважав історично обумовленими неправильним політичним розвитком країн [594, с. 7]. Дж. Ст. Мілль підтримав цю точку зору свого попередника, як і сформульований О. Контом закон необхідного співвідношення між формою правління та «властивостями даного народу та даної епохи» [713, с. 825]. Засновники та послідовники «першого» позитивізму негативно ставилися (особливо Г. Спенсер) до активного втручання держави в суспільні справи. Визнаючи державу необхідним органом [860, с. 278, 287; 913, с. 22, 313–314, 465–469], Г. Спенсер

неодноразово виступав за зменшення до мінімуму втручання держави в справи суспільства [847, с. 36–37, 49; 848, с. 98; 850; 860, с. 278]. Англійський науковець наголошував, що більшість громадян приймають всевладдя держави та церкви: «Страх перед живими стає причиною політичного контролю, а страх перед мертвими стає причиною релігійного контролю» [853, т. 1, с. 457]. М. М. Ковалевський погодився з його ідеями і відмітив, що ідея «підкорення» владі як «психологічного мотиву» поведінки громадян змінюється «паралельно зі зростанням знань та відповідним падінням забобонів» [570, с. 238].

Отже, висловлювання Дж. Ст. Мілля та Г. Т. Бокля з т. зв. жіночого питання, позитивне у цілому ставлення О. Конта до революцій, пропозиції Г. Спенсера та Дж. Ст. Мілля обмежити державне регулювання суспільного життя були вказівками для їх послідовників щодо ставлення до важливих суспільно-політичних проблем.

Ці підходи у різних варіантах розвивалися в працях їх послідовників. Позитивісти українських земель, як правило, дотримувалися ліберально-реформаторських поглядів. Так, добре ознайомлений з працями О. Конта та Дж. Ст. Мілля професор права Харківського університету Д. І. Каченовський був переконаний, що окрім реальних благ має забезпечуватися справедливість та свобода [525, с. 56]. Тому вчений наполягав на політичній освіті, що є «потребою вільного народу» [525, с. 141].

Його учень М. М. Ковалевський висував типові ліберальні гасла: принцип рівноваги різних гілок влади [554, с. 175], двопалатний парламент [554, с. 188], справжні демократичні права та свободи [540]. Учений відзначав недостатність проголошення демократичних прав та свобод. На його переконання «народні вольності, або точніше блага», «не вичерпуються правами, що гарантовані декларацією» [540, с. 474]. Розвиваючи погляди Г. Спенсера, М. М. Ковалевський розкритикував посилення державності та обмеження прав громадян після початку світової війни в 1914 р. [555, с. 9].

В. К. Надлер не вважав поширення ліберальних ідей головною причиною революційних потрясінь: «Основними винуватцями революцій, що періодично стрясали Європу, були зовсім не ліберали-теоретики. Народ, – відзначав він, –

ніколи би не захопився ними та їх вченнями, якби уряди, що покликані охороняти суспільство, зрозуміли скільки-небудь вірно своє завдання. Охороняти не означає затримувати природний розвиток або навіть йти назад, а керувати рухом, навіть регулювати його» [728, с. XII].

Фактично повторюючи європейських просвітителів, О. Я. Єфименко, яка, проте, чітко не дотримувалася позитивістської моделі історіописання, підкреслювала важливість демократичних свобод для суспільного прогресу: «Свобода особистості, можливо більша її індивідуалізація – ось одна з формул людського прогресу. Чим більше суспільство допускає індивідуальності в своїх членах, тим вище це суспільство; навпаки, чим нижче опускається по сходах цивілізації, тим більш стадного, позбавленого своєрідності характеру набуває суспільство» [468, с. 51].

Позитивісти більш серйозно обґрунтовували ліберальні ідеї історичними фактами, ніж просвітителі.

Однією з умов кращого розвитку цивілізації визнавалося розповсюдження ліберальних та демократичних ідей. З цього приводу М. П. Драгоманов у листі до І. Я. Франка 20 березня 1885 року писав: «Принципи сучасної всесвітньої цивілізації найбільш відповідні такому поступу: лібералізм в його найконсеквентній формі – федералізму – в справах державних, демократизм в справах соціальних з його найтвердішою гарантією – асоціацією в справах економічних, раціоналізм в справах письменницьких, наукових і умілостях» [439, с. 83–84].

Нарівні з політичними свободами історики-позитивісти високо цінували свободу академічну. В урочистій промові в Ніжинському історико-філологічному інституті 30 серпня 1899 року В. К. Піскорський характеризував академічну свободу як «організацію наукової діяльності та викладання, яка визначається вченим станом, що регулює свої відносини і діяльність незалежно від зовнішніх авторитетів та виключно підкоряє свою діяльність інтересам знання, вимогам наукової істини» [788, с. 3].

Більш різко щодо чиновницького втручання у роботу наукових установ висловився В. Б. Антонович: «Адміністративна опіка над науковими установами та товариствами принижує гідність та авторитет останніх і сильно зменшує

привабливість роботи у них. А втручання адміністрації взагалі зовсім некомпетентної у вирішення наукових завдань та напрямків наукових праць, у діяльність спеціальних товариств і владне домагання керувати нею вкрай засмучує щиро відданих справі членів...товариств» [7, арк. 1–1зв.].

Було б неправильно обмежувати позитивістський лібералізм лише політико-правовими категоріями. Ліберальні гасла, в першу чергу ідеї свободи та громадської рівності, мали великий резерв для обґрунтування різних суспільних ліберальних реформ «зверху», зокрема встановлення конституційної монархії.

Більшість науковців досліджуваного часу схилилася до ідеї конституційної монархії як найбільш ефективної форми державного устрою порівняно з республікою. М. М. Ковалевський вважав для багатьох держав кращою формою правління на зламі XIX – XX ст. саме конституційну монархію, в якій монарх виступає «верховним посередником між класами та захисником інтересів народних мас» [571, т. 2, с. VII]. Він підкреслював, що суспільний прогрес не передбачає обов'язкового переходу від монархії до республіки [570, с. 238]. Показовий інтерес активних діячів російської партії кадетів І. В. Лучицького та М. М. Ковалевського до питань конституційного ладу [532; 545; 552; 554; 885]. М. М. Ковалевський виступав за чіткий розподіл законодавчої та виконавчої гілок влади, за солідарну відповідальність міністерств перед парламентом, за секуляризацію влади, за загальнодоступну народну школу, а в необхідних випадках народні референдуми та федеративний державний устрій [570, с. 237, 239–240, 249–252].

Характерно, що в першу чергу спеціалісти з нової історії (Д. І. Каченовський [525, с. 94, 152, 167; 551, с. 25], М. М. Ковалевський [532 та ін.], Д. М. Петрушевський) високо оцінювали англійську конституційну монархію. Англію Д. М. Петрушевський називав «взірцем для всіх цивілізованих держав та тих, що намагаються [досягти] цивілізації» [769, т.1, с. 318].

Ряд науковців, насамперед передпозитивісти, виступали за збереження сильної самодержавної влади. М. Н. Петров публічно проголошував, що своєю величчю та могутністю Росія зобов'язана самодержавству [759, с. 433], оскільки «государ нарівні зі своїми підданими служить своїй державі, добробут і щастя якої і є

верховним інтересом государя, країни і народу» [759, с. 433]. Водночас монархічні переконання поєднувалися з визнанням необхідності поступових реформ та введення політичних свобод. Ідеї свободи, рівності, *народного* [курсив наш – О. Б.] самодержавства, – підкреслював М. Н. Петров, – були «в усі часи сильними важелями суспільного розвитку» [765, с. 52–53]. Харківський професор позитивно оцінював роль монархічної влади для становлення середньовічних держав. Так, він характеризував монархію Франції XV ст. як «уособлення закону, що протистояла безправ'ю, як верховну нейтральну силу і притулок слабких, яких переслідувало свавілля сильнішого» [766, с. 44]. Подібні міркування іншого науковця з Харківського університету М. С. Гольдіна про Стародавній Єгипет: «Створення *національної* [курсив наш – О. Б.] монархії знаменувало торжество порядку, законності та внутрішнього світу» [345, с. 53].

Значна частина істориків-позитивістів виступала за перетворення абсолютної монархії Романових на конституційну. До завдань монархічної влади вони відносили регулювання економічних, соціальних та інших відносин, що мало стати запорукою розвитку суспільства без революцій. Позитивісти вважали правильну урядову політику важливим фактором прогресивного розвитку суспільства. За І. В. Лучицьким, уряд – «та сила, яка за нормального стану суспільного організму і навіть у випадках кризи повинна була б стримувати прояви неправильної діяльності суспільних сил та елементів, давати їм напрямок та зберігати матеріальний лад у країні» [677, с. 248]. З цього ж приводу М. П. Драгоманов писав, що «будь-яка державна система ставить собі за обов'язок відомі піклування про суспільні потреби» [433, с. 2]. Водночас учений неоднозначно висловлювався щодо ролі держави та правлячих верств суспільства. Останні, за його оцінкою, «не завжди обумовлюють силу цивілізації народу та внутрішній його благоустрій» [432, с. 378].

В окремих випадках позитивісти визнавали прогресивність самої держави. Так, наприклад, М. М. Ковалевський зазначав, що «прогрес може бути відмічений і в історії держави» [564, т. 1, с. V].

Представники народницько-позитивістської історіографії високо оцінювали лише ті державні установи, робота яких приносила користь простому народу. Так,

Д. П. Міллер надавав великого значення народному характеру судів Гетьманщини: «Судочинство в Гетьманщині розроблялося самим життям, природними потребами самого народу» [705, с. 87]. Судочинство, за оцінкою харківського історика, задовольняло народ доти, «поки воно залишилося народним, поки сам народ брав участь в його створенні, поки він брав активну участь у здійсненні правосуддя» [705, с. 87].

Молодий М. С. Грушевський у розвідці «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці» визнав головним критерієм оцінки прогресу того чи іншого суспільного руху «інтереси громади». На його думку, держава є прогресивною, «коли вона дає запомогу духовно-моральному, економічному й політичному розвитку громади» [827, с. 27]. Як приклад він оцінював рух болоховців не як історичний регрес, а називав його історично виправданим та корисним рухом [827, с. 27–28]. Історик вважав кращим шляхом суспільного розвитку поступове реформування тогочасного устрою та збереження самоуправління. У такому випадку «сили народні мали б гинути марно в дріб'язковій колотнечі, громада – скніти в апатії, народне життя мало б іти на регрес» [827, с. 27–28].

Лідер української народницько-позитивістської історіографії В. Б. Антонович вважав, що українська народність «абсолютно позбавлена державного інстинкту, вона не лише не створила окремої держави, але добровільно відклала утворення такої навіть в той час, коли історичні обставини давали для цього можливість (в половині XVII ст.)» [201, с. 38]. Учений був переконаний, що український народ «завжди готовий був приєднатися до готової держави, щиро підкоритися його владі, підтримувати та дорожити її авторитетом» [223, с. 102]. Тому, за його оцінкою, українцям та іншим недержавним і малокультурним націям достатньо національно-культурної автономії в складі іншої держави. Такий підхід В. Б. Антонович обґрунтовував тим, що «бездержавні нації у великій більшості випадків не мріють про утворення окремих держав, але цінують збереження свого природного національного типу й мають право розраховувати на те, що держава, до складу якої вони входять, на користь якої несуть державні повинності, з якою вони поділяють історичну долю та громадський побут, дасть їм можливість зберегти свій тип і розвивати його шляхом культури» [201, с. 38]. В. Б. Антоновича розкритикував

історик-державник С. Томашівський: «Як можливо задержати основні прикмети свого громадського життя в чужій державі, оснований на інших принципах... Без сумніву, найбільше історичне нещастє України – то ті «готові» чужі держави» [891, кн. 3, с. 476].

Історики-позитивісти пов'язували благополучне життя простого народу не стільки з правильною роботою органів влади, скільки із загальною ліквідацією економічної та культурної відсталості народних мас. «Громадське самоуправління, – вважав В. Б. Антонович, – це постійна мета, до якої прагне український народ» [206, с. 88]. Учений з типово просвітницьких позицій надзвичайно високо оцінював значення загального рівня культури для суспільного розвитку нації: «щоби принцип демократизму набрався переважної сили і значення, треба, щоб громадська маса досягла високого ступеня культурного розвитку та щиро переконалася у правдивості ідеї... При низькому ступені культури, коли над громадськими інтересами панує переважно особиста вигода окремих людей та станів, демократія не має способу розвинути та взяти гору» [218, с. 19–20]. На підтвердження цієї тези він наводить приклад Хмельниччини, «коли історичні обставини сприяли найліпше, однак ж увести в життя провідну ідею українського народу не довелося, бо на те не стало культурного розвитку, переконань та витривалості» [218, с. 20]. Українців В. Б. Антонович вважав малокультурною нацією, бо український народ «ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни; бо ті, що ставали на чолі його, бралися піклуватись народною долею, мали у собі вельми недостатній запас культури» [218, с. 21]. Науковець називав дієвим засобом покращення життя народу різні форми та напрями культурно-просвітницької роботи серед населення. На його думку, «чим більше вноситься до нього... правди та науки, тим вище, моральніше, а відповідно, й могутніше стає даний народ» [204, с. XXXIII].

Подібну точку зору висловлювала К. М. Грушевська, яка характеризувала український народ як націю «без героїв, майже без великих індивідуальностей, що громадою несе свою самосвідомість протягом стількох важких століть» [358, с. 202].

Позитивісти розуміли значення готовності громадськості до реформ. Про неготовність галичан до ліберальних реформ в Австрійській імперії в 60-х рр.

XIX ст. попереджав В. Б. Антонович: «Якщо у відомій країні немає громадської підготовки, а закони їй надаються ліберальні, то результатів або зовсім не отримують, або одержують дуже шкідливі» [99, арк. 145]. Критика російськими есерами столипінської аграрної реформи, на думку В. Б. Антоновича, була «неправильною». У розмові з В. М. Щербаківським він пояснював, що есери «ніби беруть в оборону московського селянина, але одночасно вони являються і апологетами його безправ'я під формою общинного ...землекористання» [86, к. 11; опубл. 973, с. 208]. В. Б. Антонович виступав за утвердження приватної власності і проти пережитків, якими «являються общини» [86, к. 11; опубл. 973, с. 208]. Намагання есерів «робити ж революції на користь сих пережитків» учений називав безглуздя [86, к. 11; опубл. 973, с. 208].

Віра більшості ліберальної інтелігенції в необхідність поступового демократичного реформування суспільства поєднувалася з програмою культурно-просвітницької роботи серед простого народу. «Ми віримо, – писав Т. Р. Рильський у листі до В. П. Маслова в 1862 р., – тільки в ті результати суспільного розвитку, до яких доходить маса народна через поступовий, систематичний саморозвиток» [177, арк. 1–1 зв.].

Позитивісти, будучи лібералами за ідейними переконаннями, не приймали революційного терору. Так, М. П. Драгоманов рішуче засудив вбивство Олександра II [446, т. 2, с. 341–346]. Визнаючи деяку провину царизму в активізації революційного руху, М. М. Ковалевський не схвалював терористичної діяльності російських революційних народників [568, с. 193–194].

Участь науковців у революційному русі була скоріше винятком, ніж правилом. Молодий Є. В. Тарле, за повідомленнями поліції, з часів студентства «близько цікавився революційною справою», брав участь у зібраннях революціонерів [80, арк. 1 зв.]. Він у лекціях з російської історії, читаних ним у кадетському корпусі, зосереджував увагу на «викладі подій французької революції та інших державних переворотів» [80, арк. 1 зв.].

Польські позитивісти, крім окремих випадків (К. Ліске, Т. Войцеховський), не брали участь у революційній діяльності.

Позитивісти здебільшого негативно оцінювали прихід до влади радикальних сил, особливо більшовиків. Так, в одній з харківських газет В. П. Бузескул підкреслював шкідливість комуністичних гасел: «Встановлення майнової рівності не врятує від внутрішньої боротьби. Люди будуть таки домагатися влади, почестей або грошей» [290]. В одному з рукописів, датованим травнем 1920 р., він намагався уявити [можливо в першу чергу для себе – О. Б.] причини перемоги більшовиків. З цією метою В. П. Бузескул порівняв різні факти з історії стародавніх Греції та Риму, Французької та Англійської буржуазних революцій, а також політику Наполеона I та Наполеона III. Вчений дійшов висновку, що «анархія, громадянська війна, небезпека з боку внутрішнього або зовнішнього ворогу створюють необхідність зосередження влади – Диктатури, яка може бути Диктатурою окремих осіб або цілих груп, партій, класів» [85, арк. 3]. На його переконання більшовики успішно використали на свою користь складні політичні обставини, в тому числі і тому що вони «спиралися на інстинкти та бажання мас, на військову силу, на надзвичайні заходи, ... задовольняли потреби у сильній владі» [85, арк. 8–9]. В. П. Бузескул схвалює нову владу за збереження Росії. В умовах повної анархії, «надзвичайної роздрібленості, що набувала іноді навіть комічних форм», «свідомо чи несвідомо» більшовики «явилися у багатьох відношеннях державниками та борцями за об'єднання» Росії [85, арк. 9]. Водночас він засуджував більшовицький терор, сподіваючись на його згортання після закінчення громадянської війни [85, арк. 17].

Оцінюючи революційні події 1917 – 1921 рр., І. А. Линниченко різко критикував політику революційних урядів, порівнюючи останніх зі служителями церкви. На думку професора Таврійського університету, за нової влади (як і в церкві) «народослужіння точно також складають з сценічних дій: маніфестації та молитви-промов, а останні складаються зі славослів'я, нового богу – революції і вимог замість прохань» [33, арк. 1]. І. А. Линниченко підкреслював особливий характер поведінки революціонерів: «У народослужінні, як у богослужінні, лєвова доля жертв дістається жерцям-лідерам панівних партій. В особливо урочистих випадках, в епоху народних бідувань, від віруючих вимагають жертви» [33, арк. 1]. Учений виступив проти головних соціалістичних гасел: «соціалізм ворог капіталу,

ворог конкуренції, ворог тих стимулів, які грають таку важливу роль у справі прогресу» [34, арк. 13]. За його оцінкою соціалізм являв собою нову форму рабовласництва [34, арк. 13–14]. «Соціалізм вигонить з життя не лише багатство, але й красу життя, його поезії, тому що він ворожий славі, успіху, – писав він у щоденнику. – Загальна рівність – міф, ілюзія» [34, арк. 14].

Подібні підходи були притаманні й суспільній та історичній думці на українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини [1066]. Інтерес істориків-позитивістів будь-якої національності в Галичині до питань конституційного ладу [983; 990; 1011; 1019; 1058; 1074; 1118; 1125 та ін.] був природнім з огляду на їх ліберальні переконання. Так, за впровадження в Австро-Угорській імперії повного конституціоналізму, реальне дотримання демократичних принципів свободи, рівності, братерства виступав І. Я. Франко [924, с. 132–135].

Українські історики наголошували на демократичних традиціях політичного життя свого народу в минулому. Висловлюючи загальну для української народницько-позитивістської історіографії точку зору, М. С. Грушевський підкреслював пріоритет інтересів народу і громади над державними. «Устрій державний, – стверджував він, – по всі часи цікавий нам переважно тим, оскільки він впливав на стан народу, оскільки сам підупадав впливу громади й оскільки відповідав її бажанням і змаганням» [374, с. 149]. «Надзвичайне складне становище, в якому опинилась українська народність, – підкреслював М. С. Грушевський, – є перш за все результатом її економічної і культурної відсталості – цього спадку історичної Польщі, яка ретельно знімала з неї за час свого чотирьохсотлітнього панування все, що тільки могло вважатися вершками нації, яка залишила її в стані забитості й безпорадності і яка в особі своїх нащадків ретельно консервує її у тому становищі» [368, с. 170]. Початок українського конституціоналізму та автономії М. С. Грушевський датував Хмельниччиною [405, с. 28].

Окрім ідей просвітництва та лібералізму, успіхів природознавства на рецепцію позитивізму на українських теренах впливала й об'єктивна ідеалістична філософія, яка в багато чому була антиподом позитивізму.

Вплив німецького ідеалізму можна частково пояснити викладанням в університетах Російської та Австрійської імперій німецьких професорів, що були послідовниками Г. В. Ф. Гегеля, Ф. В. Шеллінга, І. Канта. Деякому збереженню традиції гегельянства сприяв дидактичний та персональний вплив Л. фон Ранке та його учнів, в яких переважно стажувалися молоді історики з університетів Росії та Австрії. Окрім того, сам позитивізм у Німеччині та Австрії перебував під впливом німецького романтизму, а головне – німецької класичної філософії.

Для Г. В. Ф. Гегеля історія була «розумним, необхідним виявленням світового духу» [327, с. 11], а розум являв собою «пізнання божого творіння» [327, с. 35]. Подібно до головного представника німецької класичної філософії висловлювався О. В. Романович-Славатинський, який твердив про «велике історичне призначення сильної державної влади» особливо в період реформ [812, с. 6], хоча при цьому визнавав, що «в основі права завжди лежить основа народна» [812, с. 14]. Посилаючись на І. Г. Гердера, М. Н. Петров називав одним із чинників історичного розвитку «нарівні з силами природи» «творчі сили народного духу» [765, с. 16 прим.].

У науковій літературі гегельянцями називають О. П. Рославського-Петровського, М. Н. Петрова, М. О. Максимовича [1605, с. 271, 274; 1677, с. 158–159, 163–164 та ін.]. Дійсно, об'єктивний ідеалізм, насамперед гегелівська теорія про всесвітню історію як успішний розвиток свідомості, був більш властивий творчості передпозитивістів (див., наприклад, твердження О. П. Рославського-Петровського: «здійснення цього усвідомлення [світового духу – О. Б.] в практичному житті народів») [816, с. XXIX]. Проте їх погляди протягом життя постійно еволюціонували. Ідеї, викладені в магістерській дисертації О. П. Рославського-Петровського «Об истинном значении прагматической истории и соответствующему тому способу обработки» (1839 р.), суттєво відрізнялися від написаного набагато пізніше «Введения в курс истории цивилизации» (1865 р.), що містить, окрім гегелівських ідей, положення «першого» позитивізму. Також виглядає цілком логічним заклик О. П. Рославського-Петровського в 1865 році до вчених щодо примирення різних історичних теорій [817, с. 7]. У спогадах В. С. Іконникова

занотовано враження від знайомства восени того ж 1865 р. з О. П. Рославським-Петровським, який «зручно поєднував Бокля з Макарієм» [цит. за: 1714, с. 24].

Термін «передпозитивісти» здобув певне поширення у науковій літературі для характеристики учених, останні десятиріччя життя та творчості яких відносяться до періоду домінування позитивістської моделі історіописання в історичній науці. Так, В. В. Тельвак називає передпозитивістами М. І. Костомарова та М. О. Максимовича [1696, с. 59]. М. К. Кеда, наприклад, пише про спільність історичної концепції М. Н. Петрова з позитивізмом, але визнає, що «почасти ще відчувається вплив романтичної історіографії» [1363, с. 132]. На нашу думку, М. Н. Петрова можна характеризувати не лише як передпозитивіста, а й як «раннього» позитивіста. Про це свідчить, зокрема, й його визнання історичної науки «як би продовження природознавства» [760, с. 31], пошук ученим історичних законів тощо.

У науковій літературі (наприклад, Є. Топольський [1855, s. 11]) польських істориків 1850-х – 1860-х років також називають передпозитивістами.

Вплив позитивістських ідей на світогляд Д. І. Каченовського, М. Н. Петрова та інших не обмежився ознайомленням з творами фундаторів та послідовників позитивізму: відбулася доволі специфічна рецепція частини положень позитивізму. Передпозитивісти дійсно намагалися засвоїти та застосовувати в науковій творчості окремі позитивістські постулати. Останні сприймалися як більш перспективні в порівнянні з ідеями ідеалістичної філософії (насамперед з гегельянством). Свої ідеї передпозитивісти почали викладати в термінах, притаманних «першому позитивізму», посилаючись при цьому на праці О. Конта, Г. Спенсера, Дж. Ст. Мілля, Г. Т. Бокля, Е. Літтре. Посилаючись на О. Конта та Г. Т. Бокля, П. В. Павлов визначав історичний процес як історію цивілізацію та суспільну динаміку [746, с. 282]. За його оцінкою завдяки працям О. Конта та Г. Т. Бокля теорія історичного процесу стала науковою – «вченням про природні закони розвитку» [746, с. 282].

Молоді науковці в 1860-х – 1870-х роках вже формувалися саме як позитивісти під сильним впливом ідей «першого» позитивізму, який визначив їх методологічні та історичні погляди.

Історикив, які чітко дотримувалися позитивістської моделі історіописання, було відносно небагато. Для їх характеристики ми найчастіше послуговуємося словами «справжній», «правовірний», «послідовний». Зауважимо умовність застосування терміну «правовірний» до науковців, оскільки він більше придатний для характеристики глибоко віруючої людини. Використанням у даному дослідженні слова «правовірний» нами підкреслюється беззастережна віра (подібна до релігійної) науковців (особливо у 1860-ті – 1870-ті рр.) у вчення О. Конта. У науковій літературі наводиться також визначення «ортодоксальні», яке стало загальноприйнятим щодо тих позитивістів, погляди яких були найбільш близькі до доктрини «раннього» позитивізму [1507, с. 178; 1747, с. 170 та ін.].

Погляди більшості істориків утворювали своєрідний симбіоз позитивізму з іншими теоріями, в тому числі з гегельянством. Особливо позначалося на старшому поколінні позитивістів засвоєння гегелівських ідей ще під час навчання в гімназіях та університетах у 1840-х – 1850-х роках. Так, М. П. Драгоманов у спогадах відзначав вплив гегелівської філософії історії на палкого наслідувача вчення О. Конта О. І. Строніна: «Стронін думав писати свої праці як позитивність, а тим часом всі звички, його думки виховались у старій ідеалістичній школі гегельянства та, окрім того, відповідно тій школі, підібрав він собі історичний матеріал, витолковував усі його деталі» [434, с. 602].

Німецьку філософію, зокрема популярне в 1830-х – 1850-х рр. гегельянство, позитивісти вважали застарілими теоріями, що неспроможні науково пояснити історичний процес. Слова Г. В. Ф. Гегеля, що «Бог править світом, суть його правління, здійснення його плану є всесвітня історія. Філософія бажає зрозуміти цей план» [327, с. 35], не відповідали загальному настрою передової інтелігенції. І. В. Лучицький підкреслював неспроможність німецьких істориків мислити за межами метафізичних теорій: «метафізичний дух» «нездатний творити науку» [679, с. 73]. Київський науковець М. В. Довнар-Запольський відзначав загальноприйнятий серед науковців факт: «Абсолют Гегеля... перестав задовольняти історичну думку» [424, с. 264]. Гегелівську теорію всесвітньо-історичного процесу Д. М. Петрушевський оцінював як минулу епоху в розвитку

європейської думки [777, с. 80–81], бо «історичні погляди, які лежать в основі всесвітньо-історичної концепції, що розроблялася в гегелівській філософії, становить собою, поміж іншим, крайнє спрощення наукової проблеми, цілком зрозуміле та природне в той час, але зовсім неприпустиме тепер» [773, с. 96]. Для Д. М. Петрушевського була більш прийнятною інша концепція, яка «подає культурний розвиток людства у вигляді ряду процесів, що зіштовхуються нерідко один з одним, але за суттю автономних» під час «еволюції господарчих, соціальних та політичних форм та відносин» [776, с. 12]. Гегелівська система філософії, як слушно писав Р. Гайм, була витіснена не іншою системою, навіть не занепадом філософської думки, а «поступальним розвитком світу, живою історією» [323, с. 6].

Заперечуючи гегелівську метафізику, позитивізм фактично критикував методологічну основу попередніх суспільно-політичних та історичних концепцій, зокрема уваровську тріаду «православ'я, самодержавство, народність» та монархічну історичну концепцію. М. С. Грушевський схвалив фахівців з всесвітньої історії, що вдало розкритикували ці ідеї [961].

Нова генерація істориків українських земель критикувала ідеї західноєвропейського (насамперед німецького та польського), а також російського та українського романтизму, універсальні ідеалістичні конструкції німецьких філософів, але частково сприйняла їх. Так, фактично застосувався підхід Г. В. Ф. Гегеля до вивчення суспільства як певної системи, здатної до розвитку. Гегелівська діалектика, від якої так старанно відмовлялися позитивісти, частково присутня в соціології (наприклад, у теорії трьох стадій О. Конта). Позитивісти приймали й іншу гегелівську ідею, в тому числі щодо невідповідності завдань та наслідків людської діяльності. Вплив гегельянства на позитивізм виражався й у визнанні послідовниками обох доктрин об'єктивного та закономірного характеру історичного процесу, прогресивного та еволюційного розвитку людства. Позитивісти відмічали як сильну сторону німецької суспільної думки дедуктивні побудови теорії пізнання і вкладали в ці поняття більш конкретний, доповнений соціологічними та економічними фактами зміст.

Прояви колишнього домінування гегельянства в суспільних науках Російської імперії спостерігалися і пізніше. Таким рецидивом можна вважати твердження М. І. Хлебникова про прогрес, який «може бути витвором лише здатного до розвитку духу» [956, с. 167]. Подібне тлумачення історичного процесу було би більш прийнятним, наприклад, для Л. фон Ранке та більшості німецьких істориків, але чужим для більшості позитивістів.

Головними ідеями сучасної йому історіософії М. М. Бережков визнавав такі: «Ідея про єдність роду людського [підкреслено автором – Б. О.] (тобто єдність його походження та єдність духовно-тілесної природи людини); ідея провіденційна (тобто релігійно-церковна ідея про [божий промисел] в історії людства); ідея... про прогрес роду людського...; ідея про зміну культурних типів та народів одних іншими; ідея про державу як необхідну форму життя будь-якого культурного народу» [119, арк. 3]. У наведеній цитаті яскраво відбився еkleктичний характер поглядів науковця – поєднання понять історичної еволюції та суспільного прогресу з ідеєю державності та божим промислом.

Ідея Г. В. Ф. Гегеля про місію окремих народів інколи поєднувалася із суто просвітницькими твердженнями. Так, В. Андреев писав: «Народи, які представляють застій – неісторичні народи. Народи освічені – створені історією. Історія народів є історією людського прогресу. Вона – історія взаємодопомоги народів» [194, с. 134]. Сам термін «неісторичні народи», як відомо, став поширеним саме завдяки Г. В. Ф. Гегелю. П. М. Ардашев виступав проти використання понять «історичне (неісторичне) життя», «історичні (неісторичні) народи». Він вважав ці ідеї застарілими (ідеями, що «підлягають здачі в архів») та науковим забобоном, що «гальмує науковий прогрес» [235, с. 54]. Київський дослідник підкреслював: «Сучасна історична наука хоче досліджувати та вивчати *всю доступну їй людську дійсність* та «всі племена земні» включити до сфери свого пізнання. *Історичне життя та історичні народи* для неї всюди, куди простягається історичне знання; *життя неісторичного*, якісно відмінного від *життя історичного*, для неї також немає, як немає *історичних народів*, що якісно відрізняються від *народів неісторичних* [курсив автора – О. Б.]» [235, с. 55]. Тим часом науковці Західної України також

критикували цей термін. М. М. Кордуба називав визначення «неісторичні народи та доби» ненауковим [38, арк. 2 зв.].

Водночас переважна частина позитивістів критикувала деякі положення гегельянства. Науковцям України були добре відомі слова Г. В. Ф. Гегеля про суспільний прогрес як усвідомлення духом його свободи [327, с. 54]. Проти такої ідеалістичної інтерпретації прогресу виступив М. П. Драгоманов. Науковець критикував циклічну теорію історичного розвитку Дж. Віко, яку, на переконання М. П. Драгоманова, ще більш «зіпсували» [дослівно: «посилили невігідні сторони цього неповного раціоналізму»] німецькі мислителі (очевидно приват-доцент Київського університету мав на увазі Г. В. Ф. Гегеля та ін.) [443, с. 168–169]. М. П. Драгоманов називав головною помилкою німецької філософії історії пошук «тієї закономірності в зовнішніх відносинах народів, яка може бути лише у внутрішньому їх житті» [432, с. 325 прим.].

Характеризуючи гегелівську та марксистську теорії суспільного прогресу, М. В. Довнар-Запольський відзначав, що «кінцева формула прогресу ще чекає свого вирішення. Тепер ясно одне: важливе і навіть переважне значення економічного фактору в історії і формула історичного процесу, без будь-якого сумніву, буде обґрунтована» [424, с. 266].

Негативне ставлення до філософії сприяло падінню популярності в Росії слов'янофільства та гегельянства. Уже частина передпозитивістів не погоджувалася з гегелівськими та богословськими ідеями. Спроби інших істориків теологічно пояснювати історію Російської держави та перебільшувати вплив зовнішніх факторів піддав критиці М. Н. Петров: «годі нам відшукувати в сучасних... умовах якусь незримо керівну руку або втішатися думкою про іноземні інтриги» [760, с. 26]. М. Н. Петров визнавав, що філософія збагатила «історію багатьма світлими та широкими поглядами», проте мала на історію і «деякий шкідливий вплив», оскільки «ввела в моду штучні, апіорні конструкції в історію, пристрась нанизувати факти на яку-небудь упереджену ідею, втискувати їх в які-небудь заздалегідь придумані рамки» [761, с. VIII].

Точка зору антипозитивістів на співвідношення ідеї суспільного прогресу та божественного начала була іншою. Так, професор Київського університету О. О. Козлов був переконаний: «Взагалі поняття прогресу завжди явно чи приховано просякнута теологією» [585, 1893, кн. 16, с. 58 прим.].

Позитивісти не лише критикували, а й цілком заперечували основні постулати гегельянства та інших теорій об'єктивного ідеалізму. Одним із винятків є точка зору Є. В. Тарле, який визнавав недооцінку суспільствознавцями гегелівських ідей, бо «дуже дрібною та вузькою була б оцінка Гегеля як апологета пруської реакції» [874, с. 145].

Романтична візія історичного процесу поєднувалася в представників передпозитивізму з ідеями європейського просвітництва та намаганням засвоїти ідеї батьків позитивізму. Так, наприклад, П. О. Куліш відмовляв козакам у патріотизмі, бо останнім не вистачало культури [623, с. 139]. П. О. Куліш вважав, що «усе те зле й лихе, що заподіяла нам колись нещаслива Ляхва, а тепер останніми часами необачна Москва, сталось через політичну темряву, через те, що політика не питала дороги в науки, а наука не опиралась на єдину філософію, достойну свого імені, на філософію природовідання... безкрай і безмірний космос... дає нам закон громадянського життя і розумового прямування» [628, с. 135]. Ці емоційно забарвлені оцінки за стилем викладу характерні для романтика та письменника, за суттю – типово просвітницькі.

Історики-позитивісти прагнули відмовитися від таких притаманних романтизму рис, як філософський ідеалізм, ідеалізація середньовічної старовини, культ героїв, релігійно-містична символіка, визнання історичних фактів як проявів «народного духу». Окрім того, вони намагалися відмовитися від національної міфотворчості, в якій брали активну участь романтики. Характерною є просвітницька оцінка М. П. Драгомановим теологічних, романтичних і народницьких поглядів як ілюзій та його вимога об'єктивно вивчати історичний процес [435, с. 91].

Скептичне ставлення більшості істориків-позитивістів до романтизму було не завжди виправданим. Позитивізм був не лише запереченням романтизму, а в деяких аспектах і його продовженням. Триумф історизму та поширення національної ідеї в

XIX ст. також є заслугою, в першу чергу, романтиків. За ідеалізацію збройних повстань польські (в тому числі львівські) романтики критикувалися консерваторами та позитивістами. Останні, як відмічав Г. Маркевич, чи не вперше проголосили «власну вину» поляків у своїх бідах: анархічний характер народу, вади політичного устрою, неможливість діяльності сильного уряду, експлуатація шляхтою нешляхетських верств населення [1814, s. 397].

Позитивізм, на відміну від гегельянства, більше орієнтувався на пошук генетичних зв'язків між окремими історичними фактами, відмовившись від теологічної першооснови розвитку суспільства. Позитивісти займалися вивченням масових явищ, показуючи історичний процес як історію народів, соціальних груп, а не видатних осіб, в діяльності яких втілювалася воля «світового духу». Позитивісти, на відміну від гегельянців, активно використовували надбання природничих наук, новітні на той час методи (статистичний, історико-порівняльний), віддавши перевагу індукції перед гегелівською діалектикою.

Вплив ідей французького та частково німецького просвітництва на становлення та розвиток позитивістської історичної науки в Україні був визначальним. Водночас в досліджуваній період певну роль відігравала потужна романтична традиція в історичній науці, що була тісно пов'язана з ідеями німецької ідеалістичної філософії. Методологія історичної науки Європи та Російської імперії першої половини XIX ст. перебувала під великим впливом німецьких філософів Г. В. Ф. Гегеля та І. Г. Гердера. В цілому для позитивістської історіографії було характерне негативне ставлення до провіденціалізму, а також німецької ідеалістичної філософії (особливо гегельянства) та романтизму.

Ідея національного відродження недержавних націй, як відомо, виникла і розвивалася на ґрунті романтизму. Один із лідерів українських національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. М. С. Грушевський особливо наголошував, що з кінця першої чверті XIX ст. з'являється романтичний націоналізм, що «мав характер неглибокий, чисто формальний, сильно наївний», «починається культ народу» [385, кн. 4, с. 111]. Особливості трактування народу, культури та традицій найкраще простежуються в історико-етнографічних працях досліджуваного періоду. Найбільш

типові для романтизму підходи збереглися, як стверджують сучасні дослідники (О. О. Ковальчук [1382–1386], С. В. Легеза [1443], А. В. Сініцина [1647–1648]), саме в працях з етнографії.

М. Н. Петров, що був яскравим представником «раннього» позитивізму в історіографії, відзначав позитивні (велику увагу до філології) та негативні риси романтизму. До останніх харківський дослідник відносив заперечення романтиками суспільного прогресу, доведений ними «до крайнощів та зловживань філософський елемент в історії» [761, с. IX].

Романтизм вплинув на стиль викладу історичного матеріалу передпозитивістами. «Історія, – писав М. Н. Петров, – є науковий і разом з тим художній виклад минулого життя людського роду» [762, с. 9]. Такий художній стиль, на думку О. В. Яся [1761–1763 та ін.], був більш притаманний і працям П. О. Куліша. Художній стиль викладу історичного матеріалу був характерний й для інших науковців старшого покоління (М. Н. Петрова, М. І. Костомарова, Ф. Равіти-Гавронського, А. Прохаски), творчість яких ще залишалася під впливом романтизму в 1860-ті – 1880-ті роки. Історики-позитивісти, на відміну від романтиків, часто вважали суттєвим недоліком історичних творів зловживання літературним стилем (наприклад, І. Л. Смоленський [831, с. 82]).

Спільними для романтичного та позитивістського історіописання стало їх суспільне призначення, оскільки обидві моделі сприяли створенню та поширенню різних суспільно-політичних та культурницьких програм, виступали як засіб збереження історичних традицій.

Головним об'єктом як романтичного, так і позитивістського історіописання був народ (нація). В. Б. Антонович, молодий М. С. Грушевський були послідовниками ідей кирило-мефодіївців та «пізнього» романтика М. І. Костомарова, що проявилася в їх раціонально-позитивістській за характером творчості рецидивами романтизму, насамперед в переосмисленні етнографічних категорій («народ», «фольклор» тощо). Сам М. С. Грушевський, наприклад, визнавав, що «був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і

владі вина лежить на стороні власті, бо інтереси трудового народу – се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі... народіві недобре, се його право обрахуватися з нею» [403, с. 12].

Подібне ставлення до романтизму та об'єктивного ідеалізму простежувалося і в польській суспільній думці. Львівський ідеолог позитивізму Ю. Супінський різко критикував метафізику, яка для нього уособлювалася в німецькій ідеалістичній філософії та польському романтизмі. Метафізичним ідеям він протиставляв факти, якими тільки і повинна займатися позитивна наука [1120, с. 82–85]. Польські позитивісти, як відзначав К. В. Душенко, до 1876 року порушували проблему нації або в плані змісту національної культури, або в зв'язку з програмою «органічної праці» (проблематика «суспільства-організма») [1287, с. 96].

Тим часом поширення серед поляків нових праць та ідей викликало негативну реакцію з боку прихильників романтизму. Так, у листі до К. Лібельта 9 лютого 1871 р. Г. Шмітт прямо писав про шкідливість для польського народу праць Г. Т. Бокля, Ч. Дарвіна, Я. Молешотта, К. Фохта, Л. Бюхнера і називав боротьбу з позитивізмом та матеріалізмом своїм патріотичним обов'язком [164, к. 209–212].

Поряд з просвітництвом поширенню ідей позитивізму в суспільній думці Росії 1860-х – 1870-х років сприяло західництво. Західники зберігали просвітницькі традиції та виступали за секуляризацію духовної культури. Вони, як відмічав В. Щукін, пробуджували в освічених колах критичне ставлення до сучасності, впливали на поширення ліберально-демократичних ідей у художній літературі та публіцистиці, закладали основи як російського лібералізму, так і більш радикальних суспільних ідей [1754, с. 216, 220–222]. Західники 1840-х – 1850-х років були мало ознайомлені з ідеями О. Конта, а тим більше Г. Спенсера, праці якого стали друкуватися лише з 1851 року. Тим часом саме до ідей західників схилялися історики-позитивісти. Особливо представників двох течій зближували ліберально-демократичні цінності та визнання Росії частиною загальноєвропейської цивілізації. Так, позитивісти підтримували заклик західників щодо впровадження досягнень європейської цивілізації у російському суспільстві. Ліберальні та частково антицерковні переконання лідерів російського західництва та послідовників позитивізму були між

собою більш близькими порівняно з ідеями слов'янофільства та панславізму, теоретичні засади яких здебільшого суперечили головним принципам позитивізму.

Історики-позитивісти мало переймалися дискусією західників та слов'янофілів щодо ролі та місця Росії в загальному цивілізаційному процесі. Історики-позитивісти не могли підтримати ідеалізацію старовини слов'янофілами та їх сподівання на збереження старого ладу, в першу чергу сильної самодержавної влади та впливу православ'я на суспільство. Позитивісти зі своїм ліберально-прогресивним світоглядом не приймали й ідеї радикально налаштованих слов'янофілів щодо об'єднання усіх слов'ян у кордонах Російської імперії та заклик до пошуку «справжнього християнства».

Ідею «слов'янської взаємності» [1708, с. 101] в суспільній думці багатьох слов'янських народів О. Г. Аркуша, Я. Хлебовчік вважають «першим виявом національної ідеї» [1154, с. 235; 1773, с. 302]. Зазначимо лише, що дискусії західників та слов'янофілів до кінця 1850-х років втратили свою гостроту та (частково) актуальність. Особливо це було характерним, на думку С. І. Лимана, для підросійських українських земель, де з середини 1860-х рр. активно велася санкціонована царським урядом боротьба з польським національним рухом, взагалі «з польським впливом... у контексті протистояння православ'я та римсько-католицької Церкви, тобто Русі та Заходу у широкому розумінні цього слова» [1447, с. 205].

Водночас слов'янофільський та панславістський рух мав послідовників серед інтелігенції усієї Росії і пізніше. Серед передпозитивістів найбільш близьким до слов'янофілів був М. І. Костомаров, що пропагував ідею слов'янської федерації. Сам історик спочатку вельми прихильно ставився до слов'янофільської ідеології, про що свідчить, зокрема, його стаття про творчість К. С. Аксакова [612]. Проте пізніше М. І. Костомаров більш критично ставився до праць слов'янофілів, зокрема до книги М. Я. Кояловича «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям» (1884 р.), підкреслюючи у рецензії тенденційність та неприязнь автора до німців, поляків та «взагалі до усього іноземного» [613, с. 874–876].

Цікавим є той факт, що у 1869 році за ініціативою доцента Київського університету В. О. Більбасова в Києві було відкрито відділ Слов'янського благодійного комітету [1661, с. 71]. Невипадково, що лідером слов'янофілів у Києві був критик вчення О. Конта.

Відомо, що слов'янофіли вважали общину кращою формою організації сільського господарства та ремісництва. Народники називали селянську общину зародком соціалістичного суспільства. В обох випадках общинний лад оголошувався споконвічною особливістю історичного розвитку Росії. Колективістські ілюзії щодо майбутнього общини ідеологів російського народництва та слов'янофільства не приймалися позитивістами, які на широкому історичному матеріалі показали непотрібність збереження общини, хоча визнавали її поширеність в різних країнах світу аж до утвердження капіталістичних відносин. Проблема общини в історичній науці Росії більш детально розглянута у працях Л. М. Вдовіної [1212] та П. Ф. Лаптіна [1437]. У даній дисертації ми лише вкажемо на підходи відомих київських науковців М. І. Зібера та І. В. Лучицького. М. І. Зібер був переконаний, що «общинні форми господарства в їх різних стадіях представляють універсальні форми економічної діяльності на ранніх ступенях розвитку» [484, с. 1]. Подібної думки дотримувався І. В. Лучицький, який розглядав общинну власність як форму історичного розвитку, властиву всім народам. Зокрема, він стверджував, що «у своїх різноманітних проявах община складає одну з фаз чи вірніше декілька фаз розвитку» суспільства [686, т. 265, кн. 9, с. 57–58]. На його переконання через ці етапи історичного розвитку «неминуче та необхідно проходять всі народи, причому в одних зберігаються лише одні первісні форми общини, в інших в силу несприятливих, головним чином зовнішніх, обставин зникає майже повністю общинне володіння, і лише в небагатьох воно розвивається та встигає утриматися» [686, т. 265, кн. 9, с. 58].

Більшість науковців українських земель виступала саме проти крайнощів слов'янофільства та панславізму. М. П. Драгоманов, наприклад, не заперечував майбутнього слов'янської єдності, але звертав увагу на використання ідеології панславізму російським урядом у політичних цілях [446, т. 2, с. 96 та ін.].

Загальну для більшості істориків-позитивістів точку зору висловив М. В. Довнар-Запольський: «Слов'янофіли мало зробили для розвитку російської історичної науки, ненауковість їх пояснень була занадто очевидною; проте їх критика підточила багато висновків юридичної школи та поставила декілька серйозних питань в тій же області правових відносин; вони висунули капітальний бік історичного вивчення – вивчення народного життя та її психології» [424, с. 262]. Особливо київський учений критикував слов'янофілів за відсутність улюбленої позитивістами ідеї суспільного прогресу [424, с. 260].

Більшість слов'янофілів критикувала західноєвропейські політичні інститути, освіту та культуру, новітні ідеї загалом. Така критика суперечила поглядам позитивістів, але була суголосною поглядам інших антипозитивістів – богословам. Так, професор Київської духовної академії В. З. Завітневич підтримав критику слов'янофілів щодо однобічності європейської освіти, а саме надзвичайного розвитку раціоналізму на шкоду релігійній вірі та формально-юридичного підходу на шкоду моралі [476, с. 43–45]. Він піддав критиці німецьких ідеалістів та інших учених, у тому числі за дотримання лише культурницького критерію у визначенні прогресу людства [478, с. 2–3], а також за «зарозумілий національний егоїзм» та «аморалізм» новітньої німецької теорії права [476, с. 53].

Позитивісти, що проживали на західноукраїнських теренах, також критикували ідеї слов'янофільства. Так, М. С. Грушевський піддав критиці праці М. Я. Данилевського та інших неослов'янофілів за перенесення національних ознак російського народу (православ'я, община, феодально-патріархальна монархія) на інші нації [961].

Таким чином, можемо стверджувати, що слов'янофільство з усіх розглянутих теорій менше всього вплинуло на позитивістську історіографію.

Однак у Східній Галичині панславізм та слов'янофільство мали порівняно більший вплив на розвиток суспільно-політичної думки та історичної науки. Різні види панславізму (проросійський та австрославізм), за оцінкою І. П. Куцого, «поєднуючись та взаємодіючи між собою, і визначали значною мірою парадигму розвитку суспільно-політичної та науково-історичної думки у Галичині»

[1430, с. 32]. Вплив панславізму І. П. Куций вбачає, насамперед, в тому, що «в синтетичних історичних студіях та викладах стародавньої історії не помічаємо спроб виокремити етногенез русинів від інших слов'янських народів. Стародавню епоху руської історії вчені Галичини розглядали лише у контексті історії слов'янських народів в цілому. „Слов'янськість” окремих історичних явищ чи процесів була для галицьких вчених критерієм оцінок й мірилом вартостей» [1430, с. 33].

Науковці Східної Галичини сприйняли лише окремі компоненти слов'янофільської доктрини. Так, тези про «зраду Польщею ідеалів Слов'янщини» та особливий цивілізаційно-історичний розвиток слов'янства з протиставленням його західноєвропейському світу набули значного поширення в історичних працях галичан [1430, с. 33].

Більш активно сприймали слов'янофільство та панславізм москвофіли. Ф. І. Свистун, наприклад, характеризував слов'янофільство як «усвідомлення племінної спорідненості усіх слов'ян і в подальшому намагання до найтіснішого духовного їх зближення» [825, с. 73]. Саме з слов'янофільством він пов'язував виникнення рутенства в Галичині [825, с. 104]. Від імені москвофілів Ф. І. Свистун заявляв про «природну необхідність та доцільність освічувати руське населення у Галичині на його власному галицько-руському нарідччї, не відмовляючись, проте, від допомоги, яку для руського народу в Австрії може дати і надає загальноросійська мова та культурні вислови російського народу» [825, с. 126]. Тому, на його думку, бажані «історичні дослідження з російської освіченості» [824, с. 338].

Частина українських істориків Східної Галичини 40-х – 70-х рр. ХІХ ст., як вказують О. Г. Аркуша [1154], О. С. Киричук [1367–1368], І. П. Куций [1430], С. А. Макарчук [1466], О. В. Середа [1639], дотримувалася русофільської орієнтації, що, безумовно, позначилося на їх дослідницькій проблематиці, насамперед на оцінках багатьох історичних подій, спільних для історії польської, російського та української нації. Так, А. С. Петрушевич вкрай негативно оцінював «властолюбного» І. С. Мазепу та П. С. Орлика за їх боротьбу проти російської держави. Вчений критикував першого гетьмана в еміграції за його обіцянки ієзуїтам похрестити українців у відповідності з католицьким обрядом [768, с. 11 та ін.].

Старорусин С. Качала виклав введення християнства візантійського обряду вкрай ідеалізовано в порівнянні з поширенням католицизму на давньоруських землях [523, с. 1–2]. Д. І. Зубрицький, що також не був позитивістом, написав політичну історію в дусі М. М. Карамзіна. У книзі греко-католицького священика український народ представлений як відгалуження російського, а історія Галицько-Волинського князівства як невід'ємна частина загальноросійської історії [489]. Москвофіли необ'єктивно досліджували історичний процес, порушуючи тим самим один із головних принципів позитивізму. Українські (але не польські) історики Східної Галичини 60-х – 80-х рр. ХІХ ст. в основному зберігали застарілі теоретико-методологічні засади, а тому їх погляди не можна вважати позитивістськими.

Саме з культурно-просвітницьких мотивів частина науковців підросійської України вважала необхідним вивчення та популяризацію саме проросійської точки зору на історію. Так, професор Харківського університету М. Н. Петров вважав, що самостійність його наукових досліджень полягає «не у відкритті яких-небудь нових сторін і явищ минулого життя, не в оригінальності дослідження вже відомих, а головним чином в російській [підкреслено нами – О. Б.] точці зору на цілу течію всесвітньої історії й відповідно цьому російському погляду класифікації, відбору, плануванні й оцінці подій» [762, с. 24].

Відстоювання деякими науковцями проросійської точки зору на історію суперечило принципу об'єктивності, якого намагалися досягти позитивісти. Тож логічно, що ідею викладу проросійського погляду на історичні явища висували дослідники, яких не можна назвати послідовними позитивістами.

Отже, засвоєння ідей основоположників позитивізму на теренах України відбувалося на основі різних світоглядних і наукових традицій. Поширення ідей французького та англійського позитивізму на українських землях, їх вплив на становлення та подальший розвиток позитивістської історичної науки в Україні були підготовлені потужними просвітницькими та ліберальними традиціями в суспільстві в цілому та в суспільних науках зокрема. Підхід до історичного процесу з урахуванням інтересів людини і людства в цілому був обґрунтований Вольтером (зростання освіченості), І. Г. Гердером (зростання гуманності), Ж. А. Кондорсе (ідея

суспільного прогресу та захисту природних прав людини), І. Кантом (моральний розвиток). Послідовники позитивізму поглибили класичні ідеї просвітницького раціоналізму. Вони не визнавали філософію як науку та вкрай критично ставилися до метафізики. Переважна більшість істориків-позитивістів українських земель виступала за поступові реформи та загальну демократизацію суспільства. Просвітництво та ліберальна ідеологія були головними передвісниками, які сприяли рецепції позитивізму в історичній науці на теренах України.

Послідовники «першого» позитивізму намагалися поєднати ідеалістичні та матеріалістичні ідеї. Напівматеріалістичний характер нової доктрини вступав у протиріччя з гегельянством, романтизмом, слов'янофільством та богослов'ям. Історики-позитивісти критикували німецьку ідеалістичну філософію, оскільки вважали її застарілою, метафізичною та схоластичною. Притаманні романтизму ідеалізація національної історії та некритичне використання історичних джерел суперечили головним принципам позитивістського історіописання. Серед інших течій слов'янофільство та богослов'я справили найменший вплив на рецепцію позитивізму у суспільній думці на українських землях.

2. 2. Особливості сприйняття ідей позитивізму науковцями українських земель (60-ті – 90-ті рр. XIX ст.)

Суспільно-політичні умови та культурно-наукові традиції справили значний вплив на сприйняття більшістю учених українських земель ідей позитивізму в 60-ті – 90-ті рр. XIX ст. Реформи середини та другої половини XIX ст., в тому числі ліквідація кріпосного права, привели до кардинальних змін в усіх сферах суспільного життя. У результаті реформ суттєво змінилися економічний лад та соціальна структура суспільства. Деякі специфічні риси пореформеного розвитку суспільства в Російській та Австро-Угорській імперіях були спільними: національне (в тому числі українське й польське) питання, залишки старих відносин в економічному та політичному устрої обох держав, освіті, культурі, ідеології.

Польське повстання 1863 – 1864 рр., рух станчиків у Галичині та рух органічників на Правобережжі України, українофільський рух у Наддніпрянській

Україні, народовський рух серед українців Східної Галичини показали зростання не лише національної самосвідомості, а й громадської активності двох недержавних на той час націй. Польське повстання та українофільство стали причиною репресивних заходів з боку російських урядових кіл, які активізували боротьбу з полонізацією «Південно-Західного краю», польським та українським національними рухами. Валуєвський циркуляр про обмеження українського слова та інші урядові заходи суперечили розпочатій великими реформами загальній лібералізації російського суспільства, але не ліквідували її.

Рух російського революційного народництва збігся у часі з активізацією національних рухів. Слова А. І. Желябова на суді про царську реакцію, яка змусила революційне народництво «перейти в позитивізм» [497, с. 339], слід розуміти не в філософському, а саме в загальному суспільно-політичному контексті 1860-х – початку 1880-х років – як відоме в революційних колах слововживання.

Позитивізм сприймався саме як керівництво до дії не лише народниками, а й прихильниками інших революційних чи ліберальних теорій, які в ньому намагалися знайти відповідь на нагальні проблеми суспільного розвитку. Об'єктивно позитивістські ідеї, як відзначав Б. Г. Могильницький, приводили читачів до висновків, які теоретично обґрунтовували необхідність реформ [1508, с. 182]. Дослідження минулого ставали актуальними та затребуваними пореформеними реаліями. На думку Д. М. Петрушевського, суспільні ідеї в таких умовах обов'язково мали набувати громадського звучання: «юридична, політична та будь-яка інша суспільна ідея лише в тих випадках може опинитися реальною суспільною силою, коли вона є живою формулою чи символом фактичних відносин, що вже склалися в тій чи іншій мірі; в протилежному випадку вона представляє собою мертвий капітал...книжної вченості» [773, с. 97–98]. Серед проблем історичної та інших суспільних наук, важливість яких збільшувалася завдяки реаліям тогочасної дійсності, були еволюційна теорія, концепція безупинного лінійного прогресу, маркова теорія в Західній Європі, проблема нових форм державного управління, питання общини, перспективи капіталістичного розвитку взагалі та інші [1508, с. 181].

Нові суспільні рухи продемонстрували зміну своєї соціальної бази. Провідною силою популяризації позитивізму стала різночинна інтелігенція. Так, П. М. Ардашев, М. Ф. Владимирський-Буданов, М. С. Грушевський, І. В. Лашнюков, Ф. І. Леонтович походили з духовенства, М. М. Бубнов – з купців, Д. І. Багалій – з міщан, І. Я. Франко – з селян. Частина науковців підросійської України (М. П. Драгоманов, В. С. Іконников, М. М. Ковалевський, І. В. Лучицький, В. К. Піскорський та інші) походила з дворянства і часто була нащадками козацької старшини. В. Б. Антонович, Т. Р. Рильський, В. К. Липинський та більшість польських істориків походили з польської шляхти.

Загальна лібералізація суспільного життя прискорила поширення ідей позитивізму серед різночинної інтелігенції, особливо серед студентства. Значним чином цьому сприяла введена Статутом 1863 року широка університетська автономія.

Окрім того, велика частина викладачів та науковців публічно підтримала появу нової гуманітарної дисципліни – соціології, яка була оголошена метанаукою для історичної та всіх інших суспільних наук [515, с. 151]. Сам М. І. Карєєв пізніше відверто визнавав, що в 1860-х роках частина істориків «поставилася до проблем соціології з більшою чи меншою байдужістю, навіть зовсім її ігноруючи, а іноді і з прямою недовірою до її претензій» [515, с. 151]. Проте, за авторитетним свідченням того ж автора, «у пресі таке різке ставлення до соціології з'являлося, щоправда, дуже рідко», а лише «у приватних бесідах „чистих істориків”» [515, с. 151]. Між тим приват-доцент, потім професор Київського університету І. В. Лучицький захоплено пропагував ідею О. Конта, стверджуючи, що «вся історична наука повинна була звестися до виправдання соціологічних побудов Конта» [515, с. 157].

Значну роль у популяризації нових позитивістських ідей на початку 1860-х рр., в тому числі на українських землях, відіграли праці англійського історика Г. Т. Бокля. Автор на початку «Історії цивілізації в Англії» високо оцінював ідеї «Курсу позитивної філософії» О. Конта [269, т. 1, с. 4 прим.]. При цьому Г. Т. Бокль сприймався освіченими колами як самостійний мислитель-новатор, а не як ретранслятор ідей О. Конта. Позитивізму трактуванні Г. Т. Бокля, за оцінкою О. Сидоренка, поширювався серед професійного середовища істориків швидше, ніж учення

О. Конта в цілому в суспільстві [1642, с. 44]. Блискучим представником позитивізму в історичній науці називали Г. Т. Бокля професор Харківського університету М. Н. Петров [761, с. XI] та приват-доцент Київського університету В. Г. Авсеєнко [189, т. 148, № 5, с. 1]. Водночас М. Н. Петров вважав непереконливим «застосування індуктивного методу, що здійснена Боклем до історії» [761, с. XIII].

Між тим П. В. Павлов висловлював більш стримані оцінки головної праці Г. Т. Бокля. Він виділив три головні недоліки «Історії цивілізації в Англії»: 1) автор не завжди дотримувався об'єктивності, 2) не всі елементи цивілізації розглянуті Г. Т. Боклем, 3) його історична теорія не завжди «строго наукова» [746, с. 281]. Водночас П. В. Павлов визнавав, що заслуга Г. Т. Бокля для розвитку історичної науки є значною, оскільки «він вперше висунув вимогу від історії, щоб вона не задовольнялася критикою зібраних даних усілякого роду та зведенням їх у фактичну систему, а подібно природничим наукам намагалась вивести на базі порівняльного вивчення усіляких історичних систем культури, теорію розвитку людства, тобто історичні закони людського життя в їх природному органічному зв'язку [курсив автора – О. Б.]» [746, с. 281].

Праця Г. Т. Бокля «Історія цивілізації в Англії» у 1860-х роках була дуже популярною і в південно-західній Україні. У науковій літературі вона мала один із найбільших коефіцієнтів цитування (у порівнянні з іншими європейськими істориками-позитивістами того часу). Польські послідовники Г. Т. Бокля навіть мали власну назву «боклісти» [1792; 1794]. Про «справжню моду на Бокля» писав А. Ф. Грабський [1792, с. 110]. Останній переконливо показав значну роль праць англійського історика в сприйнятті польськими ученими ідей позитивізму [1792, с. 161–175 про рецепцію ідей Г. Т. Бокля галицькою молоддю; 1794]. У вступній статті до львівського видання «Історії цивілізації в Англії» перекладач В. Завадзький підкреслював: «мало який твір справляв таке велике враження не лише в науковому світі, але й у широких колах громадськості усіх цивілізованих країн» [1143, с. III]. В. Завадзький пояснював свою оцінку сміливістю задумів Г. Т. Бокля, його широким поглядом на історію людства, чудовою ерудицією та «духом свободи» [1143, с. V].

Вплив західноєвропейського (насамперед англійського та французького) позитивізму на розвиток суспільної, зокрема історичної, думки був як прямим, так і опосередкованим. Під прямим впливом ми розуміємо безпосереднє використання ідей О. Конта, Г. Спенсера, Дж. Ст. Мілля, Г. Т. Бокля та інших відомих представників позитивізму науковцями як методологічну модель у суспільних науках. Подібної точки зору дотримуються І. А. Голосенко [1244], В. М. Зверев [1320, с. 178 та ін.], Г. Маркевич [1814, с. 56–57]. Науковці українських земель, звичайно, були знайомі не лише з книгами О. Конта, Г. Спенсера, Дж. Ст. Мілля та Г. Т. Бокля, а також із науковими та публіцистичними працями інших позитивістів. Проте ми акцентуємо увагу на поглядах цих авторів, бо їхні праці справили найбільший із робіт західноєвропейських науковців вплив на поширення ідей позитивізму на українських землях. В одній з приміток статті «Положение и задачи науки древней истории» (1874 р.) М. П. Драгоманов вказував, що ідеї саме цих авторів «знайшли собі найбільшого поширення і в Росії» [443, с. 173 прим.]. В. М. Зверев також побіжно розглянув відгуки науковців та публіцистів Російської імперії на праці таких провідних європейських соціологів, як Л. Уорд, Г. Тард, Г. Зіммель, Е. Дюркгейм [1320, с. 183–189].

Між тим деякі науковці заперечують прямий вплив доктрини «першого» позитивізму на істориків Російської імперії. В. І. Шувалов, наприклад, заперечує «пряме запозичення теоретичних установок позитивізму (зокрема ідей Бокля)» в Росії [1752, с. 32]. Ідеї «першого» позитивізму, за оцінкою В. І. Шувалова, «включалися до концепції історичного процесу російської ліберальної історіографії на зламі XIX – XX ст... лише як висхідні пункти, що входять у теоретичні побудови більш високого рівня узагальнення наукового матеріалу» [1752, с. 32]. Така оцінка потребує більших доповнень та обґрунтувань. У науковій, у першу чергу історичній, літературі 1860-х – 1920-х рр. міститься багато прямих посилань на ідеї фундаторів позитивізму.

Опосередкована рецепція позитивізму відбувалася через ознайомлення з роботами істориків та соціологів, що дотримувалися доктрини позитивізму, а також через читання рецензій та відгуків на них. Окрім того, слід враховувати і досить

поширенні у суспільній думці та науці випадки, «коли ідеям попередника систематично протиставляються ідеї послідовника, що іноді виступають в якості їх своєрідного симетричного відображення. При цьому стимулюючий вплив попередніх ідей може бути не меншим, ніж у випадку прямого „позитивного” впливу, вони можуть обумовлювати і проблематику, і теоретичні рамки, в яких ця проблематика ставиться і вирішується» [1256, с. 538–539].

Разом із зовнішніми обставинами, зокрема цензурними перепонами, швидкість поширення ідей вищеназваних науковців була нерівномірною в історичній науці в Україні. Англійський позитивізм, за спостереженнями М. М. Ковалевського, мав перевагу над французьким у плані впливу на суспільну думку в Росії [579, с. 158]. Видання трьох праць О. Конта російською, польською, а пізніше й українською мовами [267–274; 1000–1001; 1143 та ін.] поступалися за тиражем Г. Спенсеру та Дж. Ст. Міллю, проте були також популярними серед читаючої публіки. Теорії Г. Спенсера, Г. Т. Бокля, Дж. Ст. Мілля сприймалися науковцями та читаючою публікою, як правило, краще, ніж ідеї О. Конта. Останні на час їх поширення на українських землях сприймалися як вже дещо застарілі. Окрім того, складний текст «Курсу» О. Конта був переобтяжений математичними та біологічними прикладами. Тому частина науковців засвоювала ідеї «першого» позитивізму шляхом читання не О. Конта, а Дж. Ст. Мілля чи/та Г. Спенсера. Так, Д. І. Каченовський визнавав, що завдяки не працям О. Конта, а «Логіці» Дж. Ст. Мілля і Дж. Льюїса навчився «позитивним прийомам мислення в галузі суспільствознавства» [551, с. 30]. Учення Г. Спенсера, як підкреслював Л. І. Мечніков, у порівнянні з теорією О. Конта краще і докладніше пояснює головні засади доктрини позитивізму [704, № 4, с. 61; № 5, с. 40] та «строго вигоняє будь-яку теологію... зі своїх досліджень» [704, № 4, с. 61]. Не сприяла більшій популярності О. Конта в Російській імперії і заборона друкувати російськомовні переклади його праць, що діяла аж до 1897 р. Як підрахував І. А. Голосенко, співвідношення кількості рецензій, статей, монографій, присвячених найбільш відомим західним соціологам тих років з кількістю праць, перекладених російською мовою, було наступним: О. Конт – 43/7, Г. Спенсер – 36/40, Л. Уорд – 19/5, Г. Тард – 36/18, Г. Зіммель – 22/29, Е. Дюркгейм – 30/7 [1243, с. 103; 1244, с.

146]. В. М. Зверев наводить дещо відмінні дані: О. Конт – 36/7, Г. Спенсер – 36/38, Л. Уорд – 19/3, Г. Тард – 36/16, Г. Зіммель – 22/21, Е. Дюркгейм – 30/9 [1320, с. 178 та ін.]. Наведені В. М. Зверевим цифри, принаймні щодо О. Конта та Е. Дюркгейма, є більш точними. Отже, О. Конт займав перше місце за кількістю відгуків та останнє – за надрукованими перекладами в Російській імперії. Дана обставина пояснюється забороною друкувати російськомовні переклади його праць, що діяла аж до 1897 р.

Декілька урядових указів 1856 – 1865 рр. суттєво послабили цензурний тиск у Російській імперії. Наукові праці, які видавалися університетами та Академією наук Російської імперії, перестали підлягати загальній цензурі [45, арк. 2–2 зв.]. Проте відміна заборони цензури на обговорення в пресі стосувалася не всіх суспільно-політичних питань [643]. Російські цензори заборонили в 1864 р. ввозити до імперії видання О. Конта [78, арк. 7], а у 1866 р. [76, арк. 3], 1867 р. [78, арк. 1–7] та 1886 р. [79, арк. 93–95] друкувати праці засновника соціології. Своє рішення чиновники пояснювали шкідливістю для суспільства ідей позитивізму, бо, на їхню думку, доктрина О. Конта слугує лише «пропаганді матеріалізму» [78, арк. 23] та «заперечує основи суспільства, що бере свій початок у релігії» [78, арк. 21]. Чиновники пояснювали заборону друку та ввозу праць О. Конта також «застарілістю» його поглядів, які «не являють собою останніх результатів науки» [78, арк. 22 зв.]. Єдиний відомий пропущений цензурою (до 1897 р.) опублікований російськомовний переклад праць О. Конта – його листи до Дж. Ст. Мілля 1843 р. [710, 1869, с. XXIX–LX; 2-е вид., 1870, с. XXXVII–LXVII]. «Позитивистский катехизис. 1852. Введение, содержащее две беседы об общей теории религии и теории человечества» О. Конта в 1881 році був надрукований гектографом з рукописного тексту без дозволу цензурного комітету [1542, с. 308].

З 1897 р. у Росії було дозволено друкувати праці О. Конта. У викладі Ріголажа були надруковані фрагменти «Курсу позитивної філософії». З 6 томів повного тексту «Курсу» у російському перекладі вийшло лише два томи. У серії «Родоначальники позитивізму» протягом 1910–1913 рр. М. М. Ковалевський видав фрагментами деякі праці засновника соціології, а також окремою книгою «Дух позитивной философии: Слово о положительном мышлении» (1910 р.).

Попри цензурні обмеження, праці О. Конта, видані здебільшого в Парижі, навіть потрапляли до бібліотек російських університетів. До теперішнього часу в бібліотеках Київського, Одеського, Харківського університетів зберігаються праці О. Конта, Г. Спенсера, Дж. Ст. Мілля, що були видані в ХІХ – першій чверті ХХ ст. в основному французькою, англійською, німецькою, російською мовами. У книгозбірні Чернівецького університету переважають твори фундаторів позитивізму, що надруковані німецькою мовою в Австро-Угорській та Германській імперіях, а також зберігаються поодинокі оригінали та переклади іншими мовами. Наукова бібліотека Львівського університету містить здебільшого польськомовні видання.

Студенти і викладачі могли знайомитися з працями засновників та послідовників позитивізму в університетських бібліотеках. Так, студент другого курсу історико-філологічного факультету Київського університету І. В. Лучицький у 1863 р. випадково знайшов «Cours de philosophie positive» О. Конта в університетській бібліотеці [876, с. 48]. Принагідно можемо відначити велику зацікавленість І. В. Лучицького в розповсюдженні ідей не лише О. Конта, а й Г. Спенсера, про що свідчить участь київського вченого в підготовці видання двох великих за обсягом праць Г. Спенсера: «Описательная социология или группы социальных факторов, классифицированные и распределённые Г. Спенсером» (1878 р.) та «Начала социологии (Обрядовые учреждения)» (1880 р.). І. В. Лучицький разом з дружиною переклав з англійської мови на російську та відредагував близько 800 сторінок тексту, а також написав передмови до обох видань [687; 851, с. I–IV]. У передмові до книги «Описательная социология...» І. В. Лучицький писав про важливість цього видання «одного з найталановитіших діячів у галузі соціальної науки» «для перевірки та вивчення тих загальних і поки ще емпіричних формул розвитку суспільства» [687, с. I]. Після отримання листа від І. В. Лучицького з повідомленням про переклад всіх його творів російською мовою Г. Спенсер назвав народ Росії передовим (у листі Г. Спенсера дослівно «a go-ahead people» – народ, що йде попереду) [845, с. 122–123].

Серед читаючої публіки Росії 1860-х – 1880-х років твори Г. Спенсера були дуже популярними. В. В. Лесевич писав у 1884 р.: «Спенсер користується в нас

такою великою популярністю, що рідко дістається письменникам... Спенсера читали усі, починаючи з учених і кінчаючи самими звичайними читачами» [651, т. 2, с. 602]. Молоді поляки в Російській імперії частіше читали праці Г. Спенсера, Дж. Ст. Мілля та інших позитивістів у російському, ніж у польському перекладі, а тим більше в оригіналі [1801, s. 110]. Твори Г. Спенсера друкувалися великими, як для наукових книг, тиражами. Його праці дозволялося друкувати з вилученням окремих частин тексту, які, на думку цензорів, містили революційні та антицерковні заклики «безбожника та грубого матеріаліста» [77, арк. 3–5; 79, арк. 93 зв.], а тираж уже виданої його «Соціальної статистики» (1872 р.) взагалі був знищений [1278, с. 83–84]. Цензурний комітет пояснював своє рішення Головному управлінню в справах друку тим, що «уся книга присвячена викладу вкрай радикального учення, що спрямоване... на зруйнування усього існуючого державного ладу та виправдання... найбільш насильницьких засобів» [1278, с. 84]. Чиновники були впевнені, що «поширення такої книги серед маси російських читачів справило би на них найшкідливіше та найнебезпечніше враження. Знищуючи гідність верховної влади, пояснюючи її авторитет дикістю звичаїв, викликаючи ворожі настрої..., виправдовуючи протидію урядовим розпорядженням, книга Спенсера слугувала б опорою усім анархічним прагненням, виправданням самих злочинних захоплень» [1278, с. 84]. За розпорядженням місцевої влади періодично в бібліотеках та громадських читальнях підросійської України вилучалися надруковані російською мовою праці Г. Спенсера: зібрання творів за редакцією М. Л. Тіблена, «Описательная социология или группы социальных фактов» (1878 р.) та «Начала социологии (Обрядовые учреждения)» (1880 р.) (обидва видання за редакцією І. В. Лучицького), «Изучение социологии» (1874 р.), «Основания науки о нравственности» (1880 р.) [2, арк. 24, 61].

Цензура забороняла видавати також і твори Дж. Ст. Мілля: в 1862 р. – «Размышления о представительном правлении», в 1863 р. – «Утилитарианизм» у перекладі П. М. Ткачова; в 1870-х роках заарештовується друге видання за редакцією П. Л. Лаврова «Системы логики» [1744, с. 115]. Як стверджував М. І. Туган-Барановський, усі праці Дж. Ст. Мілля (окрім «*Chapters of Socialism*») були перекладені російською мовою [903, с. 308].

З чотирьох головних праць Е. Дюркгейма три порівняно швидко у російськомовному перекладі були надруковані у Росії: «Метод социологии» (1899 р.) (неточний переклад «*Les règles de la méthode sociologique*» («Правил соціологічного методу»)) [459], «О разделении общественного труда: Этюд об организации высших обществ» (1900 р.) [460] та «Самоубийство» (1912 р.) [462]. Окрім того, К. Трильовський у часописі «Наша школа» (1909 р.) та окремим виданням надрукував у власному перекладі українською мовою фрагменти першої книги [420].

До 1881 року був заборонений ввіз до Російської імперії французького соціологічного журналу «*La philosophie positive*» («Позитивна філософія») [1424, с. 10], що видавався в 1867 – 1883 роках в Парижі.

У той же час в Австро-Угорській імперії не було таких обмежень щодо друку чи ввозу із-за кордону праць позитивістів [58].

Окрім пропаганди ідей позитивізму у лекціях університетських викладачів та у позитивних журнальних відгуках, а також шляхом публікації праць засновників та послідовників нового вчення, іншими каналами комунікацій, які сприяли поширенню позитивного вчення, були обговорення їх на засіданнях наукових товариств, особисте листування та спілкування учених, що проживали на українських землях, з відомими соціологами інших країн.

Уже тільки відомі прізвища перекладачів популяризували імена англійських науковців серед читаючої публіки. Адже частина перших російськомовних перекладів праць Дж. Ст. Мілля була зроблена М. Г. Чернишевським («*Основания политической экономии с некоторыми из их применений к общественной философии*» [709]), П. Л. Лавровим («*Система логики*» [712]), М. К. Михайловським («*Подчинённость женщины*» [710, 1-е вид.]). П. М. Ткачов переклав російською мовою декілька статей Г. Т. Бокля та написав коментар до його статті «*Влияние женщины на успехи знания*» [274, с. 207–239]. Окрім того, популяризації позитивістських ідей на підросійських українських землях сприяли і публіцистичні та наукові роботи П. Л. Лаврова [630–631; 791 та ін.], М. К. Михайловського [720, с. 1–148; 721 та ін.], П. М. Ткачова [889–890 та ін.] та інших «володарів дум» молоді 1860-х – 1870-х рр.

Важливим шляхом поширення ідей «першого» позитивізму було і читання відгуків та рецензій (здебільшого схвальних) на роботи О. Конта [301; 736 та ін.], Г. Спенсера [237 та ін.] та Дж. Ст. Мілля [270 та ін.]. При цьому рецензенти та інтерпретатори часто демонстрували своє, інколи далеке від суті, розуміння ідей творців «першого» позитивізму. «З самого початку ставлення нашої літератури до Конта, – згадував М. І. Кареев про особливості сприйняття ідей О. Конта в Росії, – виявилось, при загальному співчутті до його основних ідей, у критичному вивченні цих ідей та в науковому синтезі їх з тими новими ідеями, які розвивалися вже після Конта, але в дусі того розуміння життя, яке вимагав засновник соціології» [512, с. 338].

Подібно до оцінки М. І. Кареева висловився О. С. Трачевський у передмові до книги Р. Вормса: «Зі Спенсером сталося те ж, що відбувається звичайно з вождями думки. Його сліпі послідовники понаписували стоси поганих книг, користуючись лише зовнішнім механізмом його методу... При цьому відроджувалася манера ... метафізиків – узяти лише один гвинтик у цілій машині всесвіту, вигадати його чи створити нове слівце для давно відомої речі – і підігнати сюди усе минуле, існуюче та майбутнє» [322, с. IV–V].

Засвоєння позитивістської теорії відбувалося також завдяки читанню наукових та публіцистичних праць західноєвропейських (Г. Т. Бокля, І. Тена, Г. фон Зібеля, Е. Бернгейма, Ш.-В. Ланглуа та Ш. Сеньобоса та ін.), російських (П. Л. Лаврова, М. І. Кареева та ін.), польських (М. Бобжинського, Т. Войцеховського, Т. Корзона, А. Павінського, С. Смольки) істориків-позитивістів, різноманітних праць з соціології, а також відповідних розділів узагальнюючих праць з історії філософії тощо.

Історики-позитивісти, що проживали на українських землях, були ознайомлені з новою літературою як у перекладі, так і в оригіналі. При цьому вони, як і інші позитивісти Російської імперії зберігали, як відзначав Б. Г. Могильницький, «відому ідейну самостійність, намагаючись розробити власні теоретичні принципи в освітленні історії» [1507, с. 167], а в деяких випадках в розробці деяких методологічних проблем випереджали європейську науку. Про ґрунтовну обізнаність польських істориків з західноєвропейською новітньою літературою з

філософії та методології історії свідчить, на думку Є. Матерницького, і бурхлива дискусія на III з'їзді польських істориків у Кракові (1900 р.) [1820].

М. І. Кареев згадував про І. В. Лучицького: «До Західної Європи їздив часто, відвідував різні країни, був добре знайомий завжди з сучасністю... Із західних культурних впливів він більш усього відбив... французький з деяким навіть застереженням до німецького» [517, с. 165–166]. Б. Г. Могильницький підкреслював ґрунтовне знання М. М. Ковалевським та І. В. Лучицьким «сучасної європейської історико-філософської, соціологічної та економічної літератури. Вони вільно оперують десятками теорій, сотнями імен» [1507, с. 106].

Ряд науковців (серед них М. І. Костомаров, П. О. Куліш, М. О. Максимович, Г. Шмітт) в основному дотримувалися романтичної моделі історіописання. Звичайно, вони знайомилися з новою літературою. Так, збереглися виписки П. О. Куліша з праць О. Конта, Г. Спенсера, Г. Т. Бокля, американських позитивістів [107, арк. 6–7, 60, 66 та ін.; 108, арк. 75, 85, 192 та ін.]. У написаній у 1862 р. статті «Українофилам» П. О. Куліш посилається на Г. Т. Бокля [627, с. 71]. Проте в своїх працях П. О. Куліш, як і інші «пізні» романтики, продовжував в основному дотримуватися романтичного варіанту історіописання. Є. К. Нахлік пише про значний вплив позитивізму на творчість П. О. Куліша [1521 та ін.] і характеризує його світогляд як «своєрідний *синтез релігійних, просвітницьких, романтичних і згодом позитивістських уявлень* [курсив автора – О. Б.]» [1519, с. 10]. Проте знайомство їх із новітньою соціологічною літературою не привело до прийняття позитивістських ідей. Це спричинило полеміку між прихильниками та противниками позитивізму на сторінках різноманітних наукових (видань університетів та наукових товариств) та науково-популярних часописів, в якій учені та публіцисти демонстрували широкий діапазон оцінок позитивізму – від повного неприйняття до захвату.

Статті з позитивістської проблематики друкували головним чином такі журнали Російської імперії: «Вестник Европы» (видавався в 1866 – 1918 рр.), «Вопросы психологии и философии» (1889 – 1918 рр.), «Знание» (1870 – 1877 рр.), «Научное обозрение» (1894 – 1903 рр.), «Отечественные записки» (1820 – 1884 рр.), «Русская

мысль» (1880 – 1918 pp.), «Русское богатство» (1879 – 1918 pp.). У Галичині поширювалися львівські: «Літературно-науковий вістник» (1899 – 1914pp.), «Dziennik Literacki» (1852 – 1870 pp.), «Kwartalnik Historyczny» (з 1887 p.), «Przewodnik Naukowy i Literacki» (1872 – 1921 pp.) «Tygodnik Naukowy» (1865 – 1866 pp.); варшавські: «Ateneum» (з 1876 p.), «Biblioteka Warszawska» (з 1841 p.), «Niwa» (з 1872 p.), «Przegląd Tygodniowy» (з 1866 p.) та інші часописи.

Принагідно зазначимо, що в другій половині XIX ст. значно зросла кількість періодичних видань. Так, на польських землях у складі трьох імперій у 1864 р. виходили, за підрахунками Г. Маркевича, 83 польськомовні періодичні видання, у 1884 р. – 230, у 1896 р. – 355 [1814, s. 43]. У Росії простежувалася ще більша значна динаміка: 1855 р. – 139, 1881 р. – 531, 1895 р. – 841, 1900 р. – 1002 [821, с. 16–17, 21–22, 24]. Поряд із зростанням випуску популярної та науково-популярної періодики збільшується кількість фахових журналів. Обидва ці явища свідчили про спільні загальноєвропейські тенденції розвитку суспільних наук досліджуваного часу. Так, головними європейськими історичними часописами досліджуваного періоду були німецькі «Historische Zeitschrift» («Історичний журнал») (видавався з 1859 р.), «Archiv für Österreichische Geschichte» (з 1855 p.), «Jahresbericht des Geschichtswissenschaft» («Річний звіт історичної науки») (з 1878 p.); французькі «Revue Historique» («Історичний журнал») (з 1876 p.); італійський – «Rivista Storica Italiana» («Журнал італійської історії») (з 1883 p.), англійський – «English Historical Review» («Англійський історичний огляд») (з 1886 p.). Окремо слід відмітити вихід соціологічних часописів, серед них: англійський «Positivism» (з 1893 p.) та французький «Revue International de Sociologie» («Міжнародний журнал соціології») (з 1892 p.).

Мода в гімназичних та студентських колах на читання літератури, в тому числі забороненої, також була характерною рисою інтелектуальної поведінки досліджуваного часу. Так, гімназист Д. І. Багалій разом зі своїм однокласником, майбутнім революціонером Л. Г. Дейчем, читав різноманітну (часом заборонену) літературу [243, с. 35]. В «Автобіографії» Д. І. Багалій наводить перелік книг, які він читав у гімназійні та університетські роки. Серед авторів: В. Г. Белінський, Д. І. Писарєв, М. О. Добролюбов, М. Г. Чернишевський, П. Л. Лавров, В. В. Берві-

Флеровський, Г. Спенсер, П. Ж. Прудон, Л. Бюхнер, К. Маркс тощо [243, с. 26, 29, 35]. Характерно, що Л. Г. Дейч наводить більшість цих же авторів у спогадах [412, с. 17]. Серед революційної молоді Російської імперії 60-х – початку 80-х рр. XIX ст. були найбільш популярні такі письменники: Д. І. Писарев, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов [979, вип. 5–6, стб. 172, 191; вип. 7–8, стб. 390]. Серед рекомендованої для вивчення в революційних гуртках літератури, як згадував М. А. Чарушин, були російськомовні видання 1860-х років: «История цивилизации» Г. Т. Бокля, «Основания политической экономии» Дж. Ст. Мілля, «Происхождение видов» Ч. Дарвіна, перший том «Капитала» К. Маркса [963, с. 346].

В. П. Бузескул згадував про свою молодість 1870-х років, коли студенти Харківського університету «вважали обов'язковим прочитати Бокля, Д. С. Мілля, Спенсера» [288, с. 13]. Д. М. Овсяннико-Куликовський радив читати твори Дж. Ст. Мілля, К. Маркса та інших сучасників кожній мислячій людині «для загальної освіти, а також з урахуванням настійливих вимог... життя» [738, с. 325]. Студентська молодь 1870-х років, як згадував М. Я. Грот, не приймала книгу В. С. Соловйова «Кризис западной философии (против позитивистов)» саме за критику ідей О. Конта [354, с. 149].

Випускник Харківського університету М. М. Ковалевський підкреслював великий інтерес студентів 60-х – 70-х років XIX ст. до позитивізму [556, с. 66]. За перші студентські роки навчання в Харківському університеті М. М. Ковалевський прочитав величезну кількість наукової літератури, в тому числі роботи Ф. Гізо, Г. Т. Бокля, О. Конта, Дж. Ст. Мілля, К. Маркса, П. Ж. Прудона, А. Токвіля [557, с. 267–268, 272–273, 276–277]. Працями О. Конта та Дж. Ст. Мілля М. М. Ковалевський зацікавився завдяки доценту О. О. Потєбні, який у лекціях з історії російської мови високо оцінював ідеї фундаторів позитивізму, та доценту П. П. Цитовичу, який надав здібному студенту томи «Cours de philosophie positive» О. Конта. Про читання цих томів М. М. Ковалевський у спогадах згадував так: «Я накинувся на них з жадібністю, бо знав наперед, що знайду в них відповідь на все більш хвилююче мене питання про поступальний хід розвитку людства» [557, с. 268]. М. М. Ковалевський високо оцінював роль Харківського університету в формуванні свого світогляду:

«Університету я зобов'язаний... насамперед і головним чином моїм загальним розвитком. Він викликав у мене відомі запити, породив певні наукові погляди, дав напрямок моєї не лише теоретичної, а й практичної діяльності, справив на мене не лише освітній, а й виховний вплив. І всього цього він досяг не одними лекціями та практичними заняттями, а й відкриттям мені можливості тісного товариського спілкування, можливості гурткового життя з людьми, для яких не менш мене було цінним виробити певний світогляд за допомогою читання та живого обміну думками» [557, с. 287]. У заповіті він розпорядився внести пункт про дарування 15 тисяч книг своєї бібліотеки книгозбірні *alma mater* (всього в бібліотеці М. М. Ковалевського налічувалося близько 50 тисяч примірників) [1505, с. 81].

Особливою рисою досліджуваного періоду, як підкреслювали Є. В. Тарле [873, с. 35–36] та автори «*Zarys dziejów filozofii polskiej. 1815–1918*» [1865, s. 136–137], був значний вплив публіцистики на розвиток гуманітарних наук. Вона, як наголошує Б. Г. Могильницький, пропагувала думку про високе суспільне призначення історичної науки, критикувала офіційну історіографію [1508, с. 182]. Аналіз соціальних проблем, пропаганда нових ідей пресою ліберально-демократичного спрямування безумовно сприяли формуванню позитивістського світогляду. Один із активних діячів народницького руху О. В. Аптекман пояснював надзвичайну популярність теорії суспільного прогресу серед молоді саме наявністю «бойової соціальної обстановки» [225, с. 39–40]. Ідеолог анархістської течії революційного народництва Російської імперії М. О. Бакунін наголошував на суспільно-політичній обумовленості філософських проблем, бо «питання метафізики та теології... не можуть бути відокремлені від питань соціальних та політичних» [247, с. 97].

Окрім активних учасників народницького руху того часу, неодноразово твердження про тісний зв'язок між суспільними науками та суспільним життям висловлювали й історики, наприклад, учні І. В. Лучицького Д. М. Петрушевський [774, с. 9–10; 777, с. 73] та Є. В. Тарле [873, с. 34–36; 884, с. 741]. Є. В. Тарле відзначав зв'язок суспільних наук із суспільним життям та «близький інтерес для публіцистики» суспільних наук [873, с. 35].

Як підкреслював М. І. Карєєв, «головним органом пропаганди [позитивістської соціології – О. Б.] була передова журналістика» [515, с. 353–354]. За його оцінкою журнальна соціологія була «більш науковою, ніж публіцистичною» [515, с. 354]. Отже, боротьба навколо ідей позитивізму в публіцистиці (особливо 1860-х – 1870-х років) відображалася на розвитку суспільних наук.

М. С. Грушевський у «Споминах» особливо наголошував, що «журнал як дискусійна трибуна, де до певних тез підходиться з різних обсерваційних пунктів, з різних сфер життя і науки береться матеріал для їх обґрунтування, робиться постійний вибір суголосного з біжучого літературного життя і ведеться полеміка з загрозливим і ворожим, має величезне значення для формування і уявлення світогляду, для орієнтування в життю і культурнім чи науковім матеріалі» [399, 1988, № 12, с. 121].

Вплив публіцистики на формування своїх просвітницьких переконань відзначав Д. І. Багалій: «Тверде ж принципіальне обґрунтування ідеї необхідності для будь-якої освіченої людини так чи інакше сплатити свій борг рідному народові мені, як й іншим сучасникам моїм – українській молоді 70-х років, – дала тодішня визвольна література, критика та публіцистика» [800, с. 24].

Така ситуація була характерною в той період не лише для Росії, а й для інших європейських країн. У передмові до першого тому головним завданням нового часопису «Historische Zeitschrift» Г. фон Зібель назвав боротьбу як з феодалізмом, так і з радикалізмом [1121, с. III].

Певну роль у поширенні нових ідей зіграла і художня література. Ряд відомих письменників критично ставилися до дійсності, інколи закликали до активних дій проти правлячого режиму (у Росії Т. Г. Шевченко, Д. І. Писарев, М. Г. Чернишевський та ін.; в Австро-Угорщині І. Я. Франко, Е. Ожешкова, Б. Прус та ін.). У художніх творах зображувалася відмінна від звичної модель поведінки «нових людей». Хрестоматійний тип російського нігіліста, який поширював ідеї вульгарного матеріалізму, із «Отцов и детей» І. С. Тургенєва відомий усім зі школи. Герой «Чорних хмар» І. І. Нечуя-Левицького П. Радюк – «хлопоман» і українофіл (сам герой себе називає «народовцем») – на початку 1860-х рр. брав участь в організації недільної

школи в Києві тощо. Героїня роману М. Г. Чернишевського «Что делать?» Віра Павлівна організувала швацьку майстерню для жінок, де швачки брали участь у розподілі прибутку. Герої цього роману під час заміської прогулянки «строго логічно» розбирають «непослідовності Конта», оскільки в останнього «дуже багато вірного, але занадто багато непослідовної суміші середньовічних понять, що вже зовсім неприпустимо для Конта, який йде від математичних принципів і розпочинає з понять, що вироблені природознавством» [966, с. 467]. Тип російського позитивіста введений у повісті П. Д. Боборикіна [263]. Конфлікт «батьків» і «синів» показаний у повісті Д. Мордовця «Знаменія времени», де батько не підтримує «дорогі» синові ідеї Г. Т. Бокля і Г. Спенсера [726, с. 48, 132]. Завдяки творчості Б. Пруса, Е. Ожешкової та інших відомих письменників – представників польського позитивізму – останній був визначним явищем у польській художній літературі. Отже, популярність позитивізму була настільки великою, що це відобразилося у художній літературі того часу.

Багатопланове явище позитивізму не можна зводити до факту впливу, а тим більше простого запозичення ідей фундаторів позитивізму. Вже в першому опублікованому в Російській імперії відгуку на теорію О. Конта В. М. Майков підкреслював, що майбутнє соціології залежить від «строгого критичного розгляду соціальних наук Заходу» [692, с. 2]. Потім подібне твердження висловив М. М. Ковалевський [574, с. 210–211].

Проте більшості наукових праць, особливо 1860-х – 1870-х років, був притаманний некритичний підхід та, як правило, більш-менш точний науково-популярний виклад ідей фундаторів позитивізму. Так, І. В. Лучицький високо оцінював вчення О. Конта, вважаючи його останнім словом в науці та критерієм для оцінки будь-якої історичної теорії: «лише дотримуючись цього методу, ми дійдемо до правильних та чисто наукових думок» [690, 1868, № 11, с. 37].

Молодь, особливо епохи «великих реформ» 1860-х – 1870-х років, бажала принести користь людству [792, с. 256]. Ідея служіння простому народу, як відомо, була поширеною серед різночинної інтелігенції, особливо серед учасників російського народницького та українського національного рухів. Особлива місія

інтелігенції як «мислячого пролетаріату» (відома назва статті Д. І. Писарева [780]) стала однією з ціннісних установок свідомості освічених кіл у багатьох європейських країнах, в тому числі в Російській імперії досліджуваного часу. Достатньо згадати, що подібні ідеї викладені в «Исторических письмах» («Історичних листах») П. Л. Лаврова, в статтях «Моя сповідь» (перша публікація російськомовна – «Моя исповедь») В. Б. Антоновича та «Dwie drogi» («Дві шляхи») В. К. Липинського.

У популярних серед вчених кіл та широкої громадськості Росії, в тому числі на підросійських українських землях, «Історичних листах» П. Л. Лаврова подальший прогрес цивілізації пов'язувався з активною культурно-просвітницькою діяльністю інтелігенції [718, с. 95, 108–138 та ін.]. Про вплив журнальної публікації цих листів на радикальну молодь свідчить емоційна згадка О. В. Аптекмана про багаторазове читання «Історичних листів» П. Л. Лаврова в період навчання на медичному факультеті Харківського університету: «Книга оволоділа мною як... св[яте] писання або Коран віруючим» [418, с. 17].

У «Моїй сповіді» В. Б. Антонович запропонував польській шляхті підросійської України обирати два шляхи: «полюбити народ, серед якого вони живуть, проникнутися його інтересами... і невтомною працею та любов'ю по мірі сил віддячити все зло, що причинене ними народові» або «переселитися до землі польської» [206, с. 94]. Він вважав реальні справи кращою допомогою інтелігенції простому народові: «Справжні друзі народу не ламають собі голову над далеким майбутнім, але якщо вони люди справи і якщо мають кошти, то дбають про народну просвіту, про покращення матеріального побуту селян» [206, с. 88].

У заяві 1862 року, підписаній 21 київським громадивцем (серед них В. Б. Антонович, П. П. Чубинський, П. Г. Житецький, Т. Р. Рильський, Б. С. Познанський), культурницько-просвітницька робота для простого народу проголошувалася «єдиним обов'язком людей, що встигли отримати вищу освіту» [699, с. 39–40]. Культурництво, на їх переконання, мусило бути, насамперед, практичним і полягати в тому, щоб «використати усякі зусилля з метою надати народові можливість становитися освіченим, усвідомити себе, свої потреби, вміння заявити їх... Поки... марно буде придумувати для нього, та до того ж і без нього,

подальші шляхи прогресу; усяка теорія від парламентської англійської системи до найяскравіших соціалістичних тлумачень, за нашим переконанням, лише химерна мрія...; поки народ неясно усвідомлює теперішні свої потреби або навіть не усвідомлює їх, який сенс у тій чи іншій теорії, та до того ж узятої не з народного життя, не за складом народної логіки?» [699, с. 40].

У статті «Дві шляхи» В. К. Липинського містилися подібні до викладених В. Б. Антоновичем заклики до культурно-просвітницької роботи польської шляхти серед простого народу. Він, будучи редактором київського польськомовного часопису «Przegląd krajowy», критикував «народний егоїзм» поляків: «Виразно бачимо перед собою шлях усвідомлення потреб України... і українського народу..., шлях злагоди, що заснована на праці для добра краю, для досягнення кращого для нього майбутнього, неможливого без всестороннього розвитку українського народу» [1007, с. 3].

Подібні настрої були поширені і серед українців, що мешкали у Східній Галичині. «Національна справедливість, – писав М. С. Грушевський, – покладає на поляків визволеної Росії нелегке, але вдячне завдання – скористатися тими матеріальними засобами, які зібрали в їх руках предки..., для відродження економічного та культурного піднесення тих народів, за рахунок яких створювалась сила, значення та привілейоване становище народності польської» [362, с. 71].

У дусі «Історичних листів» П. Л. Лаврова і «Моєї сповіді» В. Б. Антоновича І. Я. Франко закликав до просвітницької роботи серед простого народу [928, с. 317]. «Перша і головна основа розвою народного, – писав І. Я. Франко, – усвідомлення і розбуджування мас, праця над їх просвічуванням у кожному напрямі, отже, не тільки господарським і історично-національним, але поперед усього політичним та суспільним» [925, с. 224]. При цьому він високо оцінював роль науки та літератури, які повинні «давати арсенал думок, фактів та поглядів для популяризаторів», «серед інтелігенції скріплювати віру в рідний ґрунт, у силу нашої нації», «відновлювати всі кращі традиції нашої минувшини і прищеплювати до них усі кращі здобутки загальнолюдської цивілізації» [925, с. 224]. Водночас І. Я. Франко не заперечував ролі теорії: «Інтереси до абстрактних питань переважають над інтересом до

конкретних справ. Чи то питання загальнолюдські, чи спеціально-українські підкапуються поперед усього з абстрактно-теоретичного боку» [925, с. 225].

Поява нових книг та нових номерів прогресивних часописів швидко ставала надбанням освічених кіл суспільства і в Галичині.

Польськомовна література в Галичині більш активно пропагувала ідеї позитивізму та дарвінізму, а також матеріалізму (часто в трактуванні т. зв. вульгарних матеріалістів). У 1860-х рр. приблизно в один час у Львові вийшли в польському перекладі твори провідників позитивізму («Історія цивілізації в Англії» Г. Т. Бокля і «Про свободу» Дж. Ст. Мілля) та т. зв. вульгарного матеріалізму («Сила і матерія» Л. Бюхнера [999; 1083; 1143 та ін.]). У зв'язку з цим цікавим (і характерним для кінця 1860-х років) є визначення перекладачем та видавцем Л. Мікульським мети видання книги Л. Бюхнера: «якщо ця книга зуміла хоча би невелику кількість членів польського суспільства вирвати з країни заспокоєння та мрій і поставити під прапор справжньої позитивної філософії» [1083, s. VIII]. Отже, на думку Л. Мікульського, видання праці відомого т. зв. вульгарного матеріаліста мало сприяти розповсюдженню й ідей позитивізму.

У Галичині користувалися популярністю головні періодичні органи польських позитивістів: варшавський «Przegląd Tygodniowy» (див. детальніше працю Дж. Маркевича [1812]) та львівські «Dziennik Literacki» і «Tygodnik Naukowy» («Tygodnik Naukowy i Literacki»). Самі редакції часописів часом займалися популяризацією та поширенням новітньої літератури. Так, керівництво журналу «Przegląd Tygodniowy» в своїй типографії видавало книги Л. Бюхнера, Дж. Ст. Мілля, Г. Спенсера, Ч. Дарвіна та інших авторів. При цьому редакція пропонувала передплатникам журналу ці книги за зниженою ціною. Див., наприклад, оголошення редакції, в якому пропонувалася книга Ч. Дарвіна «Pochodzenie szlōwieka i dobór p̄ciowy» за 5 російських рублів (та за пересилку 50 коп.), а не за встановлену ціну 7 рублів ([1098, 1881, nr. 11, s. 1]). «Dziennik Literacki» друкував позитивні відгуки на польськомовні видання книг Г. Т. Бокля [1015, 1863, nr. 51–53; 1866, nr. 73–78], Л. Бюхнера [1015, 1866, nr. 41–42], Ч. Дарвіна [1015, 1866, nr. 8–11, 34–39], Дж. Ст. Мілля [1015, 1866, nr. 43] тощо.

На сторінках «Tygodnika Naukowego» Я. Веліховський у схвальній рецензії рекомендував усім прочитати «Польську школу суспільного господарства» Ю. Супінського [1137, 1865, nr. 36]. Головні роботи львівського економіста та соціолога Ю. Супінського, автора праці «Польська школа суспільного господарства», були надруковані в першій половині 1860-х рр. у Галичині та справили великий вплив на поширення позитивізму на західноукраїнських землях.

У 1863 – 1869 рр. навколо редакції львівського щотижневика «Dziennik Literacki» згуртувалася група молодих публіцистів (Т. Романович, Ю. Старкел, Л. Татомір, К. Чішевський, Ю. Шуйський, А. Щепанський), яка вважала своїм завданням популяризацію ідей позитивізму та «органічної праці» серед населення Галичини [1805, s. 541–543]. А редактор щотижневика «Dziennik Literacki» Л. Повідай назвав освіту, піднесення національної свідомості та матеріальне багатство трьома умовами розвитку польської нації [1015, 1864, nr. 53, s. 787–789; nr. 56, s. 833–835].

Перші номери львівського часопису «Tygodnik Naukowy» (1865 р.) закликали поляків до спокійної та тривалої праці, що «стане бальзамом на свіжі рани» (мається на увазі невдача польського повстання 1863 р.) [1137, 1865, nr. 2, s. 22]. У «Вступному слові» редакція оголосила головним завданням журналу заохочення молоді до наукової праці з подальшим використанням здобутків науки в практичному житті [1137, 1865, nr. 1, s. 2].

У серії статей в обох львівських часописах з посиланням на Дж. Ст. Мілля [1015, 1866, nr. 43, s. 685–687] Т. Романович наголошував, що саме освіта народу є основою матеріального добробуту та майбутньої політичної незалежності поляків [1015, 1866, nr. 12–16, 43; 1137, 1865, nr. 46–48].

Отже, редакційна політика львівських часописів «Dziennik Literacki» і «Tygodnik Naukowy» проводилася в руслі «польського позитивізму». Зокрема, журнали визначали розвиток освіти та науки головним рушієм суспільного прогресу, що цілком відповідало теорії «органічної праці». Ідеї позитивізму та програма «органічної праці» сходилися у багатьох пунктах. «Не всі „органичники”, – зазначав А. Ф. Грабський, – були в нас позитивістами... проте ці останні були з

упевненістю першими» [1792, s. 111]. Ідеї органічників про служіння своєму народу відрізнялися від очікування польськими романтиками «культурного відродження» недержавних націй чи закликів революційної зміни влади.

З 1870-х років у польських часописах дискусія велася не між позитивістами і романтиками, а всередині «польського позитивізму» – між представниками старої і молодшої генерації.

У періодиці Східної Галичини, як вказував С. Д. Гелей, розгорнулася в цей же час і полеміка між трьома течіями західноукраїнського політичного руху: москвофілами, народовцями, пізніше й радикалами [1234, с. 78–102]. Найбільш відомі представники останніх двох течій мали, як правило, позитивістський світогляд і вважали москвофільський рух шкідливим для ідеології і практики українства, розвитку національної культури. Таку оцінку, наприклад, чітко висловив К. Трильовський у рецензії на брошуру Д. І. Донцова «Модерне москвофільство» [481, с. 360, 362].

Поширення ідей позитивізму та дарвінізму, а також матеріалізму відбувалося, правда у меншій мірі, у Буковині. Так, Р. Ф. Кайндль посилається на ідеї Ч. Дарвіна опосередковано – шляхом цитування праці німецького етнографа А. Бастіана [1036, s. 2 та ін.].

Спільною характерною рисою наукових та науково-популярних часописів Росії та Австро-Угорщини були різноманітний зміст та значний обсяг надрукованих ними матеріалів з позитивістської тематики. Кількісне зростання публікацій з позитивістської тематики сприяло утвердженню високого статусу соціології та інших суспільних наук серед науковців та освічених кіл суспільства взагалі.

Серед частини демократичної інтелігенції в підросійській Україні, як і в Східній Галичині, крім позитивістської доктрини були досить популярні ідеї марксизму, дарвінізму та «вульгарного» матеріалізму. Активне сприйняття суспільством новомодних, вільних від ідеалізму та метафізики ідей в 1860-х – 1870-х роках відбувалося майже синхронно. У суспільній свідомості, особливо серед молоді, нові ідеї часто утворювали своєрідне поєднання. Д. М. Овсянико-Куликовський характеризував другу половину 1860-х – 1880-ті рр. як «еру панування позитивної філософії» у поєднанні «з ідеями дарвінізму та з соціалізмом

Карла Маркса» [739, с. 211]. На думку вченого, «цей синтез, до якого ввійшли і народницькі, демократичні, визвольні ідеї утворює панівну в 70-х роках ідеологію, в якій багато що залишилося би незрозумілим, напр. Дарвіну чи Д. С. Міллю та змусило би Ог. Конта перевернутися в домовині... Дарвіна, Конта і Маркса брали не по суті, не *an sich*, а ідеологічно» [739, с. 211]. Про вплив ідей позитивізму на формування свого світогляду в студентські роки Д. М. Овсянико-Куликовський згадував: «Я встиг ознайомитися з ідеями Огюста Конта (за статтями Писарєва, Лесевича, Михайловського, Вирубова та інших, за книгою Літтре, а також за Спенсером) та став палким прихильником позитивної філософії (і, зрозуміло, ненависником будь-якої «метафізики», як воно і годилося тоді)» [738, с. 322].

Львівський літературознавець П. Хмельовський подібно описував інтелектуальну обстановку 1860-х – 1870-х років в Східній Галичині: «Тоді теорія Дарвіна, суспільна економіка, практичні устремління для піднесення добробуту краю, заняття природничими та технічними науками приводили до принципів, які склали елементи позитивізму, і були тими предметами, якими найбільш радо займалася молодь, стараючись потягнути за собою кращу частину громадськості» [1006, s. 68].

Новітніми ідеями цікавилася і старше покоління істориків, що мешкали у Східній Галичині і не приймали доктрини позитивізму. Так, у книгозбірні греко-католицького священика А. С. Петрушевича, що сьогодні зберігається у відділі рідкісних видань Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, зустрічаємо видання різними (російською, німецькою, польською) мовами праць Г. Спенсера, Г. Т. Бокля, Е. Літтре та інших відомих позитивістів.

У суспільстві помітно змінилося ставлення і до інших старих, в тому числі і наукових, традицій. Яскравим прикладом був нігілізм молоді Російської та Австро-Угорської імперій 1860-х – 1870-х років щодо старої культурної спадщини.

Про настрої серед революційно-налаштованої молоді Росії свідчить категорична заява одного з ідеологів революційного народництва П. М. Ткачова: «Філософія втратила свій кредит в очах кожної людини з здоровим глуздом. Ніхто вже не вірить в її шарлатанські обіцянки... Серйозно займатися філософією може

тепер або людина напівбожевільна, або людина погано розвинута, або вкрай неосвічена» [890, с. 171]. Ідеї Г. В. Ф. Гегеля він оголосив нісенітницею [890, с. 171].

«Володар дум» передової молоді Росії 1860-х років Д. І. Писарєв називав філософію «схоластиком XIX ст.», що «не знаходить собі читачів і шанувальників поза межами певної касты» [783, с. 124]. Ідеолог нігілізму вважав філософію некорисною, а отже, і непотрібною наукою, «пустим розтринькуванням розумових сил, безцільною розкішшю, ... незрозумілою для натовпу, що потребує нагального хліба» [782, с. 325]. Він вимагав від філософії «тільки відчутних на дотик результатів» [783, с. 130], які «можна розгледіти очима та помацати руками» [783, с. 128]. Отже, прагматичний підхід до усіх наук приводив молодь до висновку про некорисність і навіть шкідливість філософії.

«Майже вся преса наша (періодична) в 70-ті, 80-ті, 90-ті роки, та в значній мірі й зараз, – визнавав В. В. Розанов у 1904 році, – була захоплена позитивним напрямом, філософією без філософії і навіть з ненавистю до філософії» [733, с. 386].

Ідеалістична філософія, особливо філософія історії Г. В. Ф. Гегеля, не завжди справедливо критикувалася позитивістами. Для засновника державницької школи в російській історіографії К. Д. Кавеліна безапеляційна критика філософії була неприйнятною: «Філософія в повному занепаді. Нею нехтують, з неї глузують. Вона рішуче нікому не потрібна... Філософія... просто відкинута як непотрібна річ» [499, с. 3]. Цю думку К. Д. Кавеліна прокоментував антипозитивіст, викладач, майбутній ректор Київської духовної академії Д. І. Богдашевський: «Метафізично ж філософія, тобто філософія у власному розумінні слова, відкидається як непотрібний, навіть шкідливий баласт...Такий погляд на філософію, очевидно, базується на неправильному розумінні обопільних відносин філософії та природознавства або знанні, що спирається на науковий дослід» [264, с. 2]. Він вважав шкідливим уникання сучасними йому дослідниками «навіть виразу „теорія пізнання”» та емпіричного підходу в наукових дослідженнях [264, с. 6 прим.].

Боротьба з «метафізикою» була визначальною рисою світогляду і науковців-позитивістів українських земель. «Позитивізм, – зізнавався В. В. Лесевич, – без протиставлення метафізиці немислимий» [647, с. 151]. Позитивізм, як підкреслював

С. М. Булгаков, відмовляв метафізиці та релігійній вірі в самостійних правах [297, с. 6]. Тож антипозитивісти, в першу чергу богослови (серед них П. І. Линицький [658]), виступали на захист метафізики.

Під «метафізикою» позитивісти розуміли і спосіб мислення, і німецький ідеалізм (насамперед Г. В. Ф. Гегеля), і навіть французький матеріалізм XVIII ст. При цьому, за їдким зауваженням О. О. Козлова: «Позитивізм заперечує метафізику як науку, ніколи, проте, не визначаючи строго і ясно, що він під нею розуміє» [585, 1893, кн. 15, с. 55]. Розкритикована позитивістами метафізика розглядалася, відповідно до учення О. Конта про три стадії розумового розвитку, як проміжна ланка між теологією та позитивним знанням. Послідовники «першого» позитивізму здебільшого розділяли ці підходи.

Характерний приклад інтерпретації метафізики як застарілого способу мислення та другої стадії суспільного розвитку міститься в статті В. В. Лесевича «Філософія історії на науковому ґрунті» [652]. Посилаючись на О. Конта, дослідник відносив до метафізики загальну сукупність поглядів, що розробляються метафізичним методом та всі власне філософські питання, які в розумінні позитивістів були за своєю суттю в основному метафізичні [656, с. 293]. В. В. Лесевич влучно зауважив, що О. Конт змішав філософію з метафізикою як окрему науку і відхилив її разом з методом [656, с. 294]. Він називав такі «вади» метафізичного пізнання: «Метафізика ґрунтується цілковито на психологічній основі, а саме на положенні, що все, що узгоджується з вимогами розуму, дійсно існує. Метафізика суб'єктивна і чужа спостереженню та досліджу» [652, с. 187]. Розглядаючи розвиток ідей за трьома визначеними О. Контом періодами, В. В. Лесевич підкреслював важливість етапу панування метафізичних теорій для подальшого розвитку науки: «Заслуга метафізики полягає в тому, що вона замінила уявлення про примхливі божества уявленням про *абстраговані сутності* [курсив автора – О. Б.], спосіб дій яких вона визнала *незмінним*. У цій незмінності ховається зародок науки» [652, с. 188]. Будучи одним із активних пропагандистів позитивістських ідей, В. В. Лесевич розділяв оцінку метафізики, висловлену Г. Т. Боклем: «За метафізичним методом, як помітив Бокль, не було зроблено ніякого відкриття в жодній галузі знання» [652, с. 190]. У

1860-ті – 1870-ті роки, коли позитивісти пророкували метафізиці швидкий кінець, В. В. Лесевич був впевнений, що «метафізика вступила в останню фазу свого існування» [652, с. 189]. Водночас він визнавав, що «питання, які до сього часу вирішувалися метафізично, не передумувалися позитивізмом науково, а попросту були обійдені, усунуті, скасовані» [649, с. 198].

Підкреслено негативне ставлення до ідеалізму як метафізики характерне для переважної більшості інтелігенції 60-х – 90-х рр. ХІХ ст. у всій Російській імперії. Позитивізм, за свідченням В. Л. Кігна, «давав право своїм adeptам однаково негативно ставитися і до догматично-релігійного світогляду,... і до ідеалістичної філософії» [315, с. 10]. Негативне ставлення до метафізики, за оцінкою Г. В. Плеханова, «заходило іноді дуже далеко» [253, с. 389]. Такою була одна з ціннісних установок інтелігенції досліджуваного часу. Саме критика німецької філософії як метафізичної в 1860-х – 1870-х роках помітно знизила рівень захоплення, особливо молодих учених, її ідеями і сприяла більш активному розповсюдженню ідей позитивізму. Подібні настрої особливо були поширені взагалі серед молоді [979, вип. 7–8, стб. 337]. Прогресивність нової соціологічної науки полягала, на думку В. В. Лесевича, саме у відмові від старих ідей [652, с. 169] та спробі очистити не лише науку, а й суспільну свідомість від ідеалістичної метафізики [647, с. 151]. Пізніше В. В. Лесевич (можливо, маючи на увазі і себе в молодості) згадував, що в 1860-х – 1870-х роках послідовники О. Конта «надали позитивізму дух якогось сектантства» [656, с. 294]. У рукописній замітці «Позитивізм як теорія» В. В. Лесевич визнав деяку обмеженість цієї теорії: «Ми не вважаємо позитивізм ні повною, ні кінцевою істиною, але вважаємо його одним із здорових елементів сучасного європейського мислення» [147, арк. 1].

Б. Г. Могильницький влучно охарактеризував готовність освічених кіл суспільства Росії 1860-х – 1870-х рр. до сприйняття позитивізму: «У позитивізмі вбачали, насамперед, філософську систему, що рішуче розривала з усякою теологічною та метафізичною інтерпретацією суспільного розвитку, науковий метод, що стверджував необхідність для вченого в дослідженні світу суспільних явищ виходити в своїх висновках з реальних «позитивних» фактів, що надавав

необхідне підґрунтя для перетворення суспільствознавства в таку ж точну науку, як природознавство, дані якого фундатори позитивізму широко використовували в своїх побудовах, створюючи тим самим уявлення про те, що їх філософія є останнім словом науки, побудованим на досягненні всіх її галузей» [1507, с. 113].

Захоплення позитивістськими ідеями інтелігенції, особливо молоді, В. Л. Кігн пояснював так: «На Заході позитивізм... мав і історичні, і філософські основи... Філософську основу позитивізму надавали емпіризм і частково критична школа Канта. Переходячи на російський ґрунт, позитивна філософія як антиметафізичний напрям повинна була отримати деякий догматичний характер» [315, с. 15]. Він підкреслював, що в Росії суспільна думка «не хотіла побачити догматизму основних положень позитивної філософії» [315, с. 10].

Популяризатор ідей позитивізму В. В. Лесевич писав про захоплення ідеями позитивізму в Російській імперії в 1860-х – 1870-х роках: «Вчення це стало поширюватися з надзвичайним успіхом. Погляди та поняття позитивної школи проникли усюди, навіть туди, де не чули про Конта та його систему: заперечення метафізики, необхідність зв'язку науки та філософії, відмінність абстрактних та конкретних наук, співвідношення між науками, законовідповідність в ділянці явищ моральних та суспільних, саме слово соціологія... все це стало такою необхідною приналежністю розумового складу... освіченої людини... Позитивізм тому був справою часу, ніж особистості» [648, с. 530]. Рецепцію позитивізму серед освічених кіл у Росії В. В. Лесевич описував так: «Трактат, стаття, лекція завжди викладаються в наш час так, немовби курс позитивної філософії складає невід'ємну частину нашої обов'язкової освіти» [651, т. 2, с. 148].

Інші дослідники також згадували про 1860-ті – 1870-ті роки як про час суттєвого впливу позитивізму на суспільну думку. «Жодна історична система, – писав у 1868 році про успішне поширення доктрини О. Конта І. В. Лучицький, – не справляла такого могутнього впливу на уми, жодна не викликала уваги, подібно тій, що належать до системи Конта... Вона протягом останніх десяти років набула такого значення, що зробилася знаменем цілої історичної школи» [690, 1868, № 11,

с. 8]. «Вплив позитивізму був величезним», – визнавав професор Ніжинського історико-філологічного інституту імені кн. Безбородька В. В. Новодворський [735, с. 10].

П. М. Ткачов згадував про беззастережне захоплення різночинної інтелігенції позитивізмом в 1860-х – 1870-х роках саркастично: «носилися з Контом та позитивізмом, як з писаною торбою» [731, №10, с. 16]. «Наш розвиток, – за авторитетним свідченням автора, – відбувався під вічним гнітом того чи іншого розумового авторитету. Визволяючись від одного ідола, від одного авторитету, ми тут же підпадали під іго іншого; познайомилися ми з Боклем – і ми стали клястися ним і будь-яка розбіжність з ним здавалася нам безсумнівною ознакою крайнього невігластва і навіть ретроградства; прочитали ми Мілля – Мілля став нашим „вчителем”; узяти під сумнів доброякісність цього вчителя означало здобути славу людини не лише гупої, а просто навіть недобросовісної» [731, № 10, с. 14].

Більшість науковців відводила створеній О. Контом новій науці роль метанауки, яка вивчає та вирішує теоретичні питання історичних та інших суспільних наук. Фактично соціологія оголошувалася новою філософією історії. Як влучно підмітив професор Київського університету О. О. Козлов, «у філософів-метафізиків наука, що відповідає позитивістській соціології, називається філософією історії» [585, 1893, кн. 16, с. 55 прим.].

Проте більшість послідовників нового вчення часто робила певні застереження щодо окремих положень О. Конта та / або Г. Спенсера, бо не приймала безумовно всі положення «раннього» позитивізму в контівській чи спенсерівській редакції.

Важливість знань та освіти визнавали і попередні мислителі, надаючи їм певної самодостатності. Позитивісти ж (особливо нігілісти кінця 1850-х – 1860-х років) цінували, насамперед, практичні знання, необхідні для подальшого розвитку суспільства. Світогляд російських нігілістів своєрідно поєднував ідеї позитивізму та т. зв. вульгарного матеріалізму. Окремо відзначимо культ природознавства, яке, на думку нігілістів, з усіх наук найбільш необхідне для суспільства [1534, с. 40].

Цілком логічно, що позитивісти саме в розвитку свідомості, поширенні знань та освіти вбачали головну умову та критерій прогресивного цивілізаційного розвитку. Зокрема, В. В. Лесевич розділяв поширену в науковому середовищі

думку, що наука повинна стати керівником у житті [652, с. 168]. Д. М. Овсянико-Куликовський називав науку взагалі та соціологію зокрема єдиним рятівником світу. «Віру в Бога я втратив, – згадував він, – проте віру в Науку зберіг непохитно» [738, с. 322]. «Магічна сила» соціології, за його оцінкою, «не поступалася могутності таких віщих слів, як Свобода, Прогрес, Ідеал, тощо» [738, с. 323]. В. П. Бузескул вважав науку «світовою силою, яка повинна підноситися над різного роду перегородами, що розділяють людство, яка повинна об'єднувати його», «дещо самодостатньою» [294, с. 7]. Отже, як стверджується у книзі «Русский позитивизм: Лесевич, Юшкевич, Богданов», один тип віри (у бога) змінився іншим – «у всемогутність людського розуму, у безмежні можливості науки як вищої форми реалізації цього розуму» [1627, с. 11]. Сцієнтичний характер мислення більшості професорсько-викладацької корпорації в Росії не був притаманний православній культурі. У Росії, на відміну від протестантсько-католицької Європи, не визнавалася самоцінність науки. Остання, за оцінкою Д. Г. Горіна, розглядалася скоріше як державна, ніж громадська справа [1252, с. 43].

Мода на позитивізм часто призводила до поверхового його сприйняття. Слідом за О. Контом та Г. Спенсером, за спостереженням В. К. Піскорського, стали вивчати суспільні явища «не лише серйозні дослідники, але й маса дилетантів» [789, с. 2]. Така ж ситуація, за оцінкою А. Ф. Грабського, спостерігалася й у польській історіографії [1791, s. 289–290].

Для послідовників позитивізму в південнозахідній Україні, як і в підросійській її частині, був характерним культ науки, віра в її необмежені можливості пізнання дійсності. І. Я. Франко вірив, що в майбутньому «наука стане верховним принципом історії, стане добром усіх людей, провідником їх життя, праці і боротьби за існування, а віра, релігія зійде до нуля, т. є. яко складник історичного розвитку перестане існувати» [924, с. 125].

Подібні настрої були поширені й серед польської інтелігенції 1860-х – 1870-х рр. у Галичині. Так, львівський ідеолог позитивізму Ю. Супінський, не заперечуючи ролі релігії в суспільстві, відзначав провідну роль науки в суспільстві і виступав за світський характер освіти [1120, s. 98]. Популярна і в Галичині

Е. Ожешкова, аналізуючи ідеї Г. Т. Бокля, також висловлювала беззастережну віру в можливість науки: «з усіх наук найбільш уживаною в нашій суспільній діяльності є історія», яка не повинна бути лише хронологічним викладом фактів, а повинна стати ще й «філософією-історією» [1065, nr. 157, s. 1].

Львівський літературознавець П. Хмельовський, згадуючи сприйняття молоддю новітніх на той час західноєвропейських ідей, відзначав її інтуїтивний потяг до європейських ідей як до більш прогресивних: «Докладного про те розуміння молодь не могла мати; але розуміла лише, що за кордоном давно відомі і поширені такі істини та теорії, які тогочасні провідники нашого мислення не розуміли чи мало розуміли; що за кордоном розбираються релігійні, філософські, суспільні, економічні питання великої важливості, коли в той же час в нас тихо гомоніли застарілими оцінками; що за кордоном всі думки і всі людські відносини піддані стислому аналізу, суворій критиці, коли в нас постійно стримувалося з традиційною серйозністю; що, словом, за кордоном наука, мистецтво підтримувалися скіпетром розумного володаря, коли в нас супроводжувалося плаксивим мрійницьким настроєм чи страчним та сліпим вибухом» [1006, s. 22].

Подібний до освічених кіл Росії низький рівень визнання мала філософія в 1860-х – 1880-х роках і серед інтелігенції Галичини. Поряд з принциповим невизнанням філософії позитивісти критикували діалектичний метод пізнання за метафізичність. Про недооцінку позитивістами діалектичного методу свідчить наступний вислів І. Я. Франка: «Наука, ота велика наука природознавча зі своїми поглядами про еволюцію, трансформізм і моністичний матеріалізм, повстала і розвивалася по індуктивному методу і всі великі робітники на полі науки відкидали діалектичний метод, а то й виразно осуджували його» [935, с. 271].

Серед наукових кіл південноукраїнської України також панувала думка, що наукове пояснення суспільного розвитку мало відбуватися не за апріорно заданими схемами, як у філософії історії Г. В. Ф. Гегеля, а дослідним шляхом. Культ природознавства сприяв запереченню переважною частиною інтелігенції наукової та практичної цінності традиційної філософії через неможливість використання її надбань у науці

та суспільстві. Так, львівський публіцист В. Панейко мірилом оцінки явищ суспільно-політичного та культурного життя називав реальну практику [752, с. 509].

Розповсюдженню доктрини позитивізму на західноукраїнських землях сприяли і суспільно-політичні реалії.

Світогляд польських науковців 1860-х – 1870-х років перебував під значним впливом повстання 1863 р. Так, В. Чаплинський і Г. Верещицький підкреслював вплив повстання 1863 року на творчість А. Шелонговського, що «належав до покоління, яке не лише знало багато учасників січневого повстання, а й до покоління, для якого проблема 1863 була однією з найбільш важливих з огляду на політичну вдачу даного моменту. В той же час оцінка повстання була рівносильною у немалій мірі постановці актуальних політично-національних проблем» [1774, с. 631]. Декілька відомих львівських професорів (К. Ліске, Т. Войцеховський) були учасниками січневого повстання [1790, с. 601].

Після невдачі повстання 1863 – 1864 рр. радикальна частина польського суспільства відмовилася від революційних методів боротьби і виступила за угоду з урядовими колами. Польська суспільна думка переорієнтувалася в бік «троїстого лоялізму» [1015, 1864, nr. 53, 56; 1865, nr. 1–3; 1065; 1287, с. 95; 1814, с. 10, 18, 23]. Одним з винятків стала стаття Ф. Богацького «Позитивізм і критицизм» у головному часописі варшавських позитивістів. Відомий публіцист допускав можливість повернення поляків до революційної діяльності [995, с. 274].

«Польський позитивізм» став важливим суспільним явищем завдяки програмі «органічної праці», яка пропагувала відмову від збройної та іншої нелегальної національно-визвольної боротьби на користь мирної творчої діяльності. У планах прихильників «органічної праці» широке розповсюдження її принципів та форм у польському суспільстві мало привести до різкого збільшення економічного та культурного потенціалу нації, поширення національної свідомості серед широких мас, перебудови соціальних структур суспільства [1540, с. 39].

Дискусія між «молодими» («поступовцями») та «консерваторами» («реалістами»), як підкреслював приват-доцент Львівського університету Я. Охорович, велася за «справжній» позитивізм [1087, с. 85]. Дискусія між двома течіями найбільш

яскраво представлена у варшавській пресі. А. Свентоховський, один з головних ідеологів варшавського позитивізму, писав від імені «молодих» про роль публіцистики: «Позитивний дух часу наказує нам рухатися не тільки по дорозі поетичної творчості, а й у напрямку розвитку суспільних уявлень, для яких журнальна періодика повинна бути путівником» [1134, s. 412]. Варшавські часописи активно читалися й інтелігенцією Східної Галичини. Тому в деяких випадках нами наводяться думки А. Свентоховського, Е. Ожешкової, Б. Пруса та інших представників варшавського позитивізму, що стали загальноприйнятими установками для польських позитивістів усіх трьох держав, до складу яких входили в 1795 – 1918 рр. польські землі. Поділ позитивізму в Галичині на дві течії подібно до варшавського не був так яскраво виражений.

Багатонаціональне соціокультурне середовище Східної Галичини сприяло тому, що теорія «органічної праці» була популярною не лише в польській суспільній думці. Так, В. Панейко, висловлюючи загальний настрій західноукраїнської інтелігенції, закликав до «щоденної, дрібної, органічної праці», яка має стати основою стабільного поступу Галичини, зокрема національної культурної традиції [751, с. 448]. У науковій літературі угруповання навколо О. Г. Барвінського називають «руськими станчиками». На думку І. Чорновола, концепцію «органічної праці» О. Г. Барвінського можна звести до таких гасел: «сім'я, церква, раціоналізм, підприємливість, приватна власність, національна солідарність» [1868, s. 218].

Державний апарат Австро-Угорської імперії, як і Російської, в усіх його ланках (за винятком системи освіти) перебував поза впливом позитивістів. Польські позитивісти виступали проти прямого втручання держави в усі, в тому числі в економічну, сфери суспільного життя. Вирішення проблем польського суспільства вони бачили в різних формах суспільних організацій. Польські позитивісти організували різного роду асоціації: наукові та благодійні товариства, страхові та акціонерні кампанії, різні види кооперативних товариств [1287, с. 88–91; 1540, с. 39–40].

Плани польських позитивістів щодо асоціацій були подібними до висловленої в популярному романі М. Г. Чернишевського «Що робити?» та в статтях Д. І. Писарева [780, с. 26; 781, с. 228–230, 273–275] ідеї створення ремісничих майстерень.

Для поляків, що проживали на теренах Австро-Угорської імперії, були створені порівняно сприятливі умови для культурного та наукового розвитку (за оцінкою О. Л. Погодіна [794, с. 96–97]). Так, в Кракові, на відміну від Варшави, діяла з 1873 року Академія знань, членами якої були й львівські учені. Українці не мали вищих навчальних закладів зі своєю мовою навчання в обох імперіях, натомість поляки – тільки в Російській імперії. Так, лише в 1917 р. організовано у Києві польський університетський колегіум [1866, с. 285–312]. Водночас поляки мали більш численні, ніж українці, громадські та приватні організації в трьох імперіях, які частково вирішували проблему фінансування суспільних наук. І. Я. Франко визнавав, що саме «під впливом польського позитивізму» сформувалися як науковці В. Т. Будзиновський, Ю. О. Бачинський [938, с. 87]. Із проголошенням «новоєрівської політики» західноукраїнські історики отримали «більше можливості для становлення новочасної української історіографії, яка докладає серйозних зусиль для того, щоб прорвати пута історичного романтизму й вийти на новий рівень історичного дослідження, яким тоді вважався позитивізм» [1317, с. 280–281]. Українські учені Австро-Угорської імперії, на відміну від польських істориків, через низку об'єктивних та суб'єктивних обставин (про причини такої ситуації див. детальніше праці С. Томашівського [893], І. П. Куцого [1430], В. А. Потульницького [1602]) не змогли створити синтетичних праць європейського взірця (за винятком І. Я. Франка, М. С. Грушевського та ряду представників його львівської школи).

Позитивістська етика по-новому поставила питання про те, що моральність є поняттям колективним, а не справою окремої особистості. Спираючись на ідеї І. Бентама, Г. Спенсер писав у передмові до однієї зі своїх книг: «Несхожість людей, обумовлена довгочасним пануванням одних класів та довгочасним підкоренням інших, несумісне з вищим та повним щастям, що складає мету раціональної етики» [859, т. 1, с. VII]. Змодернізована Дж. Ст. Міллем та іншими позитивістами теорія «розумного егоїзму» англійського мислителя І. Бентама стала, за оцінкою М. М. Ковалевського [574, с. 217], Б. Ф. Єгоровою [1289], Б. Оляшек [1546, с. 51–53], популярною і в Росії. Прихильники позитивістських ідей часто визнавали існуючі моральні норми застарілими. «Моральні істини, – писав В. В. Лесевич, – вже не

можуть бути більш прийняті в їх ортодоксальній формі» [652, с. 165]. Таким чином, позитивізм сприяв поширенню нових моральних норм.

Проте нові етичні норми схвалювали не усі учені. Харківський науковець Ф. О. Зеленогорський їх критикував: «Не дивно, що, залишаючись у межах виключно позитивної і утилітарної науки і знань, молоді люди проникаються утилітарними цілями в житті і заглушають в собі прагнення до вищих ідеалів. Те ж зубожіння прагнень до вищих ідеалів помічається і в нашому суспільстві і ще в більшій мірі, ніж у молоді» [483, с.150].

Важливою ланкою в здійсненні плану «органічної праці» була освіта [1098, 1872, nr. 48, s. 381]. Польські позитивісти розробляли основи соціальної (національної за формою) педагогіки [1540, с. 41; 1814, s. 408–409, 523]. Вони публічно пропагували рівні умови виховання для різних груп населення, найбільш послідовно дотримувалися принципу необхідності освіти для всіх станів та обох статей.

По-новому польські публіцисти та громадські діячі підходили і до жіночого питання. Так, Б. Каліцький підтримав погляд Дж. Ст. Мілля щодо розширення участі жінок у суспільному житті [1042, s. 190]. У статті про двох відомих жінок п'ятівської епохи (княгиню Дубравку та святу Кінгу) науковець зробив висновок, що ці «жінки мали великий серйозний вплив на долю цілого народу, бо з їх рук не раз приймав народ польський свою моральну спрямованість», і вони здатні були «повністю змінити ціле суспільне та політичне життя народу» [1040, s. 373]. Життя молодих жінок, на переконання польських позитивістів (в тому числі Т. Р. Рильського [1106, s. 66]), не повинно обмежуватися лише сімейними справами [1814, s. 54]. Польські позитивісти, як наголошував К. В. Душенко, найбільш послідовно дотримувалися принципу необхідності освіти (зокрема вищої) для всіх станів та обох статей [1287, с. 103]. Ці передові ідеї не відповідали поглядам О. Конта, що вважав вищу освіту непотрібною для жінок.

Подібні до ідей Дж. Ст. Мілля та Г. Т. Бокля міркування щодо необхідності доступу жінок до вищої освіти і науки та залучення їх до громадської діяльності (з посиленням на праці французьких позитивістів) висловлювалися і в російській періодиці, щоправда в меншій кількості [466; 616 та ін.].

Позитивісти підросійської України також визнавали важливість жіночої освіти та підтримували ідею рівноправності жінок та чоловіків. Вони брали активну участь у створенні та роботі Вищих жіночих курсів у Києві (В. С. Іконников і Ф. Я. Фортинський), у Харкові (Д. І. Багалій) [1365, с. 18, 58–59 та ін.; 1177, с. 97]. У цьому їх підтримували дружини. А. Л. Іконникова, наприклад, розглядала виникнення жіночих товариств взаємодопомоги як запит часу, сама брала в них активну участь та закликала інших жінок [132, арк. 1 та наст.; 130, арк. 5]. Після відкриття за участю В. С. Іконникова Вищих жіночих курсів у Києві його дружина Аліна Леопольдівна, яка виступала за «рівноправ'я, особливо в області знання і освіти» [130, арк. 5], «перетворилася на справжню студентку, старанно відвідуючи лекції, складаючи записки і конспекти тощо» [130, арк. 5]. О. Я. Єфименко очолювала Харківське товариство взаємодопомоги трудящих жінок [744, с. 7].

Окрім того, загальновідома велика роль університетської професури у створенні та роботі недільних шкіл, товариств грамотності, громадських бібліотек, архівів та музеїв.

Просвітницький характер діяльності обумовлювався і ліберальними переконаннями значної частини інтелігенції. Особливо активно ліберальні ідеї сприймала молодь. Так, польське населення, що проживало у складі трьох імперій, сприймало позитивізм, насамперед, як молодіжний рух. Е. Ожешкова пізніше згадувала в листі до Е. Бохвіча від 9 (22) квітня 1909 року про позитивізм як «взяту з загальної омани помилку молодого розуму» [1091, с. 179].

Подібні настрої були поширені і в підросійській Україні. Б. С. Познанський згадував про свою студентську молодість 1860-х років: «Молодь того часу майже поголовно становила передову, ліберальну частину суспільства» [796, № 2, с. 16].

Передові ідеї активно засвоювалися в гімназіях та університетах, де частина викладачів намагалася пропагувати нову доктрину позитивізму. Так, професор Київського університету П. В. Павлов справив своєю особистістю та висловленими ним ідеями глибокий вплив на формування поглядів багатьох студентів 1860-х років (серед них: В. Б. Антонович, В. С. Іконников, І. В. Лашнюков, О. В. Романович-Славатинський). О. В. Романович-Славатинський пояснював свою високу оцінку

педагогічної діяльності П. В. Павлова тим, що «під час загальної хвороби мовчання він мав громадянську мужність висловлювати вільне слово» [814, кн. 2, с. 620]. О. В. Романович-Славатинський згадував, що більшість знань з філософії історії (питання всесвітньої цивілізації та причинності суспільного процесу) було отримано ним з курсу російської історії П. В. Павлова [814, кн. 2, с. 620]. Саме викладацька діяльність П. В. Павлова поклала початок більш активному розповсюдженню ідей позитивізму серед студентів Київського університету. Спілкування з П. В. Павловим, погляди якого були симбіозом старих та нових ідей, сприяло остаточному формуванню поглядів його студента В. Б. Антоновича як позитивістських. Наша точка зору не суперечить твердженню В. І. Ульяновського. На його думку, В. Б. Антонович був «родоначальником позитивізму в українській історіографії» [1716, с. 56]. М. П. Драгоманов у вступній лекції з історії Стародавнього Сходу у Київському університеті, постійно цитуючи Г. Т. Бокля та О. Конта, виклав основні засади теорії історичного процесу у відповідності з доктриною першого позитивізму [110, арк. 1–6]. Зокрема він підкреслив як досягнення 1860-х рр. намагання науковців «підняти історію на ступінь позитивної науки» [110, арк. 1зв.].

Саме під впливом професора Д. І. Каченовського та інших викладачів Харківського імператорського університету студенти юридичного факультету (серед них М. М. Ковалевський, А. М. Стоянов) стали прихильниками ідей О. Конта. В. Т. Зонов відмітив роль Д. І. Каченовського в поширенні нових ідей: «Його симпатії до позитивізму очевидні. Своїми працями він у певній мірі готував наукові кола Росії для широкого сприйняття ідей О. Конта, Д. С. Мілля та інших основоположників позитивізму» [1326, с. 138]. У лекціях Д. І. Каченовського пропагувалися не лише ідеї О. Конта та Дж. Ст. Мілля, але і загальноліберальні ідеї (критичне ставлення до російського самодержавства, ідеї розширення виборчого права та місцевого самоуправління, конституційної монархії подібно до англійської), чітко простежувалися антипатія до німецької метафізики та симпатія до українофільства. Д. І. Каченовський впливав взагалі своєю особистістю на студентів юридичного факультету Харківського університету, в тому числі

М. М. Ковалевського, А. М. Стоянова [413, № 2, с. 570; 551, с. 29 та ін.; 864, с. 12]. Характерне визнання М. М. Ковалевського щодо вибору юридичного, а не історико-філологічного факультету Харківського університету: «Історії в той час легше було навчитися на юридичному факультеті, де тон викладання задавав незабутній Дмитро Іванович Каченовський... Його ерудиція була велика та солідна, виклад талановитий та красномовний. В Росії я не слухав кращого професора» [556, с. 64]. Д. І. Каченовський впливав на своїх учнів своєю особистістю, блискучими лекціями та спілкуванням. Характерне зізнання М. М. Ковалевського про Д. І. Каченовського: «Його розмови настільки ж повчальні, як і його лекції» [551, с. 24]. Д. І. Каченовський цитував праці О. Конта (з деякою критикою «Курсу позитивної філософії»), Дж. Ст. Мілля, відкрито проявляв антипатію до німецької метафізики та симпатію до українофільства [525, с. 34, 40–41, 49–51, 56–59, 68–71; 551, с. 24–25, 27–30; 982, с. 10]. Він підкреслював, що нова, позитивна філософія «вийшла безпосередньо з вимог життя, була підготовлена попередніми подіями і явилася природним, необхідним знаряддям суспільного прогресу» [524, с. 104]. Д. І. Каченовський публічно критикував політику російського уряду, висловлювався за демократичні реформи: розширення виборчого права та місцевого самоуправління, проголошення політичної свободи й конституційну монархію на кшталт англійської. Його учень М. М. Ковалевський постійно в лекціях та наукових працях високо оцінював державний та політичний устрій Великобританії, зокрема систему місцевого самоуправління та рівень демократичних свобод [532; 546; 552 та ін.]. У Росії ж, на відміну від європейських країн, зазначає М. М. Ковалевський, зберігалося всещілья «самодержавної бюрократії», особливо політичної поліції [568, с. 193–196].

Характерною ознакою інтелектуальної поведінки переважної більшості науковців-позитивістів означеного часу була активна участь у суспільно-політичному русі (Київська та інші громади, Кіш, Просвіта та різні культурницькі організації, земства, міські думи, центристські та ліві партії тощо). Роль Одеської громади в формуванні його ліберальних переконань Д. М. Овсянико-Куликовський оцінював так: «Громада була для мене школою політичного виховання» [738, с. 321]. Київський професор І. В. Лучицький та харківський професор

А. С. Вязігін були депутатами Державної Думи, харківський професор Д. І. Багалій – членом Державної Ради Російської імперії. І. В. Лучицький довгий час був гласним Золотоніського повітового земства, а потім Полтавського губернського земства. Лідер Старої Київської громади В. Б. Антонович виступав за забезпечення «народів права культурно-національного життя» [218, с. 211]. Справджувався афоризм англійського ученого Е. Фрімана: «Історія є політика минулого, а політика є історією сучасного» [946, с. 32]. Суспільно-політичну актуальність історії визнавали усі історики-позитивісти.

Поширення позитивістського історіописання збіглося в часі з реорганізацією наукових досліджень. Особливістю цього періоду було активне видання історичних джерел не лише окремими істориками чи аматорами, а спеціалізованими науковими установами: Київською комісією для розгляду давніх актів (1843 – 1921 рр.), якою було видано 69 збірок документів, з них 37 томів «Архива Юго-Западной России», Науковим товариством ім. Шевченка (Львів, організовано як Літературне товариство в 1873 році), що видавало серію «Жерела до історії України-Руси» та інші збірки документів тощо. Окрім вищевказаних, археографічні установи були створені в декількох країнах Європи та Росії: Інститут для дослідження австрійської історії (Відень, з 1854 р.), Вища практична школа (Париж, з 1868 р.), Французька школа (Рим, з 1874 р.), Інститут історії (Рим, з 1883 р.), Санкт-Петербурзька (з 1834 р.) та Віленська (Вільно, з 1864 р.) археографічні комісії тощо.

Окрім того, змінюється сама підготовка істориків. Уведена в усіх університетах у 1870-х – 1880-х роках система семінарських занять підвищила фаховість історичної освіти. Система семінарських занять вперше була організована в Німеччині (Л. фон Ранке в Берлінському університеті з 1833 р.). Популяризації цієї системи в університетах Росії та Австро-Угорщині не в останню чергу сприяло стажування молодих науковців з різних країн у німецьких університетах. Як писав М. Серейський, «до німецьких університетів зверталися як до Мекки адепти історії з різних країн» [1849, s. 14]. Серед них були, наприклад, Г. Моно та Е. Лавісс із Франції, Дж. Банкрофт зі США [1849, s. 14]. Пізніше в 1870 р. саме Г. Моно ввів семінарські заняття в Паризькій школі хартій [1517, с. 45 прим. 19].

Ряд семінарів (В. Б. Антоновича та М. В. Довнар-Запольського в Київському університеті, О. Бальцера та М. С. Грушевського в Львівському університеті) сприяли становленню їх наукових шкіл.

Наукові школи в історіографії стали в останній час предметом серйозного дослідження І. В. Верби та О. В. Юркової [1215–1216, 1757], С. Г. Водотики [1228–1229 та ін.], О. І. Кіяна [1373], Г. І. Мернікова [1490–1491], С. І. Михальченка [1500–1502; 1504], Г. П. Мягкова [1516; 1518], В. П. Педича [1558–1559] та інших авторів. Відзначимо лише декілька аспектів теми переважно на прикладі Київської школи істориків-документалістів. У лекційних курсах В. Б. Антонович піднімав різні питання філософії історії, антропології тощо [828, т. 1, с. 375; 1646, с. 172–173; 86, к. 1–23; опубл. 973]. Учений іноді сам брав участь у пошуках необхідних матеріалів для наукових досліджень своїх учнів [1646, с. 173]. Професор постійно спрямовував їх наукову працю: давав консультації та поради, надавав власні книги та архівні виписки [828, т. 1, с. 393–394]; писав своїм учням розписки, за якими вони могли брати книги в університетській бібліотеці під його особисту відповідальність [828, т. 1, с. 387]. Найбільшу роль у становленні студентів В. Б. Антоновича як майбутніх учених відігравала безпосередня передача думок та ідей вчителя через спілкування з учнями – лекції, семінари, звичайні бесіди зі студентами та дисертантами, а також листи, в яких професор давав поради щодо наукових досліджень. Звичайно, В. Б. Антонович ще й опосередковано впливав на своїх студентів – через власні наукові праці. М. С. Грушевський підкреслював схильність свого вчителя до теоретичних питань: «Історик-філософ з великим, навіть надмірним нахилом до синтезу і схематизації» [369, с. 6]. Між тим існує й інша думка. Аналіз лекційних курсів В. Б. Антоновича привів О. І. Кіяна до висновку, що «їх сильною стороною є чіткий фактографізм, деталізована історична інформаційна насиченість, що збудована на критичному вивченні свідчень... його наукова сумлінність ототожнювалася з безмежною скрупульозністю стосовно всякого окремого діла чи факту» [1373, с. 376]. Характеристика О. І. Кіяна, на наш погляд, більш суголосна нашій оцінці фактографічного стилю наукової спадщини В. Б. Антоновича.

Тісні взаємини між В. Б. Антоновичем та його студентами переростали в багатолітню дружбу та наукову співпрацю. Можна говорити про певну спорідненість ментальності та культури вчителя та учнів, незважаючи на поодинокі особисті конфлікти та відмінності у характерах та поглядах. На захисті магістерської дисертації М. С. Грушевського В. Б. Антонович виступив з таким словами: «Ми з Вами разом працювали, разом шукали наукової правди, коли помилялись то теж разом. Ми з Вами – люди одних поглядів, одних наукових висновків, то й опонувати Вам я в самій суті ...не можу» [672, с. 183]. Д. І. Багалій в одному з листів до В. Б. Антоновича високо оцінював його роль у своєму житті: «Вам я зобов'язаний своїм сучасним становищем [В. Б. Антонович рекомендував Д. І. Багалія на кафедру російської історії Харківського імператорського університету – О. Б.], яке становить найбільше благо мого життя. Ви навчили мене любові до науки російської історії. Ви керували моїм читанням. Ваша бібліотека була якби моєю власною бібліотекою. Ви зробили з мене бібліомана» [699, с. 125].

Саме педагогічна робота вченого в університеті допомогла йому створити славетну наукову школу. Принагідно відзначимо, що сам В. Б. Антонович вільно трактував цю важливу наукознавчу категорію. Відомо, що В. Б. Антонович виступив проти оцінки польським істориком Т. Корзоном часопису «Киевская старина» як наукової школи: «єдина мета і завдання нашого часопису полягає в тому, щоб по мірі можливості роз'яснювати історію південної Русі та збирати з цією метою можливо більший науковий матеріал. Особливої тенденції, упередженої а priori, особливих рамок для розробки матеріалу в тому чи іншому напрямку, особливих обов'язкових поглядів на ті чи інші історичні події редакція ніколи не мала і не висловлювала» [207, с. 165]. В. Б. Антонович в листі від 13 березня 1883 р. до М. І. Костомарова, підкреслюючи спадкоємність та подібність своїх поглядів з федералістичною теорією, відносить себе до учнів М. І. Костомарова [91, арк. 1зв.]. Цікава саморефлексія автора – в звичайному розумінні він був учнем М. Д. Іванишева, а не М. І. Костомарова. Мова йшла, очевидно, лише про близькість поглядів на історичний процес. В. Б. Антонович сприйняв деякі ідеї М. І. Костомарова (вічового устрою давньої Русі, в цілому негативне ставлення до

католицизму та норманської теорії тощо). Ще С. Томашівський слушно підмітив, що «методичні сторони Антоновичевих дослідів значно відмінні від Костомарова. Усього останнього рішуча перевага описування (дескриптивна метода), глядання т. ск. історичних ефектів, драматизованне оповідання, надмірне довіре до жерел і недостача їх аналізи, переоцінюванне індивідуальностей, багата фантазія в репродукції, поверхова історична обсервація і т. ін. Натомість у Антоновича виступає загальне поглибленне предмету, значно більше критики й аналізи, об'єктивізм, широке розуміння суспільного життя, а передовсім освітленне нових сторін і форм історичного процесу» [891, кн. 3, с. 482–483].

Окрім передачі та поширення знань від учителя до учня, відбувається навчання вмінню роботи з науковою літературою і джерелами, а також сприйняття певних «правил гри», в тому числі норм професійної та соціальної поведінки. Так, В. Б. Антонович та його оточення негативно зреагували на публікацію розгромної рецензії І. А. Линниченка на компілятивну магістерську дисертацію Д. І. Багалія. Проте у фактичній науковій ізоляції від школи опинився не винуватець Д. І. Багалій, а інший учень В. Б. Антоновича – І. А. Линниченко [про обставини цієї наукової історії див. детальніше статтю О. П. Толочка: 1709].

Київська документальна школа не мала власного наукового часопису. Найчастіше її представники друкувалися в «Университетских известиях» і «Киевской старине». У головному університетському журналі, за підрахунками О. І. Кіяна, В. Б. Антонович та його учні надрукували близько 50 досліджень, а в «Киевской старине» – біля 300 різнопланових нарисів, статей, повідомлень, рецензій та ін. [1373, с. 429–430].

Контакти в системі «наукових шкіл» та «незримих коледжів» і в такому мікронауковому соціумі, як сім'я, були, як правило, сприятливими для наукової творчості істориків, сприяли підвищенню фаховості досліджень, поширенню стандартів позитивістського історіописання. Більшість науковців досліджуваного часу були прихильниками нового вчення або, принаймні частково, приймали позитивістські норми історіописання. Всі ці учені проживали в одних і тих же містах, часто спілкувалися між собою та співпрацювали в одних і тих же

навчальних, наукових та громадських установах, дотримувалися в переважній своїй більшості подібних позитивістських теоретико-методологічних поглядів.

Підвищенню рівня підготовки науковців сприяла і практика закордонних наукових відряджень. У Росії вони повністю відновилися після прийняття університетського статуту 1863 р. та Особливих правил Міністерства народної освіти 1867 р. Перспективні випускники університетів (серед них П. М. Ардашев, О. Г. Брікнер, М. Ф. Владимирський-Буданов, М. П. Драгоманов, М. І. Зібер, М. М. Ковалевський, І. В. Лучицький, В. К. Піскорський, Ф. Я. Фортинський [1543, с. 28; 1605, с. 280–294; 1674; 1679 та ін.]) направлялися Міністерством народної освіти Російської імперії на стажування до європейських університетів (як правило – Німеччини та Франції). Фінансування закордонних наукових відряджень відбувалося, насамперед, як за рахунок міністерства (у розмірі «доцентського утримання», що становило 1500 – 1600 крб. на рік у 1870-х – 1890-х роках, так і за рахунок доплат зі спеціального фонду університету (не більше 400 крб. на рік) [70, арк. 322 зв.–323 зв.; 72, арк. 128 зв.]. Після закінчення стажування науковці подавали звіти, які друкувалися в «Журнале Міністерства народного просвещения» чи в періодичних виданнях своїх університетів [див., наприклад, звіти І. В. Лучицького: 676; 682]. Окрім того, декани історико-філологічного факультетів звітували про стажування чи наукові відрядження (закордонні чи в межах країни) співробітників [43–44].

М. Н. Петров, О. В. Романович-Славатинський, М. П. Драгоманов проходили стажування в засновника документалізму в європейській історіографії професора Берлінського університету Леопольда фон Ранке та (чи) в семінарах І. Г. Дройзена, Т. Моммзена, інших відомих німецьких науковців [291–292; 767; 1679, с. 7 та ін.]. Афоризм Л. фон Ранке «Вивчати минуле, як воно було насправді» («wie es eigentlich gewesen» [1099, s. VII]) мав великий успіх у трьох поколіннях європейських істориків [1770, р. 5]. На своїх знаменитих семінарах, які відвідували молоді науковці з усієї Європи та Російської імперії, член-кореспондент Петербурзької академії наук Л. фон Ранке показував блискучий приклад роботи з писемними джерелами [1664]. На ад'юнкта Харківського університету М. Н. Петрова справили яскраве враження лекції з німецької історії берлінського професора: «розповідь його могла слугувати

взірцем історичного викладання. Професор до такої міри близько знайомий, проникнутий своїм предметом та приймає в ньому таку душевну участь, що, слухаючи його, можна було подумати, що оповідач сам був не лише свідком, але й учасником подій, що розповідаються, та коротко, особисто знав всіх діячів, що брали участь в них» [767, с. 17]. З характеристикою М. Н. Петрова збігаються оцінки Л. фон Ранке, дані О. Г. Брікнером [277] та В. П. Бузескулом [292].

Під керівництвом Г. Вайца проходив наукове стажування і Ф. Я. Фортинський, який, окрім того, ще стажувався в Парижі [915–916; 918]. Ф. Я. Фортинський згадував, що Г. Вайц визначав головною метою наукових досліджень встановлення достовірних фактів з посиланням на джерела [916, № 3, с. 67]. Ф. Я. Фортинський згадував, що Г. Вайц визначав головною метою наукових досліджень встановлення достовірних фактів з посиланням на джерела [916, № 3, с. 67].

В. К. Піскорський прослухав у 1896 р. в *École des hautes études* (Париж) лекції загальноновизнаного теоретика методики джерелознавства професора Сорбони Ш. В. Ланглуа [1539, с. 23].

Після навчання в Берлінському (у Г. Зіммеля) та Страсбурзькому університетах один з небагатьох неокантіанців підросійської України Б. О. Кістяківський майже щороку відвідував Німеччину, де спілкувався з керівником своєї дисертації В. Віндельбандом, а також з Г. Ріккертом і М. Вебером [1726, с. 94–95].

Окрім підвищення загального фахового рівня своєї освіти стажисти безпосередньо знайомилися з європейськими ліберальними порядками та новітніми ідеями. М. М. Ковалевський писав щодо позитивного впливу перебування у Західній Європі на світогляд науковців Російської імперії: «Європейська думка пропонувала нові рішення. Повернувшись з двохрічних, а то багаторічних офіційних відряджень чи добровільних подорожей на Заході, молоді професори та викладачі розпочинали читання [лекцій] з зовсім новими завданнями, які посіяли у них близьке знайомство з європейською наукою та життям» [541, с. 427].

Науковці Австро-Угорщини також навчалися або стажувалися за кордоном. Майбутній польський історик С. Смолька в останньому класі львівської гімназії відвідував як вільний слухач університетські лекції К. Ліске. У 1871 – 1874 рр.

С. Смолька навчався в Геттінгенському університеті, де під науковим керівництвом Г. Вайца здобув докторат у 1873 році [1783, s. 119].

Викладачі Львівського університету так само здійснювали постійні наукові відрядження за кордон. Так, наприклад, протягом 1892 – 1905 рр. В. Абрахам здійснив за дозволом міністра освіти Австро-Угорської імперії при відповідному державному фінансуванні ряд наукових відряджень до Італії (Рим), Німеччини (Берлін, Вроцлав, Гнєзно, Познань) [88]. У 1883 – 1884 рр. учні професора К. Ліске (обидва – майбутні ректори Львівського університету) перебували в науковому відрядженні в європейських університетах: Л. Фінкель слухав лекції у Берліні та Парижі [1783, s. 64–65], О. Бальцер – у Берліні (у І. Дройзена) [1783, s. 44].

Значний вплив на розвиток польської позитивістської історіографії мали праці польських соціологів, у першу чергу професора Віденського університету Л. Гумпловича [детальніше: 1775; 1780, s. 443–455], та особисте спілкування з ними. Так, Л. Гумплович у листах з Відня до професора Львівського університету Т. Войцеховського, з яким заприятелював ще під час навчання у Краківській гімназії св. Анни [1780, s. 15], детально роз'яснював свої погляди на історичний процес [165, к. 52–64]. Закономірно, що учень Ш. Ашкеназі по Львівському університету В. Дзвонковський, підкреслюючи вплив Л. Гумпловича на польську інтелектуальну еліту, називав його серед засновників соціології поряд з О. Контом і Г. Спенсером [87, к. 3].

З огляду на вищезазначене не виглядає перебільшенням оцінка Л. І. Мечніковим 1860-х – 1880-х років як часу «майже неймовірних успіхів» європеїзму в науці [702, с. 333]. Фактично в європейській історичній науці досліджуваного часу співіснували дві впливові течії: німецька, яка поєднувала ідеалістичний підхід до філософії історії з позитивістськими принципами методики дослідження історичного процесу та класичний англо-французький позитивізм з його дуалізмом у поясненні суспільних явищ. Провідні ідеї обох течій були примітні в творчості науковців України 60-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст., найбільше проявляючись у стилі мислення, використанні загальноприйнятих у досліджуваний час категорій та частково в змісті наукових праць. При цьому методика польських істориків, за оцінкою Є. Матерницького, перебувала під суттєвим впливом німецької

історіографії. Висловлюючи цю думку [1821, s. 123], Є. Матерницький не погоджується з твердженням А. Шелонговського, що польські науковці «були і є до цього дня в передпокої німецької науки» [1129, s. IX]. Наше положення не суперечить твердженню Є. Матерницького про близькі наукові контакти польських вчених з науковцями Німеччини, Франції, Італії [1821, s. 119]. При цьому автор підкреслює складність дослідження рецепції західноєвропейської методології в історичних працях: «Дослідження є дуже важким. Справа є складною, між іншим, і тому, що на методологічну суть визначеної історичної праці впливало багато чинників, які, як правило, були так переплетені, що їх важко одділити один від одного і однозначно окреслити. На цьому етапі йде мова не про виявлення залежності в сфері теоретичної думки (польської та світової), а про дослідження реляції між певними, оголошеними на Заході, методологічними концепціями і дослідницькою практикою польських істориків» [1821, s. 120–121].

У Росії десятирічна заборона імператором Миколою I викладу філософії в університетах сприяла збереженню наукових традицій та кадрів гегельянців у духовних академіях. Особливості конфесіонального спілкування церковного співтовариства обумовили особливий статус богословсько-академічної філософії. Викладацькі корпорації духовних академій та богословських кафедр університетів у період домінування позитивізму в суспільствознавстві 1860-х–1880-х рр. стали організованим форпостом боротьби проти крамольних, на думку богословів, соціологічних ідей. Навіть відомого чільника німецької ідеалістичної філософії І. Канта викладачі та випускники Київської духовної академії критикували за деїзм [1355, с. 83–84]. Погляди Г. Спенсера, Дж. Ст. Мілля, Г. Т. Бокля, пізніше Е. Маха сприймалися служителами церкви саме як атеїстичні, хоча не були такими.

Викладачі Київської духовної академії, кафедр богослов'я та історії церкви класичних університетів підросійської України дотримувалися старих принципів історіописання, оскільки історичні явища пояснювали божим промислом. Так, професор Харківського університету А. С. Лебедев у лекціях з історії церкви розглядав виникнення християнства («єдиної справжньої релігії» [642, с. 39]) як типовий історичний факт, що мав «коріння в усьому попередньому розвитку

людства» [642, с. 1]. При цьому він називав цей факт явищем «божественного походження» [642, с. 1].

Філософи та історики, що працювали в духовних академіях та на кафедрах історії церкви і богослов'я класичних університетів Російської імперії, різко критикували новітні ідеї і тому сприймалися частиною семінаристів як схоласти [418, с. 296 та ін.]. Показово, що саме з випускників семінарій та духовних академій Російської імперії вийшло багато відомих революціонерів [418, с. 24, 296, 474, 489, 698; 1217, с. 44–45, 51, 67, 83, 98, 110–112, 117, 123, 147, 156, 181, 203 та ін.].

Порівняння програм з історії філософії та інших предметів, які викладалися в другій половині XIX – на початку XX ст. у двох вищих навчальних закладах Києва – Київському університеті [65, арк. 26–29, 35–36] та Київській духовній академії [4–6], свідчить про відсутність імен О. Конта, Г. Спенсера та інших мислителів позитивістського спрямування в планах навчання богословів. Однак ідеї позитивізму були відомі студентству семінарій та Київської духовної академії. Студенти Київської духовної академії, наприклад, могли читати в академічній бібліотеці книги засновників та багатьох послідовників позитивізму, марксизму та неокантіанства [829]. Працям фундаторів позитивізму присвячено декілька випускних праць студентів Київської духовної академії [148–149; 151; 153], що свідчило, зокрема, про інтерес майбутніх священників до цієї доктрини. Деякі студенти доволі об'єктивно характеризували головні ідеї О. Конта [150, арк. 39–47] та Г. Спенсера [149, арк. 1–3; 150, арк. 48–51]. Поодинокі негативні оцінки позитивізму в студентських творах були пов'язані здебільшого з антихристиянськими переконаннями О. Конта та Г. Спенсера [148, арк. 1, 70–71 зв.; 151, арк. 16–17, 49–54, 121–256; 153]. Наприклад, студент А. Кустов у курсовому дослідженні, аналізуючи життя окремих общин послідовників О. Конта у Франції, Англії, США, Швеції, Іспанії, Туреччині, Бразилії, робив висновок про шкідливість контівської релігії для людства [151, арк. 16–17].

Процесу інституціалізації позитивістської соціології як наукової та навчальної дисципліни не сприяло негативне ставлення і частини університетської інтелігенції, в основному старої, вихованої в гегелівському дусі, професури до нової

гуманітарної науки, яке коливалося, як правило, від недостатнього розуміння до жорсткої критики [1670, с. 20]. Стара професура недовіркою ставилася до позитивізму, оскільки вторгнення позитивістських ідей в історичну науку означало руйнацію її уявлень про завдання, методи, проблематику історіографії [1507, с. 114].

В останній чверті XIX ст. у Росії курси, присвячені новітнім теоріям та дисциплінам, часто викладалися неофіційно, поза межами навчальної програми. Домашні лекції професорів були звичайною практикою того часу. Низка лекційних курсів, в тому числі з антропології, історичної топографії та філософії історії, була прочитана поза університетськими аудиторіями В. Б. Антоновичем [1373, с. 388–390]. І. В. Лучицький став чи не першим із учених Росії, який в 1877 р. у себе вдома прочитав студентам Київського університету курс про вчення О. Конта та Г. Спенсера [876, с. 53]. Лише в 1897 / 98 навчальному році йому дозволено прочитати цикл публічних лекцій з історії соціології в головному корпусі Київського університету св. Володимира [139, арк. 1].

На початку XX ст. у підросійській Україні соціологія почала викладатися як необов'язковий спецкурс в Харківському університеті та на Вищих жіночих курсах в Одесі [971]. В інших містах Російської імперії в цей час соціологію дозволили викладати в університеті й політехнічному інституті в Санкт-Петербурзі та у Варшавському університеті [1670, с. 22, 25].

Група науковців з Російської імперії на чолі з І. І. Мечніковим та М. М. Ковалевським в Парижі створила інституцію, в якій викладалася соціологія, історія та інші суспільні дисципліни, – Російську вищу школу суспільних наук (1901–1905 рр.) [542]. До того ж М. М. Ковалевський, І. В. Лучицький, О. С. Трачевський брали активну участь у виданні заснованого у 1893 р. Р. Вормсом «*Revue International de Sociologie*» [490, с. 34].

Таким чином, соціологія не була достатньо інтегрована в систему освіти Росії. Так, лише у декількох російських вищих навчальних закладах на початку XX ст. читалися спецкурси з соціології. Частіше позитивістські ідеї пропагувалися на приватних курсах з методології історії, антропології, історіографії та історії політико-економічних учень. У цей час соціологія в Росії також не була

представлена спеціалізованими науковими організаціями (окрім Психоневрологічного інституту, Російської вищої школи суспільних наук, що існували на приватних засадах). Перша в Росії наукова організація соціологів (товариство ім. М. М. Ковалевського на чолі з президентом О. С. Лаппо-Данилевським) була заснована лише в 1916 р. Хоча наукові товариства соціологічного профілю в провідних європейських країнах були засновані раніше: в Франції – Позитивістське товариство (1872 р.), в Англії – Лондонське соціологічне товариство (1903 р.), в США – Американське соціологічне товариство (1905 р.), в Німеччині – Німецьке соціологічне товариство (1909 р.) [1550, с. 182].

У вищих навчальних закладах на заході України становище з викладанням позитивістської соціології було дещо кращим. Ряд науковців Львівського університету, що дотримувалися модернізованого позитивізму, активно популяризували його в своїх лекціях. Цикл приватних лекцій з методології історії Т. Войцеховського 1880-х років [1138], окремих великих курс з соціології (В. Пілат, В. Лясота) [1094] та невеличкий спецкурс з методології історії Я. Птасьника [167] містили розгорнуту характеристику ідей позитивізму. У Чернівецькому університеті курс з соціології читав у 1920 – 1931 рр. приват-доцент Т. Бреїлеану, що видав посібник з історії теоретичної соціології [997].

Важливим маркером прийняття новітніх ідей було ставлення до матеріалізму. Як правило, науковці, що не приймали позитивізм, не схвалювали матеріалістичні ідеї в будь-якій формі. Надзвичайна критичність в оцінці ідей матеріалізму була притаманна історикам старшого покоління та богословам. Ця тенденція була характерна для суспільної думки як підросійської, так і південноукраїнської України. Так, у «Філософських роздумах» (1849 р.) Г. Шмітт відзначав, що спіритуалізм та матеріалізм не можуть пояснити повністю суспільні явища [166, к. 21]. М. І. Костомаров був впевнений, що «народ з огидою відвернеться від їх [матеріалістів – О. Б.] вчення» [610, с. 2]. Також він критикував матеріалістів за нерозуміння ними душі [605, с. 71]. Викладач логіки та психології, протоієрей університетської церкви Харківського університету, антипозитивіст В. І. Добротворський називав матеріалізм та спіритуалізм «крайнощами» [421, с. 49].

Матеріалізм (у 1860-х – 1870-х рр. переважно в формі «вульгарного») активно пропагувався на сторінках деяких часописів Росії відомими публіцистами, зокрема Д. І. Писарєвим. Інший кумир молоді 1860-х – 1870-х років П. Л. Лавров стверджував, що матеріалізм «приймається без боротьби внаслідок слабкості всіх інших теорій» [630, с. 463]. Деякі науковці прагнули дотримуватися матеріалістичного пояснення історичних подій. Так, слідом за Г. Т. Боклем про першість матеріальних елементів над духовними писав О. І. Стронін [866, с. 70].

Натомість теологи з Чернівецького університету критично ставилися до матеріалізму та позитивізму (останній сприймався як різновид матеріалізму) [994].

Тим часом більшість учених України того періоду вважала, що не належить до жодної з двох основних течій філософії: ані до матеріалістів, ані до ідеалістів. Так, засновник Харківської юридичної школи Д. І. Каченовський звинуватив матеріалістів та ідеалістів у перекручуванні фактів [525, с. 58], виступивши проти крайнощів матеріалізму та ідеалізму [525, с. 57–58]. Професор критикував колишню моду на німецьку філософію Г. В. Ф. Гегеля та тогочасне обожнювання матеріалізму («матерії та сили»), вважаючи непотрібним «створювати собі кумирів» [525, с. 59]. Київський дослідник В. Г. Авсеєнко сформулював кредо прихильників нових ідей таким чином: «Ми не поділяємо ні помилок матеріалістів, ні крайніх захоплень ультра-ідеалістів» [189, т. 148, № 5, с. 3–4].

Випускник Київського університету та учень І. В. Лучицького Д. М. Петрушевський у типово позитивістському дусі писав, що «суперечка між історичним ідеалізмом та історичним або економічним матеріалізмом... не більш як суперечка між двома... метафізичними системами так званої „філософії історії”» [772, с. 4]. Обидві доктрини він вважав «в однаковій мірі ненауковими, які не засновані на строгому методичному та всебічному вивченні фактів, сукупність яких характеризує суспільний розвиток; *в цьому сенсі* [курсив автора – О. Б.] боротьба між цими напрямками не більш як пережиток, анахронізм» [772, с. 4].

Світогляд переважної більшості учених українських земель досліджуваного часу був свідомо дуалістичний. «Дуалізм людської природи, – підкреслював інший учень І. В. Лучицького П. М. Ардашев, – є наріжний камінь новітньої філософії»

[144, арк. 2]. Зазначимо, що невизнання елементів матеріалізму заважало б успішному вивченню соціально-економічної історії.

Подібне ставлення до основного питання філософії демонстрували і польські науковці Галичини. В одній з приміток до надрукованого тексту лекцій з соціології В. Пілат пропонував уникати навіть терміну «матеріалізм»: «Уникаємо слова „матеріалістичне”, бо матеріалізм у філософії має спеціальне постійне значення... будемо розуміти суспільні явища як філософські та соціологічні, які не є властивими матеріалістам» [1094, s. 156 uw.].

Позитивізм з його раціоналізмом та деякими матеріалістичними елементами частково відповідав стихійному матеріалізму, принаймні в той час відігравав таку ж світоглядну роль у багатьох країнах. Відкриття природничих та точних наук, нові технічні винаходи справили великий вплив на розвиток техніки, культури, освіти, багатьох наук, в тому числі гуманітарних. Триумф природничих наук сприяв поширенню переконання у величезному значенні науки для вирішення важливих суспільних проблем. Так, вимоги творців «першого» позитивізму О. Конта та Дж. Ст. Мілля лише дослідницьким шляхом досягати наукових результатів та повної самостійності науки від будь-яких зовнішніх впливів, протистояли принципам державної політики, релігії, деяким постулатам ідеалізму (насамперед кантіанству). Раціональні методи пізнання визнавалися універсальними, тобто такими, які можуть бути застосовані до аналізу всіх без винятку явищ суспільного життя. Головні постулати позитивістської теорії приймалися як новий професійний стандарт у науковій творчості, як ідеал науковості.

Значний інтерес до природничих наук іноді приводив майбутніх істориків до рішення здобути негуманітарну освіту. Так, наприклад, В. Б. Антонович за першим фахом був лікарем [1290, т. 1, с. 105]. М. І. Туган-Барановський закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету [1726, с. 195]. І. В. Лашнюков намагався вступити до Медико-хірургічної академії в Петербурзі [1365, с. 31]. С. Закшевський спочатку вступив на математичний відділ Ягеллонського університету, а потім перейшов на історичний [168, к. 5]. Своє перше рішення він пояснював бажанням «систематичного засвоєння науки» [168, к. 5].

Зацікавлення природничими науками сприяло формуванню в передовій молоді раціонального складу світогляду. В. Б. Антонович, за спостереженнями В. М. Щербаківського, мав «світогляд чисто природницький і на історію», а «простота викладу і точність вислову була цілком математична» [86, к. 7; опубл. 973, с. 207]. Серед освічених кіл нарівні з творами фундаторів позитивізму (О. Конта, Г. Спенсера, Дж. Ст. Мілля) користувалися популярністю праці природознавців: Ч. Дарвіна, І. М. Сеченова, Л. Бюхнера, Я. Мошотта, К. Фохта, ідеї яких вважалися останнім словом у науці [979, вип. 7–8, стб. 207, 373–374, 461, 484, 516; 1045, т. 10, s.1149].

Типовою рисою інтелектуальної поведінки науковців досліджуваного часу, особливо в 1860-х – 1870-х роках, було захоплення природознавчими науками. Серед причин широкого розповсюдження доктрини позитивізму київський науковець Г. І. Челпанов виділяв як головну саме успіхи природознавчих наук: «система Конта... виросла в момент розвитку точних наук, була протестом проти метафізичних теорій і в цьому сенсі відповідала загальному настрою» [964, с. 248–249; те ж: 965, с. 34]. Головну особливість розвитку науки досліджуваного часу В. Г. Авсеєнко теж убачав «у приголомшуючій перевазі природно-історичних наук над усіма іншими галузями людського знання – перевазі, що загрожує поглинути з часом увесь цикл наук математичних, теологічних, лінгвістичних та обмежити всю сферу розумової діяльності науками історичними, політичними та природничими – вивчення людини, суспільства та природи, тобто реальної дійсності» [189, т. 148, № 5, с. 1].

Органіцизм та еволюціонізм були особливо притаманні науковцям із широкими знаннями в галузі природознавства та точних наук. Природньо, що позитивісти здебільшого підтримували еволюційну теорію Ч. Дарвіна. На всіх українських землях (особливо у 1860-ті – 1880-ті роки) спостерігалось паралельно з рецепцією ідей «першого» позитивізму активне поширення ідей Ч. Дарвіна. Окрім того, поширення «першого» позитивізму викликало зацікавленість теорією еволюції Ч. Дарвіна, і навпаки – еволюційна теорія посилювала інтерес до позитивізму. Одночасність та успішність поширення обох теорій була не випадковою з огляду на загальні сприятливі умови для перцепції освіченими колами суспільства новітніх

теорій: поширення нігілістичних настроїв щодо старих ідей та очікування реальних результатів від реформування суспільства.

Саме польські позитивісти особливо прихильно ставилися до концепції Ч. Дарвіна та еволюційної теорії взагалі [1069, cz. 1, s. 186], яка сприяла утвердженню сцієнтичного погляду на основи людського суспільства [1814, s. 56–57]. Вона здобула високу оцінку не лише серед польських, а й серед українських учених та публіцистів підавстрійської України (окрім І. Я. Франка, позитивно оцінювали дарвінівську теорію походження людини від людиноподібної мавпи, наприклад, М. С. Грушевський [381, т. 1, с. 26], І. Раковський [806, т. 46, кн. 4, с. 140]).

Іншим важливим фактором, що впливав на розвиток суспільної та наукової думки, був національно-політичний чинник. Бездержавність української та польської націй наклала відбиток на умови еволюції позитивістської парадигми суспільної (в тому числі історичної) думки. Поширення ідей позитивізму в інших країнах з невіршеним національним питанням та засиллям релігії було схожим. Так, в Італії, як відзначав П. Тольятті, «рух до позитивізму був за своєю суттю рухом антиклерикальним» [1710, с. 69]. Як і в Україні та Італії, позитивізм мав національно-визвольний та антиклерикальний характер в Японії, Бразилії, Мексиці, Китаї [1200, с. 21].

На історичні дослідження негативно впливали національні міфи та стереотипи, притаманні романтичній традиції. Характерно, що польські науковці зі збереженим романтичним світосприйняттям вважали польською територією більшу частину українських земель, що, на їхнє переконання, через історичну несправедливість опинилися в складі Російської держави. Ф. Равіта-Гавронський піднесено писав про свої відчуття під час перебування в Києві: «В Києві, в Україні, поза Україною бачимо завжди піднятий дух Польщі... Справи Русі були справами Польщі» [1100, s. 202], «Україна була для мене часткою польської вітчизни, часткою Речі Посполитої» [1102, s. 6].

Праці польських позитивістів, на відміну від робіт учених підросійської України, частіше рясніли патріотичним пафосом. Так, львівський історик А. Левицький, висловлюючи спільну думку поляків, стверджував: «Поділ Польщі був безправ'ям та кривдою» [1063, s. 3]. Пізніше польські претензії на українські землі обґрунтову-

валися більш науково, за допомогою фактів, а не емоцій. Так, наприклад, автори книги «W obronie Galicji wschodniej» (1919 р.) постійно намагалися довести історичну, економічну, релігійну перевагу поляків у Галичині. Е. Ромер підкреслював тісніший зв'язок Галицької Русі з Польщею, ніж з Наддніпрянською Україною [1104, s. 10]. Польський народ, за його оцінкою, є більш культурним та більш розвиненим в інтелектуальній та господарській сферах, ніж український. Тому, на його переконання, не можна віддавати «під державну опіку незначної більшості [українців – О. Б.]..., яка так мало зробила з точки зору культури» [1104, s. 105].

Водночас послідовні позитивісти інакше підходили до вирішення національного питання. Вони намагалися не використовувати міжнаціональні суперечки минулого для вирішення тогочасних політичних питань. А. Шелонговський підкреслював, що оскільки історія «пізнає правду», то історики не повинні займатися «написанням рецепту для нації» [1126, s. 18]. Невелика частина польських науковців, наприклад Б. Каліцький, допускала право русинів на національну самостійність та адміністративну окремішність від поляків у Східній Галичині [1041].

Обґрунтовуючи різницю між самоідентифікацією, національністю та громадянством, доцент права Львівського університету С. Старжинський виступив проти оголошення будь-якою людиною себе представником певної нації на підставі самопроголошення чи громадянства (наприклад, єврея німцем) без урахування духовної культури, традицій та звичаїв [1119, s. 22, 26].

Реакція українських істориків на великодержавні тенденції, що виразно проявилися в польській публіцистиці та історіографії з кінця XIX ст., за оцінкою Л. О. Зашкільняка, була гострою [1315, с. 234]. Західноукраїнські ж мислителі доводили існування окремого від поляків народу русинів-українців, його історичних прав на власний політичний та культурний розвиток, не завжди дотримуючись наукових принципів. Особливо, на думку І. П. Куцого, це було характерним для українських дослідників Галичини, переважна більшість яких до 1890-х років не мала фахової історичної освіти (за винятком В. С. Ільницького, І. І. Шараневича, О. Г. Барвінського) та чітко не дотримувалася канонів позитивістського історіописання [1430, с. 38 та ін.]. Їх спроби показати український народ головним

суб'єктом історичного процесу в Галичині призводили до ідеалізації образу власного народу та демонізації образу «чужих», пропаганди негативних стереотипів та упередженого ставлення до інших націй [1430, с. 38–39]. Національне самоствердження за рахунок відмежування від історії інших народів було притаманне романтичному варіанту історіописання.

Конфронтація між польськими та українськими ученими, як стверджують Л. О. Зашкільняк [1315, с. 232; 1317, с. 277], М. Яновський [1799, с. 63–93], мала одним з наслідків в польській науковій літературі перевагу в цитуванні західноєвропейських авторів порівняно з українськими та неприйняття української суспільної та наукової думки. Проте поодинокі факти співробітництва все ж таки мали місце. Студенти-українці, зокрема, брали участь у наукових семінарах польських професорів Львівського університету. Як відзначав Л. О. Зашкільняк, С. Т. Томашівський, С. Л. Рудницький, Є. І. Барвінський у 1895/1896 навч. році навчалися у семінарі з всесвітньої історії професора Б. Дембінського; Є. І. Барвінський та інші студенти-українці навчалися у семінарі з австрійської історії професора Л. Фінкеля; серед інших семінар з історії права та устрою професора О. Бальцера закінчили С. Т. Томашівський (1898/1899 н. р.) та Б. О. Барвінський (1901/1902 н. р.) [1317, с. 286–287].

І. Я. Франко вірив, що в майбутньому польський та український народи зуміють вийти з під опіки «самолюбивих елементів, які віками закидали багном взаємовідносини двох братніх народів» та створити «заснований на взаємній повазі братський союз» [1024, с. 1]. Так, у роботі Історичного товариства у Львові брали участь такі українські науковці: І. Я. Франко, М. С. Грушевський, К. Й. Студинський, О. М. Колесса, М. М. Кордуба, Ю. А. Целевич [1640, с. 138].

І. Я. Франко розкритикував теорію польських науковців та публіцистів щодо «вищості» польської культури в порівнянні з українською та «цивілізаційної місії» Польщі для українців [931]. Окрім того, вчений не ідеалізував майбутнє української мови та культури і в Російській імперії, бо українська справа «чужа для великоруської суспільності», яка до того ж «також засліплена своїм державним становищем, у справах державних думає (з виїмком немногих, високих умом і серцем одиниць) так само, як бюрократія» [937, с. 279–280]. У відзиві на брошуру

Ю. Бачинського І. Я. Франко пояснював: «Звісно, термін «політична самостійність» не треба розуміти зараз як цілковитий сепаратизм від Росії, як конечність сотворення окремої української держави. Політична самостійність можлива в зв'язку з Росією при федеральнім її устрою» [945, с. 482–483].

Суперечливий зв'язок між національними інтересами та своїми суспільно-політичними переконаннями визнавав в «Автобіографії» Р. Ф. Кайндль. Він писав, що своєю діяльністю відстоював, насамперед, інтереси прикарпатських німців, але «сердечно» ставився до всіх народів Буковини, особливо до українців [1039, s. 173–174].

Складне ставлення до національної ідеї демонстрували і науковці Російської імперії. Російські позитивісти відстоювали ліберально-реформаторські шляхи вирішення соціальних проблем (серед них селянське та жіноче питання). Водночас вони дотримувалися офіційної великодержавницької позиції у вирішенні національного (українського, польського тощо) питання. Імперські амбіції суперечили ліберальним гаслам рівноправності та свободи окремих націй, в тому числі праву бездержавних націй на культурно-національну автономію чи самостійну державу.

Подібних оцінок дотримувалися московські та петербурзькі публіцисти та історики. Саме обов'язком захисту українців та білорусів, які проживають у стародавніх руських областях, І. С. Аксаков [190, с. 7, 12], М. Я. Данилевський [411, с. 30, 32], М. Н. Катков [522, с. 277] виправдовували участь Російської імперії в поділах Польщі. «Ми повинні тримати Польщу не просто заради народного чи державного самолюбства, – стверджував російський славіст та публіцист О. Ф. Гільфердінг. – Будь-кому зрозуміло, що ми не повинні віддавати Польщу внаслідок існуючих претензій поляків на володіння західною Руссю» [338, с. 315]. Подібну точку зору висловлювали М. І. Кареев [518, 1881, № 5, с. 55–56] та П. Б. Струве [869, с. 150–151]. Підкреслюючи «економічну прикріпленість Польщі до Росії», П. Б. Струве закликав російський уряд зробити все, щоб польське населення «було задоволене своєю долею» [869, с. 150–151]. Він вважав, що «ліберальна польська політика в великій мірі» підніме престиж Росії в слов'янському світі [869, с. 150–151]. Про нерозуміння причин та сутності

українофільства свідчить оголошення його І. С. Аксаковим [190, с. 301], М. Н. Катковим [522, с. 277], М. О. Кояловичем [619, с. 18], С. Н. Щоголевым [975, с. 50] «польською інтригою». Водночас українські та російські публіцисти та історики звинувачували саме поляків у багатовіковій ворожнечі польського народу зі східними слов'янами [619; 625; 516; 803].

Отже, суспільно-політичні умови другої половини ХІХ – початку ХХ століть висунули нові завдання для гуманітарних наук. Для української (як і польської) історіографії таким завданням стало вироблення нової концепції відродження українського (і відповідно польського) народу без створення окремої національної держави. Окрім того, для української історіографії нові концептуальні положення мали довести окремішність українців від росіян та поляків в історії, культурі та мові. З державною самостійністю українців довгий час не пов'язувалося розв'язання українського питання. Поняття «нація» («народ») у багатьох українських і польських позитивістів узгоджується з термінами «суспільство» та «цивілізація», а не з релігією. Такий методологічний підхід, з філософської точки зору, знімав головну проблему для українського та польського народів – відсутність власної держави. Українські науковці доводили окремішність української «неісторичної» (за Г. В. Ф. Гегелем) від російської «історичної» нації також шляхом наведення фактів з історичного минулого. Національно орієнтований виклад історичних подій часто являв собою, окрім шляхетних намірів авторів-патріотів, спрощені приклади наукових рефлексій. Особливо на це «грішили» учені перехідної (від романтичного до позитивістського народництва) доби – М. І. Костомаров та П. О. Куліш. Останній з 1880-х років намагався узгодити український «національний міф» з польським.

Позитивістська рефлексія національної ідентифікації (на відміну від романтизму) менше орієнтувалася на міфологізовану історичну пам'ять. Легімітизація національної історії, в тому числі оборона прав даного народу на певну територію, питання давності походження та самого існування етносу, здійснювалася істориками-позитивістами бездержавних на той час націй (польської, української та інших) за правилами дискурсивних практик державницьких історіографій (у нашому випадку російської та австрійської). Поняття «нація»

тракувалося позитивістами як продукт тривалих соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, що відбувалися в рамках націотворення.

Етнічне самоусвідомлення освічених верств населення Росії та Австро-Угорщини призводить, зокрема, до відмови в 90-х рр. XIX ст. більшістю національно-орієнтованої інтелігенції від дефініцій: «руський», «малоруський», «малоросіяни» на користь термінів: «український», «українці» [473, с. 533]. Етнічний поляк В. К. Липинський підтримував українських науковців у цьому питанні і вважав термін «українці» кращим, ніж «русини» чи «малоросіяни» [1073, s. 7–8 uw.], підкреслюючи відокремленість українців від польського та російського народів [1073, s. 8 uw.].

Проте серед позитивістів підросійської України зустрічалися випадки заперечення українців як нації. Так, професор Новоросійського університету І. А. Линниченко продовжував стверджувати, що українці є частиною російського народу, вважав непотрібним створення незалежної держави [665, с. 17].

Українські історики Галичини пропонували вирішувати українське питання в Австро-Угорщині різними шляхами. Науковці старшого покоління вважали за потрібне обмежитися лише культурницькими заходами. Так, Я. Ф. Головацький головним шляхом опору полонізації вважав використання розмовної російської мови та відродження «руського письменства» в Галичині [159, арк. 9]. А. С. Петрушевич закликав не лише українців, а й поляків захистити українську мову [29, арк. 2].

Історики-позитивісти розглядали можливість політичного вирішення національного питання. Вони виступали за національно-культурну автономію бездержавних націй у рамках іншої держави (Росії, Польщі, Австро-Угорщини). М. П. Драгоманов писав з цього приводу: «Українському народу потрібно те, що й іншим народам.... Але потрібно й визнання його національності та забезпечення його розвитку» [449, с. 447–448].

Характерно, що вперше ідея про державну незалежність України була проголошена як програмний виклад одним із засновників Русько-української

радикальної партії (а потім Української соціал-демократичної партії) Ю. О. Бачинським, прихильником позитивістських, а потім соціалістичних ідей [252].

Неоднозначно ставилися до шляхів вирішення національного питання й ліві та ліберальні політичні сили. Російські ліберали до 1905 року взагалі не висували гасло української автономії в політичних програмах [818, с. 14–15]. Ідеологи російських лівих партій, за деякими винятками, негативно ставилися до національної автономії українського народу. А. В. Луначарський, що певний час перебував під впливом ідей творця емпіріокритицизму Р. Авенаріуса [418, с. 517] (на відміну від більшості російських соціал-демократів) вітав процес українського національного відродження, застерігаючи від небезпеки «культурного сепаратизму» та «дрібнобуржуазного націоналізму» [673, с. 11–12].

Рецепція позитивізму в підросійській Україні збіглася в часі з остаточним формуванням політичного українофільства Під терміном «політичне українофільство» ми розуміємо, насамперед, суспільно-політичний рух та ідеологію 1860-х – 1890-х років. Лідер руху В. Б. Антонович називав українофілами «тих уродженців Південно-руського краю, які настільки знайомі зі своєю батьківщиною, що встигли констатувати відмінні риси її народонаселення; настільки розвинуті, що викласти можуть і літературно свої переконання; настільки люблять свою батьківщину та бажають їй розвитку та процвітання, що вважали б справою гріховною змовчати про її особливості..., нестатки та потреби; настільки не виключно поглинуті турботою про особисту кар'єру та добробут, що по мірі можливого та в законних рамках ладні відстоювати свої переконання...» [209, с. 144].

Частина науковців брала активну участь в українофільському русі підросійської України. Деяких університетських викладачів було звинувачено в українофільстві, що зашкодило їх науковій кар'єрі. Наприклад, громадська діяльність В. Б. Антоновича перебувала під постійним наглядом поліції [3, арк. 98, 210–215, 417, 485, 503, 536–542]. Викладачам Новоросійського університету Ф. І. Леонтовичу, П. П. Цитовичу, І. І. Патлаєвському були висунуті офіційні звинувачення в поширенні «українофільської пропаганди» [1, арк. 65–69]. Звинувачувалися в українофільстві й викладачі (Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов) та

випускники (найбільш відомий Д. І. Яворницький) Харківського університету [243, с. 51; 1415, с. 20–21; 1177, с. 93; 1727, с. 14 прим.; 1750, с. 25–29 та ін.].

Українофільство (як і лібералізм) було не лише однією з рис світогляду, а й даниною часу та домінуючою моделлю інтелектуальної поведінки переважної частини наукової інтелігенції досліджуваного періоду. М. П. Драгоманов підкреслював взаємозв'язок ліберальних ідей з українофільством: «Взагалі на Україні тільки нелогічний народник може не стати українофілом і навпаки» [449, с. 453]. Однак з даного правила існували винятки: П. П. Цитович, наприклад, був критиком позитивізму, Д. І. Яворницький – прибічником неоромантичних ідей. Отже, не всі позитивісти були українофілами і не всі українофіли були позитивістами. Дослідники виділяли й інші характерні риси інтелектуальної поведінки істориків-позитивістів України. Так, наприклад, М. І. Карєєв, який добре знав І. В. Лучицького, підкреслював незмінність його позитивістських переконань («Лучицький назавжди залишився вірним позитивізму») [517, с. 166] та український акцент вимови вченим іноземних слів [517, с. 165].

Навіть ті історики, які не були активними учасниками українського політичного руху, розділяли частину їх позицій з огляду на свої ліберальні переконання. Цікаво, що О. Я. Єфименко, підкреслюючи свою неналежність до українофілів, розкритикувала авторів публікацій у газеті «Киевлянин» та часописі «Русское богатство» за їх негативне ставлення до українофільського руху [470, с. 835–842]. О. Я. Єфименко піддала критиці позицію В. С. Соловйова щодо національного самозречення українського народу [193]. Характеризуючи рух українофілів як рух національно-культурний і одночасно народницький [470, с. 841], вона назвала головним його недоліком відсутність теоретичного підґрунтя [470, с. 842].

Науковці висловлювали різні оцінки щодо справжніх завдань та можливих наслідків українського національного руху в Росії. М. А. Гредескул розкритикував «легального» марксиста П. Б. Струве за характеристику українофільства як культурного сепаратизму [347, с. 2–5]. Критично, навіть з сарказмом, М. С. Грушевський оцінював стан українофільського руху після Емського указу 1876 р. Майбутній голова Центральної Ради називав українофільство «спортом, котрому сі українофіли

віддаються як забавці, стоячи тим часом обома ногами на ґрунті російської культури й часом діяльно їй спомагаючи» [384, с. 83]. На його думку, слабкості українофільського руху сприяли не лише зовнішні чинники (урядові репресії), а й внутрішні: «слабкість національного інстинкту й історичної традиції, сильне (невільне й добровільне) зросійщення, невиясненість самих національних змагань і брак серйозного і консеквентного трактування їх зі сторони самих проводирів сього руху» [384, с. 83].

У суспільній думці розрізнялися поняття «національна ідея» і «націоналізм». Ще на зорі національного руху поняття «націоналізм» викликало різнотлумачення. Ідеологія українського націоналізму, розроблена М. І. Міхновським та Д. І. Донцовим, була поширена наприкінці досліджуваного періоду. Хоча деякі її праці були надруковані раніше. Щодо суспільної думки початку ХХ ст., то мова йде переважно про крайнощі української національної ідеї, а не про націоналізм.

У публічній лекції на користь поранених воїнів 13 квітня 1915 р. М. М. Ковалевський висловив широке розуміння націоналізму: «єдність віри, мови, історія минулого та спільність інтересів сучасності» [84, арк. 5].

П. М. Ардашев називав націоналізмом «всі можливі прояви національних засад в усіх областях політичного, суспільного та культурного життя» [232, с. 8]. При цьому київський професор підкреслював, що «позитивне ставлення до національних засад не виключає негативного ставлення до тих спотворень, якими ці засади нерідко піддаються на практиці, серед яких: шовінізм, ксенофобія..., національна виключність» [232, с. 8].

Щодо небезпеки втілення ідеї панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої попереджав М. П. Драгоманов: «національна єднота в державі не завше може вести до більшої вільності і... думка про національність може бути причиною і насилування людей і великої неправди» [450, с. 469].

Отже, коли мова йшла про крайнощі національної ідеї, учені засуджували націоналізм як ідеологію виключності однієї нації та проповідування зверхності національних інтересів над загальнолюдськими.

Проте навіть лібералам інколи були притаманні напівприховані стереотипи щодо інших етносів та конфесій, а також інших національних та державних історій.

У працях істориків-позитивістів з їх проголошеним культом об'єктивності спостерігалось більш приховане полонофобство та антисемітизм, ніж, наприклад, у пізніх романтиків М. І. Костомарова чи П. О. Куліша. Порівнюючи погляди російських та українських істориків XIX ст., С. М. Дубнов називав українофільські переконання М. І. Костомарова причиною його юдофобії [455, с. 29].

Визнання та застосування позитивістської методології та дослідницької методики (чи окремих її елементів) у багатьох випадках суперечило національній ідеї. Це, наприклад, визнавав С. М. Дубнов. Він як активний діяч одеської та санкт-петербурзької єврейських громад поставив за мету для розробників єврейської ідеї «усвідомити національні почуття та дати йому духовну санкцію в очах тих, які одним несвідомим почуттям не задовольняються» [455, с. 4]. На переконання С. М. Дубнова, головною ознакою бездержавних націй є самоусвідомлення своєї спільноти як нації [456, с. 65].

Антисемітизм, як підкреслював В. Б. Антонович, не був випадковим явищем. Науковець зазначав такі соціально-політичні та релігійні чинники поширення антиєврейських настроїв серед населення: 1) євреї, «лишаючись при своїх ексклюзивних традиціях», експлуатують інші нації; 2) виключність єврейського народу, що підтримується іудаїзмом [218, с. 119]. Другий пункт він пояснював так: «не віра і національність породили в нашого народу ворожі відносини до жидів. Наш народ по своєму напрямку зовсім *толерантний* [курсив автора – О. Б.]: він ніколи не заглядає в чужу совість. Але ж, на лихо, в жидівській традиції є такий погляд, що інші народи – вороги божі, а одні тільки жиди – народ, Богом обраний» [218, с. 118].

Водночас, як підкреслювала О. Я. Єфименко, особливі традиції єврейського народу допомогли зберегти націю. Головним досягненням євреїв вона слушно називала збереження народності «разом з єдністю мови та зовсім незалежно від територіального зв'язку» [467, с. 397].

Досліджуючи вирішення єврейського питання у Франції, Англії, Швейцарії, скандинавських державах, М. М. Ковалевський радив політико-правовим шляхом зрівняти євреїв у правах з громадянами інших націй: «визнання конституціями головної основи будь-якого правового порядку – рівності громадян перед законом та

судом» [550, с. 43]. Поряд з цим М. М. Ковалевський визнавав сильними в більшості держав «столітні забобони, що створені та підтримуються частково релігійним фанатизмом, частково бажанням уникнути економічної конкуренції» [550, с. 43]. Тому науковець пропонував й інші шляхи вирішення єврейського питання в Російській імперії: поширення науково-просвітницької літератури «про дійсну природу єврейського закону та проводимих ними основ громадського співжиття», розповсюдження «у середовищі самого єврейства загальноєвропейської культури» [550, с. 44].

За територіальну автономію в місцях компактного проживання євреїв виступали самі представники цього народу, в тому числі М. Г. Моргуліс [725, с. 458–482] та С. М. Дубнов [456, с. 47].

В Австро-Угорщині ряд учених також виступали за демократичне вирішення єврейського питання. Так, наприклад, Л. Гумплович відстоював шлях асиміляції євреїв [1780, с. 21–22]. Проте І. Я. Франко критикував політику асиміляції євреїв [934, с. 129]. На його думку, існували два шляхи вирішення єврейської проблеми: непримусова асиміляція «одної частини жидів із місцевою людністю» та добровільна еміграція «більших мас жидів за границю до такого краю, де б вони могли жити й розвиватися всесторонньо як одностійний і самостійний народ» [934, с. 119] (за 37 років до створення держави Ізраїль – О. Б.). Свою позицію І. Я. Франко обґрунтував особливим становищем цього народу: «на многих полях суспільного життя вони займають упривілейоване [розрядка тексту автора – О. Б.] становище супроти великої маси нежидівської людності, що користають із множества прав, властивих тільки їм самим, і що їх конфесійно-економічна організація і подекуди навіть сам склад їх ума дозволяє їм навіть рівні права визискувати на свою користь» [934, с. 130].

Ще одним дражливим питанням у суспільній думці були міжконфесійні протиріччя. Поширення ідей Ч. Дарвіна, «вульгарного» матеріалізму та позитивізму сприяло зменшенню релігійності інтелігенції. Проте деякі елементи релігійних вірувань зберігалися навіть у світогляді тих, хто критикував релігію та церкву. Цьому сприяли сімейне релігійно-патріархальне виховання [979, вип. 5–6, стб. 9; вип. 7–8, стб. 461, 507–508], потужний (свідомий та підсвідомий) емоційно-

забарвлений вплив християнської моралі. Водночас релігійність учених-позитивістів, в т. ч. М. М. Ковалевського, Д. М. Овсянико-Куликовського, часто набувала формального характеру [1282, с. 44–55]. Д. М. Овсянико-Куликовський, наприклад, заперечував необхідність релігійної чи філософської санкції для передових ідей у зв'язку із їх самоцінністю [739, с. 207]. М. М. Ковалевський, як згадував його небіж, з молодості не дотримувався церковних обрядів. Проте перед смертю М. М. Ковалевський сповідувався священику лише в пам'ять про матір, яка була «самим його чистим та глибоким поклонінням в житті» [465, с. 46].

Свій відхід від ортодоксальних іудейських поглядів С. М. Дубнов пояснював, у першу чергу, впливом прочитаних ним праць Дж. Ст. Мілля та Г. С. Льюїса [454, с. 99–101]. У спогадах він згадував про свої уподобання молодості так: «Людство має лише одну святу Біблію: ланцюг наук від математики і астрономії до біології і соціології... Лише позитивізм або наукова філософія володіє секретом висвітлення цього лабіринту електричним сонцем науки. У цьому був весь пафос моєї нової релігії, яка замінила мій нещодавній проміжний деїзм» [454, с. 99]. Визнання С. М. Дубнова свідчить про те, як засвоєння ідей «першого» позитивізму зменшувало релігійність.

Незважаючи на зменшення особистої релігійності, позитивісти, як і французькі просвітителі, визнавали необхідність релігії і церкви як, у першу чергу, моральної основи суспільства. О. Т. Назарук фактично повторював Вольтера в оцінці потреби суспільства в релігії: «нарід мусить держатися релігії» [21, арк. 2].

Сцієнтичний, прагматичний характер проголошеної О. Контом світської релігії входив у протиріччя з традиційними постулатами католицької чи православної віри. Позитивізм, як і раціоналізм, атеїзм, пантеїзм, матеріалізм, офіційно оголошувалися противниками християнського віровчення в енцикліці папи Пія IX «*Quanta sura*» і в «*Syllabusie*» 1864 р., постановках I Ватиканського собору (1868–1870 рр.). Офіційна позиція католицької церкви відбилася в критиці теологами ідей позитивізму на сторінках журналу «*Przegląd Katolicki*» та інших польських часописів [1812; 1834]. Для поляків-католиків (особливо в переважно православної Російській імперії) католицизм виступав засобом збереження національності. Звідси (на перший погляд,

штучне) поєднання непеєднуваного: католицької віри та раціонального і антицерковного за суттю позитивістського вчення.

Міцними були позиції церкви (головним чином католицької та греко-католицької) і на західноукраїнських землях. Т. Жулинський як глибоко віруючий католик виступив проти розповсюдження серед науковців та молоді Галичини ввезених із Франції, Англії, Німеччини брошур з соціології, оскільки викладені в них ідеї, за його оцінкою, були антирелігійними [1145, s. 26–27]. Окрім того, він різко критикував «Przegląd Tygodniowy» та інші польські позитивістські часописи за пропаганду соціологічних ідей [1145, s. 40].

Водночас польські позитивісти намагалися довести, що позитивізм не заперечує католицизм. «Позитивізм не може бути поряд з атеїзмом, – зазначав популярний польський публіцист Ф. Крупінський. – З позитивізмом... прагнемо, щоби наука не відмовлялася від релігії, бо розуміємо велике її значення у вихованні людського роду» [1056, s. 462]. Польські позитивісти визнавали необхідність релігії, насамперед, як сукупності моральних правил, обов'язкових для всіх станів суспільства.

Вплив католицизму часто був присутній у студіях польських авторів. Так, перший варіант монографії А. Шелонговського «Studia z dziejów rozwoju mitów i podań ludowych» («Дослідження з історії розвитку народних міфів та переказів») мав назву «Dzieje religii. Studia religioznawczo-socjologiczne» («Історія релігії. Релігіознавчо-соціологічні дослідження»), тобто мав виразну соціологічну складову. Характерно, що сам автор викреслив декілька абзаців машинопису, в яких викладалися основи еволюційної теорії Ч. Дарвіна [163, k. 6]. Також текст містить значну кількість реверансів на адресу католицизму. А. Шелонговський позитивно оцінив праці Е. Тейлора, оскільки той у своїх дослідженнях «спирається на віру в Бога та загробне життя» [163, k. 13 uw.].

Тим часом для більшості польських науковців Львова був характерний інший підхід. Його сформулював С. Закшевський під час оцінки діяльності Т. Войцеховського: «Як історик та професор завжди високо підносив значення католицизму, натомість не терпів клерикалізму і завжди строго оцінював залежність польської держави в середніх віках від церковних чинників» [1141, s. IV].

Як і в Східній Галичині, так і на теренах підросійської України найбільш критично до позитивізму ставилися богослови та філософи. Останні особливо критично ставилися до ідей позитивізму з огляду на постулат О. Конта щодо філософії як непотрібної науки. Так, професор філософії Київської духовної академії, а потім Київського університету С. С. Гогоцький різко розкритикував позитивізм, назвавши О. Конта «безумцем» за спробу створити світську релігію [707, с. XIV]. Релігійні погляди фундатора позитивізму С. С. Гогоцький охарактеризував як «нісенітницю та нечесність навіжених вигадок Конта» [707, с. XIV], а його світську релігію – «повітряним замком або будівлею на піску» [707, с. III].

На думку О. О. Козлова, позитивізм «ідолопоклонствує перед досвідом, явищами та фактами» [585, 1892, кн. 15, с. 57 прим.]. Одна з найбільших помилок позитивістів, за його оцінкою, полягала в тому, що «немовби існують самі по собі в окремоті явища і факти на кшталт видимих речей у просторі» [585, 1892, кн. 15, с. 57 прим.]. Іншими негативними рисами вчення О. Конта О. О. Козлов називав догматизм, відсутність теорії пізнання, логіки та психології в контівській системі наук [585, 1892, кн. 15, с. 58–59].

Священик церкви при Харківському університеті В. І. Добротворський був переконаний, що «наука без віри ще не наука» [421, с. 59], визнаючи: «філософське знання завжди неповне та обмежене» [421, с. 44].

Викладачі духовних академії Російської імперії та кафедр історії церкви і богослов'я класичних університетів вважали себе «хранителями вселенського православ'я... чистоти християнської істини» [755, с. 141]. Саме про таких викладачів В. М. Щербаківський писав: «Се були якісь боязкі люди у віцмундирчиках, як у футлярах, з світоглядом дялянівського типу, який не виходив поза рамці установлених міністерством приписів. З захлибуванням вони читали часослови, псалтирі в церквах і були твердо переконані, що світ створений богом рівно за 5508 літ перед різдвом, що Дарвін, Спенсер і взагалі всі природники суть безбожники, вольнодумці і масони... Порухити катковську трихвостку, т. є. єдинодержавіє, православіє і народність (по-катковськи), хоча би і в мислях, вони навіть не могли подумати» [86, к. 7; опубл. 973, с. 206–207].

Часом серед войовничих антипозитивістів зустрічалися і викладачі суспільних дисциплін. Так, викладач права Новоросійського університету П. П. Цитович, критикуючи поширення жіночої емансипації в Росії, пов'язував останнє з захопленням молоддю 1860-х – 1870-х років соціологією і природничими науками [962, с. 16–19, 30–33].

Характерні для більшості науковців-позитивістів ліберально-реформаторські погляди часто викликали відкриту ворожість з боку представників державного апарату, який (окрім системи освіти) був повністю поза сферою впливу позитивістів [1670, с. 20]. Влада, особливо в Російській імперії, сприймала позитивізм як підриг традиційних основ суспільства [1247, с. 5]. Це ставлення спостерігалось протягом усього досліджуваного часу. До позитивістів, які, як правило, не були революційно налаштованими громадянами чи войовничими атеїстами, часто застосовувалися різні адміністративні заходи – цензурні обмеження, звільнення з роботи, заслання чи вимушена еміграція [822; 1247, с. 5; 1340, т. 3, с. 395–396]. Як наголошував М. М. Ковалевський, в Росії царська поліція «плутала» соціологів з революціонерами. Проте, на переконання вченого, соціологія «ніколи не могла задовольнити „ліквідаторів” самого суспільства, позаяк спрямована на його збереження та подальший розвиток» [577, с. 5]. Тому він закликав покінчити з «непорозумінням», яке існувало в ставленні міністрів до діяльності соціологів у Російській імперії [577, с. 4–5].

Подібні «непорозуміння» виникали й у Галичині. Так, редакція часопису «Правда» (м. Львів) відмовилася друкувати статтю та рецензію М. П. Драгоманова. На думку редактора, стаття про церковні питання мала провокаційний характер; щодо рецензії ж автору закидали, що «нетактично було показувати симпатію до позитивізму» [430, с. 181].

Суспільно-політичні та історичні погляди українських науковців Австрійської імперії були значно заплутанішими. На початку досліджуваного періоду українські історики були об'єднані навколо Ставропігійського інституту. До 1867 р. офіційною ідеологічною платформою Ставропігійського інституту було австрофільство. Як зазначала О. С. Киричук, «проавстрійська орієнтація Ставропігії йшла в руслі

тогочасних настроїв усього українського галицького суспільства... Вона також відповідала політичній орієнтації Греко-католицької церкви в Галичині» [1367, с. 303]. Це обумовлено тим, що діячі Ставропігії «вважали трон Габсбургів чи не єдиним захисником від полонізаційних процесів» [1367, с. 303]. Ідеологи австрорусинства, як зазначав І. П. Куций, не створили окремої моделі етнонаціональної ідентичності з відповідною історичною концепцією [1430, с. 42].

Характерним прикладом підкресленої лояльності до цісарської корони [1234, с. 87, 92] були надруковані в зв'язку з 60-річним ювілеєм цісаря Франца Йосипа I (1908 р.) вірнопіддані праці істориків різних історіографічних течій, національностей та конфесій Східної Галичини (О. Г. Барвінського [249], Ф. І. Свистуна [823] та ін.). Водночас піддані Австро-Угорської імперії зберігали надії на краще майбутнє власного (польського чи українського) народу. С. Кричинський характеризував львівське інтелектуальне середовище останніх років Австро-Угорської імперії як «атмосферу сервілізму та ієзуїтства» [1057, s. 7]. У неопублікованому фрагменті міститься пояснення такої характеристики: «атмосфера клерикалізму та марнослів'я, польськості, що поєднувала залишки досади з народними сукнями, обкраяними чорно-жовтими кольорами, і гайднівський гімн у день народження старого та доброго нашого монарха Франца Йосипа I» [162, к. 1].

В умовах полонізації та онімечення вищої освіти українська історична наука підавстрійської України перебувала під впливом несприятливих екстернальних та інтернальних факторів у більшій мірі, ніж польська та німецька історіографії. До заснування в 1894 р. спеціалізованої кафедри всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи на чолі з ординарним професором М. С. Грушевським українські науковці Австрійської імперії, за деякими винятками (І. І. Шараневич, Я. Ф. Головацький), перебували поза університетською корпорацією. До відкриття цієї кафедри виклади з українознавства в Львівському університеті були поодинокими. Приїзд М. С. Грушевського, як відомо, активізував у Східній Галичині діяльність Наукового товариства ім. Шевченка та українського національного руху взагалі [1220–1221; 1419 та ін.].

В Росії після загибелі Олександра II швидко змінилася суспільно-політична ситуація. Смерть реформатора, за оцінкою Б. Оляшек, «стала початком кінця тих сприятливих умов, які допомагали укріпленню наміру „діяти по-європейськи”, впроваджувати засновану на позитивістських ідеях модель розвитку» [1546, с. 18].

З її зміною багатьох позитивістів перестала захоплювати популярна в ті часи ідея «*неоплатного боргу заможних класів та інтелігенції перед народом* [курсив автора – Б. О.]» що спонукала до активної культурно-просвітницької чи політичної діяльності. Так, Д. М. Овсяннико-Куликовський згадував: «У зв'язку з цією вірою та догмою в мене намітилося деяке негативне та, мабуть, зневажливе ставлення до суспільного та політичного протесту, в особливості – до протесту активного у вигляді змови, бунту, повстання, пропаганди в народі тощо» [738, с. 323]. М. С. Грушевського, за його власним визнанням, взагалі в молодості мало цікавили революційні ідеї [399, 1988, № 12, с. 121].

Хоча з початку 1880-х рр. позитивісти перестали вважати позитивізм програмою активних дій, але продовжували високо оцінювати позитивне вчення як важливий етап розвитку суспільної думки. Так, В. В. Лесевич писав у 1898 р., що ідеї О. Конта «залишаться в історії славним пам'ятником вільних пошуків істини, що надихалися вищими інтересами людства» [653, с. 17].

Отже, позитивізм став елементом суспільної ідеології в переважній більшості європейських країн досліджуваного часу. Його популярності сприяла відмова значної частини різночинної інтелігенції від традиційних поглядів, нові стандарти інтелектуальної поведінки. Ці соціокультурні традиції були схожими як на підросійських, так і на південноукраїнських землях. Важливе значення для сприйняття інтелігенцією, особливо студентською молоддю, доктрини позитивізму мала корпоративна поведінка більшості університетських викладачів, в тому числі читання спецкурсів з соціології чи історичних курсів з соціологічним ухилом. Значну роль у сприйнятті ідей позитивізму зіграла журнальна публіцистика, що стала популяризатором праць позитивістів. Захоплення позитивізмом мало наслідком формування у багатьох його послідовників схожих соціокультурних цінностей та особистих ідеалів, на формування яких впливали, як правило, походження

(переважно різночинське), освіта, належність до наукових мікрогруп та макрогруп тощо. Стимулу молоді займатися саме суспільними науками надавала нова теорія про суспільство, для якої була характерна відмова від ідеологічної, політичної, національної чи релігійної заангажованості, пропагування ідеї суспільного прогресу, пошук історичних закономірностей. Зокрема, поширення ідей позитивізму сприяло зниженню впливу релігії та церкви на життя інтелегенції, а також вступало у суперечність з національними міфами та крайнощами національної ідеї. Новим завданням гуманітарних наук (у тому числі української (як і польської) історіографії) другої половини XIX – початку XX століть стало вироблення нової концепції відродження українського (і відповідно польського) народу без створення окремої національної держави. У рамках позитивістської моделі історіописання іншим завданням суспільної думки, в тому числі історичної науки, стало обґрунтування реформування суспільства та пошуки нових форм суспільної організації. Широка популярність нової доктрини свідчила про наявність схожих суспільно-політичних явищ як на підросійських, так і на південно-західних українських землях.

2.3. Еволюція поглядів істориків під впливом нових напрямів суспільної думки (90-ті рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.)

На рубежі XIX – XX ст. позитивізм продовжував бути популярним не лише серед науковців, а й серед ширших освічених кіл суспільства.

Про збереження позитивної видавничої динаміки публікацій з проблем позитивізму свідчило зростання кількості публікацій російських, українських та польських авторів, зокрема, значного числа перекладів, оглядів, рецензій, поява збірок статей за редакцією М. М. Ковалевського «Новые идеи в социологии» тощо. Соціологи намагалися створити власний фаховий журнал подібно до «Revue International de Sociologie» Р. Вормса, «L'Année Sociologique» («Соціологічного щорічника») Е. Дюркгейма та інших європейських соціологічних часописів. Так, С. І. Гальперін видав у Катеринославі два спеціальні щорічники з оглядом соціологічної літератури за 1901 та 1902 рр. [324, 326].

З переходом від етапу «першого» позитивізму до етапу «критичного» позитивізму в 1890-х роках частково змінюється методологія та методика історичних досліджень. Таку тенденцію демонстрували ґрунтовні теоретичні праці М. І. Карєєва, П. Барта, Е. Бернгейма, Г. Зібеля, Г. Зіммеля, Е. Фрімана, П. Лакомба, К. Лампрехта, Г. Моно, Ш.-В. Ланглуа та Ш. Сеньобоса, пізніше Е. Дюркгейма. Про важливість цих теоретичних робіт свідчила, зокрема, їх швидка публікація в інших європейських країнах з відповідними перекладами національними мовами.

Використання соціологічної теорії в історичних науках вважалося обов'язковим і після зміни класичної позитивістської моделі її модернізованою версією в 1890-х роках. «Може бути і багато гріхів значиться за позитивізмом семидесятих років, – визнавав Є. В. Тарле в 1914 р., – проте розумові навички – і саме історикам, які хоч би зовсім і не сприйняли цілком цей світогляд, а лише які зазнали в тій чи іншій мірі його вплив, – він давав добрі» [873, с. 61].

Прихильники позитивізму все частіше концентрували свою увагу на окремих його положеннях: критикували одні ідеї та захищали інші. З 1890-х років історіографічна практика змушувала учених дещо по-новому трактувати канони класичного позитивізму. Науковці поступово відмовлялися від характерного для «раннього» позитивізму природничого детермінізму історичних явищ. Так, у лекціях з джерелознавства в Новоросійському університеті І. А. Линниченко підкреслював «наукову недостатність» спроб О. Конта та Г. Спенсера зробити історичну науку подібною до природознавства [56, арк. 14].

Видані на рубежі XIX – XX ст. різними європейськими мовами праці Р. Авенаріуса «Людське розуміння про світ», Е. Маха «Аналіз відчуттів та відношення фізичного до психічного», «Пізнання та омана» та інших представників емпіріокритицизму широко цитувалися в наукових працях.

На початку XX ст. В. В. Лесевич називав емпіріокритицизм єдиною науковою точкою зору [655]. В своїх пізніх працях під впливом А. Ріля та Р. Авенаріуса він зосередив увагу на відносності пізнання та умовності епістемологічних понять. Виходячи з позицій «другого» позитивізму, В. В. Лесевич піддав критиці свого колишнього ідола – О. Конта: «у системі Конта не існує критичного дослідження

умов пізнання, ... у ній немає й критики понять, а тому не з'ясовано: чи відповідають поняттям реальні об'єкти, чи ні; якщо відповідають, то яким чином – посередньо чи безпосередньо, і, нарешті, чи відповідають всім поняттям або лише деяким» [649, с. 193–194]. На початку ХХ ст. В. В. Лесевич високо оцінював вчення Р. Авенаріуса, навіть у порівнянні з О. Контом [651, т. 2, с. 361]: «Емпіріокритицизм повинен вважатись одним з найвеличніших і блискучих надбань тільки що минулого століття» [651, т. 2, с. 660].

Неокантіанці критикували теорію емпіріокритицизму, але вважали її положення важливими для розвитку окремих галузей знань. Є. М. Щепкін, наприклад, наголошував у лекціях, що він не підтримує, але вимушений рахуватися з ідеями Е. Маха, Р. Авенаріуса, а також з працями засновника прагматизму Ч. С. Пірса [970, с. 24–25].

Окрім теорії емпіріокритицизму, серед істориків України кінця ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. набули популярності ідеї Е. Дюркгейма. Французький соціолог не підтримував підходи Г. Ріккерта та В. Віндельбанда щодо «індивідуалізуючої історії». Історичний процес, за оцінкою Е. Дюркгейма, обумовлений багатьма факторами і не зводиться до дій окремих видатних осіб. Він вважав, що різні суспільні явища («соціальні факти») мають примусову владу над особистостями, а не навпаки [459, с. 16]. Тому, на противагу Г. Ріккерту, Е. Дюркгейм убачав причини соціального факту в серії попередніх, а не в стані індивідуальної свідомості певного видатного історичного діяча [459, с. 97–98]. Французький учений наголошував на різниці вивчення соціальних фактів істориками та соціологами. Водночас він вважав неминучим майбутнє зближення завдань двох наук: «соціолог може розпочати свої порівняння та індукції лише тоді, коли він, подібно історику, ґрунтовно оволодіє тими окремими фактами, на які вони спираються. З іншого боку конкретна реальність, яку особливо уважно вивчає історик, може отримати зовсім нове висвітлення від результатів соціологічних індукцій» [463, с. 243 прим.]. Більш того – соціологія, на його думку, представляє «у значній мірі як би історію, що розглядається відомим способом» [463, с. 243 прим.]. Суспільство на певному етапі

розвитку Е. Дюркгейм називав «цивілізацією». Це поняття він трактував як сукупність соціальних явищ: політики, релігії, права, економіки, моралі [420, с. 7].

Ідеї Е. Дюркгейма не завжди викликали одностайну підтримку. М. М. Ковалевський підтримав тих англійських науковців, які вважають, що «з т. зору ортодоксального позитивізму, та і не одного лише ортодоксального, пропозиція Дюркгейма розірвати звязок соціології з філософією очевидно не витримує критики», оскільки неможливі точні наукові спостереження без керівної теорії [559, с. 38].

На розвиток історичної науки досліджуваного періоду впливали також культурологічні та економічні теорії. Зокрема, жвава дискусія в німецькій історіографії навколо ідей К. Лампрехта [1620] та її відгомін в інших історіографіях, в тому числі й у польській історичній науці в 1894 – 1908 роках [1821], свідчили про перехід від класичної позитивістської моделі історіописання до її модернізованого варіанту. Є. Матерницький характеризував рецепцію концепції К. Лампрехта в польській історіографії наступним чином: «Думки були різні, не завжди позитивні, часом просто негативні, проте Лампрехт цікавив усіх; одних захоплював, інших дратував, але ніхто не проходив байдуже мимо його праць та ідей. Лампрехт, очевидно, не досяг тієї популярності, як свого часу Бокль, проте відіграв, мабуть, більшу роль у дискусії про сучасну сутність польської історіографії, ніж англійський історіософ» [1821, с. 123]. З висловленою Б. Дембінським оцінкою поглядів Г. Т. Бокля та К. Лампрехта як апріорних та односторонніх відкрито не погодилися інші учасники III з'їзду польських істориків у Кракові (1900 р.) [1820].

У результаті наукових дискусій кінця XIX ст. історики здебільшого відмовляються від жорсткого детермінізму та натуралістичного редукціонізму в поясненні суспільних явищ, у першу чергу від вивчення історичного процесу за допомогою методів природознавства. Більшість молодих вчених почали протиставляти історичне знання природничому, вимагати оцінки історичних фактів, що уникали робити історики періоду класичного позитивізму. Проте позитивістський варіант історіописання 60-х – 90-х років XIX ст. у дещо зміненому варіанті продовжував домінувати в історіографії на межі XIX – XX століть. З 90-х років XIX ст. вивчення історичного

процесу Е. Махом [700, с. 13, 19, 23 та ін.] та іншими ученими все частіше відбувалося шляхом нелінійного розгляду історії суспільства та окремих його структур.

У межах філософської проблематики позитивісти в основному обговорювали питання онтології, а не теорію пізнання в кантіансько-юмівському трактуванні. Онтологічна тематика, як відомо, в період домінування ідей позитивізму займала більшість проблемного поля теоретичних розділів суспільних, особливо історичної, наук. Епістемологічні, а тим більш аксіологічні категорії спочатку мало цікавили позитивістів. У позитивістській історіографії вони були підпорядковані онтологічним, завжди перебуваючи на другому місці в порівнянні з останніми. Характерне твердження С. Бжровського: «Теорія пізнання може бути пізнана єдино як частина загальної теорії людської діяльності і в зв'язку з нею» [998, с. 163]. Такий підхід приводив до деякої обмеженості пізнавальних можливостей позитивістської концептуальної моделі.

Рецепція позитивізму науковцями українських земель не зводилася до усталеного набору тверджень. Викликає подив наступне, вкрай спрощене, твердження К. В. Кислюка: «Власне, позитивізм зводився в методологічному аспекті до простої ідеї „класифікувати всі історичні факти, встановлені аналізом документів і шляхом умовиводів”, аби отримати ясне уявлення про закономірності структури певного суспільства, основні етапи його розвитку й чинники, які впливали на його розвиток» [1371, с. 53]. Рецепція позитивізму мала свої особливості у різні проміжки часу. Так, на рубежі XIX – XX ст. у суспільній думці спостерігалось переосмислення ставлення до позитивізму: від захоплення до критики одних і тих же позитивістських ідей. Ідеї А. Сен-Сімона, Ф. Лассаля, П. Ж. Прудона, П. Л. Лаврова, К. Маркса, І. Канта, об'єднуючись з позитивістською концепцією, часто утворювали дуже своєрідний світоглядний симбіоз. Тому в текстах частини істориків співіснували (інколи суперечачи одна одній) елементи різних філософських систем: усталеної позитивістської традиції, історичного матеріалізму, неоромантизму тощо.

Неокантіанство, що з'явилося у 1870-х роках у Німеччині, поступово поширилося в суспільній думці й інших європейських країн, в тому числі й на українських землях. Звертає на себе увагу той факт, що дві статті І. Канта були внесені

укладачами (серед них М. М. Ковалевський) до збірки «Родоначальники позитивизма» [504–505], тобто укладачі вважали кантіанство предтечею позитивізму. Поряд з працями І. Канта роботи його послідовників [див. бібліографічний покажчик: 1354], зокрема твори засновників Баденської школи неокантіанства Г. Ріккерт та В. Віндельбанда, в оригіналі та в перекладах були відомі і на теренах України.

У підросійській Україні неокантіанство було представлено невеликою кількістю науковців. Наукову спадщину І. Канта вивчали в основному філософи, а не історики, в тому числі й тому, що в його працях порівняно з роботами фундаторів позитивізму міститься менше рефлексій щодо теорії історичного процесу. Погляди І. Канта, як стверджує Н. В. Осіння, розділяли викладачі Київської духовної академії (І. М. Скворцов, П. С. Авсенєв, П. І. Линицький, Д. І. Богдашевський, П. П. Кудрявцев) та Київського університету (О. М. Гіляров, О. О. Козлов, Г. І. Челпанов) [1551, с. 130]. Науковці нерідко змінювали свої погляди з позитивістських на неокантіанські, і це було більш характерно теж для філософів, ніж для істориків. Так, довгий час послідовним позитивістом, послідовником ідей О. Конта, Г. Спенсера та Е. Дюрінга був філософ М. Я. Грот. Проте у другій половині 1880-х років у його працях з'явилися неокантіанські ідеї [733, с. 100].

Серед істориків рідко зустрічалася радикальна зміна поглядів з позитивістських на неокантіанські. Як правило, історики-позитивісти лише частково сприймали неокантіанство. Це пов'язано у першу чергу з тим, що вони зі своїм раціонально-природничим світоглядом не приймали характерне для неокантіанства ірраціональне пояснення історичних подій. Найяскравішими постатями серед істориків України 1890-х –1920-х років, що більш-менш чітко дотримувалися неокантіанської моделі історіописання, були професори Київського (М. М. Бубнов), Харківського (В. І. Веретенников) та Новоросійського (Є. М. Щепкін) університетів.

Під впливом неокантіанських ідей відбулася певна еволюція трактування об'єкта, предмета, принципів та методів історичного дослідження. Зокрема, Г. Ріккерт називав історичну науку «індивідуалізуючою наукою про культуру», а про історичні об'єкти писав, що вони «або самі є явищами культури, або

перебувають в якомусь відношенні до культурних цінностей» [810, с. 74]. Головне завдання нового напрямку суспільствознавства він бачив у боротьбі проти «природничо-наукового світогляду» в історії [808, с. 13]. Такий підхід був підтриманий правознавцем Б. О. Кістяківським, який називав головною помилкою О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса перенесення «у суспільні науки головного методологічного принципу природознавства, тобто причинного пояснення явищ» та використання понять природничих наук [528, с. 33].

Міркування Г. Ріккєрта щодо протиставлення природничих та гуманітарних наук [809, с. 147–151] та його твердження про історію як науку про дух [810, с. 15] знаходили більшу підтримку у філософів, ніж у істориків. Серед останніх неокантіанську класифікацію наук беззастережно підтримував Є. М. Щепкін [970, с. 1].

Прибічники неокантіанства поширювали свої світоглядні ідеї і в науково-педагогічній практиці. Так, у лекціях з російської історії початку ХХ ст. М. І. Лілеєв пояснював студентам Ніжинського історико-філологічного інституту застарілість спроб перших позитивістів щодо використання виключно природознавчої методології та методики до суспільних наук. Окрім того, розглянувши праці В. Віндельбанда, Г. Ріккєрта, А. Ксенополя, він підтримав неокантіанський поділ наук на дві групи – номотетичні та ідеографічні [142, арк. 13–22].

Наприкінці ХІХ ст. спостерігався відхід позитивістів від біологічного редукціонізму. Для модернізованої позитивістської моделі історіописання характерне різке зменшення ролі ідей натуралізму і органіцизму та посилена увага до проблем наукового пізнання.

У кінці ХІХ ст. в Російській імперії критика позитивізму та інших т. зв. «матеріалістичних» течій увійшла в активну фазу. Головним недоліком позитивізму Г. І. Челпанов вважав саме недостатню розробленість теорії пізнання, підкреслюючи при цьому, що якби наука «відкидала все, що Конт визнавав метафізичним, то вона безумовно зупинилася би в своєму розвитку» [964, с. 249–250].

Неокантіанці, порівняно з позитивістами, демонстрували принципово інший підхід до історичних фактів. Вони вважали їх одиничними, самостійними, непов'язаними між собою явищами. Неповторюваність суспільних явищ, на думку

Г. Ріккєрта, свідчить про принципову неможливість наукового вивчення історичних фактів, що не мають законів [808, с. 131–132].

Одним із основних завдань суспільних наук неокантіанство вважало дослідження колективної психіки, свідомості та підсвідомості окремих осіб. Так, професор В. І. Веретенников важливим завданням історичних досліджень називав реконструювання психічних процесів історичної обстановки шляхом сумісного вивчення норм психічної діяльності людини та історичних фактів [310, с. 161–162]. Інший неокантіанець Є. М. Щєпкін відзначав, що критичний метод Л. фон Ранке, широко застосований у німецькій історіографії, «повністю заснований на психічному досвіді та психологічних узагальненнях» [969, с. 301 прим.].

Головні представники неокантіанської парадигми (серед них Є. М. Щєпкін) часом демонстрували не лише критичне, а інколи й зневажливе ставлення до позитивістської теорії, вважаючи її догматичною доктриною [971, с. 1]. Хоча неокантіанці посилалися на класиків позитивізму та підтримували розроблені позитивістами дослідницькі методи. Так, у лекціях з методології, які читав Є. М. Щєпкін на Вищих жіночих курсах в Одесі в 1904 р., було найбільше посилань на праці Г. Спенсера та Дж. Ст. Мілля [970]. Є. М. Щєпкін високо оцінював індуктивний підхід позитивістів до суспільних явищ [970, с. 19–21], а також широке застосування ними статистичного методу: «Життя в наш час з математично приблизною точністю може [бути] вивчено шляхом статистики» [970, с. 5].

Більш того – неокантіанці (на відміну від позитивістів) менш агресивно, як правило, сприймали інші теорії пізнання. «Кожна теорія пізнання, – стверджував Є. М. Щєпкін, – залишається такою теорією, тобто знанням гіпотетичним, умовним, що не має абсолютної достовірності, тому нам доведеться стати стосовно теорії пізнання на точку зору плюралізму, множинності конкуруючих теорій» [970, с. 33].

Деякі позитивісти розділяли окремі ідеї неокантіанства. Однією з причин прийняття неокантіанських ідей стало усвідомлення частиною науковців невідповідності між позитивістською методологією (насамперед теорією пізнання) та новим рівнем розвитку історіографії, що обумовлював нові підходи до пояснення

історичних фактів. Цим пояснюється і зниження критичного модусу позитивістських праць, присвячених аналізу новітніх теорій.

Частина науковців сприймала новітні ідеї як новий ідеал науковості. Розповсюдження ідей неокантіанства в історичній науці призвело до посилення релятивізму та суб'єктивності в дослідженнях, часткової відмови від основних засад позитивістського історіописання. Найбільш яскравий прояв це знайшло в європейській історіографії 1920-х – 1930-х років (О. Шпенглер та інші).

Деякі позитивісти, що проживали на українських теренах, високо оцінюючи неокантіанство, намагалися синтезувати засади позитивізму та ідеалізму. Так, на думку В. В. Лесевича, новий напрям не був, на відміну від позитивізму, гносеологічно обмеженим [646, с. 28, 30]. О. Конт, за його оцінкою, у вступі до «Курсу позитивної філософії» неодноразово використовував поняття І. Канта «річ у собі» та повторив його твердження про відносний характер знань, причинність та закономірність історичних явищ [656, с. 293].

Цю точку зору розділяв М. М. Ковалевський, який наголошував, що О. Конт сам визнавав вплив ідей І. Канта на свою творчість. М. М. Ковалевський наводив визнання самого О. Конта в листі 1824 р., опублікованим Е. Літтре: «Я завжди дивився на Канта не лише як на вельми сильний розум, як на метафізика, що наближається до позитивної філософії» [567, с. 300; 575, т. 1, с. 142].

Під впливом неокантіанських та спенсерівських ідей М. М. Ковалевський розширив сформульоване О. Контом визначення суспільства: «тривалий союз людей, що займає певний простір та полягає в психічній, принаймні, взаємодії між собою та які підпорядковуються загальному та примусовому керівництву» [562, с. 175–176]. Водночас вчений підкреслював свою непричетність до психологічного напрямку в науці, але визнавав необхідність використання даних колективної психології в соціологічних дослідженнях [575, т. 1, с. 25].

Інший представник «Російсько-української» історичної школи Д. М. Петрушевський також високо оцінював вплив неокантіанських ідей на розвиток теорії історичного процесу. Він вважав, що нові праці німецьких учених з теорії історичного пізнання [очевидно, насамперед Г. Ріккерта та М. Вебера – О. Б.]

допоможуть позбавитися «наївного догматизму, який так гальмує історичний аналіз» [777, с. 80].

Тим часом частині позитивістів була ближчою позиція Г. Спенсера, який називав твердження І. Канта псевдоідеями [858, т. 5, вип. 7, с. 53]. П. М. Ардашев, наприклад, вважав шкідливим зведення історичної еволюції до індивідуальних фактів («окремих вчинків певних осіб») і наголошував на колективному характері історичного процесу [229, с. 8].

Неокантіанство, за оцінкою А. Хочфелдової, мало схожі умови та характер поширення в польській суспільній думці [1786]. «Постпозитивістська рефлексія, – на переконання Є. Матерницького, – тоді проходила передусім під знаком заперечення та скептицизму щодо того, що стверджував чи приписував позитивізм історії. Схвалювалися лише досягнення епохи позитивізму в техніці досліджень. Натомість було підірвано міф про об'єктивність історичної науки, заперечено цінність індукційного нагромадження фактів, розкритиковано упадок історичної думки... відгородження науки від життя,... також часто скептично висловлено на тему існування історичних законів і можливості їх відкриття за допомогою історика» [1821, s. 121]. Загальними тенденціями європейської історіографії кінця ХІХ – початку ХХ століть польський професор назвав: «охоплення науковими дослідженнями всіх сторін історичного процесу»; «тісне об'єднання історії з іншими науками, насамперед з соціологією, психологією, антропологією, економією і географією»; «підпорядкування монографічних досліджень і досліджень, що стосуються окремих проблем, синтезу» [1821, s. 122].

На початку ХХ ст. молоде покоління польських науковців розкритикувало позитивістські принципи історичного пізнання, підкреслюючи невідповідність історичної моделі наукового пізнання природознавчій. Так, проти збереження природничо-національних дослідницьких принципів в історичній науці виступав В. Козловський [1054–1055]. У передмові до однієї зі своїх книг початку ХХ ст. він зазначав: «Природознавчий догматизм, який безумовно панував протягом чверті століття серед природознавців та освіченого кола, зараз уступає місце також некритичному, як і його попереднику, скептицизмові. Атаки на знання..., суперечки

та непослідовності стали зараз модою серед учених, подібно тому як тридцять років була такою ж тактика у богословському таборі» [1055, s. 5].

У вступній лекції з соціології у Львівському університеті В. Пілат наголошував, що «перші соціологічні школи зверталися ще до раціоналізму, ...навіть матеріалізму»; між тим новітня соціологія звертається до І. Канта, оскільки «в ньому знаходить теоретично-пізнавальні підстави для своїх досліджень» [1094, s. 3].

У Східній Галичині в результаті наукових дискусій початку ХХ ст. частина дослідників також визнала відмінність методів в історичній науці та природознавстві (наприклад, К. Трильовський [482] та В. Панейко [749]). Природничий підхід до історичних законів піддав критиці і професор Львівського університету Ш. Ашкеназі [987, s. 304].

Отже, вплив неокантіанства на позитивістську історіографію втілювався в нечисленних спробах ірраціонального пояснення історичних фактів. Важливим результатом часткового сприйняття неокантіанства істориками-позитивістами, як зазначає А. Я. Гуревич, стало розуміння інструментальної ролі історичних понять, здобуття історичною наукою статусу самостійної, незалежної від природознавства галузі знань [1262, с. 111]. Ідеї неокантіанства відобразилися також у дослідженнях психології мас та окремих особистостей.

Серед істориків на українських теренах ідеї І. Канта та неокантіанців були менш популярні в порівнянні із соціологічними. Сприйняттю цієї концепції заважали натуралістичний та раціоналістичний характер позитивістського світогляду, а також неприязнь позитивістів до ідеалістичної метафізики. Вплив неокантіанства на позитивістську історіографію на рубежі століть виявлявся також у нових підходах до гносеологічних та аксіологічних проблем. Проте, якщо в перші два десятиліття ХХ ст. інтерес до проблем епістемології та аксіології значно зріс, то в 1920-х роках – час активного запровадження ідеології марксизму в радянському варіанті – він майже зник через обмеження застосування принципів позитивізму та неокантіанства в наукових дослідженнях.

На межі ХІХ – ХХ ст., крім поширення неокантіанства, в польській та частково в інших історіографіях відбулася реанімація ідей романтизму. Польські

неоромантики (в тому числі львівські) розкритикували основні концепції польського минулого: «песимістичну» краківських істориків та «оптимістичну» Варшавської школи позитивістів (див. детальніше статті Л. О. Зашкільняка [1313] та О. В. Рудої [1625, с. 260]. Неоромантична польська історіографія, як підкреслюють Л. О. Зашкільняк та Є. Матерницький, ідеалізувала та модернізувала минуле на догоду тогочасним політичним завданням [1315, с. 232; 1818, с. 37–41 та ін.]. В іншій праці Л. О. Зашкільняк повторює, що неоромантична історіографія «під тиском політики та ідеології абсолютизувала своєрідні риси історичного розвитку кожної нації, протиставляла її іншим» [1307, с. 19]. Поширення польського неоромантизму призвело до актуалізації етногенеалогічних міфів з метою обґрунтування територіальних та державницьких претензій поляків.

Відновлену романтизацію національної історії молодією генерацією польських істориків піддав критиці М. С. Грушевський [396, с. 16–17]. Він закликав активно використовувати загальноновизнані дослідницькі методи, оскільки тоді «весь історична романтичність розвіється як мрія» [395, с. 15]. Такий же підхід продемонстрував його учень М. М. Кордуба, який розкритикував румунського історика Н. Йоргу за ідеалізацію національної історії [601].

У польській історичній науці неоромантизм мав більше розповсюдження у порівнянні з українською історіографією. Неоромантичну візію історії серед відомих українських науковців відстоювали В. К. Липинський та Д. І. Яворницький.

Подібно до романтизму першої половини XIX ст. неоромантизм рубіжу XIX – XX ст. приводив до часткової міфологізації історії. Типовими в цьому плані є ідеї В. К. Липинського, в творчості якого поєднувалися богословські й неоромантичні наукові традиції з позитивізмом. Зокрема, він розглядав цивілізаційний розвиток з богословських позицій. «Вся людська цивілізація і вся людська культура, – писав історик, – зародилась і розвивалась по лінії боротьби зі злом, по лінії боротьби з первородним гріхом людства – його лінивством та інертністю – по лінії найбільшого опору» [667, с. 197].

Релігійність істориків посилювала неоромантичні настрої. В. К. Липинський вважав, що розвиток людини відбувається в бік «більшого наближення до Бога»

[667, с. 197]. «Самими ж людьми, – стверджував він, – карає вічний Бог-Творець людей за гріх проти закону творчості і праці» [667, с. 207]. Часті посилення на Бога в текстах його праць свідчать, що В. К. Липинський не був послідовним позитивістом.

Окрім В. К. Липинського, серед українських істориків кінця XIX – 30-х рр. XX ст., що дотримувалися неоромантичної моделі історіописання, найбільш відомим був Д. І. Яворницький. Історики-позитивісти В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, О. М. Лазаревський як публічно, так і в приватному листуванні критикували праці Д. І. Яворницького. Прихильники документального викладу історичних подій не могли високо оцінювати «написані хоч і художньою мовою, але з численними помилками й непевними оцінками студії свого колеги» [1164, с. 67].

Отже, неоромантичне пояснення предмета, об'єкта, принципів та методів історичного дослідження значно відрізнялося від позитивістського. Неоромантизм підкреслював неповторність духовно-культурних явищ. У розумінні неоромантиків кожен народ (нація) був винятковим соціально-культурним феноменом. Окрім польської та української історичної науки, за Л. О. Зашкільняком, неоромантичні тенденції були відчутні також в угорській, румунській, російській історіографіях [1307, с. 19]. Вплив неоромантизму та неокантіанства простежується і в поодиноких спробах ірраціонального пояснення історичних фактів, використанні притаманних романтизму термінів («народний дух» та інші), наголошуванні на активній ролі колективної та індивідуальної свідомості в історії. Такі спроби не знаходили підтримки позитивістів. Посилаючись на О. Конта та Л. Гумпловича, П. М. Ардашев відстоював необхідність вивчення різних факторів історичного розвитку, що «не можуть бути зведені до індивідуальної психології» [229, с. 8].

З відновленням польської державності частина польських неоромантиків (серед них знаний львівський професор О. Бальцер) виступила з критикою своїх колишніх поглядів (див. детальніше статтю О. В. Рудої [1625, с. 261 прим. 17]). Відбулося, як зазначає Л. О. Зашкільняк, повернення польських істориків «до позитивістських засад, але на більш високому рівні» [1313, с. 41].

Поряд з неоромантизмом та неокантіанством наприкінці XIX – на початку XX ст. поширювалися ідеї релігійної філософії. Особливої популярності вона набула

в Російській імперії, зокрема і в підросійській Україні. Певна популярність російської релігійної думки на зламі XIX – XX ст. була обумовлена, зокрема, зневірою частини інтелігенції в просвітницьких ідеалах, посиленням релігійних та містичних настроїв у суспільстві. Релігійні мислителі завжди критично оцінювали ідеї позитивізму. Так, наприклад, різкий протест у релігійних мислителів (наприклад, у П. І. Линицького [662, с. 57–58, 207]) викликало оголошення О. Контом соціології світською релігією. Російський релігійний філософ С. М. Булгаков, який у 1901–1906 та 1918–1922 рр. проживав в Україні, називав релігію визначальною силою духовного життя [296, с. 5]. Науковець був переконаний в наявності релігійної віри в усіх людей: «як у релігійно-наївного, так і в того, що свідомо заперечує будь-яку певну форму релігійності» [296, с. 5].

Типовим прикладом критичної реакції на російську богословську літературу є стаття М. М. Бережкова. Ніжинський науковець довів помилковість, поверховість та надуманість багатьох тверджень В. С. Соловйова. Наводячи відомі історичні факти з історії Новгородської землі кінця IX ст., ніжинський історик підкреслював, що «у покликанні варязьких князів у IX-му столітті не можна бачити якогось особливого подвигу руського народу, а тим більше „самозречення та безстрашного патріотизму”» [255, с. 4]. Науковець пояснював, що з боку новгородських словен було вигідніше та дешевше запросити варягів, ніж місцевих князів [255, с. 4]. М. М. Бережков різко розкритикував російського філософа за його нетерпимість до католицизму [255, с. 5–6]. Він вважав некоректною критику В. С. Соловйовим діяльності Петра I з позицій збереження старих порядків та примусового запозичення цивілізації та освіченості із Західної Європи. М. М. Бережков прокоментував слова В. С. Соловйова «прийшлося шукати чужої цивілізації та освіти за відсутністю своїх» [255, с. 9] наступним чином: цивілізація та освіченість на Русі існували ще до початку XVIII ст. Оцінку цивілізаційного впливу Західної Європи М. М. Бережков звів до прагматичного рівня: «скуповували вироби європейської промисловості та платили за навчання європейській науці, що вводилася у вигляді корисного ремесла» [255, с. 9]. При цьому він вказував, що «запозичення цивілізації відбувалося без національного самозречення щодо

народної виключності, реформа Петра була звичайно подвигом з його боку та всього народу, але подвигом потрібним та корисним: це була економічна операція, витрата великої праці в цілях майбутнього» [255, с. 9].

На думку І. П. Печеранського, «релігійне відродження» було реакцією на поширення позитивізму та матеріалізму в Росії й Україні, ліберально-реформаторською формою *«духовно-академічного філософування, на противагу синодально-догматичному та світсько-публіцистичному* [курсив авт. – О. Б.]» [1563, с. 480]. І. П. Печеранський серед інших відзначив такі риси академічної філософії: критика ідей матеріалізму, атеїзму, позитивізму, відмова від деяких релігійних догм, використання досягнень природознавства, психології та історичної науки, відмінний від ортодоксів-богословів категоріальний апарат, в гносеології дотримування ідей німецького ідеалізму XVIII – XIX ст., віддаленість «академістів» від богослов'я [1563, с. 481–482].

Яскравим представником київської академічної філософії другої половини XIX – початку XX століть був В. З. Завітневич. Він критикував істориків за типовий для позитивістського історіописання природно-історичний, антрополого-географічний та соціальний підхід до вивчення націй [478, с. 25]. В. З. Завітневич вважав обмеженим трактування терміну «нація» лише з використанням соціологічних критеріїв [478, с. 27].

Під впливом емпіріокритицизму на початку XX ст. серед членів РСДРП (С. М. Булгаков, А. В. Луначарський, О. О Богданов (Малиновський) поширюються ідеї т. зв. «богошукацтва» – пошуку елементів християнства в соціалізмі. Для С. М. Булгакова це закінчилося ідеологічним та організаційним розривом з соціал-демократичним рухом. На київський період життя С. М. Булгакова (1901 – 1906 роки) припадає його перехід від марксизму до особливої релігійної філософії. Він ознаменувався принципово новими за світоглядними засадами науковими працями та публічними лекціями, заснуванням першої в Києві релігійно-філософської газети «Народ» (за 1906 р. вийшло 8 номерів), активною участю в створенні (Москва, 1905 р.) та роботі Релігійно-філософського товариства пам'яті Володимира Соловйова [1726, с. 24].

Фундатори і послідовники позитивізму та марксизму розглядали суспільство як цілісну систему (а прихильники еволюціоністського позитивізму ще й як соціальний організм). Повторюваність усталених соціально-економічних явищ доводила, на думку марксистів, існування історичних законів (на думку позитивістів, закономірностей чи сталих тенденцій) (див. відповідний розділ). Тому частина позитивістів досить високо оцінювала учення К. Маркса, зокрема, за формулювання законів суспільного розвитку та ґрунтовне дослідження соціально-економічних явищ.

Наприкінці ХІХ ст. в суспільній думці часом виникала плутанина щодо течій матеріалізму та ідеалізму. Так, до послідовників економічного чи історичного матеріалізму Є.-В. Де-Роберті відніс і Г. Спенсера, і Е. Дюркгейма, і М. М. Ковалевського [414, с. 35–36 прим.].

Подібні підходи були притаманні й історичній думці в Україні. Характерне для суспільствознавства досліджуваного часу розуміння матеріалістичних теорій продемонстрував М. Ф. Владимирський-Буданов, який пов'язав історичний матеріалізм з теорією Ч. Дарвіна, а економічний – з ученням К. Маркса [134, арк. 1]. І. В. Лучицький відносив до представників історичного матеріалізму К. Маркса, Дж. С. Роджерса, К. Лампрехта, Г. Шмоллера, Дж. Конрада та інших європейських науковців [689, с. 172]. Д. М. Петрушевський пов'язував матеріалістичне розуміння історії не лише з вченням К. Маркса, а з «загальним піднесенням наукової свідомості на заході Європи» [771, с. 308].

Ідеї марксизму були відомі громадськості та науковцям Росії та Австро-Угорщини через російськомовні (хрестоматійний приклад – перший дозволений цензурою та надрукований у 1872 році переклад першого тому «Капіталу» К. Маркса – російськомовний), україномовні та польськомовні переклади робіт К. Маркса, Ф. Енгельса, праці представників «легального» марксизму й інших течій соціал-демократичного руху. Показове визнання київського економіста М. І. Туган-Барановського щодо захоплення різночинною інтелігенцією марксизмом: «Різночинець...ставав соціалістом без будь-якої внутрішньої боротьби з самим собою» [902, с. 242]. На початку ХХ ст. С. М. Булгаков називав марксизм «ясним до прозорості», крайнім виразом позитивістської соціології, «її відвертим та останнім

словом» [298, с. VIII]. Він вважав, що «марксизм прийшов не зруйнувати, а виконати заповіді того догматичного позитивізму, якому служила, проте не зберігла вірності до кінця суб'єктивна соціологія» [298, с. 320]. Тому, на переконання С. М. Булгакова, марксистки легко отримали перемогу над т. зв. суб'єктивною школою в російській соціології [298, с. VIII–IX].

Прямий вплив марксизму в формі безпосереднього запозичення окремих положень історичного матеріалізму простежувався у творчості небагатьох науковців (серед них, насамперед, М. В. Довнар-Запольський, М. П. Драгоманов, М. І. Зібер, Б. Лімановський, М. І. Туган-Барановський, І. Я. Франко). У різній мірі в окремі періоди свого життя та творчості з ідеями марксизму захоплювалися й інші науковці України (серед них М. М. Ковалевський, Є. В. Тарле). Добре знайомі з марксизмом М. І. Зібер [486; 1304], М. М. Ковалевський [572, с. 287–297] та В. В. Новодворський [734] захищали його економічні ідеї, але критикували політичні гасла, висловлені в цьому вченні. Визнання М. М. Ковалевським та деякими іншими позитивістами ряду положень марксизму не означало прийняття ними всієї доктрини К. Маркса, особливо його теорії соціалістичної революції та диктатури пролетаріату. В. В. Новодворський піддавав критиці інших дослідників за перекручення ідей марксизму. Він наголошував, що економічний матеріалізм не заперечує впливу ідеальних факторів навіть на економіку, а лише вважає ці фактори другорядними [735, с. 8]. М. М. Ковалевському також не подобалися деякі методологічні підходи марксизму. У листі від 15 жовтня 1875 р. він оцінював «Капітал» К. Маркса як «відхилення» від «позитивного методу» [980, с. 137 прим.]. На переконання М. М. Ковалевського, положення марксизму написані «на піску», бо «Маркс був і залишається гегельянцем» [980, с. 137 прим.].

Більшість дослідників творчості І. В. Лучицького підкреслюють неприйняття ним ідей марксизму (через відсутність, напевно, відповідних вказівок у його працях). Проте його учень Є. В. Тарле ще в 1914 р. стверджував інше: «Рух в історичній науці, пов'язаний в Англії з іменем Роджерса, в Німеччині з іменами Маркса та Шмоллера, що призвів до великого пожвавлення інтересу до економічної історії, знайшов в І. В. переконаного прихильника та послідовника» [876, с. 55]. Це

протиріччя можна пояснити тим, що І. В. Лучицький як людина широкої наукової ерудиції знайомився з величезною кількістю новітньої наукової літератури, в тому числі з творами К. Маркса, Ф. Енгельса та їх послідовників, рецензіями та відгуками на них, дискусійними матеріалами щодо марксизму тощо. Часткова рецепція положень матеріалістичного розуміння історії відбувалася і шляхом обговорення та критики їх положень. Тож І. В. Лучицького як одного з головних представників «соціально-економічного напрямку» не могли не зацікавити політекономічні ідеї К. Маркса. Можливо, маючи на увазі і свого наукового керівника І. В. Лучицького, Є. В. Тарле писав у 1908 році: «Марксистські ідеї впливали і продовжують впливати навіть на тих осіб, хто не підпишеться під ними. Ті історики, які не згодні з Марксом, багато часу та сил витрачають саме на вивчення економічного ладу...ці погляди впливали навіть на тих, хто заперечує ... вихідні пункти філософського вчення Маркса» [874, с. 149]. Більш того, Є. В. Тарле називав новітню соціологію «похідною Маркса та Конта» [874, с. 151].

Характеризуючи марксизм як «сурогат суспільної науки» [777, с. 80], Д. М. Петрушевський водночас визнавав, що «без сумніву історичний матеріалізм у порівнянні з історичним ідеалізмом є значним кроком уперед» [777, с. 79]. Свою оцінку він пояснював тим, що, на відміну від ідеалізму, «історичний матеріалізм відштовхується від вивчення цілком реальних фактів господарчого та соціального життя даного суспільства і таким чином висуває на перший план такі сторони історичного процесу, які до сього часу не привертали до себе належної уваги істориків, а між тим надзвичайно важливі для зрозуміння самої суті історичного процесу» [774, с. 11; те ж: 773, с. 88].

Для суспільних наук досліджуваного часу був характерним непрямий вплив історичного матеріалізму, а саме обговорення позитивістами дискусійних положень марксизму.

В. Б. Антонович, як згадував В. М. Щербаківський, вважав А. Сміта кращим політекономом, ніж К. Маркса. Останній, за оцінкою В. Б. Антоновича, був більше публіцистом, ніж ученим [86, к. 9; опубл. 973, с. 207]. Київський професор називав марксизм «догматичним вченням», «фікцією», підкреслюючи при цьому соціальний

запит на таку теорію: «чим примітивніше маса, тим абсурдніше, але непохитніше вона приймає фікцію і її догми» [86, к. 9; опубл. 973, с. 208]. У розмовах з молоддю В. Б. Антонович відносив час соціалістичного суспільства до далекого майбутнього: «Се діло „отдалённого” будущего. Се идеал, до якого простують люде, а не програма „ближайшего” часу» [114, арк. 2].

Марксизм (за деякими винятками), на відміну від позитивізму, перебував до початку 1920-х років поза рамками академічної та університетської науки. Використання марксизму ідеологами революційних політичних партій лише заважало рецепції цих ідей переважною більшістю позитивістів. Протистояння між науковцями – прихильниками позитивізму та марксизму – часом набували і форми конфлікту (навіть без особистого знайомства). У листі до редактора журналу «Голос минувшего» С. П. Мельгунова від 10 жовтня 1913 р. М. В. Довнар-Запольський дивувався різкій рецензії історика-марксиста М. М. Покровського [798] на працю «История русского народного хозяйства», в якій київський професор намагався поєднати постулати позитивізму та марксизму: «Я сам очікував від п. Покровського більш вагомих заперечень і я здивований слабкістю їх та недостатнім знайомством з предметом... я здивований різкістю тону, розлюченістю...якесь зведення особистих рахунків. Мені майже не вірять, що я з п. Покровським (здається) навіть не зустрічався. „Марксизм” тут не до чого, бо антимарксиста якраз мене докоряють у надмірному марксизмі» [83, арк. 20–20 зв.].

Марксизм, за оцінкою М. І. Туган-Барановського, не «є досконалим виразом істини» [904, с. 973]. Учений був глибоко впевнений, що «плідна критика Маркса може виходити лише від його послідовників» [904, с. 973]. Теорія вартості А. Сміта та теорія додаткової вартості К. Маркса, на його переконання, потребують подальшого дослідження та «як теорії суто соціологічні мають для політичної економії переважно методологічне значення» [904, с. 984]. Останнє твердження більш характерне для позитивіста, ніж для марксиста.

Під впливом марксизму на початку ХХ ст. декілька істориків намагалися довести примат економічних законів в історичному процесі. Так, професор Київського університету М. В. Довнар-Запольський визнавав, що «розробка

економічних та фінансових питань складає одну з найважливіших сторін у вивченні історії» [423, с. V]. Зокрема, він виступив за розробку окремих економічних законів [425, с. 1]. Але при цьому вчений застерігав від перебільшення впливу виробничих відносин на історичний процес [425, с. 1]. М. В. Довнар-Запольський також високо оцінював політекономічні здобутки К. Маркса та Ф. Енгельса: «Усвідомлення ...впливу виробничих форм на історичний процес складає важливий поворот у напрямку історичної думки» [424, с. 265]. На захист «економічного матеріалізму» виступив і Д. М. Петрушевський [771, с. 311–312], який писав про «реальну базу», на якій надбудовані інші суспільні явища [772, с. 4].

Характеристика істориками-позитивістами економічного ладу була багато в чому подібною до марксистської. Частина істориків почала визнавати соціально-економічну обумовленість суспільно-політичних змін. «Політичні коливання, зміни та перевороти, – писав В. Г. Ляскоронський, – відбуваються слідом за попередніми соціально-економічними змінами в країні та перемінами в поглядах, віруваннях та ідеалах її суспільства» [691, с. V].

Водночас частина науковців початку ХХ ст. критикувала марксизм. Так, професор Харківського університету В. П. Бузескул характеризував марксизм як «грубе спотворення історії» [282, с. 475; те ж: 281, с. 461].

Київський історик П. М. Ардашев виступив проти економічного детермінізму К. Маркса та Г. В. Плеханова [103, арк. 214]. Він оцінював теорію історичного матеріалізму як апіорну, гіпотетичну та застарілу для початку ХХ ст. («повний анахронізм у науковому сенсі») [228, с. 59–60]. П. М. Ардашев вважав, що моністичний характер теорії історичного матеріалізму обумовлює наукову неспроможність марксистської теорії [228, с. 60]. На думку П. М. Ардашева, «діалектичний метод як певний зміст наукових форм логічного мислення, приправлений, так би мовити, значною дозою сп'янілого ідеалу, дав можливість засновникам марксизму, які старанно шукали в суспільних формах типових відносин, прийти до констатації...положень з характером більш-менш утопічних» [144, арк. 4]. Посилаючись на Г. В. Плеханова, П. М. Ардашев вважав розвиток продуктивних сил не постійною, а змінною величиною. Цю точку зору він

обґрунтовував новими науковими відкриттями та винаходами [103, арк. 214]. Термін «продуктивна сила» київський дослідник вважав лише абстракцією [104, арк. 21].

Дотримуючись багатофакторності історичного процесу, позитивісти (наприклад, І. А. Линниченко [53, арк. 2]) категорично виступили проти визнання економічного фактору як головного в історичному розвитку. «Пустим питанням» називав пошук в економічних явищах головної першопричини історичного розвитку В. В. Новодворський [735, с. 8].

Д. І. Багалій вважав перебільшенням оцінку К. Марксом та Ф. Енгельсом ролі економіки в історичному процесі. З цього приводу харківський професор писав: «Сама по собі ідея про велике значення економічного фактора (але не єдиного головного) в житті людства у вищій мірі плідна. Більш того, заслуговують повної уваги та співчуття спроби простежити вплив цього фактору і на решту порубіжних сфер людського життя, в тому числі на царину ідей» [241, с. 13]. Водночас Д. І. Багалій назвав «упередженою думкою» та «апріорною доктриною» міркування про те, що «головним фактором є економіка, а вплив ідей буде уже фактором похідним» [241, с. 13]. Він же кваліфікував економічний матеріалізм як «новітній тип запізнілої метафізичної за суттю „філософії історії”» [241, с. 13].

Більшість науковців досліджуваного часу (наприклад, Д. І. Багалій [241, с. 13]) сприймала марксизм як метафізичне вчення, оскільки К. Маркс використовував гегелівські ідеї. Проте ще у рукописі «До критики гегелівської філософії права» (1844 р.) К. Маркс розкритикував ідеалістичну основу гегелівської діалектики [697, с. 420, 428 та ін.].

Подібно до частини позитивістів неокантіанці критично оцінювали політичну програму «раннього» марксизму. Посилаючись на Г. Спенсера, Є. М. Щепкін, наприклад, характеризував соціалізм як «первісний комунізм (в американських індіанців), що спирається на принципи сім'ї, тобто підтримку найбільш слабких» [50, арк. 141]. Він також підкреслював, що самі К. Маркс та Ф. Енгельс «не наполягали на крайнощах свого теоретичного доктринерства» [969, с. 277]. Є. М. Щепкін наголошував, що самі засновники марксизму висловили «цілий ряд обмовок та обмежень з вчення про виключне значення економічного фактору в

історії» [969, с. 277]. Вадами марксизму Є. М. Щепкін вважав ігнорування «різноманітності людських інтересів» [50, арк. 118]. Одеський історик також був переконаний, що класова боротьба не є виключною рушійною силою суспільства [50, арк. 118], вважаючи її значення для історії перебільшенням [970, с. 78].

Слідом за фундаторами позитивізму та французькими істориками-медієвістами XIX ст. історики-позитивісти українських земель визнавали класову боротьбу, але не вважали її головною рушійною силою суспільства, як проголосили К. Маркс та Ф. Енгельс. Для більшості істориків-позитивістів класова боротьба була, в кращому випадку, лише одним із другорядних факторів суспільної еволюції. Цим обумовлена заміна в наукових працях терміну «класова боротьба» на «боротьбу інтересів» (М. П. Драгоманов [432, с. 302]) та обмежене тлумачення самого словосполучення як боротьби певних політичних та соціальних груп з метою захисту своїх інтересів. Характерним для того часу було твердження одеського дослідника О. С. Трачевського: без класової боротьби «не зрозуміти історичного розвитку» [894, № 1, с. 126].

У руслі просвітницької традиції Т. Р. Рильський називав природу та цивілізацію головними сторонами антагонізму суспільного розвитку. Протиріччя між природою та цивілізацією, на його думку, становлять сутність суспільного життя [1106, с. 49].

Стале неприйняття викликав у представників богослов'я і марксизм. Так, наприклад, викладач закону божого у Ніжинському історико-філологічному інституті імені кн. Безбородька М. М. Боголюбов різко критикував праці К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Каутського, Е. Вандервельде, вважаючи соціалістичні ідеї прикладом «душевної анархії безбожників» [266].

У цілому позитивізм та марксизм виражали характерні для тієї епохи загальні тенденції в розвитку науки про суспільство. Специфічною рисою розвитку суспільних наук у Росії, зокрема на підросійських українських землях, 1870-х – 1890-х років, за оцінкою О. І. Кукушкіної, було «мирне співіснування» обох теорій, що «були однаково привабливі для освіченої публіки, яка пов'язувала з ними свої надії на успіх соціальних перетворень у країні» [1424, с. 8].

Подібне співіснування (а з 1890-х років конкурування) ідей марксизму та позитивізму спостерігалось і на західноукраїнських землях.

Науковці, що мешкали у Східній Галичині, неоднозначно ставилися до марксизму. Так, М. С. Грушевський досить стримано ставився до захоплення частиною суспільства та деякими науковцями ідеями економічного детермінізму (насамперед марксизму): «Було б великою помилкою піддатися спокусі „упрощення” історичного процесу й силкуватися звести всю різнорідність і ріжносторонність його до впливу самих економічних причин. Така чисто династична подія, як шлюб Ягайла з Ядвігою, або така клерикальна інтрига, як церковна унія, мали на дальший розвій українського життя не менші може впливи, як розвій фільваркового господарства» [402, т. 38, кн. 5, с. 231]. Окрім того, М. С. Грушевський подав більш глибоку оцінку ролі класової боротьби в суспільній еволюції: «Поневоленне класи класою, таким чином, являється однаково результатом упадку солідарності і колективності, чи він довершується оружним насильством чи економічним індивідуалізмом, дорогою безкровною і мирною. Одно другого варто в останнім рахунку» [389, с. 255].

І. Я. Франко спочатку досить високо оцінював соціалістичні ідеї: «Соціалізм – велике культурне придбане новіших часів» [935, с. 265]. Під впливом М. П. Драгоманова науковець розглядав громадівський соціалізм як майбутнє ідеальне суспільство, в якому буде усунено «велику суспільну нерівність, всяке визискування і всяке убогство» [943, с. 44]. Слідом за К. Марксом І. Я. Франко визнавав корисність (за деяких умов) суспільної власності і вважав необхідним у майбутньому усупільнення приватної власності: «Спільна праця і спільна власність – се повинні бути основи, на яких має бути побудований новий суспільний лад» [942, с. 336]. Проте активна політична діяльність дещо скоригувала його погляди. Справжню суть політики лідерів соціалістичного руху він характеризував як або «фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації [розрядка тексту автора – О. Б.]» [930, с. 284].

І. Я. Франко критично оцінював «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса, вважаючи цей документ програмою побудови тоталітарної держави:

«Така програма державного соціалізму аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що проведений справді в життя міг би статися великим гальмом розвою або джерелом нових революцій» [919, с. 151]. Вчений, який з середини 90-х років XIX ст. поступово відійшов від марксизму та громадівського соціалізму, в чорних фарбах зображував майбутнє соціалістичне суспільство: «всеможна сила держави налягла би страшеним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занідіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свободних людей, але лише позиточних членів держави, зробилось би мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виростили б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала би величезною народною тюрмою» [942, с. 341]. І. Я. Франко бачив «всевладність керманічів» «над мільйонами членів народної держави» [942, с. 342].

Критичні оцінки марксистської доктрини містяться в рецензії І. Я. Франка на брошуру «Народники и марксисты» А. Фаресова (1899 р.). Мислитель висловив жаль, що «марксистський соціал-демократизм і з погляду на свої наукові основи, і з погляду на свою політику яко партія в Європі близький банкрутства, ...здобуває собі найгарячіших прихильників у Росії» [933, с. 272]. Науковець високо оцінював дослідження К. Марксом початкової стадії розвитку капіталізму [924, с. 83]. Тому І. Я. Франко робив застереження, що «не має на цілі зменшити наукові заслуги та історичне значення Маркса і Енгельса. Але для сучасних і дальших поколінь було добре, коли буде розбита легенда про їх месіанство й непомильність, про те, що вони майже з нічого створили „науковий соціалізм” і дали в своїх писаннях нову об’яву, нове євангеліє робочому народові всього світу» [919, с. 152].

В. Панейко зважено оцінював співвідношення матеріальних та ідеалістичних елементів у марксистській теорії історичного процесу. «Матеріалістичне розуміння історії, – пояснював галицький публіцист читачам, – означає відношення між ідеальним і матеріальним боком суспільного процесу в той спосіб, що признає матеріальний фактор умовним або... рішачим складником. Погляд, неначе б

історичний матеріалізм коли-небудь заявляв, що матерія, себто економічні умови життя, спричиняє або ж родить духові форми життя, що ідеї, звичаї, штука і т. і., се тільки свого рода „відбиття” матеріальних відносин, позбавлене власного, самостійного існування – той погляд не має ніякої основи в писаннях Маркса й Енгельса» [748, с. 603].

В. Пілат критикував підхід деяких послідовників К. Маркса до права та релігії як до результату класової боротьби [1094, с. 43].

Майбутній неоромантик, а в 1898 р. ще прихильник ідей О. Конта А. Шелонговський визнавав, що антагонізми між суспільними групами призводять до соціальних переворотів (революцій) [1126, с. 12–13]. Водночас львівський дослідник оцінював класову боротьбу лише як одну з рушійних сил суспільного розвитку в окремі епохи [1126, с. 12–13]. А. Шелонговський називав утопією можливість досягти гармонії економічних інтересів [1126, с. 13].

Таким чином, історики-позитивісти оцінювали здебільшого марксизм як близьку до позитивізму теорію, водночас критикуючи її за монізм та метафізичність. Водночас частина з них, наприклад М. М. Ковалевський, оцінювала марксизм як нове слово європейської наукової думки, яке сприяло посиленню уваги до економічної історії [572, с. III, 321]. Обидві теорії зближували нова соціально-економічна проблематика історичних досліджень, визнання закономірного характеру розвитку суспільства та класової боротьби як рушійної сили суспільного розвитку, багатofакторний підхід. Марксистки, на відміну від позитивістів, виділяли економічний фактор як головний для всіх періодів людства, визначали як основну рушійну силу суспільного розвитку класову боротьбу. Для представників позитивізму ж класова боротьба була лише однією з-поміж інших рушійних сил. Окрім того, позитивісти не визнавали існування історичних законів, лише, в кращому випадку, допускали наявність деяких закономірностей суспільного розвитку. Обидві суспільні течії послуговувалися схожою дослідницькою методикою. Ставлення влади до обох доктрин як революційних і тому шкідливих, як не дивно, також сприяло і співчутливому ставленню позитивістів до теорії матеріалістичного розуміння історії.

Зі сказаного випливає висновок про те, що частина позитивістів, прийнявши окремі положення історичного матеріалізму, досить високо оцінювала учення К. Маркса за формулювання законів суспільного розвитку та ґрунтовне дослідження соціально-економічних явищ. Марксистське трактування історичного процесу сприймалося істориками-позитивістами як метафізичне (подібно до ідеалістичних концепцій). Частина науковців взагалі не сприйняла жодної з марксистських ідей. В історичній науці в Україні в 1860-х – 1880-х рр. спостерігається співіснування, а з 1890-х років конкурування ідей марксизму та позитивізму.

У працях істориків старшого покоління, що вийшли друком у радянській Україні 1920-х років, часто були збережені усі елементи позитивістської моделі історіописання. Наприклад, виклад матеріалу у статтях О. М. Андріяшева з історії колонізації Сіверської [198] та Переяславської [197] земель за структурою, багатофакторним підходом, характером використання джерельної інформації подібний до магістерських робіт інших учнів В. Б. Антоновича.

Завдяки працям Е. Дюркгейма та інших представників французької соціологічної школи в європейській історіографії був збережений модернізований позитивізм як академічний стандарт історіописання. М. С. Грушевський давав загальну настанову своїм співробітникам на вивчення та популяризацію європейських новітніх соціологічних ідей (головним чином Е. Дюркгейма та інших представників французької соціологічної школи). Так, в останніх історико-соціологічних статтях і рецензіях М. С. Грушевського та співробітників його науково-дослідних установ 1920-х рр. містилася позитивна оцінка ідей європейських науковців, у першу чергу Е. Дюркгейма та його школи [355; 370 та ін.]. Сам М. С. Грушевський продовжував високо оцінювати праці західноєвропейських соціологів [370, с. 117]. Він, наприклад, характеризував ідеї Е. Дюркгейма, Л. Леві-Брюля, Дж. Дж. Фрезера як «нові шляхи дослідження передісторії різних явищ соціального і культурного життя» [373, с. III].

П. В. Клименко високо оцінив, як «зразкові», історико-соціологічні спроби М. Вебера та інших німецьких і французьких учених дослідити місто і територію у взаємозв'язку [530, с. 309, 343]. Він пропонував, «зважаючи на високу наукову

вартість цих праць», використовувати методологію німецьких і французьких науковців, якої «так бракує українській історично-економічній науково-дослідчій роботі» [530, с. 343].

Інші співробітники очолюваних у 1924 – 1929 роках М. С. Грушевським академічних установ (науково-дослідної кафедри історії України та комісії при Всеукраїнській академії наук) орієнтувалися на ідеї французької соціологічної школи. Невипадково, що Є. Г. Кагаров у рецензії на збірку статей «З примітивної культури» (1924 р.) докоряв К. М. Грушевській, що вона не виявила «ніякої самостійності, повторюючи безкритично теорії Дюркгема, Ван-Генепа і Леві Брюля – теорії досить спірні» [501, с. 355]. Коментуючи цей закид, К. М. Грушевська визнавала прийняття деяких положень французької соціології 1920-х рр. [358, с. 204].

Частина науковців, що працювала в академічних установах під керівництвом М. С. Грушевського, вважала марксизм застарілим ученням.

П. В. Клименко основною вадою багатомної праці М. Є. Слабченка «Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны» назвав невикористання одеським дослідником концептуальних настанов попередників, а лише «фактичні вказівки» останніх, що привело до «роздвоєності автора між старими фактичними матеріальними основами й новими ідеологічними конструюваннями» [530, с. 312 прим.]. Велику примітку у рецензії про працю М. Є. Слабченка П. В. Клименко закінчив порадою: «Дотепності й ідеологічності для українських істориків-марксистів мало – треба сідати в архіви, музеї, призбирувати новий матеріал і на підставі його потім робити нові конструкції й освітлювати давні фактичні й літературні подання та „революціонізувати” українське історичне думання» [530, с. 312 прим.].

Називаючи наївним матеріалізмом заперечення суспільності, К. М. Грушевська підкреслювала, що саме «усвідомлення реальності суспільності має надзвичайну вагу для соціологічних дослідів» [358, с. 202]. У цій розвідці донька М. С. Грушевського критикує не лише марксистські, а й неокантіанські підходи до об'єктів історичних досліджень. Головним правилом «розшуків про минуле людського суспільного життя» К. М. Грушевська називала визнання соціальності людини та її

колективних уявлень [358, с. 202]. Присвячені «колективній реальності» фактологічні розвідки Е. Дюркгейма та його послідовників вона, цитуючи передмову Е. Дюркгейма до першого тому «L'Année Sociologique», оцінювала їх більш високо, «ніж загальні фрази будь-якого філософічного трактату» [355, с. 82].

У листі до кузена С. В. Шамрая 26 квітня 1923 р. К. М. Грушевська відверто писала з Відня: «Взагалі найслабша сторона марксизму, як політичної теорії, се те, що він претендує на науковість, а ся науковість зовсім перестаріла і фальшива. Я, звичайно, не хочу суватись з своїми „поглядами“, але опираюсь на те, що знаю з новітнього соціологічного досвіду. За останніх яких 20 літ наука розгорнула такий складний образ соціального процесу, що перед тим марксизм робить враження якогось грубого і наївного мітингового кличу... А марксисти і зараз опирають своє розуміння минулого на такий наївній роботі, як „Розвій людини“ Енгельса. Взагалі утікати від складного і розгалуженого деталізованого образу соціального життя, який виросте з науки і політичної практики останніх літ і ховатись в „марксизм“, се в певній мірі уникати потреби думати» [9, арк. 5; опубл. 1482, с. 193–196].

Не все оточення М. С. Грушевського так категорично ставилося до марксизму. О. Ю. Гермайзе позитивно оцінював вплив ідей К. Маркса на українську революційну інтелігенцію [333]. Він схвалював і той факт, що М. Вебер, на його думку, «близько підходить до марксистських способів дослідження і наукового мислення» [332, с. 149].

Зі встановленням більшовицької влади на більшій частині українських земель відбувається спочатку добровільний, а з кінця 1920-х років – примусовий, за допомогою командно-адміністративних важелів, перехід науковців на нові методологічні засади, які були проголошені марксистськими. У 1920-х роках частина науковців на теренах СРСР, з огляду на ситуацію в політичному житті взагалі і науковому зокрема, робила спробу застосувати у своїх наукових працях марксистську методологію історичного пізнання. Тематика (соціально-економічна історія) та деякі прийоми наукового дослідження були спільні для позитивістського та марксистського варіантів історіюписання. Так, позитивісти та марксисти вважали історичне джерело не лише продуктом людської діяльності, а й віддзеркаленням

певних суспільних відносин. Позитивістам з їх багатофакторною моделлю історичного процесу визнання примату економічного фактору в історичному розвитку було ближче, ніж представникам інших філософських течій. Окрім того, ідеї поступу та закономірності історичного розвитку, необхідності суспільних реформ підтримувалися і позитивістами, і марксистами. Для частини науковців (наприклад, для М. Є. Слабченка) проголошення в 1920-х роках переходу на позиції марксизму було спробою дійсно оволодіти новою методологією, для інших – скоріше науковою та політичною мімікрією (наприклад, для Д. І. Багалія).

Працівники інших науково-дослідних кафедр та інституцій, на відміну від співробітників очолюваних М. С. Грушевським установ [1166, с. 106], частіше оголошували про відмову від позитивістських методів на користь визнання марксизму єдиною методологією наукових досліджень. Наприклад, переважна більшість співробітників Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури (в основному у 1927 – 1929 роках) проголосила себе марксистами [1166, с. 26–27, 91–95, 106–107 та ін.]. Погляди більшості співробітників кафедри являли собою «своєрідне поєднання позитивізму і марксизму (теорія факторів, визнання вирішальної ролі географічного середовища в історії, й, звідси, інтерес до колонізації Слобожанщини і Південної України, характеристика історії як еволюційного та прогресивного розвитку суспільства, використання термінології, загальноновживаної в історичній літературі 1920-х – 1930-х років)» [1166, с. 106].

На думку професора Харківського інституту народної освіти та завідуючого етнологіко-краєзнавчою секцією Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури О. В. Ветухова, суттю нової методології був «принцип безперервної мінливості усього існуючого», закономірний характер історичного розвитку, що являв собою «безперервний ланцюг» причинно-наслідкових зв'язків між різними елементами базису та надбудови [311, с. 24]. Поняття базису та надбудови О. В. Ветухов тлумачив за К. Марксом.

Теоретико-методологічні засади позитивістської історіографії ще зберігалися в творчості багатьох істориків УСРР 1920-х рр. (особливо в методиці роботи з історичними джерелами) [1166, с. 104–110, 141].

Частина науковців УСРР (серед них О. П. Оглоблин, М. Є. Слабченко зі своїми учнями) в 1920-х роках активно використовувала в дослідженнях нову термінологію. О. П. Оглоблин в одному з листів 1982 року писав про погляди М. Є. Слабченка: «Підкреслення „марксизму“...це, з одного боку, „данина часу”, а з другого боку, глибоке переконання самого Слабченка (і не тільки його), що він творить *нову* [курсив авт. – О. Б.] марксівську школу в українській історіографії... школу революційну» [1218, с. 25]. Слідом за М. М. Покровським та М. І. Яворським наукова молодь 1920-х років тлумачила історичні події як результат дії торгового, промислового та інших капіталів. Так, на думку А. Кіктьова, причиною селянської війни в Німеччині були не лише релігійні та політичні чинники, а й економічний. Дослідник зауважував, що торговий капітал ліквідував натуральний характер та замкнутість сільської економіки, «посилив гніт та експлуатацію села» [527, с. 88].

Під тиском зовнішніх обставин Д. І. Багалій у 1929 р. публічно відмовився «від своєї старої буржуазної історичної ідеології» та визнав марксизм-ленінізм єдиною науковою методологією [244, с. 169]. Більш того – Д. І. Багалій погодився на проведення в Харківському науково-дослідному інституті історії української культури кампанії критики та самокритики співробітників інституту [1166, с. 91–96].

Отже, на розвиток позитивістської історіографії на зламі XIX – XX ст. на українських землях впливали різні концепції історичного процесу. У суспільних науках класична позитивістська модель змінилася її модернізованою версією. У 1920-х роках у радянській Україні позитивізм та неокантіанство втрачають свій вплив у суспільних науках, оскільки більшість учених (у першу чергу через нові суспільно-політичні реалії) проголосила марксистську методологію основою своїх історичних досліджень. Натомість на західноукраїнських землях позитивістська модель історіописання залишилася домінуючою в історичній думці, прийнявши ряд положень неоромантизму. Частина польських неоромантиків, в тому числі зі Східної Галичини, повернулася до позитивістського варіанту історіописання.

Таким чином, можна виділити таку періодизацію позитивістського історіописання на українських землях:

1) перший перехідний період 40-ві – початок 60-тих років XIX ст. – час переходу частини науковців від романтичної до позитивістської моделі історіописання, розповсюдження англомовних та франкомовних видань фундаторів доктрини позитивізму та поява перших відгуків на їх праці.

2) 1860-ті – 1870-ті роки – період «раннього» позитивізму, для якого характерне некритичне сприйняття позитивізму та потужний вплив його ідей на суспільство; перетворення «польського позитивізму», в тому числі на західноукраїнських землях, з наукової теорії на визначне суспільно-політичне явище.

3) 1880-ті – 1890-ті роки – період модернізованого позитивізму, для якого характерне дещо критичне ставлення до цієї доктрини, часткове поєднання останньої з ідеями неокантіанства, марксизму, а на західноукраїнських землях ще і неоромантизму. Другий та третій періоди позитивістського історіописання – час визнання позитивізму як головної концептуальної моделі в історичній науці на підросійських та південноукраїнських землях.

4) перші два десятиліття XX ст. – період кризи класичної моделі позитивістського історіописання, її критичного переосмислення та пошуку нових варіантів з боку послідовників інших парадигм; мода на неоромантизм, переважно серед польських істориків, на західноукраїнських землях. Неоромантизм привів до часткового відновлення міфологізації історії. На межі XIX – XX ст. на перший план висуваються не питання онтології, а теорія пізнання в кантіансько-юмістській трактовці. У цей час ідеї Р. Авенаріуса, Е. Маха, А. Ріля, Е. Герінга стають загальноновживаними в науці.

5) 1920-ті роки – період обмеженого пропагування позитивістських ідей (найчастіше у вигляді позитивних рецензій) в часописах УСРР, часткове повернення представників різних національних історіографій Західної України (в тому числі частини польських неоромантиків) до позитивістських принципів та методів позитивістського історіописання. У синтезі з іншими теоріями, насамперед польським неоромантизмом, позитивістські ідеї залишалися провідними в наукових працях західноукраїнських істориків та вчених української еміграції до початку Другої світової війни.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ
ОСНОВНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОЗИТИВІСТСЬКОЇ
ІСТОРИОГРАФІЇ В УКРАЇНІ
(60-ті рр. ХІХ ст. – 20-ті рр. ХХ ст.)

3. 1. Позитивістське трактування об'єкта, предмета та завдань
історичної науки, її міждисциплінарних зв'язків

Визначальною рисою як європейської історіографії загалом, так і національних зокрема, в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. під впливом позитивізму стала зміна проблематики наукових досліджень, еволюція предмета самої історичної науки та її міждисциплінарних зв'язків. Одним із головних об'єктів історичних розвідок стала соціальна та (частково) економічна тематика. Новим стало те, що увагу наукових кіл було зосереджено на діяльності не окремих видатних особистостей, а народу загалом як соціальної спільноти. Окрім того, новим предметом дослідження став феномен соціальних рухів.

Звичайно, деякі науковці продовжували друкувати й описові роботи з політичної історії, яка, будучи головним об'єктом досліджень попередньої історіографії, була історією подій, що, як правило, не повторювалися. Позитивісти ж не обмежувалися вивченням проблем лише політичної історії.

У науковій літературі, особливо в 1860-х рр., зберігалися поодинокі спроби розглядати проблемне поле історичної науки з позицій, характерних для романтичного періоду народницької історіографії. Так, романтик М. І. Костомаров завданням історичної науки називав «дослідження розвитку народного духовного життя», оскільки «тут перевірка й суд будь-якої установи та закону» [607, с. 11]. Він закликав учених ґрунтовно досліджувати внутрішнє життя народу, вивчати «не лише його закони, установи, звичаї, але також його поняття, вірування, склад характеру, симпатії та антипатії, спосіб погляду на різні умови життя» [603, с. 237].

Як нову вимогу історичної науки, М.І.Костомаров ставив зміну її предмету: «Історія, яка вивчає народ, має на меті показати рух життя народу: отже, предметом

її повинні бути засоби і прийоми розвитку сил народної діяльності у всіх сферах, де виявляється життєвий процес людських суспільств» [604, с. 33].

Тим часом О. П. Рославський-Петровський з гегелівських позицій називав предметом історії «явища духовного життя роду людського» [816, с. I].

Історики часів домінування позитивістської моделі історіописання скорелювали романтичну візію предмета історичної науки. Позитивісти ставили за мету вивчати не лише історію, побут та культуру народу, а і його економічну історію. Вперше у визначеннях предмета історичної науки з'являються поняття «цивілізація», «закономірність», «еволюція». Оновлені завдання перед істориками висував В. Б. Антонович: «прослідкувати моменти, що переживаються народними масами в їх політичному, економічному та моральному житті, підкреслити ідеали народу у різні періоди його життя, прослідкувати розвиток культури і цивілізації у народу» [98, арк. 1 зв.; опубл. 1376, с. 67]. «Не може бути історія народу, – категорично стверджував учений, – викладом історії держави» [98, арк. 1 зв.; опубл. 1376, с. 68]. У вступній лекції у Київському університеті В. Б. Антонович визначив найважливішою метою науки вивчення «народного самопізнання» [828, т. 1, с. 383].

Інший представник української народницько-позитивістської історіографії О. І. Левицький виділяв народне життя як предмет історичної науки: «В історії кожного народу немає більш поважного і інтересного предмета, як життя цього народу – однаково, чи проявляється воно в формах блискучого масового руху, чи тягнеться кволо, безбарвно, в дрібній буденній клопітні та заколоті» [109, арк. 5]. І потім він наголошував: «Народне життя і в пору проявлення найвищої сили, і в числі її занепаду повинно мати однаковий інтерес для історика» [109, арк. 5]. «Історія України, – уточнював науковець, – більш, ніж якась інша, єсть переважно історія народня» [109, арк. 7].

Такої ж усталеної для народницько-позитивістської історіографії точки зору щодо її проблемного поля дотримувався й В. Г. Ляскоронський: «Історія народу – це зображення його короткого життя в його еволюційних стадіях: зі стародавніх часів і до сучасного моменту. Всі більш або менш характерні риси, присутні цьому або іншому народу, є зміни, яким він піддавався на шляху свого розвитку; світлі та

темні сторони його суспільного, політичного, соціально-економічного та релігійного побуту, – все це складає предмет історії» [187, арк. 1].

Більша відмінність підходів до проблемного поля історичної науки була притаманна дослідникам європейської історії, які продовжували вивчати й історію держави. М. П. Драгоманов, на відміну від В. Б. Антоновича, продовжував вважати історію держави важливою складовою історії. Предмет історичної науки (історію народу) М. П. Драгоманов поділяв на три частини: історію держави, історію цивілізації та історію поширення ідей [432, с. 316].

Передпозитивісти та позитивісти називали предметом історичної науки не лише політичну історію як діяльність в основному видатних особистостей, а й розвиток усіх сфер людського суспільства: «все життя людства – суспільне, релігійно-моральне, розумове та економічне» (М. Н. Петров) [762, с. 9]; «суспільство та індивідуум в їх взаємодії» чи «життя та розвиток народних мас, так і діяльність окремих особистостей, обдарованих владною волею, сильним розумом, творчим генієм» (В. К. Піскорський) [789, с. 5]. Об'єктом всесвітньої історії В. К. Піскорський називав «людське суспільство, а завданням – вивчення тих законів, за якими здійснюється історичний розвиток» [178, арк. 9 зв.].

Окрім того, збільшується інтерес позитивістів до історії конкретної особистості. М. І. Хлебников, наприклад, вважав, що «історія народу є разом з тим й історією особистості» [957, с. 165]. Інший київський науковець П. М. Ардашев у нотатках підкреслював, що історичний процес має розглядатися антропоцентрично [105, арк. 21]. В якості предмета історичної науки П. М. Ардашев виділяв «людство в його послідовному розвитку культурному і суспільному, тобто в усій багатобарвності виявів його діяльності, протягом десятків століть... історія має справу з усією сукупністю, з усіма сторонами людської діяльності» [233, с. 28–29].

Також зростала увага учених до історії первісного ладу. М. Н. Петров окреслив предмет всесвітньої історії на початкових стадіях як «достовірний виклад минулої долі людського роду», що «має метою показати, яким чином люди вийшли з первісного грубого чи природного стану, і внаслідок яких причин, подій чи обставин значна частина їх досягла теперішньої освіченості у той час, як інша і донині ще

залишалася на нижніх рівнях суспільного розумового та морального розвитку» [14, арк. 1–1 зв.]. Він сформулював ще одне (культурологічне) визначення: «Всесвітня історія зображує походження, розвиток та розповсюдження на землі всесвітньої освіченості, інакше цивілізації чи культури» [14, арк. 2 зв.; подібна думка: 14, арк. 1; 16, арк. 1]. Працю людини харківський професор називав головним двигуном «безперервного руху, тобто поступового удосконалення всесвітньої освіченості» [762, с. 18].

Зміну проблемного поля історичної науки В. П. Бузескул пояснював змінами її методології. Посилаючись на К. Лампрехта, харківський професор підкреслював, що принцип причинності може бути «застосованим лише в історії побуту, стані мас» [281, с. 460].

Успішна рецепція позитивізму у суспільній думці на теренах підросійської України в другій половині XIX ст. – на початку XX ст сприяла поширенню соціально-економічної проблематики в історичній науці. Найбільш послідовно відстоювали цей підхід представники «Російсько-української» історичної школи М. М. Ковалевський, І. В. Лучицький та його учні. Зокрема, І. В. Лучицький вважав економічну історію «вагомим і найважливішим підґрунтям для встановлення наукових законів історії» [678, с. 45], оскільки еволюційний та закономірний характер історичного процесу найбільш яскраво можна простежити на прикладах з економіки. Використання терміну «Російсько-українська історична школа» – данина історіографічній традиції. Фактично М. М. Ковалевський, І. В. Лучицький, М. І. Карєєв були об'єднані в мікрогрупу іншого типу – «незримий коледж». Поняття «invisible college» («незримий коледж»), а тим більше «напрямок» є більш широкими і аморфними поняттями, ніж «школа». Так, наприклад, М. М. Ковалевський був учнем Д. І. Каченовського, тобто представником Харківської історико-юридичної школи і водночас представником «соціально-економічного» напрямку в медієвістиці та новістиці, який в новітньому європейському наукознавстві назвали б «незримим коледжем». М. М. Ковалевського, І. В. Лучицького, Д. М. Петрушевського, В. К. Піскорського, М. І. Карєєва, Р. Ю. Віппера відносять до «соціально-економічного» напрямку російської історіографії. І. В. Лучицький відніс себе «до послідовни-

ків того напрямку у науці, яке ставить на перший план історію суспільного устрою, установ, економічних відносин тощо» [495, с. II]. Для цього напрямку характерне тривале наукове спілкування, відносна єдність суспільно-політичних поглядів та методології наукових праць вищеназваних науковців. Тому нами для підтвердження спільності теорії та методології їх творчості частіше будуть цитуватися вислови М. І. Кареева та Р. Ю. Віппера, ніж інших представників російської історіографії.

В. П. Бузескул критикував Л. фон Ранке за неувагу до соціально-економічної проблематики: «Великий історик звертає увагу на явища розумового життя народів, наприклад, є чудові сторінки, присвячені грецькій поезії та філософії. Але, на жаль, у Ранке залишена зовсім без уваги економічна та соціальна сторона, і ця зневага заходить іноді занадто вже далеко. Особливо відчутний цей пропуск там, де мова йде про падіння Західної Римської імперії. Смішно, звичайно, пояснювати це падіння виснаженням ґрунту, як це роблять деякі природознавці (Лібіх). Проте не менш помилково пояснювати подібні явища й одними лише зовнішніми причинами» [293, с. 33].

Подібні погляди на предмет історичної науки були притаманні й науковцям підавстрійської України.

Схожі визначення проблемного поля історичної науки давали й польські історики Галичини. Т. Войцеховський до предмета відносив не лише народ, а й націю та суспільство [1784, с. 246], зокрема «діяння мільйонів людей для підтримання життя» [1784, с. 249]. Т. Войцеховський називав історію «способом бачення світу в тому сенсі, щоб зрозуміти генезу» історичних явищ [1784, с. 245].

На III з'їзді польських істориків у Кракові (1900 р.) викладач Львівського університету Б. Дембінський пріоритетною темою історичних досліджень назвав еволюцію суспільства («розвиток людства») [1012, с. 9]. Історик наголошував, що єдиним шляхом до наукової правди є аналіз різних проявів суспільного розвитку в зв'язках [1012, с. 12].

Показово, що професор Львівського університету Л. Фінкель назвав оцінку Б. Кроче історичної науки як лише описової «старою і давно відкинутою»

[1064, s. 209]. Він визначав завдання історії насамперед як вивчення історичних явищ та причинних зв'язків між ними [1016, s. 283].

Українські історики Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. також оголошували народ головним предметом історії. Проблемним полем історичної науки І. Я. Франко називав «історію народних мас і тих соціальних, економічних і духовних течій, які з непереможною, елементарною силою проявляються в їх житті» [920, с. 416]. В іншій праці вчений зазначав: «Царі, князі й попи уступають з першого плану, перестають бути двигачами історії, – на їх місце стає сам люд, його економічні відносини, його праця й розвиток» [924, с. 78].

У відкритій лекції у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. М. С. Грушевський навів подібне визначення: «Народ, маса народня... єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – з своїми ідеалами й змаганнями, зі своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єсть єдиний герой історії» [374, с. 149].

М. С. Грушевський розширив проблемне поле української історичної науки і за рахунок психології [381, т. 9, кн. 1, с. 6]. Він також зазначав важливість врахування психологічних та естетичних аспектів вивчення духовної культури: «поетична творчість і традиційна пам'ять народу не спиняється скільки-небудь повно і рівно на його історичних переживаннях, і їх більша або менша сила чи яскравість зовсім не дають міри інтенсивності колишнього вражіння чи заінтересовання сих мас тою чи іншою особою чи подією. Тут, очевидно, мають впливи дуже складні психологічні й естетичні фактори» [391, с. 102].

До традиційної частини предмета історичної науки – політичної історії народу – окрім історії культури М. С. Грушевський додав економічну історію. Вчений наголошував, що не «зовнішні політичні та державні відносини», а «економічна, суспільна та культурна історія українського населення для деяких періодів – єдино можлива історія українського народу» [366, с. 18].

Поряд із поширеними в історичній науці народницькими визначеннями її предмета зустрічалися і формулювання, які більше характерні для державницької течії. Позитивіст на початку наукової та політичної кар'єри, а пізніше – відомий ідеолог польського соціалістичного руху Б. Лімановський відносив до предмета суспільних

наук два великих поняття: націю і державу [1071, s. 448]. Професор Львівського університету Л. Фінкель називав основним завданням історичної науки вивчення в головних рисах історії суспільства (людства, країн, окремих осіб) [36, арк. 3].

Польські історики Східної Галичини демонстрували також значний інтерес і до соціально-економічної проблематики. На переконання Ф. Буяка, найкраще простежити закономірності історичного розвитку можна в процесі вивчення економічної історії [1005, s. 16–17]. Він визнавав вплив економічних чинників на державу, право, звичаї, але не вважав економічні фактори єдиною причиною суспільно-політичних змін [1784, s. 502–506]. Водночас львівський історик підкреслював і зворотний вплив політичного устрою, діяльності уряду, міждержавних відносин на розвиток промисловості та торгівлі [1784, s. 506]. Особливо Ф. Буяк підкреслював залежність економічного розвитку від географічного положення, клімату, родючості земель, родовищ [1784, s. 506].

Українські науковці південно-західної України І. Я. Франко та М. М. Кордуба називали наявність законів головним критерієм виділення історії як окремої науки. І. Я. Франко наголошував, що «наукою можна назвати тільки пізнання законів і сил природи» [927, с. 32]. М. М. Кордуба закликав «підняти історію через пізнання заг[альних] законів до висоти позит[ивної] науки (соціолог[ії])» [38, арк. 3]. Він обґрунтовував розширення предмета історичної науки за рахунок соціально-економічної проблематики, оскільки саме під час дослідження економіки легше довести закономірний характер її розвитку. Тому М. М. Кордуба вважав доцільним застосування ідей соціології та політекономії для аналізу історичного процесу [38, арк. 1].

У процесі розширення предмета історичної науки змінювався і її об'єкт. Головними об'єктами досліджень істориків-позитивістів, в тому числі завдяки соціології, стають масові явища та спільноти.

К. Гожицький відніс історію до «справжніх» наук, коли вона стала вивчати масові явища. Свою позицію львівський дослідник обґрунтував так: «оскільки пояснення факту [відбувається] з точки зору масового розвитку, а індивідуальна діяльність підпорядковується тому розвиткові» [1028, s. 3].

Спираючись на приклади з точних наук, П. М. Ардашев підкреслював важливість розгляду індивідуальних явищ: «На прикладі астрономії та геології можна бачити, що одиничне та індивідуальне є не лише *засобом*, але також і *метою* наукового пізнання, що значення конкретного матеріалу не обмежується *службовою роллю*, але що він представляє і *самостійний науковий інтерес* [курсив автора – О. Б.]» [229, с. 19].

У вступній лекції з кримінального права в Київському університеті професор М. О. Оболонський підкреслював, що спільним об'єктом досліджень багатьох наук є сама людина: «Незважаючи на занадто різноманітну фрагментацію біологічних та абстрактних наук, що вивчають людину, ідея, думка, що в них закладена, одна – благо індивіду та сукупності індивідів. Тому ця ідея є об'єднуючою ланкою для всіх цих наук» [737, с. 1].

Афоризм М. І. Костомарова про взаємозв'язок історії та етнографії («Етнограф повинен бути сучасним істориком, як історик своєю працею викладає стару етнографію») [604, с. 35] був однією з ціннісних установок народницької історіографії (скоріше романтичного, ніж позитивістського періоду її розвитку – О. Б.). «Історик мусить бути етнографом вже тому, що він історик, і навпаки – етнограф стає в деякому розумінні істориком, оскільки він етнограф», – так учений пояснював взаємозв'язок двох наукових дисциплін [604, с. 35]. Певною мірою продовжуючи романтичні наукові традиції, представники української позитивістсько-народницької історіографії зберегли інтерес до історії народної культури та побуту.

Розглядати історичну науку не лише в онтологічному, а й у методологічному ракурсі намагався М. М. Бережков: «історія є наукою. 1. в сенсі позитивного знання; 2. наука в сенсі критики і 3. практично важлива наука суспільної і народної самосвідомості, інакше кажучи – колективного переконання» [115, арк. 12]. У притаманній народницькій історіографії манері М. М. Бережков визнав схожим проблемне поле етнографічної та історичної наук: «Етнографія подібно до історії є наукою народного самопізнання і народної (національної) самосвідомості» [122, арк. 2]. В опублікованій праці учений зберіг лише останнє положення: «Історія є та наука, яка через самопізнання приводить до розвитку та укріплення народного

самопізнання» [256, с. 1], оскільки таке визначення було поширене серед науковців Російської імперії (порівняти, наприклад, з подібними формулюваннями предмета історичної науки С. М. Соловйова [837, 1868, № 12, с. 676] чи М. О. Кояловича. На першій сторінці узагальнюючої праці «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям» М. О. Кояловича міститься два визначення історіографії («історія науки» та «історія наукового пізнання») [618, с. 1]. Як свідчить назва праці, автор дотримувався і широкого трактування предмета історичної науки – як історії національної самосвідомості.

Визначальна роль у зміні проблемного поля та завдань історичної науки у другій половині ХІХ ст. належала позитивізму. Це визнавали й історики досліджуваного періоду. Так, приват-доцент кафедри грецької словесності Київського університету П. І. Аландський пов'язував з появою головної книги О. Конта початок справжньої наукової історіографії [192, 1884, № 9, с. 11]. Професор Ніжинського історико-філологічного інституту М. Я. Арістов також підкреслював, що під впливом праць О. Конта та англійських позитивістів більш глибокими стали дослідження «внутрішнього складу минулого життя» [236, с. 666].

Завдяки позитивізму історична наука засвоїла нові категорії, виголосила гасло пошуку законів (закономірностей) розвитку суспільства. Через позитивістську соціологію, як вказує О. М. Нечухрін, історична наука «засвоїла цілий ряд основних онтологічних та гносеологічних понять, була зорієнтована на пізнання законів суспільного розвитку» [1531, с. 20].

Історики потребували соціології, що мала, за задумом О. Конта, відкрити закони історичного процесу. Головним завданням саме соціолога, а не історика оголошувався пошук історичних законів. До предмета соціології В. В. Лесевич відносив «вивчення суспільних явищ у сенсі неминучої підкореності їх природним законам» [652, с. 172]. Подібні міркування висловлював також В. В. Новодворський [735, с. 20].

Значна частина істориків (серед них І. В. Лучицький [681, с. 2–5], Є. В. Тарле [873, с. 35], М. П. Драгоманов, М. М. Бубнов) розглядала соціологію як головну суспільну дисципліну, а історію, право, етнографію, психологію як допоміжні науки

до неї. Тому М. П. Драгоманов оцінював соціологію як науку, в «якій більшість з існуючих до сього часу самостійних наук може бути відділами» [443, с. 173]. Для відкриття історичних законів була необхідна більша кількість історичних фактів, а відповідно, і зростаюче число джерел, особливо архівних.

Історична наука, на переконання більшості істориків-позитивістів, повинна надавати фактичний матеріал для соціологічних узагальнень. У цьому сенсі можна трактувати реакцію П. М. Ардашева на назву популярного російського перекладу книги П. Ж. Лакомба 1895 р. «Соціологічні основи історії»: «Можна говорити про історичні основи соціології, але вже ніяк про „соціологічні основи історії”» [229, с. 3 прим.].

Подібного підходу дотримувався О. С. Трачевський. Вважаючи, що соціологія «не усуває історії» [900, с. 154], він пропонував історикам «перейти до соціологічного пояснення нашого минулого» [899, ч. 1, с. I]. Тож дуже часто історики ставали «соціологізуючими» істориками, а в деяких випадках (М. М. Ковалевський) були істориками та соціологами одночасно.

Існувала думка, що історики мали збирати факти для їх подальшого узагальнення соціологами. Так, декан історико-філологічного факультету Київського університету М. М. Бубнов також був переконаний, що «історик повинен знати соціологію, а соціолог повинен звернутися до історика за отриманням матеріалу» [279, с. 54]. І. В. Лучицький взагалі головним завданням історичної науки вважав створення фактичного коментаря до V і VI томів «Курсу позитивної філософії» О. Конта [517, с. 166–167].

Процес соціологізації історичних досліджень підтримав і його учень Д. М. Петрушевський. «Без загальних, соціологічних понять, – стверджував він, – зовсім неможлива та немислима історична наука [розрядка тексту автора – О. Б.]» [775, с. 10]. Учений визнавав вагому роль соціології для розвитку історичної науки: «Історія отримала від соціології досить плідотворний імпульс» [772, с. 6]. При цьому Д. М. Петрушевський підкреслював близькість предмета та об'єкта історії та соціології. Предмет історичної науки, як відмічав він, розвивається в напрямку вивчення суспільного життя в цілому, що становить предмет цілого

комплексу дисциплін [771, с. 309]. У розвитку усіх суспільних наук, на думку ученого, суттєва роль належить соціології. З цього приводу Д. М. Петрушевський писав: «Соціологія є наукою майбутнього; до неї вірний шлях – шлях строгого методичного вивчення конкретних історичних фактів та явищ, і всі ті, хто думають створити соціологію яким-небудь іншим шляхом, ігноруючи історію, прирікає свою науку на роль сурогату» [772, с. 6].

Отже, основні теоретичні питання історичної науки оголошувалися предметом соціології згідно з принципами «першого» позитивізму. О. Конт, як уже відзначалося, проголосив соціологію метанаукою для історичної та інших суспільних наук. Г. Спенсер скептично ставився до історії – як до науки більш низького ряду, ніж соціології, про що свідчить таке його визнання: «Я не люблю того, що називають історією і віддаю перевагу соціології, яка відноситься до неї, як просторий будинок відноситься до купи каменю та цегли, що звалені біля його підвалин» [846, с. 68].

М. М. Ковалевський подав два визначення предмету соціології (за О. Контом, у статистиці та динаміці). Він називав предметом соціології людство та суспільні інститути. Під останніми М. М. Ковалевський розумів мови, вірування, мораль та право, громадянські, суспільні та політичні установи, художню творчість, літературу і науку [565, с. 55]. Слідом за О. Контом науковець вважав соціологію наукою «про порядок та прогрес людського суспільства» [575, т. 1, с. 3]. Друге визначення М. М. Ковалевським предмета соціології свідчить про те, наскільки важливим елементом позитивістської моделі історіюписання була ідея суспільного прогресу.

Про увагу саме до концепту суспільного прогресу свідчить і формулювання М. Я. Грота. Професор Новоросійського університету М. Я. Грот вважав основним завданням саме соціології, а не інших суспільних наук «визначити точно, що таке прогрес, регрес та інгрес із зовнішньої матеріальної та внутрішньої психологічної сторін» [352, с. 3]. Одеський філософ розвинув ідею динаміки О. Конта в концепцію трьох стадій (прогресу, регресу та інгресу) розвитку суспільства [352].

Водночас М. М. Ковалевський розвинув сформульоване О. Контом визначення предмета соціології. Він спирався на роботи переважно французьких соціологів. Тому дещо спрощеною виглядає спроба І. Майстренко представити генетичну

соціологію галуззю, що «запропонована М. Ковалевським і М. Грушевським» [1465, с. 137]. Під генетичною соціологією учені розуміли дисципліну, що вивчає історію про походження та еволюцію різних інститутів суспільства. До генетичної соціології М. М. Ковалевський відносив ту «частину науки про суспільство, його організацію і поступальний рух, яка займається питанням про походження суспільного життя і суспільних інститутів, серед яких: сім'я, власність, релігія, держава, мораль і право» [575, т. 2, с. 1]. Слідом за Г. Тардом він з певними застереженнями назвав частиною соціології колективну психологію [575, т. 1, с. 27], виділяючи в якості предмета еволюційної соціології психологію мас, а як головне завдання – вивчення «всієї сукупності їх вірувань, установ, ...звичаїв» [575, т. 1, с. 26].

Водночас дослідниками відзначалася недостатня розробленість категоріального апарату та методики соціології. «У нинішньому своєму вигляді, – визнавав Є. В. Тарле, – соціологія є купою описових матеріалів, ... схем, гіпотез, теорій» [873, с. 34]. Така характеристика була суголосна оцінкам інших визначних науковців означеного часу. Декілька видатних російських теоретиків (серед них Г. В. Плеханов [253, с. 385], М. І. Кареев [507, с. 385–387]) також підкреслювали нерозробленість соціологічної термінології. «Наука не може успішно йти вперед, – писав М. І. Кареев, – якщо в неї немає своєї спільної та всім однаково зрозумілої мови» [507, с. 385].

Ще більш категоричним в оцінці рівня розробки категоріального апарату суспільних наук був Є. М. Щепкін. Характерною рисою розвитку суспільствознавства другої половини ХІХ ст. він визнав змішаність понять різних суспільних наук: «юридичні, економічні та соціологічні поняття ставали історичними категоріями» [969, с. 276]. Між тим подібний термінологічний «хаос» був закономірним явищем розвитку усіх наук часів їх дисциплінарного оформлення.

Рецепція ідей позитивістської соціології в 1860-х – 1890-х роках призвела до часткової соціологізації історії та інших суспільних наук. Процес соціологізації суспільних наук привів до наукової дискусії щодо того, яку з гуманітарних наук (історію чи соціологію) вважати головною. Дискусія породила чимало радикальних думок і різких висловлювань. Наприклад, Д. М. Петрушевський, звертаючи увагу на

«великий розбід загальних понять», стверджував, що «всі суспільні науки» являються «складовими частинами» історії [778, с. 110]. Про емоційний градус дискусії також свідчать слова В. К. Піскорського. Він писав, що в цій суперечці «перемогу повинна отримати історія. Очевидно, вже тепер соціологи готові визнати за історією самостійне значення як науки про індивідуальне та конкретне, яка повинна служити основою для абстрактних соціологічних побудов» [789, с. 5].

П. М. Біціллі стверджував, що історик повинен бути і соціологом. Інакше історик «ризикує прийняти за специфічне у кожному явищі те, що насправді властиво всім аналогічним явищам» [262, с. 27].

Дискусія щодо пріоритету соціології чи історії для вивчення історії суспільства відбилася і в суспільній думці на західних теренах України. На III з'їзді польських істориків у Кракові (1900 р.) Б. Дембінський намагався переконати інших учасників, що ні філософія історії, ні соціологія не вирішить тих теоретичних завдань, що стоять перед історичною наукою [1012, s. 15]. Свою позицію він тоді і пізніше обґрунтовував особливими завданнями, що стоять перед кожною з перелічених наук [1012, s. 15; 1013, s. 46].

А. Шелонговський визнавав більшу залежність історії від соціології, ніж у зворотньому напрямку. Він писав: «історик у своїх дослідженнях повинен послуговуватися вказівками соціології» [1126, s. 7]. А. Шелонговський виокремлював дві групи історичних явищ: суспільні та культурні, які є предметом дослідження історії та соціології. «Уся різниця, – стверджував львівський науковець, – полягає в тому, що історія вивчає річ *in concreto*, а соціологія ж *in abstracto* [курсив автора – О. Б.]» [1126, s. 11].

Різноманітні оцінки щодо проблемного поля та завдань окремих, пов'язаних з історією, наук висловлювали й інші польські науковці Галичини. Так, головною наукою про суспільство львівський ідеолог позитивізму Ю. Супінський називав політекономію в широкому розумінні цього слова. До її предмета він відносив не тільки виробництво та обмін, а й питання історії, етики, політики, ставлення людини до природи та інших людей [1120, s. 35]. Останнє фактично і становить предмет соціології, історії та інших суспільних наук у наш час.

Окрім того, польські історики-позитивісти (серед них Л. Фінкель) визнавали важливість для історичних досліджень «не лише соціології в найширшому розумінні того терміну», але й «спеціальної суспільної психології» [1064, s. 203–204].

Під впливом нової німецької історіософії Я. Птасьник у лекціях з методології історії у Львівському університеті головним предметом історичної науки називав історію культури [167, к. 5].

Більш помірковано до цієї проблеми підходив інший викладач Львівського університету Л. Фінкель. Він, при аналізі поглядів К. Лампрехта, акцентував увагу на перспективності синтезу обох підходів до предмета історичної науки: старого (історії держави) і новітнього (історії культури) [1021, s. 366]. Причому історію культури він тлумачив як дослідження історії трьох сфер культури: матеріальної, суспільної та державної [1016, s. 286]. Л. Фінкель, окрім соціології, вважав важливим застосовувати для вивчення історичних явищ суспільну психологію [1016, s. 286].

М. М. Кордуба також виступав за обов'язкове вивчення суспільної психології [38, арк. 3]. В особистому фонді М. М. Кордуби (Державний архів Львівської області) збереглися детальні його виписки з праць К. Лампрехта [41]. Подібно до К. Лампрехта він трактував всесвітньо-історичний процес, насамперед, як історію культури, а не політичну історію [38, арк. 2]. Тому саме в аналізі К. Лампрехтом історико-культурних типів полягала, на думку М. М. Кордуби, головна заслуга німецького науковця [598, с. 2].

Слід відзначити, що не лише К. Лампрехт у німецькій історіографії, а й М. Я. Данилевський у російській історичній науці з різними обґрунтуваннями змісту та поділу висунули ідею зміни культурно-історичних типів, тобто, як вважав російський історик, «самостійних, своєрідних планів релігійного, соціального, побутового, промислового, політичного, наукового, художнього, одним словом історичного розвитку» [411, с. 88].

У передмові до однієї з головних своїх праць К. Лампрехт стверджував важливість вивчення саме культури: «Питання культури визнаються автором рівнозначними, якщо не більш важливими, [у порівнянні] з питаннями політичними.

Він робить спробу з'ясувати взаємодію матеріальних та духовних сил розвитку в історії Німеччини та викласти загальний розвиток основ та ступенів прогресу як у матеріальній, так і в духовній культурі країни» [636, т. 1, ч. 1–2, с. III].

Посилаючись на того ж К. Лампрехта, інший український науковець О. Т. Назарук подав декілька визначень історичної науки: історія суспільства, історія народу, історія території (на прикладі Галичини), історія цивілізації, історія культури [20, арк. 1, 5, 6, 7].

І. Я. Франко поділяв історичну науку на дві галузі: 1) історіографію, яка вивчає суспільні та політичні відносини, дії, виконані як народними масами, так і визначними особистостями; 2) «традиціоналістика» або фольклор, що розглядає «слідження народних традицій в найрізніших формах, себто слідження зображення минулого життя, відносин, вірувань і фантазійних витворів різних поколінь, збережених при помочі чи того усного переказу, чи писаного або друкованого слова» [940, с. 13]. Історична наука, на переконання дослідника, має підпорядковуватися більш широкому комплексу знань – народознавству [926, с. 254].

У своєму посібнику з народознавства (1903 р.) [1036] та інавгураційній промові нового ректора Чернівецького університету (1912 р.) [1038] Р. Ф. Кайндль назвав саме народознавство, а не соціологію важливою, допоміжною до історії наукою. Варто відзначити, що якщо на початок ХХ ст. такий поділ лише видавався перспективним, то в наш час народознавство стало самостійною історичною дисципліною.

Слідом за О. Контом та Д. С. Міллем історики-позитивісти скептично ставилися до філософії як науки. Так, П. І. Аландський взагалі вважав філософію непотрібною наукою [191, №2, с. 142]. Як і переважна більшість істориків-позитивістів, П. М. Ардашев критично ставився до самих термінів «філософія», «метафізика» та «філософія історії» [104, арк. 27], наголошуючи: «немає дисципліни, яка була б універсальним знанням історичного процесу» [104, арк. 27]. Катеринославський дослідник С. І. Гальперін вважав, що філософія історії має поступитися соціології [324, с. 17]. Як відзначав Е. Л. Радлов, складалася своєрідна

ситуація: «Сама філософія історії поступово перетворюється в соціологію та підпадає під вплив позитивізму» [804, с. 89].

Водночас висловлювалася точка зору, що історія має перебрати на себе проблемне поле та завдання філософії. Збереглися нотатки М. М. Бережкова перед зустріччю зі студентами Ніжинського історико-філологічного інституту у вересні 1896 року. В них він статус історичної науки підносить до рівня найбільш узагальнюючої науки – філософії. Науковець підкреслював, що історична «наука за суттю є світогляд, світосприйняття», «спосіб мислення» [119, арк. 1–1 зв.].

Поруч з назвою «соціологія» на означення науки, що має досліджувати теоретичні питання історичного процесу, науковці українських земель використовували інші терміни. Так, В. К. Піскорський розрізняв такі теоретичні історичні дисципліни, які мали різний предмет та завдання дослідження: філософія історії, філософія історичного процесу, філософська теорія історичної науки [185, арк. 51].

Професор всесвітньої історії Новоросійського університету О. Г. Брікнер звертав увагу на перехід історіографії з практичного рівня на теоретичний [276, с. 3]. Він виділяв три складові історії історичної науки: теорію, історію, енциклопедію науки [276, с. 4].

Декан історичного факультету Київського університету М. М. Бубнов окремо виділяв у ролі елемента історичного знання «методологію історії» – «вчення про особливості, про саму суть методу» [279, с. 4].

До завдань історії філософії доцент Київського університету І. В. Лашнюков відносив «виявлення основ і законів, що визначають хід життя» народів [641, 1869, № 8, с. 1]. Завдання «народних» істориків він вбачав у «зображенні історичного життя певного народу в усій його різноманітності» [641, 1869, № 8, с. 1].

Українські науковці, що проживали у Східній Галичині, висловлювали подібні погляди. Замість терміну «філософія історії» М. С. Грушевський найчастіше використовував термін «історіософія» з підкресленням його застарілості [381, т. 1, с. 20], потім «генетична соціологія» [389].

Проблемне поле генетичної соціології в еміграції учений визначав як «вияснення початків соціального (громадського) життя людства та його розвою вважається

ділом соціології, а саме тої частини її, яка зветься соціологією генетичною, або динамічною, а могла б зватися й просто соціологією історичною» [389, с. 9].

У 1918 р. М. С. Грушевський, наприклад, трактував методологію історичного пізнання у вузькому значенні цього слова як «методичну, формальну сторону вироблення історичного мишлення» [380, с. 61].

Учень М. С. Грушевського М. М. Кордуба намагався розширити проблемне поле історіографії за рахунок історико-філософських питань: «суть і завдання історичної науки... се область філософії історії» [38, арк. 4 зв.].

Польські позитивісти Галичини використовували термін «філософія» з додаванням прикметника «позитивна». Так, доцент Львівського університету Ю. Охорович визначав позитивну філософію як систему суспільно-правових явищ, які мають управляти світом [1088, с. 94].

Отже, більшість науковців відводили створеній О. Контом новій науці роль метанауки, яка, за їх оцінкою, має бути теоретичним синтезом усіх інших суспільствознавчих наук. Філософії ж відводилася другорядна роль в осмисленні історичного процесу. Розуміння співвідношення між історією, соціологією, філософією історії, історіософією та методологією історії в розумінні послідовників позитивізму відрізнялося від попередньої наукової традиції, якій була притаманна висока оцінка філософії як основної суспільної науки.

Подібні оцінки випливають і з праць відомих європейських науковців. Так, Л. Гумплович визнавав, що соціологія досліджує ті проблеми, якими раніше займалася філософія історії [407, с. 23]. П. Барт наголошував, що «існує тільки одна наука про долі людського роду, як би її не називали – соціологією, філософією суспільства, або... філософією історії» [250, с. 10]. Історію він називав конкретною соціологією, а теорію історії – абстрактною соціологією [250, с. VI]. П. Ж. Лакомб висунув пропозицію взагалі замінити назву «історія» терміном «соціологія» [635, с. 1–2].

Неокантіанці скоригували позитивістське визначення проблемного поля історичної науки. Головним завданням історичної науки М. М. Бубнов вважав зображення діянь усього людства, оскільки однією з найвеличніших ідей, що коли-небудь оволодівали людської свідомістю, є ідея єдності людства. Цю ідею

науковець трактував наступним чином: «визнання за всіма людьми, незважаючи на мову, національність, віру і расу, однакових людських прав і загальної мети існування» [278, с. 1]. «Предмет історії, – зазначав М. М. Бубнов, – є розвиток людини взагалі, людини як єдиної сутності» [279, с. 10].

Слід відзначити, що історики права, визначаючи предмет своєї науки, більше підкреслювали не статичні елементи (об'єкт та предмет), а динамічні (закономірності, стадії, фактори розвитку). Так, Ф. І. Леонтович у лекціях з історії російського права у руслі домінуючої позитивістської течії пов'язував завдання історичної науки з пошуком історичних законів та факторів: «Розкрити закони...[людської] солідарності, показати послідовні стадії в історичному житті народу, проаналізувати історичні фактори, які діяли на різних стадіях розвитку народного життя» [645, с. 11]. Таким визначенням головного завдання дисципліни, що лежить на межі історичної науки та права, вчений продублював одне з основних завдань позитивістської історіографії.

М. В. Довнар-Запольський, наприклад, взагалі вважав спільним проблемне поле історичних та юридичних дисциплін. На його думку, «історія перетворилася на право, з додаванням біографій, а сама історія клином ввійшла в юриспруденцію» [424, с. 264].

Водночас сама історична наука дала великий поштовх розвитку й іншим наукам: соціології, політичній економії, демографії, статистиці, історичній антропології, і, в свою чергу, зазнала впливу інших суспільствознавчих наук. В. Б. Антонович писав про географію, етнографію, антропологію, геологію, ботаніку, зоологію, філологію, статистику як про необхідні для історичного пізнання наукові дисципліни [94, арк. 88]. Серед нових суспільних наук ХІХ ст., які мають велике значення для дослідження історії, І. Я. Франко виділяв історичну антропологію та соціологію [924, с. 79], М. П. Драгоманов – антропологію, етнографію, соціологію [112, арк. 1].

Еволюція проблематики наукових досліджень та предмета самої історичної науки обумовила новий характер міждисциплінарних зв'язків між окремими науками та галузями знань. Особливо це зауваження стосується соціології, історичної науки та природничих наук.

У 1860-х – 1880-х роках не лише в європейській суспільній думці була поширена думка, що успіхи природознавства позитивно впливають на розвиток суспільствознавства. Характеризуючи вплив відкриттів природознавства на розвиток суспільних наук, В. К. Піскорський пізніше відзначав, що успіхи природознавства та сам позитивізм відповідали «потребам часу створити з історії точну науку, науку про суспільство, соціологію» [789, с. 3–4].

Окрім того, вважалося, що у результаті інтеграції суспільствознавства та природознавства стануть більш близькими їх предмет та методи. Показовою у цьому контексті була критика І. В. Лучицьким класифікації наук Г. Ам-Ріна за протиставлення ним природничих та гуманітарних наук [679, с. 69–70].

Історики-позитивісти здебільшого поділяли загальне захоплення інтелігенції природознавством. О. С. Трачевський вважав, що з усіх суспільних наук історія є найбільш близькою до природознавства. Більше того, за його оцінкою, історична наука сприяла природознавству в боротьбі з метафізикою [900, с. 153]. Проте, як слушно зазначав С. А. Котляревський, «було б найвищою мірою короткозоро судити про цей вплив за деякими легковажними та поспішними прийомами перенесення до науки про людину природничо-наукових категорій та природознавчих систем. Незрівнянно важливіше була та атмосфера наукового детермінізму, яка утвердилася найбільше під впливом зростання природознавства в сучасному цивілізованому світі» [617, с. 2].

Фундатори «першого» позитивізму вважали, що суспільні науки, методи та явища, які вивчаються, принципово подібні до природничих. Таких же установок дотримувалися і позитивісти України. Так, викладач Харківського університету В. В. Лапін, наприклад, проводив аналогії з природою: «прогрес розвитку світової цивілізації здійснюється постійно і до відомої міри аналогічно з подібним процесом у світі фізичному (теорія поступового розвитку видів), проте, як і всі явища духовного життя, він в тисячу разів складніший, різноманітніший і тому важчий для вивчення» [638, с. 6].

У статті Т. Р. Рильського «Ідеали щодо позитивізму» перенесення принципу причинності явищ з природничих наук до гуманітарних оцінювалося як одне з досягнень позитивізму [1106, s. 48].

Навіть пізній романтик П. О. Куліш, який цікавився ідеями «раннього» позитивізму, визнавав можливість використання природознавчої методики: «Минуле наше вимагає від нас такого повного в усіх подробицях вивчення, яке засвоєно методом дослідників-природників; і що наше майбутнє тільки тоді перестане бути для нашого розуму незрозумілою грою випадковості, коли наука історії, покликавши на допомогу повний контингент людських знань, поставить перед нами факти нашого минулого з такою певністю, з якою математика ставить свої теореми» [623, с. 371]. Сам він мало використовував природознавчі підходи в історичних дослідженнях. Проте у науковій літературі існують інші оцінки. Більш оптимістичною є оцінка О. В. Яся «про суттєві вкраплення позитивізму» в «пізньоромантичному світобаченні» П. О. Куліша, що зумовлено і «русоїтськими впливами на світосприйняття й історичні погляди П. Куліша» [1763, с. 492].

У 1860-х – 1870-х роках в історичних дослідженнях особливо активно застосовувалися дані та методи точних наук. Ці спроби перенести методи природознавства в історичне дослідження здебільшого були не дуже вдалими. Найяскравіший приклад такої спроби – праця «Історія і метод» О. І. Строніна [1677, с. 242–249]. Ця книга, за оцінкою Б. Г. Могильницького, містила «розгорнутий план реформи історичної науки на позитивістських засадах» [1508, с. 222]. О. І. Стронін безапеляційно заявляв: «історія чи взагалі науки моральні повинні очікувати свого відродження від природознавства... історик повинен бути разом з тим і природознавцем» [866, с. 20]. На його переконання кількість законів у природознавстві та у суспільствознавстві має бути однаковою [866, с. 135]. О. І. Стронін порівнював історичні факти з даними механіки та біології [868, с. 14–16], а різні частини суспільства з людськими органами [868, с. 31, 45]. Обґрунтування нового на той час принципу методологічної єдності природничих та суспільних наук, за оцінкою О. І. Строніна, мало позитивне значення [866, с. 19–20].

Водночас біологічний редуccionізм О. І. Строніна доводив до абсурду органічну концепцію Г. Спенсера та його послідовників.

Для написання історичних розвідок вважалися придатними навіть математичні знання. Характерна їх висока оцінка М. М. Бережковим: «Історія не математика, але в неї багато позитивних і навіть точних свідоцтв» [115, арк. 12 зв.]. Математику М. П. Драгоманов називав найдосконалішою з наук [110, арк. 1 зв.].

Віра в лише позитивний вплив природознавства на розвиток суспільних, в тому числі й історичної, наук – характерна риса й інтелектуального середовища Східної Галичини другої половини ХІХ ст.

І. Я. Франко пов'язував розвиток історичної та інших суспільних наук у ХІХ столітті з досягненнями природознавства. «Науки суспільні, – писав учений, – ніяким світом не можуть відриватися від ґрунту загального природознавства, бо тільки на тім ґрунті й можливий їх зріст» [924, с. 83]. Розвиток науки не повинен, на його переконання, залежати від релігійних постулатів: «Справжня наука не має нічого спільного з жодними надприродними силами, з жодними вродженими ідеями, з жодними внутрішніми світами, що керують зовнішнім світом. Вона має лише справу зі світом зовнішнім, з природою, – розуміючи ту природу якнайширше, тобто включаючи до неї все, що тільки підпадає під наше пізнання; також і люди з їх поступом, історією, релігіями, і всі ті незліченні світи, що заповнюють простір. Сама людина є тільки одним з незліченим створінь природи... Поза природою нема пізнання, нема істини» [927, с. 32]. Хоча сьогодні ці слова виглядають банальними, проте в той час такі твердження могла висловити не кожна освічена людина.

Більшість польських істориків-позитивістів також підкреслювали взаємозв'язок розвитку історичної науки та природознавства [1790, s. 590]. Так, Т. Войцеховський відмічав значення природознавства для історичної науки, бо воно «впливає на хід мислення» та є «необхідним в освіті історика» [1790, s. 590]. Б. Лімановський закликав для вивчення історичних фактів користуватися тими же методами, що і в природничих науках (фізиці, хімії, біології) [1069, cz. 1, s. 174].

Проте деякі учені, що проживали на українських землях, стримано відгукувалися про роль природознавства для розвитку історичної та інших

суспільних наук. «Філософія і науки богословські, правознавство і суспільні науки, навіть мовознавство, – пояснював М. Н. Петров, – поволи входять у сферу історії та є вже немовби частинами одного великого цілого, що охоплює всю царину людської думки та діяльності. Так що в строгому сенсі в теперішній час [є] тільки дві науки – природознавство та історія» [762, с. I]. Харківський учений відзначав двоякий вплив природознавства на історичну науку: «це було з одного боку дуже благодатно, розпалюючи змагання між істориками та привчаючи їх слідувати вірним шляхом досліду та фактів, але це нерідко тягло за собою і шкідливі наслідки, вносячи в науку про моральний світ чужі їй поняття та прийоми» [762, с. VIII].

В. Г. Авсеєнко пояснював відсутність наукового методу в філософії історії саме привнесенням до історичної науки «чужих, сторонніх елементів, занесених з інших галузей людських знань» [189, т. 148, № 5, с. 16–17].

В. О. Більбасов піддав критиці декілька ідей О. Конта. Він, зокрема, заперечував близькість предмета природничих та історичних наук, подібність їх методів [169, арк. 3–5] та законів [169, арк. 4 зв.].

Оцінюючи різницю між методами суспільних та природознавчих наук, О. П. Рославський-Петровський розкритикував Г. Т. Бокля за незадовільну спробу застосувати методи природознавства до дослідження історії. О. П. Рославський-Петровський визнав, що «в окремих випадках і з успіхом можна користуватися ними, але не виключно та не обов'язково» [816, с. XX].

З поширенням на рубежі XIX – XX ст. ідей неокантіанства науковці все частіше заперечували необхідність використання методології природознавства для дослідження суспільних явищ. М. М. Бережков, вважаючи метод «суттєвою ознакою зрілості науки», підкреслював їх різницю в точних, природничих та гуманітарних дисциплінах: у математиці – аналіз, у природознавстві – індукція, в історичних науках – статистичний й історико-порівняльний [115, арк. 10 зв.].

Проте існувала і протилежна точка зору. Наприклад, В. Лясота був переконаний, що не все можна звести до психобіологічних явищ. Тому він критикував «визначення суспільних явищ як окремої категорії психічних явищ»

[1094, s. 67]. Його співавтор В. Пілат відділяв «духовні причини від чисто природничих» у суспільних явищах [1094, s. 157 *uw.*].

На кінець XIX ст. історія історичної науки виділилася в окрему наукову та навчальну дисципліну. У праці Р. О. Кіреєвої наведено відповідний матеріал про виділення історіографії з загального проблемного поля історичної науки, а також про наукову творчість таких історіографів України, як В. С. Іконников, Д. І. Багалій, І. В. Лашнюков, М. І. Костомаров, М. О. Максимович тощо [1365, с. 4–5, 7–8, 10–11, 13, 18, 21, 28, 30–37, 39, 41, 45–47, 50–60, 65, 67–68, 70–72, 75–78, 82–97, 99, 108–117, 120, 124–126, 129, 135–136, 143, 153, 155, 157–160, 163–165, 169–174, 176, 180, 185–189, 193, 195–196, 199–200, 206–209, 211].

Слідом за Р. О. Кіреєвою наведемо визначення предмета історіографії професора Київського університету В. С. Іконникова: «Критичне вивчення джерел та літератури в їх поступовому розвитку складає предмет історіографії» [492, т. 1, кн. 1, с. 258*]; та професора Харківського університету Д. І. Багалія. Останній розпочинав лекції таким формулюванням предмета історіографічної науки: «Історіографією називають допоміжну наукову дисципліну, яка займається, з одного боку, оглядом різного роду джерел, тобто літописів, хронографів, житій святих, актів, грамот, розповідей іноземців, листів, мемуарів тощо, а з іншого боку, подає нарис поступової розробки та зростання російської історії як науки» [239, с. 1]. В обох вищенаведених визначеннях наявний лише практичний рівень історіографії. Бібліографічний характер викладу В. С. Іконниковим історіографічного матеріалу свідчить і про неостаточну розділеність історичної бібліографії та історіографії. Д. І. Багалій спочатку подавав огляд джерел (літописів, житій святих та інших церковних джерел, записок іноземців, частково актових матеріалів тощо), а потім висвітлював історію розвитку історичної науки. У такому поділі лекцій відбився погляд вченого на історіографію як наукову та навчальну дисципліну, яка займається як вивченням різних груп джерел, так і історією розвитку історичних знань. Таким чином, історіографія та джерелознавство були виділені як допоміжні до історії науки.

Сам термін «допоміжні історичні науки» в другій половині XIX ст. був неусталеним. Так, М. М. Бубнов поділяв суспільствознавчі науки на наукові дисципліни, допоміжні до історії в широкому розумінні цього слова (філологія, державне право, соціологія, мистецтвознавство, антропологія, етнографія, етнологія) та науки, допоміжні до історії у вузькому розумінні цього слова (дипломатика, геральдика, генеалогія, нумізMATика, палеографія) [279, с. 43–44]. О. Г. Брікнер був переконаний, що «майже всі науки можуть зробитися допоміжними науками до історії». До таких наук він відносив астрономію, анатомію, хімію, географію [276, с. 14–15].

Активна диференціація суспільних наук у досліджуваний період призвела до офіційного оформлення як окремих навчальних курсів в університетах історії держави і права, історії міст, історіографії, філософії історії, методології історії, джерелознавства, етнографії.

Науковці ініціювали спроби читання й інших нових навчальних дисциплін. Так, Ф. К. Вовк вважав зробити обов'язковими для студентів-істориків курси доісторичної антропології та порівняльної етнографії [320, с. 100, 106–107]. Він пропонував доісторичну антропологію, етнологію і соціологію об'єднати в єдину науку про людину – антропологію [317, с. VI].

Об'єднати історію, етнографію, частково антропологію та ряд інших історичних наук в єдину науку під новою назвою «соціографія», яка поряд з соціологією вивчала би суспільство, пропонував М. Я. Грот [350, с. 3].

Разом з тим В. В. Новодворський у вступній лекції в Київському університеті зазначив, що не лише успіхи природознавства, а й політичної економії, права, психології та інших наук позитивно вплинули на розвиток історичної науки [735, с. 2].

М. М. Ковалевський вважав, що істориком необхідно враховувати форми виробництва та колективну психологію. Науковець наголошував у своїх лекціях у Російській школі суспільних наук (Париж): етнограф повинен бути «одночасно істориком, психологом, фольклористом, виховувати свій розум вивченням точних наук та соціології» [584, с. 64–65].

Подібні тенденції спостерігалися і серед науковців західноукраїнських земель 60-х рр. XIX ст. – 20-х рр. XX ст.

Л. Фінкель пов'язував розвиток історичної науки з впливом інших гуманітарних дисциплін: «з виникненням і широким розгалудженням економічних і суспільних наук, історія звернула увагу також на потужний вплив умов матеріальної та соціальної природи» [1064, s. 203–204]. Окрім того, на думку львівського професора, для розвитку історіографії велике значення мало покращення дослідницької методики [1064, s. 203].

У лекціях з методології історії у Львівському університеті Я. Птасьник пропонував для вивчення історичних явищ використовувати дані палеонтології, антропології, етнології, археології, порівняльного мовознавства, релігієзнавства, права, історії мистецтва та літератури, економіки, техніки, а також соціології та психології народів [167, к. 7].

Подібну думку висловив І. Раковський, що закликав залучити факти палеонтології, ембріології та фізіології до вивчення еволюції людства [805, кн. 4, с. 64–66].

М. С. Грушевський вважав, що в університетах України потрібно викладати такі дисципліни: українську мову і літературу, фольклористику, історію українського народу і території, спеціальні («помічні») історичні дисципліни, історію українського мистецтва, археологію, етнологію та антропологію України, українське право, географію, економіку та статистику України [400, т. 37, кн. 3, с. 414–415].

Неокантіанство сприяло більш активному використанню істориками даних психології. Цитуючи Г. Тарда, М. М. Ковалевський писав, що «соціологія, якщо не зовсім, то в значній мірі зливається з психологією» [575, т. 1, с. 14]. Науковець стверджував можливість для соціології запозичення ідей суспільної психології, зокрема її законів (наприклад для розуміння ролі особи в історії, генези суспільних структур) [572, с. 9]. Водночас він вважав такий підхід недостатнім [580, с. 9–10].

Слід підкреслити, що заклик до врахування методів та даних психології в історичних дослідженнях не був новим. Так, ще в 1865 році під час захисту докторської дисертації «Новітня національна історіографія у Німеччині, Англії і

Франції» М. Н. Петров підтримував ідеї М. Лацаруса, який доводив, що в історичному процесі законам підпорядковується не хід подій, а лише психологічні процеси [419, с. 293]. Проте в 1860-х – 1870-х роках, тобто в період беззастережного прийняття більшістю науковців ідей «першого» позитивізму, підхід М. Н. Петрова становив скоріше виняток, ніж правило.

Дослідники західноукраїнських земель здебільшого також виступали за використання даних людської біології та психології в історичних дослідженнях.

З точки зору М. С. Грушевського, соціологічні науки «ставили завданням висвітлення психологічних функцій людини в загальній еволюції її соціального життя» [382, т. I, с. 54]. Цікавим є той факт, що М. М. Кордуба дав високу оцінку творчості французьких науковців кінця XIX ст. І. Тена, П. Ж. Лакомба, К. Клімара саме за використання ними даних, методів та принципів психології в історичних дослідженнях [598, с. 1–2; 599, с. 1].

Таким чином, визначальною рисою розвитку проаналізованих національних історіографій 60-х років XIX – 20-х років XX ст. була еволюція під впливом позитивізму проблематики наукових досліджень, предмета самої історичної науки та її міждисциплінарних зв'язків. Головними темами історичних досліджень стали соціально-економічні явища та історія народних мас.

У процесі розвитку історичної науки були суттєво змінені, зокрема, її методологічні засади та форми зв'язків з іншими науками. Найбільшого впливу історична наука зазнала від соціології, яка була проголошена «метанаукою» для суспільних наук. У рамках позитивістської історіографії сформувалося коло онтологічних проблем, що були спільним предметом дослідження істориків та соціологів. Завдяки зміні проблематики та міждисциплінарним зв'язкам відбувся якісний приріст історичних знань та зміна методології наукових досліджень.

На період домінування позитивізму в історичній науці припадає процес остаточного дисциплінарного оформлення таких окремих наукових дисциплін, як історіографія, історичне джерелознавство, методологія історіографії зі своїми предметом дослідження, методами, історією та логікою розвитку, що в цілому відповідало загальноєвропейським науковим тенденціям.

3. 2. Еволюція принципів та методів історіописання

Нові ідеї змінили не лише тематику та об'єкт наукових досліджень, а й методику та стиль історіописання. Історія, яка до середини ХІХ ст. була здебільшого наукою про одиничні факти, подібно до природознавства почала вивчати масові явища, що мають сталі тенденції розвитку.

У другій половині ХІХ ст. в історичних дослідженнях дослідники активно послуговувалися категоріями, методами, ідеями природничих та точних наук. Так, Д. І. Каченовський пояснював цю тенденцію схожістю фізичного світу та суспільства. «Світ фізичний та моральний, – на його думку, – побудовані за єдиним планом, іншими словами, утворюють струнку, гармонійне ціле» [525, с. 20].

Переважає більшість істориків підросійської України (особливо у 1860-х – 1890-х роках) вважала, що суспільство подібно до природи. Тому науковці порівнювали суспільство з біологічним організмом. Типовим прикладом біологічного редукціонізму слугує таке твердження М. Н. Петрова: «Суспільство людське є живий організм, що розвивається подібно до будь-якого організму за властивими йому законами,... зростання його відбувається як поступовим удосконаленням його внутрішнього складу, так і розширенням зовнішнього обсягу» [760, с. 11].

Проте не всі науковці на українських теренах підтримували аналогії природи з суспільством та еволюційну теорію Г. Спенсера. Так, М. П. Драгоманов у трактуванні історичного розвитку вважав більш правильними підходи Дж. Ст. Мілля, ніж Г. Спенсера [443, с. 166], який показував історичний процес як поступовий перехід від молодості до старості біологічного організму. А Л. І. Мечніков зауважував, що твердження «суспільство є організм», яке часто використовували О. Конт та Г. Спенсер, було відоме ще з античних часів [703, с. 11].

Проти ототожнення двох видів еволюції (суспільної та біологічної) виступив і В. К. Піскорський. «В еволюції суспільній, – писав він, – окрім фізіологічних факторів діють і психологічні, які відсутні в біологічних процесах: так, наприклад, явища спадковості та статевого добору в тваринному царстві обумовлюються лише фізіологічними факторами, тим часом як у суспільному житті вони регулюються юридичними та релігійними умовами» [178, арк. 13–13 зв.].

Значна частина учених виступала проти безумовного застосування методів природознавства в історичних науках (наприклад, О. Г. Брікнер [276, с. 7], П. М. Ардашев, М. М. Ковалевський, Є. В. Тарле). Так, головною помилкою Г. Т. Бокля, на думку П. М. Ардашева, було те, що англійський історик «хотів до історії, науки переважно гуманітарної, застосувати повністю та без винятків метод природничих наук» [229, с. 5].

Проти тотального використання термінів природознавства в суспільних науках виступав і М. М. Ковалевський [575, т. 1, с. 208], який зауважував, що «дані біології не можуть бути повністю перенесені до сфери суспільствознавства» [576, с. 3].

М. М. Ковалевський критикував аналогії між суспільними та біологічними явищами та заперечував наявність законів, які однаково охоплювали «світ фізичний, психічний та суспільний». Учений вважав неприпустимим активне використання Г. Спенсером та його послідовниками термінів природничих наук у суспільствознавчих дослідженнях [575, т. 1, с. 208]. Одним із забобонів «органічної теорії» М. М. Ковалевський назвав уподібнення держави чи суспільства до біологічного організму, а функцій держави до життєвих потреб біологічного організму [538, с. 127]. М. М. Ковалевський розкритикував органічний підхід Г. Спенсера до держави, підкреслюючи при цьому: «Говорити про шляхи сполучення як про нерви, про біржу, як про серце, і т. д., і т. д., вочевидь прийом, який не може бути виправданий і не заслуговує кваліфікації „наукового”» [537, с. 301; подібна думка: 538, с. 127]. М. М. Ковалевський у даному випадку не зовсім точний, оскільки Г. Спенсер називав шляхи сполучення кровоносними та лімфатичними судинами, а банки – серцево-судинною системою [860, с. 297, 341].

На думку С. І. Гальперіна, «органіцисти чинять зовсім неправильно», оскільки «порівнюють людське суспільство, розміщене ними ж на самій верхівці зоологічних сходів, з істотами самого нижчого порядку» [325, с. 104]. Окрім того, він піддав критиці запропоновані Г. Спенсером закони еволюції. «Умовна вірність закону розмноження сил, – запевняв С. І. Гальперін, – не може дати підстав ні для беззаперечної формули еволюції, ні в особливості – для перенесення її до

соціології» [325, с. 43]. Слідом за Г. Тардом він також критикував спенсерівський другий закон еволюції про нестійкість однорідного [325, с. 43–44].

Характеризуючи розвиток суспільства, Є. В. Тарле підкреслював неправильність аналогій з природою: «Будь-який суспільний лад, будь-яка сукупність господарчих та економічних установ – не є щось стаціонарне» [883, с. 431]. Науковець писав, що суспільний розвиток не можна порівнювати з тим, як «фагоцити та бактерії, які борються в живому організмі на життя і на смерть», і підкреслював: «будь-які такі метафізичні та біологічні визначення та порівняння будуть тут зовсім не до місця» [883, с. 431].

Природознавчі категорії та аналогії з природою активно використовували і науковці, що мешкали у Східній Галичині. Початок Хмельниччини М. С. Грушевський, наприклад, порівнював з дією електричного струму [405, с. 28]. «Народність, – зазначав М. С. Грушевський, – являється не простим механічним конгломератом, а певним організмом, зав'язаним суспільними потребами, змаганнями й цілями незалежно від державних границь» [376, с. 68]. Для характеристики українського народу як організму М. С. Грушевський декілька разів використовував вислів «національна смерть» під час характеристики складних періодів його історії. Наприклад, М. С. Грушевський писав, що український народ декілька разів був «на край національної смерті» [384, с. 78]; і в іншому місці: «розбудженне відпорної енергії національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті» [381, т. 1, с. 19].

Пізніше, в еміграції, М. С. Грушевський вже не так беззастережно використовував категорії природознавства. Соціальні відносини, відмічав науковець у «Генетичній соціології», не зводяться до простих формул, як у природничих та точних науках [389, с. 36].

Б. Лімановський часів захоплення ідеями О. Конта та Г. Спенсера порівнював суспільство з біологічним організмом [1071, s. 442, 447–448, 175]. Також він виступав за порівняльне вивчення нації і держави, оскільки вони «являють собою два вищих суспільних організми» [1071, s. 442, 448].

Молодий А. Шелонговський порівнював суспільство з молекулою, «що складається з певної кількості атомів чи суспільних груп». Останні подібно до атомів у молекулі пов'язані між собою [1126, s. 12]. Щоправда він вважав недостатнім порівняння розвитку суспільства з життям організму [1126, s. 10–11].

М. М. Кордуба писав про відмову суспільствознавців від природознавчої методології: «Соціологічна школа тратить своє значіння, бо метод природничих наук показується непрактичним і майже неможливо приложити його до історії» [599, с. 1].

Отже, частина істориків України визнала обмеженість «органічної концепції» Г. Спенсера, виступила з критикою сформульованих ним законів еволюції та широко використовуваних ним аналогій природи та суспільства.

Історики вважали обов'язковим використання індуктивного методу. Про намагання науковців досліджуваного часу відійти від старих концепцій свідчило, зокрема, й постійне підкреслення позитивістами емпіризму. М. М. Ковалевський, наприклад, схвалював використання О. Контом спостереження в якості одного з головних дослідницьких принципів соціології [575, т. 1, с. 195]. Дедуктивний метод у другій половині XIX ст. більшістю учених вважався метафізичним.

Слід визнати, що не лише послідовними позитивістами визнавалися «емпіричні» (за Дж. Ст. Міллем) методи дослідження. Так, корисність індукції не тільки для природознавства підкреслював вже Д. І. Каченовський, що одним із перших ознайомився з працями Дж. Ст. Мілля: «Науки політичні також немало від неї виграли: під її впливом вироблений у них елемент позитивний або описовий» [525, с. 50].

Методологію соціології В. В. Лесевич обмежував трьома методами: спостереження, дослід, порівняння [652, с. 172–173]. Він заперечував важливість дедуктивного пізнання: «Наука не менш метафізики ревно шукає єдності та зв'язку між пізнаннями, але вона не захоплюється ні аналогіями, ні гіпотезами, що не перевіряються, а тому може стверджувати єдність між речами лише настільки, наскільки відкриває фактично та встановлює експериментально» [654, 1888, № 12, с. 21–22].

Проте не всі науковці вважали, що все можна пояснити індуктивним шляхом. Такої точки зору дотримувався, наприклад, М. Н. Петров [761, с. XIII].

Посилаючись на О. Конта та Дж. Ст. Мілля, І. В. Лучицький обґрунтовував необхідність віднайти закони історії саме за допомогою дедуктивного методу [690, 1868, № 11, с. 35]. Київський історик висунув таку послідовність дослідження історичних фактів: їх групування та класифікація; виявлення зв'язку між фактами; порівняння досліджуваної епохи з попередніми; показ того, що може явитися результатом діяльності досліджуваної епохи в найближчому майбутньому, чим частково перевіряється правильність зроблених висновків [681, с. 12–13]. Завдання історика І. В. Лучицький визначив як «дослідження конкретних фактів, окремих видів або підвидів, різновидів, явищ суспільного життя та суспільного розвитку» [681, с. 18].

Культ історичного факту був притаманний не лише німецькій, а й усій європейській позитивістській історіографії. У передмові до першого тому засновники часопису «English Historical Review» вбачали завдання істориків «у відкритті та демонстрації фактів» [1096, р. 5].

Подібного підходу дотримувалися і науковці в Україні. В. К. Надлер підкреслював, що «усякому науковому висновку повинен передувати науковий факт» [730, с. 13].

Історики-позитивісти проголошували факти єдиною основою наукових досліджень і критикували попередників за здогади, не підтвержені фактами з джерел. Так, Д. М. Петрушевський негативно оцінював дискусію між германістами та романістами, в першу чергу через неправильне використання ними джерел та спотворення історичних фактів: «Постійні натяжки, насилування текстів та викривлення фактів в силу бажання підігнати під рубрики, що складені заздалегідь, цілком неминучий результат внесення до наукової роботи зовсім стороннього елемента, дуже шкодять науковій цінності досліджень представників названих шкіл» [771, с. 315].

У класичному позитивістському розумінні В. В. Новодворський проголошував культ історичного факту: історичні події – більше показники відомого суспільного стану, ніж фактори історичного розвитку [735, с. 16].

Позитивісти, безумовно, розуміли складність та синтетичність багатьох історичних фактів.

Особливий інтерес істориків-позитивістів до питання історичного факту також пояснюється переважно онтологічною проблематикою праць досліджуваного часу.

Окрім того, фактографічний характер історичних праць досліджуваного часу був обумовлений емпіризмом позитивістського історіописання та скрупульозним ставленням до джерел. Останнє, зокрема, пояснюється недостатнім на середину ХІХ ст. введенням до наукового обігу архівних джерел. Тож характерною особливістю розвитку історичної науки досліджуваного періоду стало більш активне використання архівних джерел. Саме використання архівних актових матеріалів як найбільш вірогідних історичних джерел, за оцінкою В. П. Бузескула, є головним досягненням німецької історіографії ХІХ ст. [287, с. 1123].

В. Б. Антонович постійно підкреслював, що кожний історичний факт має бути підтверджений документально. Він радив своїм учням: «Не пишіть ні одного слова, коли воно не спирається на вивчений матеріал, не робіть ні одного висновку, вищого за встановлені факти, не вірте на слово ні одному з авторів, навіть нашим літописам, пишіть коротко і ясно, щоб і дитина розуміла» [96, арк. 2].

Проводити правильний відбір та аналіз історичних фактів закликав колег його учень М. С. Грушевський: 1) «треба вибирати тільки те, що безпосередньо служить до зрозуміння еволюції народного життя» [381, т. 5, с. VI]; 2) «слідити явища найбільш типові, найбільш загальні, незалежно від тих модифікацій» [381, т. 5, с. 3]. При цьому М. С. Грушевський наголошував на необхідності використання принципів історизму та системності. Факт чи явище, на переконання ученого, потрібно «взяти... в обстановці історичної еволюції і в цілості його... факт сей представляється зовсім зрозумілим» [403, с. 33].

На сторінках книги «История как наука и как предмет преподавания» І. Л. Смоленський обстоював фактологічний як єдино науковий підхід до вивчення історичного процесу, називаючи помилковим тлумачення тих історичних фактів, які зобов'язані своїм походженням здогаду [831, с. 3]. Як одне із завдань історичної

критики ним пропонувалося «надати історичному факту властиву для нього ступінь ймовірності» [831, с. 27].

У своїх інтерпретаціях історичних фактів позитивісти спиралися, в першу чергу, на джерельну інформацію, вважаючи свої роздуми другорядними, лише узагальненнями знайдених фактів. Історичний факт, – підкреслював В. К. Піскорський, – «відтворити... не можна, а вивчається [факт] лише по тому сліду, який він залишає після себе у вигляді речового чи письмового документу» [178, арк. 14].

Сам термін «історичний факт», на думку позитивістів, зрозумілий і не потребує концептуальної розробки як наукове поняття.

Проте з кінця XIX ст. підхід до поняття «історичний факт» змінюється, що обумовлено як поширенням ідей модернізованого позитивізму, так і неокантіанства.

Наприкінці XIX ст. представники «другого» позитивізму в європейській історіографії визначали історичний факт як твердження, що впливає з вражень, які відповідають зовнішній реальності (серед них Ш. Сеньобос [826, с. 63]). Схожі твердження висловлювали й інші відомі французькі історики. Ф. Гізо, наприклад, писав: «Людській мові властиво перебільшувати; слова передають не лише самі факти, скільки враження їх на людину,... а враження ніколи не буває вірним та повним відображенням факту» [337, с. 147].

Наприкінці XIX ст. такий підхід був розкритикований неокантіанцями [808, с. 119–137; 912; 1014, s. 81 ff та ін.]. У результаті аналізу А. Бергсоном, В. Дільтеєм, Г. Зіммелем, В. Віндельбандом, Г. Ріккертом різних наукових понять відбулося загальне визнання унікальності природи історичного факту, його знаковості [808, с. 121; 809, с. 127–131; 810, с. 27–28, 55–56; 912; 1014, s. 9, 25, 41 ff та ін.].

Новітні на той час ідеї вплинули й на розвиток теорії пізнання історичного процесу в Україні. На рубежі XIX–XX ст. історики-позитивісти в Україні стали приділяти увагу не стільки проблемі збору історичних фактів, скільки їх інтерпретації не лише дослідником, а й автором історичного джерела. «У вищій мірі важливо, – підкреслював В. Е. Крусман, – не лише, як у дійсності розігралася та чи інша подія, а й також якою вона уявлялася сучасникам або майбутнім поколінням» [621, с. 6]. З цього приводу Д. І. Багалій писав, що історик має справу «не з чистим

матеріалом, а з відсвітом його в почуттях спостерігача: таким чином, він бачить не самий факт, а тільки переломний (відсвічений) промінь від нього» [245, с. 8].

Схоже твердження висловив і М. С. Грушевський: «Історикові кінець кінцем не менше, а часом навіть і більше важно знати не тільки те, як саме проходили події (в деталях здебільшого їх і не можна відтворити) – а як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості і які враження й настрої серед них викликали. Особливо ж це цінне тоді, коли можемо стрінутися з настроями широких низів, схопити залежність цих настроїв з економічною й соціальною обставиною їх життя і т. д.» [381, т. 9, кн. 1, с. 6].

Подібного погляду дотримувався П. І. Аландський. «Факти недоступні історичному, – підкреслював київський учений, – він має справу лише з відображенням їх у свідомості свідків-очевидців або свідків-посередників» [192, 1884, № 10, с. 49].

М. М. Бережков відзначав такі характерні риси історичних фактів: 1) «Історичні явища...досить складні»; 2) «Історичні факти дійшли до нас в особливому світлі з особливим змістом, який був наданий оповідачем»; 3) «Факти історичні важко піддаються точному виміру чи точному обліку»; 4) «Безліч фактів назавжди забуті, втрачені або загинули для історії» [256, с. 4].

Таке ж зацікавлення історичними джерелами демонстрували і польські історики Східної Галичини. Вони також дотримувалися точки зору, що історичні події мають бути підтвержені документальними свідченнями. С. Закшевський визнавав, що без підкріплення джерелами «історичний факт перестає бути питанням дії, загрожує опуститися... до ролі механічної дедукції» [1140, с. 46].

Проблема класифікації історичних фактів також стала предметом обговорення серед істориків-позитивістів. Так, важливість класифікації в процесі аналізу історичних явищ обґрунтовував М. П. Драгоманов: «Щоб здобути які б то не було узагальнення з історичних явищ і щоб надати практичне значення науці про ці явища, необхідно розкласифікувати історичні явища за родами та видами» [443, с. 175].

Більшість науковців вважала можливим, як і в природознавстві, за допомогою методу типізації з'ясувати головні історичні факти, що свідчать про характерні для

всієї епохи тенденції суспільного розвитку. Факти, що суперечили виявленим тенденціям, вважалися нетиповими.

Позитивісти продовжували використовувати поділ історичних фактів на економічні, політичні, культурні, а також на масові та одиничні.

Найбільш зрозумілою та прийнятною була класифікація В. Ю. Данилевича. Київський науковець групував історичні явища за змістом: на економічні, соціальні, політичні, культурні та релігійні [126, арк. 60].

Д. М. Петрушевський також поділяв всі історичні факти на економічні, соціальні, політичні, явища духовного життя [772, с. 7].

Є. В. Тарле, характеризуючи спільне, на його думку, проблемне поле історичної науки та соціології, поділяв суспільні факти на чотири групи: а) «господарський устрій суспільства»; б) «політичні установи»; в) «вчинки членів даної соціальної одиниці»; г) «всі прояви психічної діяльності людей, що виражаються в усному та писемному слові, в діяльності літератури, мистецтва, творчості абстрактної та конкретизуючої думки» [883, с. 430–431]. Отже, вчений виділив у четвертій групі «факт-джерело».

Ф. І. Шміт запропонував декілька підходів до класифікації історичних фактів: 1) за належністю до історії: політичної, соціальної, історії релігій, філософії, права, літератури, мистецтва; 2) за хронологією; 3) за географічними ознаками [967, с. 4].

Окрім класифікації історичних фактів за змістом, історики-позитивісти також поділяли факти на масові та одиничні. Головним об'єктом своїх історичних досліджень, на відміну від попередньої історіографії, позитивісти обирали колективні об'єкти: народ, націю, соціальні верстви. Водночас позитивісти продовжували вивчати й індивідуальні історичні факти. «Не одна абстрактна закономірність, – занотовував П. М. Ардашев, – предмет людських знань (Rsp – допитливості), але й жива (індивідуальна) конкретність» [103, арк. 171].

Саме позитивістська історіографія розробила поняття простого та складного історичного факту. Підтверджені джерелами одиничні історичні факти ставали частиною більш складних.

В якості простих історичних фактів науковці виділяли конкретні події, що сталися у минулому. Так, М. М. Бережков вважав найбільш вдалим формулювання [простого – О. Б.] історичного факту як «точної, реальної події» [115, арк. 13 зв.]. Водночас він відносив історичні явища до складних фактів [256, с. 4].

Т. Р. Рильський за складністю виділяв прості та складні факти, відносячи до останніх цивілізаційні явища [1106, s. 48].

Процес наукового пізнання часто набував характеру пояснення сукупності простих історичних фактів з подальшим синтезом цих коментарів та приходу дослідників до більш широких узагальнень.

Культове ставлення до історичного факту призводило до недооцінки вироблення теорій. «Ніякий дослідник не може і не повинен іти в своїх твердженнях далі того, що говорять джерела, – відмічав М. М. Ковалевський. – Краще визнати деякі питання нез'ясованими, ніж замість відповіді наводити гіпотези, які не спираються на факти» [582, т. 1, с. 306].

Скептичне ставлення до гіпотез в історичній науці, що визнавалася найбільш релятивним знанням, було характерне для багатьох істориків-позитивістів. Так, Д. І. Багалій закликав істориків обережно користуватися гіпотезами [245, с. 9]. «Пристрасть до логічних формул та абстрактних схем, – був впевнений П. М. Ардашев, – далеко не завжди в порозумінні з історичною дійсністю» [227, с. 1780].

Неможливість в історичній науці, на відміну від природознавства, емпіричних узагальнень підкреслював і В. К. Надлер. «Матеріал історика, – писав він, – не підлягає ні особистому спостереженню, ні досліджу; він складає з такого ряду фактів, які залишили за собою лише відомий слід, відомий спогад в історичній традиції» [729, с. 1]. Ці ідеї були сформульовані ще до відомого визначення Ш.-В. Ланглуа й Ш. Сеньобоса.

Про недооцінку логіки історичного пізнання свідчить зауваження В. С. Іконникова: «Майже весь розвиток філософії історії відбувався під сильним впливом метафізичних систем та поглядів». І далі у цій же примітці він посилається на «Історію цивілізації в Європі» Ф. П. Г. Гізо: «Ніщо так не перекручує історію, як логіка» [492, т. 1, кн.1, с. 176 прим.].

Слід визнати, що позитивісти ніколи повністю не відмовлялися від узагальнень та висновків. Наприклад, В. С. Іконников не заперечував ролі теорії в наукових дослідженнях: «І якщо навіть природознавство має право пишатися тим, що воно зобов'язано з часу воскресіння філософії такими великими та блискучими успіхами, то й історія зобов'язана визнати внесення в її розробку загальних керівних начал за філософським рухом нового часу» [492, т. 1, кн. 1, с. 176]. Водночас вчений наголошував на неспроможності жодної філософської ідеї пояснити «все різноманіття її [історії – О. Б.] змісту» [492, т. 1, кн. 1, с. 29].

Не всі історики-позитивісти вважали головним принцип документалізму та ігнорували філософські аспекти історичного процесу. Розглядаючи діяльність Л. фон Ранке та його школи, О. Г. Брікнер відзначав те, що вони зосереджували головну увагу на методах дослідження історичних джерел, а не на теорії. Одеський історик вважав такий підхід неправильним: «обмежуючись необхідним для історика заняттям – викладом, тлумаченням загального зв'язку між фактами, вони [Л. фон Ранке та його учні] забувають про те, що історик повинен бути філософом історії, в той час, як філософ ніколи не може бути філософом історії, якщо не є істориком, тобто спеціалістом у галузі історичної науки» [276, с. 5].

Науковці шукали принципово відмінні порівняно з точними науками методи та принципи пізнання. Самі історики (наприклад, М. І. Лілеєв) публічно визнавали, що вивчення історії майже до кінця ХІХ ст. носило характер «поверхового емпіризму» і зводилося здебільшого до встановлення історичних фактів та причинних зв'язків між ними [142, арк. 11].

Розроблену позитивістами концепцію простих та складних історичних фактів розвинули неокантіанці. Вище вже наводилися положення Г. Ріккєрта та В. Віндельбанда щодо одиничних та складних історичних фактів. Б. О. Кістяківський оцінював еволюцію як складний факт, що є результатом багатьох причинно-наслідкових явищ [529, с. 147].

Слідом за своїм вчителем О. С. Лаппо-Данилевським та іншими неокантіанцями В. І. Веретенников «навіть найпростіший історичний факт» називав «складним до безкінечності» [308, с. 107]. При цьому харківський професор вважав,

що в центрі історичних досліджень мають бути індивідуальні факти [306, с. 349]. Посилаючись на О. С. Лаппо-Данилевського, він формулював складний історичний факт як ідеографічне узагальнення простих [307, с. 38; 310, с. 148].

Кожний історичний факт В. І. Веретенников оцінював як «сублімацію ряду зареєстрованих зовнішніх сприйняття (зрозуміло, що дійшли до дослідника лише в їх передачі) шляхом користування тими чи іншими загальними поняттями, які взяті з сфери загальнозначимого людського знання даної епохи» [308, с. 107]. Він виділяв чотири етапи «історичного конструювання»: 1) відбір «історичного матеріалу» та його класифікація; 2) відповідно змісту обраних історичних фактів конструювання загального поняття про них; 3) співставлення «такого поняття з поняттям, що є звичайно готовим результатом наукової думки»; 4) загальний висновок [310, с. 150].

З посиланням на Дж. Ст. Мілля, П. С. Лапласа та Ж. А. Пуанкаре В. І. Веретенников наголошував, що для найбільш повного вивчення історичних фактів необхідно знати не лише усі факти, їх причинно-наслідкові зв'язки, а й ситуацію, що передувала досліджуванім подіям [306, с. 340–342].

У середині 1920-х років К. М. Грушевська підтримала підходи французької соціологічної школи щодо вивчення доісторичних форм суспільного буття. Так, вона вважала загальним правилом розпочинати дослідження фольклору та будь-яких інших «соціальних фактів» «від найпримітивніших форм, а не від більш розвинених» [359, с. 111].

Переважна більшість науковців українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини, також робила акцент на вивченні історії, підтвердженому джерельними фактами, та намагалися уникати вироблення теорій.

Одним із перших дав визначення складного історичного факту І. Я. Франко: «Історик-еволюціоніст знає добре, що ніяких простих фактів нема, що кождий факт – це здобуток неозначеного числа інших фактів, і всякий внесок з минулих фактів на будучі факти є заключування з мало звісного на менш звісне» [945, с. 481].

Подібно до свого вчителя В. Б. Антоновича М. С. Грушевський унікав теоретизувань. Він вважав, що неповністю зібрані джерела не дозволяють робити узагальнення під час вивчення минулого. «Мої розвідки, – підкреслював він в одній

із передмов до збірки документів, – служать живим протестом проти таких передчасних генералізувань... Спішитися з такими загальними висновками, маючи під руками величезний матеріал, що кожною цифрою протестує проти таких генералізацій... було б ненауково» [375, с. 2 прим.].

Хоча М. С. Грушевський визнавав, що «будь-яка гіпотеза має право на існування, якщо для неї є підстави, якщо вона в стані пояснити що-небудь і не суперечить незаперечним даним науки, ...ніяка гіпотеза не нашкодить успіху дослідження, якщо передбачається лише як гіпотеза» [365, с. VI], але вважав запорукою достовірного дослідження історичних фактів лише джерела. М. С. Грушевський продемонстрував типовий для історика-позитивіста підхід, називаючи головною перешкодою дослідження української історії до середини XVI ст. недостачу джерел [381, т. 7, с. 3].

Водночас М. С. Грушевський піддав критиці намагання В. Б. Антоновича і М. П. Драгоманова використати фольклор зі збірки народних пісень без належного його аналізу: «Надія подати повну історію нашого народу в його власних піснях була перебільшена... Бажання його укладчиків взяти від них все для історичного толкування – мусять бути признані за перебільшені» [391, с. 102].

Уникання теоретизувань вважалося серед позитивістів запорукою об'єктивності та правдивості досліджень. Тож цілком логічно, що в магістерській дисертації П. А. Іванова М. С. Грушевський високо оцінив саме фактографічний стиль. П. А. Іванов, за оцінкою рецензента, «держиться ґрунту ясних і безперечних фактів»; не висловлює гіпотез; «не дуже застановляється і над синтезом фактів, зведенням їх до ширших висновків; часом, зазначаючи суперечні питання, лишає їх нерозв'язаними і обминає неясні точки в історії» [394, с. 6].

«Всякий, – підкреслював науковець в іншій рецензії, – в праці науковій мусить виразно відрізнити факт від догадки або відомості незафактованої; фактичний висновок може повстати тільки на основі фактів; на догадках і суперечних відомостях можна збудувати тільки гіпотезу, яку можна ставити тільки як гіпотезу, з резервою і яка тільки через повну перевірку новими даними може подбати собі віру» [392, с. 10]. «Необережність в висновках, – продовжував М. С. Грушевський, –

дискредитує цілу працю..., ставлячи неоправдані гіпотези, учений позбавляє віру і своїм позитивним висновкам» [392, с. 10].

М. С. Грушевський підкреслював можливість спотворення джерельної інформації самим автором документів. «Перипетії подій в джерелах, – визнавав вчений, – часто не мотивовані або мотивовані недостатньо, фальшиво» [361, кн. 4, с. 33].

М. С. Грушевський розумів необхідність використання відомостей з інших галузей знань. Він закликав науковців «не спускати уваги з отих загальніших проблем, що мусять бути вихідними і орієнтаційними пунктами в дослідженні спеціальніших питань нашої історії, словесности, економіки, краєзнавства» [397, с. 145].

Сам М. С. Грушевський визнав, що фактографічний підхід «позбавляє й можливості дати нові, оригінальні висновки і комбінації: то трудно без дрібнішої аналізи історичного матеріяла, користання з аналогій інших земель» [394, с. 6].

Науковці уникали давати визначення найбільш загальних понять. Одним із винятків є рукопис І. П. Крип'якевича. Так, у лекціях на початку 1920-х рр. він визначав метод як «поступування, спосіб, яким... добудовуємо знання» [158, арк. 4].

Такий же культ історичного факта та уникання теоретизування були притаманні польським і німецьким історикам підавстрійської України.

А. Шелонговський підкреслював, що наукове дослідження має ґрунтуватися тільки на фактах з історичних джерел: «Історія черпає свої відомості чи факти з джерел» [1126, s. 1]. Він наголошував, посилаючись на авторитет Л. фон Ранке, на важливості саме архівних джерел [1126, s. 2].

Саме з появою величезної кількості нових історичних джерел О. Бальцер пов'язував необхідність формулювання нової теорії історичного процесу [1784, s. 380]. Поява нових історичних фактів, на його переконання, приведе істориків до прийняття «гасла правди», тож учений звертався із закликом до колег: «прагнемо тієї правди в міру наших сил та талантів» [1784, s. 380].

Головним завданням академічної історіографії О. Бальцер оголошував «найбільш докладний аналіз джерел, детальну реєстрацію кожного факту» [989, s. 469]. Лише після закінчення загальної підготовчої праці по збиранню фактів,

на його переконання, стане «можливим формулювання узагальнених висновків, синтез» [989, s. 469].

Лише історичні факти Ф. Буяк визнавав об'єктом вивчення істориків [1003, s. 342]. Він виділяв два критерії наукового викладу історичного матеріалу: «стислий огляд фактів та непохитна логіка в підведенні висновків» [1002, s. 72]. Учений також наголошував на чіткому відділенні позитивного знання від переживань та помислів [1002, s. 72].

Основними завданнями наукових досліджень В. Татаркевич називав «встановлення фактів, з'ясування фактів і впорядкування [тобто їх класифікацію – О. Б.] фактів» [1135, s. 1]. Саму класифікаційну роботу львівський науковець називав істотною складовою частиною праці історика [1135, s. 10].

На початку свого дослідження про гуцулів Р. Ф. Кайндль висловився так щодо переваги фактів з історичних джерел над науковою літературою: «Моїм основним правилом було не брати до уваги друкований матеріал» [502, с. 5].

Спільним для суспільних наук досліджуваного періоду було заперечення важливості розроблених Г. В. Ф. Гегелем законів та категорій діалектики. Позитивісти недостатньо оцінювали діалектичний метод, закидаючи йому метафізичність. Зміна теорій, як підкреслював І. А. Линниченко, може відбуватися лише на основі нових фактів [663, с. I]. За його оцінкою «зруйнування старої системи може відбуватися двома шляхами: або знайдені нові факти, які різко суперечать попередньому синтезу; або ж ці факти залишаються ті ж, але змінюється погляд на їх значення, на їх співвідношення. У дослідних науках найчастіше перший випадок, у суспільних – другий» [663, с. I].

Самі історичні факти (явища та події) розглядалися не лише в статиці – як предмет, а й у динаміці – як поступальний та обумовлений сукупністю факторів багатовіковий процес розвитку суспільства. Причому останній вперше був поданий еволюційно. Як зазначала Н. М. Дорошенко, наслідком широкого використання принципу еволюції стало нове розуміння принципу історизму: «на зміну подіям прийшли процеси, на зміну фактам – ідея законівідповідності, на зміну роз'єднаності – історичні зв'язки» [1284, с. 12–13].

Прогресивні зміни в суспільстві позитивісти трактували як соціальну динаміку; суспільний лад, умови існування людського суспільства взагалі відносили до соціальної статичності. У передмові до докторської дисертації І. В. Лучицький визначав головне теоретичне завдання свого дослідження в руслі ідей О. Конта: «Дослідити *структуру* суспільства в даний період часу, описати *зміни*, що відбулися в ньому протягом цього часу, вказати на *співвідношення*, що здійснюється між структурою та подіями, іншими словами, описати лад суспільства та його функції в статичному та динамічному відношеннях» [677, с. I]. Таким чином, він наголосив, що історичні факти будуть ним розглядатися в статичній та динамічній (за О. Контом).

Важливою ознакою позитивістської доктрини вважається визнання неможливості пізнання суті речей, а лише окремих їх елементів. Сам О. Конт стверджував, що позитивне мислення «відмовляється від дослідження походження та призначення існуючого світу і від знання внутрішніх причин явищ йде, правильно комбінуючи міркування та спостереження, до пізнання дійсних законів явищ, тобто їх незмінних відносин послідовності та подібності» [592, с. 4]. Послідовники О. Конта розуміли деяку обмеженість позитивістських принципів вивчення історії. «Природна обмеженість наших пізнавальних можливостей, – писав М. М. Ковалевський у передмові до однієї з праць О. Конта, – не дозволяє нам проникати в суть предметів, знайомитися з першопричинами та кінцевими цілями. Звідси однакове негативне ставлення і до богословських, і до метафізичних пояснень природи речей. Звідси ж необхідність вважати завданням наукового дослідження сходження в кінцевому результаті до якого-небудь певного факту, з яким стоїть в причинному зв'язку, безпосередньому або опосередкованому, явище, що вивчається нами» [590, с. 7].

М. С. Грушевський у 1924 році продовжував вважати позитивістські дослідницькі принципи необхідними для вивчення історичного процесу. Водночас він визнавав важливість застосування неокантіанських та інших підходів. Таке поєднання теоретико-методологічних засад різних теорій, на його думку, приведе до більш глибокого та всебічного дослідження історичного процесу, особливо сфери духовної культури та побуту. У такому випадку «на місце розпочатого Кантом трансцендентального аналізу мусить прийти соціологічний розбір змісту нашого

пізнання. Глибокі і всебічні розсліди психологічні, культурно-історичні, етнографічні, дослід старої релігії і права мусять вияснити внутрішню залежність пізнання і суспільности, факту й індивіду та дати початок соціологічній критиці людського інтелекту» [397, с. 153]. Учений підкреслював: «На місце інтерпретації соціологічних фактів дорогою апріорних висновків з вічних і незмінних принципів людського пізнання і мишлення (видвиненої особливо англійськими соціологами другої половини XIX ст.) на чергу стає висвітлення еволюції самого пізнання і мишлення з фактів соціального розвитку дорогою індуктивною: студіями умов соціального життя, трактування інтелектуальних функцій як соціальних явищ, що можуть висвітлитись і вияснитись тільки з соціальних таки фактів» [397, с. 153].

Історики-позитивісти використовували різноманітні принципи та методи дослідження. Вони надавали культового значення принципу об'єктивності наукових досліджень, хоч він і не був новим на початок поширення ідей позитивізму. Так, ще П. В. Павлов основною вимогою тогочасної історичної науки визнавав «історичну істину», «об'єктивну правду» [746, с. 289].

М. М. Бережков вважав завданням історика «об'єктивувати самого себе, який буде постійно відкидати все суб'єктивне, все випадкове та дошукуватися суттєвого, ...об'єктивно-достовірного. Точна істина та правда – найголовніше» [116, арк. 9]. Для М. М. Бережкова був виправданий скоріше суб'єктивізм автора, ніж його тенденційність: «Тенденційність гідна всіякого осудження як шкідлива та дурна справа, яка сповільнює успіх науки» [115, арк. 18].

Подібна пропозиція щодо усунення в інтересах науковості суб'єктивізму викладена й іншими науковцями, наприклад у лекціях з джерелознавства І. А. Линниченка, які він читав у Новоросійському університеті у 1886 – 1892 рр. [55, арк. 1]. Одеський учений пояснював студентам необхідність застосування принципів об'єктивності та різнобічності [55, арк. 1].

П. М. Ардашев критикував французьких істориків часів Реформації О. Тьєррі та О. Мінье за нестачу об'єктивності в працях, оцінюючи їх наступним чином: «не стільки науково-історичні твори, скільки політичні памфлети – лише в історичній оболонці» [231, с. 14].

І. В. Лучицький пропонував відмовитися від оцінки історичних фактів: «раз і назавжди», тобто не досліджувати «були вони погані чи ні», а лише констатувати їх [685, №1, с. 67].

Правдивий виклад історичних фактів, на переконання істориків-позитивістів (серед них В. К. Надлер [729, с. 26]), має величезне «освітнє та моральне значення», а не лише для розвитку науки.

Заперечення принципу об'єктивності були дуже рідкісними. Так, М. В. Довнар-Запольський вважав гасло повної об'єктивності надуманим. «Повний об'єктивізм в історії, – на його переконання, – це привид, за яким марно ганяється методологія науки» [424, с. 263].

Водночас історики-позитивісти ніколи не заперечували соціальний характер історичної науки. В. С. Іконников, наприклад, відзначав, що на історичних працях «завжди відбивалися погляди часу та осіб, що присвятили собі її служінню» [128, арк. 1–1 зв.].

Вплив зовнішніх факторів на історіографію визнавав і М. П. Драгоманов: «Історична наука за самою своєю властивістю не може не відбивати на собі боротьби інтересів національних, релігійних та політичних» [432, с. 33–34]. Науковець підкреслював залежність домінуючої моделі філософії історії від багатьох чинників: «Філософія історії завжди знаходилася в тісній залежності не лише від самих ідеалів, які визнавав даний час, але і від поняття про ступінь їх здійснення, від розміщення цих ідеалів у часі та просторі» [432, с. 35]. «Посилене бажання вчених бути неупередженими..., – визнавав учений, – приводить їх вельми часто лише до суперечливого та непослідовного еkleктизму, який ще більше затемняє питання, ніж найтенденційніша односторонність» [432, с. 34].

«Імпульси сучасності направляють наукову роботу історика», – красномовно відзначав Д. М. Петрушевський. Тому, за його оцінкою, «як би енергійно він [історик – О. Б.] не заперечував сатани суб'єктивізму, проте його праця буде являти собою дзеркало його епохи, її розумових запитів та її суспільних устремлінь, її історичних та соціологічних уявлень та ідей» [773, с. 86–87; 774, с. 9–10]. Він вважав, що зрозуміти історіографію без історії суспільства неможливо [777, с. 73].

Інший учень І. В. Лучицького В. К. Піскорський підкреслював: «Історія зовсім не служить виправданням теперішнього, вона лише пояснює його» [790, с. 2].

Проте історики-позитивісти вважали можливим звести до мінімуму вплив зовнішніх обставин на творчість ученого. На переконання В. П. Бузескула, кожний вчений повинен шукати об'єктивну істину, бо «поєднання історії та політики може привести до крайньої суб'єктивності та тенденційності, до перекручення та підтасовки фактів, до суджень про далеке минуле з точки зору сучасного часу» [286, с. 232]. Своє переконання про служіння науки істині і правді, дотримання нею об'єктивності він публічно повторив у 1928 році: «Зраджуючи своєму призначенню, наука стає непотрібною і навіть приносить іноді шкоду» [294, с. 8].

Водночас, закликаючи науковців до об'єктивності, В. П. Бузескул підкреслював соціальний характер історичної науки: «дух та вимоги часу, різні течії в сфері філософської та політичної думки, настрої та ідеали суспільства, особисті погляди та симпатії автора ніде не відбиваються так яскраво і не впливають так могутньо, як в області вивчення явищ минулого, навіть такого віддаленого від нас, як історія Греції» [281, с. 298]. Про суспільно-політичну обумовленість наукової творчості харківський професор неодноразово писав, характеризуючи праці Л. фон Ранке, І. Г. Дройзена, Г. Зібеля та інших німецьких істориків XIX – початку XX ст. [281, с. 321, 326, 459–462, 478–479; 284; 286, с. 201–202, 231 та ін.; 292, с. 58; 293, с. 33; 295 та ін.].

Харківський історіограф наголошував саме на об'єктивності Л. фон Ранке, яка «у багатьох випадках» «дійсно гідна подиву. Протестант, він дав неупереджену «Історію пап» нового часу, неупереджену настільки, що, коли вона з'явилася, поширилася чутка, немовби Ранке перейшов у католицизм» [295, с. 28]. Тож цілком логічно, що найбільшої похвали у В. П. Бузескула заслуговує строга безпристрасність Л. фон Ранке: «Наскільки взагалі можна історику відректися від своїх симпатій та антипатій при викладі явищ минулого, настільки зробив це Ранке. З такою ж об'єктивністю судив він і про сучасні йому події» [292, с. 58].

Подібну оцінку отримала творчість Л. фон Ранке і від польських науковців. Головна заслуга Л. фон Ранке, за оцінкою А. Шелонговського, полягає в тому, що

він спрямував істориків в «архіви як скарбниці безцінних свідочств минулого життя» та на вивчення зібрань документів з історії міст, судів, окремих родин [1126, s. 2].

Тим часом декілька польських істориків Львова висловлювали протилежні оцінки праць Л. фон Ранке. Зокрема, Ш. Ашкеназі звинувачував його в тому, що німецький історик у певний період життя «вступив у компроміс з політикою», щоправда «не без внутрішньої з собою суперечки» [987, s. 300]. Ще більш критично висловився львівський професор щодо політичної тенденційності в творчості Г. Зібеля, якого назвав «маленьким представником Прусії» [987, s. 366]. Г. Зібель, за оцінкою Ш. Ашкеназі, не міг стати «великим істориком великого народу» через належність до «пруської партії» [987, s. 366].

Учень Ш. Ашкеназі по Львівському університету К. М. Моравський закидав німецькій історіографії описування життя людства в «мертвих канонах за взірцем та моделлю природознавства» [1082, s. 12–13]. К. М. Моравський, зокрема, не вірив у повний об'єктивізм Л. фон Ранке [1082, s. 12–13]. Свою точку зору молодий польський неоромантик обґрунтовував не лише впливом оточення на істориків, а й індивідуальністю кожного з них [1082, s. 11].

Історики-позитивісти підавстрійських українських земель також ніколи не заперечували факту обумовленості позиції автора його становищем у суспільстві. Так, характеризуючи польську літературу XVII ст., Б. Каліцький підкреслював, що «було важким у стародавніх часах завдання і становище безстороннього історика» [1043, s. 12–13].

Чітко відрізняв «правдиву» історію від псевдоісторії Ш. Ашкеназі. На його думку, більш поширеними є псевдоісторичні твори, що створені або «з ремісничою педантичністю, або з тривіальним дилетантизмом, або з корисливою тенденційністю» [987, s. 368–369]. Прикладом справжнього вченого для Ш. Ашкеназі був французький історик А. Сорель, що поєднував у своїй творчості «ґрунтовність дослідження» з «мистецтвом письменника» та «незалежною етично-історичною думкою» [987, s. 368–369]. Водночас Ш. Ашкеназі визнавав, що історик має бути «слугою народу» [986, s. 313].

Полемізуючи з Ю. Шуйським та М. Бобжинським на II з'їзді польських істориків у Львові (1890 р.), О. Бальцер визнав обмеженість «людського пізнання правди», але закликав дослідників до найбільшого наближення до істини [1784, s. 378].

Л. Фінкель був переконаний, що історична наука не повинна служити політиці [1016, s. 289]. Він пояснював завдання історичної науки так: «„Виховне значення” історії полягає спочатку в тому, що завдяки ній учень набуває пізнання сучасності... Історія заповідає нам цілий доробок людства в генетичному розвитку... учень пізнає цінність праці попередніх поколінь... Навчає шанувати традиції... [Історія], яка є прикладом життя попередніх поколінь, вказує як вирішувалися людські справи за допомогою героїзму та подвижництва, за допомогою праці та зусиль... дуже впливає на молоді голови» [1016, s. 288–289].

Українські історики Галичини (за деякими винятками), на відміну від польських, не сприймали доктрину позитивізму до 1890-х рр. Вони відкрито ідеалізували українську історію. Останнє, за оцінкою І. П. Куцого, проявлялося в визнанні русинів головним суб'єктом історичного процесу Галичини, замовчуванні або негативній оцінці участі іноетнічних та інокультурних елементів в українській історії, ідеалізації образу власного народу та демонізації образу «чужих», «ворогів» [1430, с. 38–39].

Творцями національних міфів виступили і ряд польських істориків зі збереженою стійкою романтичною традицією. Так, одним із провідників польської національної ідеї в Україні був К. Шайноха. Він високо оцінював зусилля поляків щодо колонізації українських земель та залучення українців через польську культуру до західноєвропейської цивілізації [1122, t. 8, s. 133–147, 150–153 та ін.].

Ідея культурної місії поляків серед українців популяризувалася в працях польських істориків та письменників, в тому числі й в романах ідеолога «польського позитивізму» Г. Сенкевича. Саме на його популярний роман «Вогнем і мечем», як і на твори Маріана Дубецького, звичайно стриманий В. Б. Антонович дав різко негативні відгуки [210; 802]. В. Б. Антонович неодноразово критикував Г. Сенкевича за навмисне перекручування історичних фактів, неправильно зрозумілий патріотизм,

тенденційність [210, с. 53–54, 77]. Останній зображував Польщу XVII ст. як символ цивілізації, а Південну Русь – дикості. В. Б. Антонович, який по матері походив з польської шляхти, доводив, що «ні особливої дикості з одного боку, ні особливих громадянськості та цивілізації з іншого у фактах непомітно» [210, с. 51]. При цьому рецензент обґрунтовував помилковість висновків польських авторів недостатньою кількістю історичних джерел. За його оцінкою «відсутністю історичних свідчень» скористалися М. Грабовський, К. Шайноха та інші польські письменники й історики [203, с. 2]. Вони наполягали на думці «про вигадане спустошення краю, колонізували його польськими вихідцями, забуваючи при цьому пояснити чому ці вихідці... у XVI столітті являють суцільну масу з характером руської, а не польської народності» [203, с. 2]. В. Б. Антонович підкреслював заполітизований підхід польських авторів до спільних питань польсько-української історії – «вузькість погляду та тенденційність при вирішенні політичних питань» [102, арк. 2]. Таким чином, він протиставляв тенденційні підходи прихильників польської національної ідеї головному дослідницькому принципу позитивістів – об'єктивності.

Сам В. Б. Антонович, між іншим, еволюціонував у поглядах від захоплення національною (польською, з часів студентства – українською) історією до більш критичного ставлення до національних пріоритетів. Можна порівняти критику підходів Г. Сенкевича п'ятдесятирічним В. Б. Антоновичем з його гімназичним твором «Любовь к отечеству»: «З усіх почуттів, що зберігаються в душі людини, любов до вітчизни, за загальною суспільною думкою, є найбільш шляхетне, тому що воно не приносить ніякої матеріальної користі, є виразом суто духовним» [95, арк. 4–4 зв.; надрук.: 828, т. 1, с. 209].

Натомість польські історики знайшли в працях самого В. Б. Антоновича певні недоречності. Так, О. Яблоновський [1031, t. 1, s. 91–170] цілком переконливо показав непевність теорії В. Б. Антоновича про праруську громаду як основу «громадського ладу» на південноукраїнських землях до XVII ст. [202, с. 140–141; 208, с. 18–19; 221, с. I–VI, XVIII–XXIII, XXV та ін.]. О. Яблоновський підкреслював, що виникнення класової структури суспільства є загальноєвропейським процесом, в якому український народ не був винятком [1031, t. 1, s. 145].

Аналізуючи публікації «Киевской старины» з історії гайдамаччини, Т. Корзон критикував авторів за некритичне ставлення до джерел та ідеалізацію тих подій [1046].

В. Б. Антонович став полемізувати з Т. Корзоном, а його тираду з приводу інспірування українськими істориками Коліївщини в ХІХ ст. назвав «витівкою», що виходить за рамки наукової полеміки [207, с. 161, 166].

Хоча дослідження польської історії російськими та українськими істориками також у більшості випадків мало характер політичної кон'юнктури. Головну вину за розвал Речі Посполитої вони, на відміну від польських авторів, покладали не на козацтво, а обґрунтовували слабкість королівської влади внутрішніми проблемами польського суспільства.

Протиріччя в підходах між польськими, з одного боку, та українськими і російськими істориками – з іншого очевидні й в інших рецензіях.

Відому монографію з історії України О. Яблоновського К. Трильовський оцінив як спробу обґрунтування за допомогою історичного матеріалу «ніби на науковій підставі прав польського елемента на українські землі» [479, с. 199]. Він розкритикував знаного польського дослідника за «величезне викривлення історичної перспективи й історичних фактів» [479, с. 199], насамперед за те, що в О. Яблоновського український народ «зі стихійною силою ненавидів і руйнував усяку культуру; ...ріжні українські діячі виступають у нього як ляльки» [479, с. 199]. На переконання рецензента, польські історики перебільшують культуртрегерську роль свого народу для українців, бо не польська шляхта, а «українська робоча людність була справжнім колонізатором широких просторів України. Шляхта була лише визискувачем її праці» [479, с. 210].

Переважна частина науковців обирала позитивістський варіант історіописання як визнаний у науковому співтоваристві стандарт фаховості та професійності.

Подібні ідеї висувалися і в європейській, зокрема французькій, історичній науці. Так, Г. Моно в першому томі «Revue historique» (1876 р.) закликав не приймати жодних стандартів, не визнавати будь-яких догматів, а «відкривати постійні відносини та залежності між явищами» [1081, р. 36]. У цій же статті «Розвиток історичних досліджень у Франції» він писав, що саме завдяки

індуктивному методу пізнання можна рухатися вперед, від одиничного до загального, від часткового до цілого і «на групах твердо встановлених фактів виводити загальні ідеї, які б піддавалися випробуванню і перевірці» [1081, р. 34].

Як один із основних дослідницьких принципів історики-позитивісти українських земель висували принцип системності. М. М. Ковалевський, зокрема, підкреслював необхідність системного підходу так: «для позитивіста немислиме вивчення однієї лише сторони побуту народу, тобто йому ясний зв'язок всіх та кожної з них, та визначення характеру однією сумою тих явищ, які знаходять інші» [544, с. 70]. Як послідовник доктрини О. Конта М. М. Ковалевський вважав дуже плідною для дослідження суспільства ідею засновника позитивізму про соціальну статику та динаміку: «незалежно від визнання чи невизнання контівського закону трьох стадій є підґрунтя... говорити про соціальну статику чи динаміку, тобто про вивчення суми тих явищ, з яких складається суспільна солідарність то в стані спокою, то в стані руху» [576, с. 4–5].

Більш глибоко до проблеми поєднання статичних та динамічних явищ підійшов І. В. Лучицький: «необхідно з'єднати статичний розгляд соціальних явищ з динамічним та брати до уваги не лише прогресивні зміни різних елементів, але й одночасні стани кожного з них» [690, 1868, № 11, с. 36].

За дотримання системного принципу в історичних дослідженнях виступали і його учні. Д. М. Петрушевський наполягав, що повинно відбуватися «вивчення історичного процесу в усій його повноті і кожне явище розглядаючи як похідну усіх сил, що діють у суспільстві» [772, с. 7]. «Будь-яке явище, яке підлягає вивченню історика, – пояснював свою думку науковець, – є суспільний продукт, результат взаємодії всіх суспільних сил... потрібно, отже, приймати до уваги всі фактори, як матеріальні, так і культурні» [771, с. 312–313]. П. М. Ардашев також пропонував застосовувати системний підхід для вивчення суспільної еволюції: «пізнати кожне з конкретних явищ даного процесу... або одну з фаз, як у геології» [104, арк. 9].

Системний підхід підтримали й українські учені південноукраїнської України та ті, що проживали поза межами українських етнічних земель. Ф. К. Вовк обґрунтував необхідність урахування всього комплексу даних про кожний народ з його анатоміч-

ними, фізіологічними, етнічними, культурними та побутовими відмінностями [317, с. VI]. І. Я. Франко визначав такі завдання дослідження будь-якого народу: «пізнати людей, що мешкають на певній території, а також пізнати їхнє нинішнє і минуле становище, їхні фізичні і розумові особливості, їхні інститути й економічне становище, їхні торговельні відносини й інтелектуальні зв'язки з іншими народами» [926, с. 254].

Подібну думку висловив М. С. Грушевський, який називав головним завданням історичної науки дослідження всіх сфер (економічної, культурної, духовної) історії українського народу та української території з найдавніших часів [400, т. 37, кн. 3, с. 414].

Серед інших принципів історичної науки М. С. Грушевський, наприклад, виділяв принцип історизму, який, на його переконання, дозволяє показувати історичні події та явища в більш широкому історичному контексті: «Принципи історичної методології наказують, між іншим, кожному подію, кожний учинок оцінювати на тлі його оточення» [396, с. 15].

Найбільшого поширення в позитивістській історіографії мав історико-порівняльний метод.

Порівняльну методику застосовували ще Плутарх, Платон та Аристотель. Французькі (серед них Ш. Л. Монтеск'є) та німецькі просвітителі також пропагували необхідність використання порівняльної методики для наукових досліджень. Порівняльна методика для праць з історії, соціології та інших суспільних наук активно розроблялася англійськими ученими, в першу чергу Е. Фріманом. Англійській історіографії давав високу оцінку М. Н. Петров, відзначаючи результативне застосування історико-порівняльного методу англійськими науковцями [765, с. 132].

Широко послуговувалися історико-порівняльним методом й учені на українських теренах. Професор права Д. І. Каченовський підкреслював «важливість позитивних та порівняльно-описових досліджень в описових науках» [525, с. 52; подібна більш пізня думка Д. М. Петрушевського: 771, с. 308].

Професор Новоросійського університету Ф. І. Леонтович у лекціях з історії російського права вказував на один із результатів історико-порівняльного вивчення права визнання того, що «між побутом дикуна та цивілізованою людиною немає глибокої прірви – це ланки одного і того ж ланцюга» [645, с. 4].

В Україні історико-порівняльний метод особливо широко використовували історики права (Д. І. Каченовський, М. М. Ковалевський, М. Ф. Владимирський-Буданов, М. О. Максимейко, Ф. В. Тарановський) та дослідники економічної історії (М. М. Ковалевський, І. В. Лучицький та його учні), оскільки норми права та законодавства, статистичні дані економіки більш придатні для порівняння, ніж інші суспільні явища.

Поширення еволюційної теорії на вивчення суспільства також сприяло більш широкому використанню історико-порівняльного методу для вивчення історії різних держав та етносів. М. М. Ковалевський пов'язував поширення історико-порівняльного методу саме успіхами його застосування у біології [541, с. 428]. Історики-позитивісти були впевнені в тому, що історичний процес є єдиним, тобто схожим для всіх (за Г. Т. Боклем, європейських) народів у своїх головних закономірностях. М. Н. Петров схвально характеризував позитивістський стиль англійської історіографії: «замість того, щоб заглиблюватися в філософські спекуляції над фактом..., поставити його в паралель з подібними явищами в історії інших народів або ж віддалену подію пояснити аналогією з відносинами всім відомої сучасності» [765, с. 131–132].

М. П. Драгоманов в 1869 – 1874 рр. публічно виступав саме за порівняльне вивчення історичних подій [432, с. 91; 443, с. 174–180]. На його переконання використання історико-порівняльного методу показує, що «ступені загальнолюдського розвитку справді існують, однаке тільки не народи представляють ступені розвитку життя загального організму, який зветься людством, а кожний народ проходить певні більш-менш спільні ступені розвитку» [432, с. 227].

Цікавим є той факт, що при публікації лекції М. П. Драгоманова «Положение и задачи науки древней истории» (1874 р.) редактор «Журнала Министерства народного просвещения» заявив про незгоду з новим методом вивчення: «метод,

який тільки-но виник, не отримав права панування та робить багато сумнівного» [443, с. 181 прим.]. На Всеросійському археологічному з'їзді в Одесі (1884 р.), за свідченням М. П. Драгоманова, декілька учених розкритикували «космополітичний, порівняльний напрямок в науці», який відстоював М. М. Ковалевський [450, с. 492].

В. П. Бузескул позитивно оцінював результати застосування історико-порівняльного методу в історичних дослідженнях. Результати застосування методу, за оцінкою харківського професора, доводять правильність еволюційної теорії. «Відкриваються проміжні ланки між періодами та явищами, що не мають, здавалося, нічого спільного між собою..., – писав В. П. Бузескул, – встановлюється неперервний зв'язок там, де його раніше і не підозрювали» [282, с. 558].

Використання історико-порівняльного методу, на переконання позитивістів, слугувало доказом наявності історичних закономірностей. Останні, на думку молодого М. М. Ковалевського, свідчили про схожість багатьох суспільних інститутів та звичаїв, особливо в стародавні часи [544, с. 19]. Учений пояснював цю подібність однаковістю історичних умов їх виникнення, підкреслюючи при цьому, що причина цієї однаковості лежить «не в повторюваності одних і тих же подій на відстані віків та тисячоліть, оскільки таких повторень не знає історія, а в проходженні різними народами однакових стадій суспільного розвитку» [544, с. 19]. Результати застосування історико-порівняльного методу, на переконання М. І. Зібера, доводять «існування історичного зв'язку» між «значною кількістю» подібних історичних фактів [485, №5, с. 6–7].

Палкий прихильник історико-порівняльного методу М. М. Ковалевський визнавав можливим застосування цього методу не лише до європейських народів. «Всяка нова спроба встановити соціологічні істини, – писав він, – матиме наукове значення лише в тому разі, якщо в поле наших шукань буде включений Схід і в особливості світ слов'янських народів» [566, с. 12]. На його думку, суть історико-порівняльного методу полягає «у паралельному вивченні розвитку форм співжиття у різних стародавніх та сучасних народів, що повинно дати... загальну форму соціальної еволюції» [566, с. 13]. Пізніше О. І. Неусихін критикував широке використання

М. М. Ковалевським історико-порівняльного методу при вивченні, наприклад, общини в Німеччині, Франції та Англії XII – XIII ст. і Росії XVI – XIX ст. [1526, с. 42].

М. М. Ковалевський визначав такі завдання історико-порівняльного дослідження: 1) «виділити в особливі категорії ту чи іншу суму подібних явищ»; 2) надати «матеріал для побудови історії прогресивного розвитку форм співжиття та їх зовнішнього виразу – права»; 3) в'яснити «причини поступової заміни одних форм людського співжиття та одних норм права іншими» [544, с. 19–20].

Пізніше М. М. Ковалевський більш стримано оцінював можливість застосування історико-порівняльного методу. Учений, наприклад, визнав помилковим погляд, що рано чи пізно усі держави пройдуть стадію конституційного устрою з парламентом і солідарним, відповідальним перед народом урядом [537, с. 298]. М. М. Ковалевський визнавав недоцільність використання історико-порівняльного методу при недостатній джерельній базі: «Мовчання джерел не дає, проте, права заповнювати нестачу фактичних даних історичними аналогіями» [582, т. 1, с. 335].

У 1880-х – 1920-х рр. лише окремі історики України обережно намагалися виступити проти загального захоплення суспільствознавцями історико-порівняльним методом. Так, В. П. Бузескул детально пояснював свою обережність щодо застосування цього методу. За його спостереженнями в процесі порівняння стародавнього світу та нового часу відбувається модернізація античності, що веде «до крайнощів і перебільшень та намагань встановити подібність навіть там, де її по суті немає або там, де вона лише примарна» [285, с. 5]. Далі він уточнював: «при всьому паралелізмі та аналогії між старовиною та новим часом немає і не може бути повної тотожності: кожне історичне явище само по собі індивідуально... минуле не зникає зовсім без сліду: в спадок від нього залишається багато з того, що переживе століття та вплине на наступний розвиток – ідеї, установи, культура» [285, с. 6]. Історик визнавав, що не можна «зовсім заперечувати існування аналогії в історичному розвитку стародавнього та нового світу», але підкреслював умовний характер історичних аналогій [285, с. 7; його подібна думка: 280, с. 208; 282, с. 560].

Подібно до В. П. Бузескула О. С. Трачевський застерігав прихильників історико-порівняльного методу щодо широкого його застосування, яке він оцінював як самовбивство дослідника [900, с. 154].

М. М. Бережков дотримувався схожих оцінок. Він наголошував, що історико-порівняльний метод потрібно використовувати лише разом з іншими, оскільки важливо не лише порівнювати та узагальнювати, а іноді важливо розрізняти явища [115, арк. 11 зв.]. Ніжинський історик закликав «користуватися з крайньою обережністю» порівняннями та аналогіями [115, арк. 11].

Історико-порівняльний метод за умови правильного використання давав суттєві позитивні результати. Водночас у деяких розвідках історики часом некоректно використовували цей метод. Так, В. Б. Антонович критикував Д. І. Зубрицького за те, що останній «фальшиво переніс римську термінологію на різні явища життя мешканців Львова» [99, арк. 2 зв.].

К. М. Грушевська визнавала, що «культурні здобутки розповсюджуються від народу до народу, але не все те, що є подібне в різних культурах пояснюється запозиченням» [358, с. 200]. Головним шляхом культурного розвитку київська дослідниця вважала самостійний поступ цивілізації, який, за її оцінкою, «не вдалося заперечити» прихильникам теорії впливів та запозичень [358, с. 200].

Окрім історико-порівняльного методу історики-позитивісти використовували статистичний метод. Дані статистики почали використовуватися в історичній науці до поширення в ній ідей позитивізму. Ще Д. І. Каченовський високо оцінював статистичні дані для наукових досліджень: «Статистика є невичерпне джерело живого досвіду; вона надає дорогоцінну допомогу для перевірки панівних понять та теорій» [525, с. 49].

Переорієнтація історичної науки в останній третині XIX ст. на соціально-економічну тематику обумовила, зокрема, широке використання статистичного методу. Лише декілька істориків-позитивістів визнавали неможливість його активного використання через недостатню розробленість методики. Тому М. М. Бережков, наприклад, вважав, що від статистичного методу мало користі [117, арк. 14 зв.].

Висока оцінка статистичного методу присутня і у працях 1920-х років. Цей метод, за оцінкою О. Ю. Гермайзе, «дає найточніші обчислення і творить найпевніші знання» «там особливо, де досліджується соціально-економічне явище» [331, с. 209]. Водночас він визнавав, що історик через фрагментарність джерельної бази часто «позбавлений змоги вибирати собі цифровий матеріал» і «користується з випадкових вцілілих цифр» [331, с. 209].

Подібне позитивне ставлення до статистичного методу демонстрували і науковці Західної України. У вміщеній у часописі «Kwartalnik Historyczny» рецензії Я. Рутковського на «Аграрну історію» М. Блока схвалюється послідовне та грамотне застосування статистичного методу під час обробки масових джерел з аграрної історії Франції [1105, s. 157].

Інший метод, який активно використовували історики-позитивісти, був історико-генетичний. З точки зору представників позитивізму, історикам у своїй професійній діяльності необхідно встановити, зібрати, класифікувати та дослідити всю доступну сукупність фактів для з'ясування причинних зв'язків та формулювання історичних закономірностей (тенденцій). М. М. Ковалевський наголошував на необхідності дослідження причин історичних фактів. Він в одній з лекцій, прочитаній французькою мовою у Парижі, пояснював слухачам: «Недостатньо зібрати велику кількість свідoctв на користь гіпотези, яку бажано підтримати: потрібно ще пов'язати явище, що вивчається, з усією сукупністю умов, в яких воно повинно було вперше виникнути» [584, с. 53]. Характеризуючи історичний процес як «відомий вид світової еволюції», В. В. Новодворський вважав, що його «вивчення повинно бути, зрозуміло, генетичним» [735, с. 17].

У публічній лекції В. К. Піскорський підкреслював, що «без встановлення причин, які пов'язували б історичні факти в одне струнке ціле, неможлива наукова історія» [789, с. 5–6]. Завдання науковців, на його переконання, не зводяться до ранкеанського гасла. Історик, – вважав він, – повинен відповісти не лише на «wie es gewesen ist» («як це відбувалося»), а й на «wie es geworden ist» («як це поставало») [789, с. 7]. До завдань істориків В. К. Піскорський відніс опис історичних фактів та вияснення генези історичних явищ [789, с. 7].

Важливість застосування саме генетичного методу в історичних дослідженнях визнавали й українські науковці, що проживали у Галичині. «Сучасна наука, – підкреслював М. С. Грушевський, – шукає генетичної зв'язи» [379, с. 299].

Отже, більш активне використання методів дослідження (статистичного, історико-порівняльного, генетичного) відрізняють позитивістську модель історіописання від попередніх.

Позитивістські стандарти історіописання впливали на специфіку викладу історичних фактів. Так, позитивістський наратив відрізнявся формальними ознаками «великого» тексту. Характерними рисами більшості праць істориків-позитивістів були широке цитування джерел (переважно актових матеріалів), фактографічний виклад матеріалу, складний апарат приміток, археографічні додатки.

Д. М. Петрушевський, наприклад, вважав необхідним вилучення з наукового обігу «цілої маси метафор та інших суто стилістичних прикрас, що грають роль серйозних наукових пояснень та формул» [771, с. 309]. Як приклад науковець наводив дефініції, характерні для романтизму: «життєва сила», «народний дух», «національний характер» [771, с. 310]. Окрім того, Д. М. Петрушевський виступав за використання істориками методів усіх суспільних наук: «завдання і методи історії та інших суспільних наук стають за суттю тотожними. Слово «історія» немов би починає вказувати скоріше на метод, ніж на об'єкт вивчення. Відкривається поле для контроверз, вельми аналогічних з тими, які мали та мають місце у відношенні до філософії» [771, с. 308].

Позитивістському стилю історіописання було притаманне посилене цитування та посилання на інших авторів. Так, наприклад, праці В. С. Іконникова (особливо «Опыт русской историографии») містять великі за кількістю та обсягом бібліографічні коментарі. Сам науковець у вступі до чотиритомного історіографічного огляду підкреслював, що постійно стежив «з інтересом бібліографа» за новою літературою [492, т. 1, кн. 1, с. V].

У науковій літературі існують різні класифікації типів учених. О. І. Неусихін виділяв чотири типи науковців, відносячи героя своєї статті Д. М. Петрушевського одночасно до першого та другого типу істориків: 1) історик-аналітик, 2) історик-

синтетик, 3) деструктор (вчений, що руйнує «своїм руйнівним скептицизмом застарілі концепції, ...але не створюючи нових побудов»), 4) історик-художник [1527, с. 12]. М. М. Богословський поділяв істориків на мислителів, художників та дослідників [1185, с. 98]. І. І. Колесник вважає, що в українській історіографії представлені переважно «історик-бібліограф», «історик-джерелознавець», «історик-археограф», а не «історик-критик», «історик-систематик», «історик-аналітик» [1391, с. 12]. Т. М. Попова запропонувала визначати тип вченого за змістом, спрямованістю та мотивацією його наукової діяльності: 1) теоретик – практик-емпірик; 2) вчений-дослідник – вчений-педагог; 3) вчений-філософ – вчений-поет – вчений-сцієнтист; 4) генератор ідей – глосатор – транслятор-коментатор; 5) критик – «догматик-конструктивіст» – догматик [1583, с. 502]. Більш перспективним для даного дослідження є запропонована Т. М. Поповою класифікація учених за категоріальним профілем: прихильність до певних філософських систем (із зазначенням часового діапазону та еволюції поглядів), онтологічні, гносеологічні, методологічні та логіко-аксіологічні категорії [1583, с. 501–502].

Зазначимо, що типовими істориками-художниками були історики старшого покоління, які перебували під впливом романтизму (серед них М. І. Костомаров та П. О. Куліш). В. П. Бузескул називав свого вчителя М. Н. Петрова «істориком-художником», зазначаючи в некролозі: «Зовнішній формі Михайло Назарович завжди надавав великого значення, старанно обробляв свої лекції і праці, які дійсно були прикладом витонченого художнього викладу» [291, с. 44–45].

Позитивістський ідеал науковості сприяв перевазі серед учених істориків-позитивістів таких типів науковців: практик-емпірик, вчений-дослідник, вчений-сцієнтист, транслятор-коментатор, критик (а не історик-художник – тип, поширений в епоху романтизму). Цьому сприяли і завдання модератії нових дидактичних взірців історичної науки та демістифікації історії, що стали особливо актуальними для істориків досліджуваного періоду.

Методологія історичної науки трактувалася ними не лише в гносеологічному аспекті як система принципів та методів наукового пізнання, а в онтологічному плані як теорія історичного процесу. Емпіричний за суттю позитивістський варіант

історіописання передбачав насамперед аналіз наукових фактів суспільного буття, а не формулювання складних умовиводів. З огляду на це позитивісти мало розглядали гносеологічні та аксіологічні питання, які вважалися метафізичними та схоластичними. Ці сфери філософського знання вивчалися в той час порівняно більше істориками-неокантіанцями, філософами-ідеалістами та богословами.

Можна говорити про особливий стиль історичного мислення послідовників позитивізму, що суттєво відрізнявся від попередніх романтичних міфологем не лише іншими теоретико-методологічними підходами, а й новими ціннісними уподобаннями та більшою соціальною спрямованістю взагалі.

Розвідкам істориків-позитивістів було притаманне широке застосування в процесі аналізу суспільних явищ математично-природничих принципів та активне використання таких методів дослідження, як статистичний, історико-порівняльний, генетичний. Широке використання історико-порівняльного методу в процесі вивчення історії різних держав та етносів, як і аналогій з природою у поясненні фактів, доводили, на думку учених, правильність теорії суспільної еволюції.

Методи історико-порівняльний, статистичний та реконструкції, які поширилися в історичній науці саме в цей час, свідчать про високий рівень абстрагування від конкретних історичних фактів, про можливе перебільшення в оцінці історичних студій багатьох істориків-позитивістів лише як фактографічних.

Останні два десятиліття XIX ст. – час від повного та щирого захоплення ідеями «раннього» позитивізму до більш-менш критичного ставлення до окремих положень його теорії при визнанні позитивістської парадигми основою наукового пізнання світу. Період класичного позитивізму відмічений підвищенням фаховості історичних досліджень. Використання значної кількості актових документів (найяскравіші приклади – Київська школа істориків-документалістів та «Російсько-українська» історична школа) призводить до значного зниження міфологізації всіх національних дискурсів на українських теренах. Розповсюдження національних міфів знову стає системним явищем з поширенням неоромантизму.

3. 3. Вплив позитивізму на розвиток теорії та методики історичного джерелознавства:

3. 3. 1. Поняття історичного джерела та класифікація джерел: позитивістські новації

Ідеї позитивізму справили суттєвий вплив на розвиток теорії та методики історичного джерелознавства, зокрема на розробку поняття історичного джерела. Однією з особливостей розвитку історіографії досліджуваного часу було корпоративне (групове) визнання позитивістської моделі історіописання як основи наукового дослідження. Найбільш яскравий приклад – Київська школа істориків-документалістів, в основу методології та методики наукових досліджень якої були покладені саме позитивістські принципи.

Головною складовою ідеалу науковості стала традиція документалізму. Переконання істориків-позитивістів в тому, що археографічні публікації справляють більш глибокий та тривалий вплив на історіографію, ніж наукові праці, чітко простежується, наприклад, у розмові керівника Київської археографічної комісії М. Д. Іванишева з П. В. Павловим: «Ось ваш Гізо – великий історик, а що відбудеться з його поглядами [розрядка тексту автора – О. Б.] років через 20 – 30? А мої видання [«Архив Юго-Западной России» та інші редаговані М. Д. Іванишевим та співробітниками Київської археографічної комісії збірки документів – О. Б.] будуть мати вічне значення для історичної науки» [813, с. 239]. Поширення цієї традиції стимулювало інтерес науковців до проблем теоретичного джерелознавства.

До початку ХХ ст. більшість істориків під поняттям «історичні джерела» мали на увазі пам'ятки минулого. Так, М. Н. Петров називав історичними джерелами «свідоцтва та пам'ятки минулого, як речові, так і писемні» [762, с. 10]. Подібне визначення історичних джерел міститься також у лекціях з джерелознавства В. О. Ключевського. Московський професор називав історичними джерелами «писемні або речові пам'ятки, в яких відбилось згасле життя окремих осіб чи цілих суспільств» [531, т. 6, с. 475].

У популярному серед науковців багатьох країн підручнику Ш. Сеньобоса та Ш.-В. Ланглуа «Introduction aux études historiques» (російський переклад 1899 р., польський переклад 1912 р.) замість терміна «джерело» використовувався термін «документ»: «Історія пишеться за документами. Документи – це сліди, залишені думками та діями людей, які колись жили. Лише дуже нечисленні з людських думок та вчинків залишають після себе помітні сліди; до того ж сліди ці рідко бувають довговічними: щоб їх зітерти достатньо простої випадковості. Будь-яка думка та будь-який вчинок, які залишили прямий слід або видимий слід, що зник, назавжди втрачений для історії так, як ніби він ніколи не існував. За браком документів історія великих періодів минулого людства залишиться назавжди невідомою. Ніщо не може замінити документів: немає їх, немає й історії» [637, с. 13]. Французькі вчені трактували широко термін «документ»: «Можна відрізнити два роди документів. Іноді факт минулого залишає речовий слід (пам'ятку або який-небудь речовий предмет). Іноді, що найбільш часто, слід, що залишився після події, є психологічного ґатунку: опис чи розповідь» [637, с. 50].

У вступній лекції з російської історії Г. І. Перетяткович (задовго до класичних формулювань Ш.-В. Ланглуа та Ш. Сеньобоса) давав позитивістське визначення історичних джерел як залишків (матеріальних та духовних слідів) кожного народу [756, с. 309]. Він тлумачив історичне джерело як «джерело-факт»: «Факти, які виражають собою народну діяльність та служать для відтворення народного життя в її об'єктивності, називаються історичним джерелом» [756, с. 310].

Наприкінці XIX ст. Е. Бернгеймом та іншими істориками був запропонований термін «залишки» для протиставлення терміну «традиція». В українському та російському джерелознавстві кінця XIX – 20-х років XX ст. під «залишками» розуміли те, що безпосередньо залишилось від минулого, а не було спеціально створено для того, щоб зберегти це минуле в пам'яті наступних поколінь. Таким чином, будь-який актовий чи речовий пам'ятник називався залишком, а будь-яке оповідне писемне джерело – традицією. Ще О. С. Лаппо-Данилевський вважав штучним таке трактування. На його думку, термін «залишок минулого» добре виражає природу джерела, тому що більшість джерел залишилася нам від

попередніх поколінь. Але не всі історичні джерела (сучасний фольклор та дані сучасної мови, сучасні звичаї, особисті спостереження історика) можна назвати «залишками минулого». На цю обставину вказував О. С. Лаппо-Данилевський у другому випуску «Методології історії» [639, вип. 2, с. 368–369]. Поняття «слід» він також вважав неоднозначним [639, вип. 2, с. 369–371].

Історики та джерелознавці України (насамперед Київська школа істориків-документалістів в особах В. Б. Антоновича, В. С. Іконникова та їх учнів) у лекційних курсах та розвідках дотримувалися точки зору як Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобоса, так і Е. Бернгейма про історичні джерела як полишені людиною залишки своєї діяльності. В. С. Іконников називав джерелами «історичні матеріали» [492, т. 1, кн. 1, с. 166; т. 2, кн. 1, с. IV–IX]. В. Ю. Данилевич відносив до історичних джерел «всі ті матеріали, з яких історик дістає свідoctва про минуле життя людства, все те, що зберігло на собі будь-який слід старовини, який встановлює будь-який факт минулого» [410, с. 1].

Приблизно однаковий зміст вкладав у терміни «джерела», «пам'ятки», «матеріали» М. М. Бережков. Ніжинський науковець називав джерелами лише першоджерела: «Джерело – все те, що дає вперше історичні відомості. Звідси вираз: перші, первісні джерела або „джерела першої руки”» [118, арк. 3].

Неокантіанське визначення історичного джерела О. С. Лаппо-Данилевського як «реалізованого продукту людської психіки, придатного для вивчення фактів з історичним значенням» [639, вип. 2, с. 375; подібний вислів с. 374] серед істориків України повторив М. М. Кордуба в лекціях з методології історії [596, с. 3]. Проте в працях істориків-позитивістів українських земель досліджуваного періоду визначення О. С. Лаппо-Данилевського використовувалося порівняно менше, ніж формулювання Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобоса, Е. Бернгейма.

У 1920-х роках поширюється марксистське визначення історичного джерела. В історичних, особливо історико-партійних, роботах 1920-х років часто підкреслювалося, що історичні джерела є продуктом суспільних відносин та продуктом класової боротьби. Зокрема, такий вузький, заідеологізований підхід продемонстрував історик-марксист М. М. Покровський, який писав про наукові

праці «буржуазних» істориків так: «Не тільки самі ці праці є продуктом класової боротьби, але й ті матеріали, на яких ці книжки засновані, також є продуктом класової боротьби» [797, с. 11–12].

З точки зору філософії науки позитивістський та марксистський підходи до визначення поняття історичного джерела тяжіють до онтології, а неокантіанський – до гносеології. Проте для визначення будь-якого поняття найбільш доцільним є системний підхід, який враховує всю різноплановість, різноаспектність джерел [1165, с. 66].

Розвиток як історичної науки в цілому, так і джерелознавства зокрема, привів до необхідності розробки нових класифікацій історичних джерел. Класифікація об'єктів дослідження є важливим засобом організації будь-якої пізнавальної діяльності. Для джерелознавців проблема класифікації історичних джерел особливо важлива в зв'язку зі складністю визначення об'єктів, що постійно розвиваються та змінюються, з можливістю різних підходів до класифікаційної роботи. Для джерелознавців розробка класифікаційних прийомів та принципів, створення різних класифікацій має величезне значення, оскільки, по-перше, класифікація поглиблює уявлення про природу історичного джерела, по-друге, сприяє подальшій розробці теоретичних проблем джерелознавчої практики (загальної та видової), по-третє, допомагає кращому вилученню історичної інформації, яка міститься в однотипних джерелах. Історик-джерелознавець використовує своє уявлення про загальні властивості даного виду чи типу джерел для того, щоб глибше опрацювати конкретне історичне джерело [1165, с. 72]. Класифікація історичних джерел досі залишається найбільш дискусійним питанням теорії джерелознавства.

На території підросійської України перші спроби класифікації історичних джерел містяться в узагальнюючих працях з російської історії, виданих у XVIII – XIX ст. [1165, с. 70–73; 1610, с. 137–150].

Історики-позитивісти створили свої класифікації історичних джерел.

В. Б. Антонович поділяв писемні джерела від XIII до кінця XVIII ст. на три групи: 1) літописи; 2) юридичні документи; 3) літературні (записки сучасників і мандрівників тощо) [205, с. 17].

В. С. Іконников пропонував поділяти історичні джерела на усні, речові та писемні [492, т. 1, кн. 1, с. 38]. Останні, в свою чергу, поділялися на прямі свідчення (актові матеріали, літописи, хроніки, створені незабаром після описаних подій) та непрямі (інші оповідні джерела). До того ж після детального огляду попередніх класифікацій він запропонував ще один поділ джерел: 1) пам'ятки, які служать вираженням приватної діяльності (літописи, літературні твори); 2) пам'ятки, які служать вираженням урядової діяльності (акти дипломатичні та юридичні); 3) матеріали, які повідомляються допоміжними знаннями (географічні, етнографічні дані, речові пам'ятки) [492, т. 2, кн. 1, с. IX].

В. Ю. Данилевич виділяв такі джерела: літературні, речові та юридичні [410, с. 2]. Окрім того, учений висунув ще одну класифікацію: 1) писемні твори (рукописні, друковані, епіграфічні); 2) твори народної творчості (казки, билини, пісні тощо); 3) пережитки старовини в мові та звичаях; 4) речові [410, с. 2].

В. Е. Крусман, окрім традиційних видів, відносив до історичних джерел твори мистецтва, фото, карти та плани [621, с. 8–13].

У джерелознавстві була довгий час популярною класифікація Е. Бернгейма [1165, с. 75–76]. У популярному серед учених кінця XIX – початку XX ст. посібнику «Lehrbuch Der Historischen Methode» («Вступ до історичної науки») Е. Бернгейм до історичної традиції відніс такі групи джерел: 1) усна традиція (пісні та перекази, саги, легенди, анекдоти, крилаті вислови, приказки); 2) писемна традиція (історичні надписи, генеалогічні таблиці, літописи, біографії, мемуари, брошури та газети); 3) зображальна традиція. Залишки учений поділяв на: 1) залишки людей; 2) у мові; 3) звичаї; 4) твори науки та мистецтва, вироби ремесел; 5) акти [258, с. 70–90].

Різноманітність історичних джерел підкреслював М. М. Кордуба. Окрім писемних джерел, він виокремлював написи, монети, предмети мистецтва, мову, звичаї, правові норми, релігійні вірування тощо [596, с. 4].

Нові філософські (в основному неокантіанські) підходи до історичних джерел (за винятком праць харківського історика В. І. Веретенникова) не були сприйняті в історичній науці в Україні досліджуваного часу. Більше того – позитивістські

класифікації історичних джерел частково збереглися і в джерелознавстві радянського періоду [1165, с. 76].

Характерною рисою джерелознавства позитивістського етапу є зменшення значення фольклорних джерел. Історики-позитивісти, на відміну від романтиків, не розцінювали фольклор як головне джерело історичних досліджень, підкреслюючи важливість різних видів джерел. М. М. Ковалевський вважав, що «єдиний засіб пізнати духовний стан народу полягає у вивченні усієї сукупності його вірувань, установ, приватного життя, звичок та звичаїв. Той, хто намагається розкрити психології тієї чи іншої нації, не повинен нічим нехтувати – ні народними казками, ні билинами, ні прислів'ями, ні поговірками, ні юридичними формулами, ні законами, як писаними, так і неписаними» [580, с. 14].

Отже, більшість істориків-позитивістів історичними джерелами називали пам'ятки минулого, які містять інформацію про історичні події та явища. Їх підхід був більш близький до марксистського, що трактували історичні джерела, в першу чергу, як продукти певних суспільних відносин. Історики-позитивісти намагалися уникати характеризувати історичні джерела як, насамперед, продукти індивідуальної людської психіки (останнє більш характерно для неокантіанців).

Наведені класифікації історичних джерел при всій їх різноманітності свідчили про певні спільні критерії поділу історичних джерел на групи та види. Праці науковців України сприяли подальшій розробці теоретичних проблем джерелознавства, зокрема поглибили уявлення про природу історичного джерела.

3. 3. 2. Джерелознавча критика, завдання, методи: розробка академічного стандарту

У XIX ст. українські, російські та західноєвропейські вчені продовжували розробляти методи критики джерел (її часто ще називали історичною критикою, сам термін «джерелознавча критика» з'являється на межі XIX – XX ст.). Ще в 1824 році Л. фон Ранке проголосив принцип документалізму в наукових дослідженнях та необхідність критики історичних джерел. Історики-позитивісти розвинули далі його ідеї та джерелознавчу методичку. Термін «quellenkunde» широко вживався у

німецькій історіографії з 1830-х років. Так, наприклад, у XIX ст. багато разів перевидавалася складена Ф. К. Дальманом бібліографія «Джерелознавство німецької історії». Тому термін «джерелознавство» в історичній науці спочатку означав не окрему науку, а огляд джерел [261, с. 95].

М. Н. Петров, що в свій час навчався в самого Л. фон Ранке, визначив такі етапи історичного пізнання: 1) «збір і відновлення усіх пам'яток і документів, які можуть з різних боків пояснити минуле життя нації»; 2) «критична оцінка й розробка цього матеріалу» для оцінки достовірності джерел, «очищення повідомлень та свідочств від суб'єктивних домішок» і «вилучення з них реальної об'єктивної істини»; 3) «відновлення зруйнованого аналізом зв'язку між окремими атомами очищеного критикою матеріалу» [765, с. 58–59].

Значний дидактичний вплив мали ряд німецьких та французьких професорів. Вище вже відзначалася їх роль для розвитку історичної науки, в тому числі в Росії та Австро-Угорщині. Сутність розробленого Л. фон Ранке «критичного методу» В. П. Бузескул охарактеризував наступним чином: «Потрібно звертатися до найбільш вірогідних, справжніх джерел, розібратися в них, встановити їх генеалогію, їх залежність один від одного, дійти до першоджерела, визначити ступінь достовірності автора, місце та час його життя, складання ним своєї праці, з'ясувати його відносини, можливість та бажання повідомити істину, вияснити його фізіономію, його індивідуальність» [287, с. 1125].

Фактично таких дослідницьких принципів дотримувався і сам В. П. Бузескул та інші історики-позитивісти, взявши на озброєння афоризм Н. Д. Фюстеля де Куланжа «Тільки точне вивчення фактів, усіх фактів» [950, с. XVI].

Праці І. Г. Дройзена, в якого стажувалися науковці з Київського та інших університетів Росії, друкувалися у провідних журналах країни. Вони не лише містили вказівки як працювати з історичними джерелами, а були новим етапом розробки методів дослідження. Відомий афоризм І. Г. Дройзена «Методи – це важелі в галузі науки; окремі знання – це маса, яку вони приводять у рух» [453, с. 84] став гаслом для наукової творчості більшості істориків українських земель. А. Г. Брікнер,

наприклад, обрав цей вислів в якості епіграфа до свого звіту про стажування у Німеччині [277, с. 147].

Історики-позитивісти приділяли багато уваги розробці методики роботи з джерелами. Так, М. М. Бережков виділяв три види критики: критика джерел, критика тексту, критика фактів або філософська критика [115, арк. 13 зв.]. Він одним із перших вказав, що необхідно критикувати не лише історичні, а й історіографічні джерела: «У частині історичного вступу критика є оцінкою джерел, а потім оцінка, розгляд і виправлення поглядів історичних, вказаних в джерелах або в наукових працях з історії» [115, арк. 12 зв.–13].

Більшість істориків України виділяла нижчу (філологічну) та вищу (історичну) джерелознавчу критику, вкладаючи в ці терміни різний зміст. Вони вважали, що для залишків минулого необхідно довести їх справжність, а для оповідної групи джерел («переказів») необхідна як зовнішня (критика текстів), так і внутрішня (критика змісту) критика.

Подібні підходи були притаманні і працям російських науковців. Так, професор Московського університету В. О. Ключевський поділяв джерелознавчу критику на два головні етапи: 1) філологічна критика, яка спрямована на встановлення справжнього тексту пам'ятки; 2) історична критика, яка оцінює відхилення авторської думки від дійсності [531, т. 6, с. 476].

У джерелознавчій критиці київський джерелознавець В. С. Іконников, як і В. О. Ключевський, виділяв два рівні: 1) нижчий – дипломатична (зовнішня) критика; 2) вищий – текстологічна (внутрішня) критика [492, т. 1, кн. 1, с. 24–25]. Поділ джерелознавчої критики на вищу та нижчу Д. І. Багалій вважав недостатнім, поділяючи джерелознавчу критику на критику свідoctв, або критику формальну та критику фактів, або критику реальну [241, с. 6].

О. І. Маркевич взагалі називав частиною історіографії історичну критику, яку він тлумачив як «спосіб визначити достовірність джерела» [694, с. 1].

Показово, що зміну дослідницької методології та методики П. І. Аландський пов'язував саме з появою позитивізму [192, 1884, № 9, с. 11]. Він виділяв чотири етапи наукового дослідження: а) вилучення матеріалу з джерел; в) «очищення

матеріалу»; с) «відтворення (в уяві) окремих історичних фактів»; d) «відкриття та визначення зв'язку між ними» [192, 1884, № 9, с. 48]. Під «очищенням матеріалу» київський науковець, очевидно, мав на увазі джерелознавчу критику. Також він вирізняв генеалогічний та причинний зв'язок між фактами [192, 1884, № 10, с. 56].

Головне джерелознавче завдання істориків-позитивістів полягало в тому, що вони повинні лише правильно вилучити з документів історичні факти. Вважалося, що історичні факти містяться в джерелах у незмінному вигляді. Ш. В. Ланглуа та Ш. Сеньобос наголошували: «Науки, які беруть свої відомості з документів, отримують готові факти з рук авторів документів» [637, с. 170]. Документи мали цінність лише в тому випадку, якщо містили історичні факти. Ш. Сеньобос наголошував: «Документ має цінність лише настільки, наскільки він пов'язаний відомим співвідношенням з фактом, про який ми хочемо отримати відомості» [826, с. 22]. Ш. В. Ланглуа та Ш. Сеньобос підкреслювали: «Історія пишеться за документами. Документи – це сліди, залишені думками та діями людей, які колись жили. Лише дуже нечисленні з людських думок та вчинків залишають після себе помітні сліди; до того ж сліди ці рідко бувають довговічними: щоб їх зітерти достатньо простої випадковості. Будь-яка думка та будь-який вчинок, які залишили прямий слід або видимий слід, що зник, назавжди втрачений для історії так, як ніби він ніколи не існував. За браком документів історія великих періодів минулого людства залишиться назавжди невідомою. Ніщо не може замінити документів: немає їх, немає й історії» [637, с. 13]. Ш.-В. Ланглуа та Ш. Сеньобос висували суто позитивістське твердження про те, що «на практиці дуже рідко зустрічається потреба знати, про що думав автор... Мета критики – з'ясувати, чи точно він передав факти» [637, с. 132].

Е. Бернгейм так формулював «фундаментальне завдання історичної критики»: «встановлювати факти, якщо вони є, на основі більш повного знання та більш ретельної оцінки матеріалу, визволивши факти від різних неясностей та спотворень, що сприймалися ними в процесі передачі» [258, с. 61].

Завдяки роботам Е. Бернгейма, Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобоса в джерелознавстві довгий час був прийнятий поділ наукової критики історичних джерел на два етапи:

зовнішня та внутрішня критика. Ш.-В. Ланглуа та Ш. Сеньобос обґрунтували необхідність двох етапів наукової критики будь-яких джерел: зовнішня критика – аналіз зовнішніх особливостей джерела (папір, форма, особливості мови тощо); внутрішня критика – аналіз шляхом аналогії правдивості викладених історичних фактів [637, с. 51].

Концепція зовнішньої та внутрішньої критики Е. Бернгейма, Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобоса була загальноприйнятою в історичній науці до 60-х років ХХ ст. В. І. Веретенніков, наприклад, у статті 1914 р., присвяченій критиці історичних джерел, з посиланням на Е. Бернгейма, Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобоса характеризував два етапи джерелознавчої критики як усім відомому аксіому [308, с. 112–113]. Вивчення історичних джерел за двома етапами (зовнішня та внутрішня критика) стало науковою традицією і в радянському джерелознавстві. Про це писав на початку 1960-х років В. І. Стрельський: «Завдання полягає не в механічному успадкуванні досягнень буржуазного джерелознавства, а в їх критичній переробці, в подальшій розробці змісту зовнішньої та внутрішньої критики джерел, унесенні деяких принципово нових моментів у розроблені буржуазною наукою прийоми критики джерел» [1686, с. 52–53].

Науковці фактично розробляли певні елементи інтерпретації тексту історичних джерел. Це було пов'язано з тим, що для історика-позитивіста пізнання історичного процесу – це вивчення джерельної інформації, оцінка викладених у джерелах історичних фактів з точки зору критеріїв правдивості, об'єктивності, повноти. Будь-яке додумування за авторів джерел (риса, що була характерна для романтиків) засуджувалося і вважалося ненауковим підходом.

Подібні ідеї неодноразово висловлювалися в європейській історіографії. Так, Н. Д. Фюстель де-Куланж закликав піддавати сумніву погляди та концепції навіть визначних авторитетних науковців: «Справжній учений подібно до філософа розпочинає з сумніву» [950, с. XVI]. Французький історик називав головним шляхом досягнення наукової істини вільний від упередженості аналіз джерел: «вивчати виключно та безпосередньо тексти в найдрібніших подробицях, вірити лише тому,

що вони показують, і рішучим чином видаляти з історії минулого сучасні ідеї, що занесені туди брехливим методом» [950, с. XVI].

У рецензії на перший том «Історії суспільного ладу стародавньої Франції» Н. Д. Фюстеля де-Куланжа Є. В. Тарле серед позитивних рис дослідження французького історика відзначав документалізм: «Наукова витримка, уміння підпорядкувати найпривабливіші свої здогади і презумпції об'єктивних фактів, вичерпна начитаність у джерелах, логічність висновків – всьому цьому дуже недурно повчитися в Фюстель де-Куланжа, у вустах якого слова: „для одного дня синтезу потрібні роки аналізу” не були лише фразою» [881, с. 65]. Є. В. Тарле не зовсім точний, оскільки у російському виданні 1901 р., яке він рецензував, надруковано: «Цілі роки аналізу готують один день синтезу» [949, с. XXXV].

Верифікація даних могла відбуватися лише за умови критичного вивчення джерел. З огляду на це одним із головних методів дослідження оголошувався «критичний метод» (насправді не метод, а методика роботи з джерелами – О. Б.). Характеризуючи історичні праці М. О. Рожкова, І. А. Линниченко називав головними недоліками дослідницької методики російського історика-марксиста «відсутність правильної наукової обробки зібраного матеріалу» та «значну недбалість у користуванні джерелами» [53, арк. 11, 16].

Історики-позитивісти були переконані, що актові джерела є найбільш правдивими та об'єктивними, а тому найкраще придатними для встановлення історичних фактів. Традиція документалізму, під якою мали на увазі, насамперед, широке використання історичних (у першу чергу актових) джерел, стала каноном історичної науки.

Позитивістські принципи роботи з історичними джерелами розробляли і польські науковці Галичини.

Як переконливо показав В. В. Тельвак в одній із статей, редакційна політика «Kwartalnika Historycznego» була спрямована на підвищення наукового рівня історичних праць, зокрема «шляхом прискіпливої наукової критики історичних творів» та підтримки «кардинального фахового правила»: «кожну відомість брати з першоджерела» [1697, s. 96]. Окрім того, більшість дописувачів часопису

критикувала міфотворчість та тенденційність праць окремих (не лише польських) авторів [1697, s. 97 та ін.]. Автори статей «Kwartalnika Historycznego» активно використовували принцип історизму, порівняльно-історичний та історичний методи [1697, s. 98–99 та ін.]. На переконання В. В. Тельвака, на розуміння основних теоретико-методологічних засад досліджень, вміщених у головному історичному журналі Львова, «вплинули, очевидно, захоплення польськими вченими позитивістською методологією та німецьким історизмом» [1697, s. 98].

Б. Дембінський був упевнений, що завдяки правильно опрацьованим історичним джерелам можна досягти наукової правди, позбавленої суб'єктивності [1012, s. 6–8].

Т. Войцеховський висував такі критерії оцінки джерельної інформації: автентичність, повнота, достовірність, вірогідність [1784, s. 272]. Для оцінки автентичності та вірогідності львівський історик пропонував порівнювати досліджуване з іншими свідченнями [1784, s. 272]. Т. Войцеховський наголошував, що кожна ідея має спиратися на факти [1784, s. 241]. Водночас, виступаючи двічі в дискусії по реферату В. Черняка на III з'їзді польських істориків в Кракові (1900 р.), Т. Войцеховський визнавав неможливість повністю уникнути «суду історії» через сам характер певних історичних фактів [1093, t. 2, s. 31]. Так, наприклад, головним критерієм оцінки Реформації, релігійних війн, гуманізму він називав «суспільну корисність» [1093, t. 2, s. 33].

Принципу об'єктивності намагався дотримуватися і Л. Фінкель. Під час дискусії на II з'їзді польських істориків у Львові учений наголошував, що в історичній науці немає місця індивідуальному суду істориків, бо «наслідки самі надають нам оцінку фактів» [1018, s. 8–9]. До кінця життя він був переконаний, що історик «зобов'язаний триматися дійсності, невільний змінити, навіть тлумачити, є пов'язаний справжніми фактами. Метою історії є правда, нещадна правда» [1020, s. 13].

Ш. Ашкеназі наголошував на такій важливій умові ефективної роботи з історичними джерелами як фаховий рівень дослідника, а саме: добре знання іноземних мов, здатність до аналізу «огромного матеріалу» та подальшого синтезу вилученої джерельної інформації [984, s. 178]. Тому він історичну науку оцінював

як мистецтво, оскільки вона є «однією з найважчих, найширших, найвитончених» сфер людської діяльності [984, s. 178].

Ф. Буяк головним принципом роботи з історичними джерелами називав прагматичне уявлення про історичний процес [1005, s. 4].

Водночас деякі львівські історики демонстрували й інші підходи. Один із засновників неоромантичного напрямку в польській історіографії С. Закшевський вважав, що історик має враховувати інтуїцію як ірраціональне почуття: «Інтуїція – це здатність людського розуму відчувати зв'язок між сучасністю і минулим» [1142, t. 1, s.11–12]. На його думку, інтуїція приводить «іноді навіть при відсутності історичних знань – до відновлення рис минулого, часом навіть супроти історичних знань, але відповідних правді» [1142, t. 1, s.12]. Показово, що А. Шелонговський оцінив такі твердження С. Закшевського як спекулятивні [1132, s. 711]. Між тим К. М. Моравський також закликав істориків послуговуватися більше інтуїцією, ніж ерудицією під час вивчення історичних фактів [1082, s. 15].

Вплив марксизму, неокантіанства та неоромантизму був найменш відчутний саме в теорії та практиці джерелознавства.

Єдиний науковець Російської імперії, який виступив на початку ХХ ст. проти розробленого позитивістами поділу джерелознавчої критики, був О. С. Лаппо-Данилевський. Російський науковець розрізняв «критику, яка встановлює науково-історичну цінність джерела, та критику, яка встановлює науково-історичну цінність свідочтв джерела про факт» [639, вип. 2, с. 526]. Визнаючи в основному зовнішню та внутрішню критику як два етапи наукової критики джерел, учений виділив ще два види критики: моральну та естетичну. Критеріями трьох видів історичної критики О. С. Лаппо-Данилевський назвав відповідно істину (для наукової критики), добро (для моральної критики), красу (для естетичної критики) [639, вип. 2, с. 518–519]. Проте історики українських земель не приймали ці ідеї О. С. Лаппо-Данилевського. Їх підтримали лише В. І. Веретенников [306–310] та частково М. М. Кордуба [40; 596].

Про збереження старої джерелознавчої методики в українській історіографії 1920-х років свідчить і критика П. К. Федоренком багатомної праці М. Є. Слабченка

«Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны». Серед інших зауважень рецензент закидає М. Є. Слабченку відсутність критики історичних джерел, зокрема, оцінки їх правдивості, певності, цінності, а також невміле використання статистичних даних [911, с. 11].

Отже, головними пріоритетами теоретико-методологічних пошуків істориків-позитивістів були: розробка загальних теоретичних положень про історичні джерела; упорядкування понятійно-термінологічного апарату історичного джерелознавства; подальший розвиток методики пошуку, опрацювання та використання історичних джерел; визначення головних онтологічних, у меншій мірі гносеологічних та аксіологічних проблем історичного процесу та їх дослідження.

Окрім того, позитивізм в другій половині XIX ст. справив великий вплив на дисциплінарне оформлення спеціальних (за термінологією досліджуваного часу «допоміжних») історичних дисциплін. Позитивізм обумовив піднесення спеціальних історичних дисциплін на більш високий рівень, сприяв науковій розробці теорії та методики спеціальних історичних дисциплін. Вивчення великої маси джерел істориками-позитивістами в значній мірі призвело до значного розширення джерельної бази. Дослідження проблеми визначення історичних джерел, дискусії щодо їх класифікації, розробка позитивістами методів джерелознавчої критики сприяли піднесенню джерелознавчої методики та методології на новий концептуальний та фаховий рівень. Позитивістські принципи наукової роботи (особливо в методиці роботи з історичними джерелами) збереглися і в творчості багатьох істориків радянського та сучасного періодів.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ ІСТОРИКАМИ-ПОЗИТИВІСТАМИ

4. 1. Суспільний прогрес та критерії його оцінки

Найбільший вплив на суспільну думку, в тому числі й на європейську та російську історіографію другої половини XIX ст., мала позитивістська теорія прогресу, що була продовженням просвітницької традиції.

В оцінці цієї теорії яскраво виявився еkleктизм поглядів деяких послідовників «першого позитивізму» на історичний процес. Так, М. Н. Петров для кожної історичної епохи виділяв певний народ у ролі носія суспільного прогресу, іншими словами, «панівного культурного порядку». Такі народи він, як і Г. В. Ф. Гегель, називав історичними. Харківський професор представляв історичну еволюцію як послідовну зміну цивілізацій таких народів: єгиптяни, семіти, греки, македоняни, римляни, германці, слов'яни [16, арк. 1–1 зв., 8–9]. Слідом за Ш. Л. Монтеск'є головною причиною (фактором) суспільного прогресу М. Н. Петров називав вплив географічного становища, ґрунту, клімату. Розвиток стародавніх цивілізацій він ставив у залежність від сприятливих географічних умов [16, арк. 1]. Працям М. Н. Петрова притаманне характерне для просвітителів та позитивістів певне ототожнення понять «цивілізація» та «освіта» [14, арк. 1]. Порівнюючи східну та західну цивілізації, він відзначав, що, на відміну від Західної Європи, арабському світові «ідея прогресу, яка складала вічний стимул руху й змін в європейському житті» «зовсім незнайома та чужа» [759, с. 100]. Керуючись просвітницькими критеріями, М. Н. Петров визначав історію людства як «удосконалення всесвітньої освіченості» [762, с. 18]. При цьому він визнавав іншим «рушієм» суспільного прогресу суто матеріальний чинник – «працю людини» [762, с. 18].

Про часткове збереження попередніх наукових традицій у суспільствознавстві кінця 1850-х – 1860-х років може свідчити наступне твердження іншого перед-позитивіста – Д. І. Каченовського. Відомий юрист називав головною «внутрішньою

причиною» змін політичного життя «властиве розумним істотам прагнення до прогресу» [524, с. 22].

Суттєво відрізнялося розуміння суспільного прогресу істориками-позитивістами та прихильниками інших теорій. Лідер державницької школи в російській історіографії, професор Московського університету С. М. Соловйов у гегелівському дусі характеризував суть історичного розвитку як зміну одних «історичних» народів іншими та виступив проти позитивістського принципу безумовності суспільного прогресу: «Ми повинні визнати ненауковим висновок про нескінчений прогрес» [837, 1871, № 12, с. 743–744].

Більшість істориків-позитивістів (серед них М. М. Ковалевський [575, т. 1, с. 10], М. С. Грушевський [8, арк. 3], І. Я. Франко [924, с. 76–139], М. М. Бережков [115, арк. 5–6]) полемізували, у першу чергу, з гегелівським трактуванням суспільного прогресу як прогресу духу в усвідомленні свободи [327, с. 54], формулюючи власне розуміння цього концепту. М. М. Ковалевський критикував теологічні та метафізичні теорії суспільного прогресу [575, т. 1, с. 10]. М. С. Грушевський також виступив проти абсолютизації теологічного чи ідеалістичного тлумачення об'єктивних історичних закономірностей, бо не сприймав звернення дослідників «до причин провиденціальних» [393, с. 27].

Історики-позитивісти називали суспільний прогрес соціальною динамікою, яка стосується не лише людського розуму, а й проявляється в різних сферах людського життя: економіці, політиці, моралі (М. М. Ковалевський [565, с. 78–79]). Сама соціологія позитивістами трактувалася, насамперед, як наука про порядок та прогрес, тобто про організацію та розвиток людського суспільства. Через це для суспільної думки другої половини ХІХ століття було настільки важливим поняття «прогрес». Визнання існування історичних законів мало би підтвердити прогресивність суспільного розвитку.

Теорію суспільного прогресу М. П. Драгоманов пов'язував із необхідністю формулювання законів суспільства. «Ідея про прогрес, – писав він, – не тільки розбила ідеалізацію минулого і дала можливість спокійніше відноситися до дійсності, але й примусила дослідників історії розвитку народу і людства вникнути

у внутрішні причини історичних явищ і змін – культурних, економічних, соціальних, політичних, і послабила таким чином поняття про випадковість в історії чи приписування особам більшого значення, ніж вони мали в дійсності. Лише з визнанням ідеї прогресу визнання певної правильності і законвідповідності в історичних явищах знайшло собі тверду основу» [432, с. 37]. М. М. Ковалевський також визнавав, що «ідея прогресу – лише один з проявів більш загального вчення про закономірності суспільних явищ» [567, с. 293]. Подібне судження висловив М. С. Грушевський [389, с. 39, 43]. О. І. Стронін серед історичних законів визнавав головним саме закон суспільного прогресу [866, с. 160].

Науковці підкреслювали важливість самої теорії суспільного прогресу для суспільствознавства. Слідом за О. Контом М. М. Ковалевський писав, що без ідеї прогресу не може бути і соціології [573, с. 351; подібна думка: 567, с. 293]. М. М. Ковалевський називав суспільний прогрес головним соціологічним законом і виводив загальну формулу прогресу як зростання людської солідарності [578, с. 8]. Він намагався графічно зобразити прогрес в формі «концентричних кіл, що виражають собою все більше і більше поширення людської солідарності» [572, с. 82]. Подібно Г. Спенсеру та іншим англо-американським науковцям свого часу він виділяв такі етапи зростання людської солідарності: «союз бродячих орд», утворення родової общини, «федерація племен та територій», створення завдяки завоюванням держави [575, т. 1, с. 64].

Подібною точки зору дотримувалися і визначні російські учені (М. І. Кареев, П. Л. Лавров та інші представники т. зв. суб'єктивної школи в соціології). М. І. Кареев стверджував: «Суспільство є завжди відома організація, в основі якої обов'язково лежить принцип солідарності між окремими індивідуумами, тобто щось таке, що усуває або, щонайменше, обмежує боротьбу між ними» [507, с. 71–72].

Деяко схожої точки зору дотримувався і М. П. Драгоманов: «Власне в варіаціях зросту і розуміння індивідуалізму і акомодатії індивідуума і колективності, котра все більше розширяється од роду до людності і єсть поступ громадський» [448, с. 9].

Серед соціологічних законів історичного процесу Д. І. Багалій в «Русской истории» (1914 р.) назвав суспільний прогрес [241, с. 15]. Коментуючи це

твердження, О. М. Нечухрін зазначає: «Впевненість в захисті ідеї прогресу Багалія в 1914 р., коли вона піддавалася рішучій критиці, показник важливості її як структурного елементу позитивістського розуміння історії» [1531, с. 22].

Як і просвітителі, позитивісти ставили ідею прогресу в залежність від розвитку суспільної свідомості. Переважна частина науковців-позитивістів на теренах України розглядала рівень знань та суспільної свідомості як головний критерій суспільного прогресу: «розвиток знань, поліпшення звичаїв та установ, їх законів» (В. Б. Антонович) [94, арк. 5]; у першу чергу розвиток науки: наукові відкриття, методи, наукова самосвідомість (П. М. Ардашев) [103, арк. 59]; рівень «розвитку розумової діяльності» та її характер (В. В. Лесевич) [652, с. 178]; «розвиток та розповсюдження на землі всесвітньої освіченості» (М. Н. Петров) [14, арк. 2 зв.; подібна думка: 16, арк. 1]; «розвиток особистості» (В. К. Піскорський) [186, арк. 28]; прогрес свідомості (О. І. Стронін) [866, с. 70]; «розвиток високих сторін та високих ідей даної епохи» (М. І. Хлебников) [957, с. 166]; зростання знань (С. М. Дубнов) [455, с. 2].

О. І. Стронін підкреслював, що одним із великих досягнень Г. Т. Бокля [як і О. Конта та Дж. Ст. Мілля – О. Б.] стало визнання знань головним фактором суспільного прогресу [866, с. 15–16, 70]. В. В. Лесевич також наголошував, що «прогрес промисловості, мистецтва, моралі та політики істотно визначається рівнем розвитку розумової діяльності та характером її напряму» [652, с. 178].

І. В. Лучицький головним критерієм суспільного прогресу також виділяв «стан розумових здібностей людей» [690, 1868, № 11, с. 37]. При цьому він уточнював: «Порядок людського прогресу залежить від прогресу в розумових переконаннях людства, тобто від закону порядку послідовних перетворювань людських думок» [690, 1868, № 11, с. 37]. Про ідеї, що «кореняться у свідомості чи потребах народних мас», писав його магістрант В. К. Піскорський [785, с. 106]. Інший його учень П. М. Ардашев також суспільний прогрес пов'язував із розвитком науки [103, арк. 59]. Учений виділяв три сторони прогресу в науці: наукове надбання, науковий метод, наукова самосвідомість [233, с. 2].

М. П. Драгоманов пояснював суспільний прогрес розвитком ідей лібералізму, демократизму, соціалізму [451, с. 381; 439, с. 83–84]. Він поглибив теорію прогресу О. Конта: «Хоч знання і є основою для раціонального політичного і морального облаштування суспільства, однак повне, безпомилкове знання в багатьох відношеннях є справою майбутнього. У минулому ж головний стимул прогресу полягав не стільки в безпомилковому знанні, скільки в напрузі розуму над відомими питаннями, – в свідомості. Так, напр., хибна в науковому відношенні ідея про золотий вік все-таки рухала моральний розвиток, вказувала людям певний ідеал (мир, рівність, моральна чистота). Так, у XVIII ст. не менш хибна ідея про походження суспільства із договору і про представницьке правління в лісах Німеччини рухала все ж політичний розвиток європейських держав і т. ін.» [432, с. 389 прим.]. М. П. Драгоманов критикував положення Г. Спенсера про прогрес як «теорію процвітання і занепаду народів як молодості і старості організмів», «яка міцна й до цієї пори навіть у людей, що належать до позитивної школи» [443, с. 166]. Учений вбачав в ідеї прогресу гуманістичне значення, оскільки «тільки віра в прогрес при всій строгості ідеалу, рятує людину від песимізму і відчаю, від гуманної мізантропії і навчає міряти час і людей міркою відносної досконалості, властиво історичною» [432, с. 36–37]. Моральний ідеал, на його переконання, виступає «вихідною точкою для оцінки сучасного, минулого і майбутнього, тобто зародком і філософії історії» [432, с. 35].

Подібний етичний підхід був характерним для інших істориків та публіцистів Росії. М. І. Карєєв писав: «мета прогресу – розвиток особистості» [514, т. 2, с. 399]. Загальний закон прогресу він трактував таким чином: «природна, несвідома надорганічна еволюція створює таке середовище (культуру, соціальну організацію), яке має тенденцію позбавити особистість самотності (оригінальності) та самостійності (автотелії), але в той же час переробляється особистістю, що вносить у життя свої цілі і цим поступово примушуючи надорганічне середовище служити своєму розвиткові» [514, т. 2, с. 399]. В «Історичних листах» П. Л. Лаврова прогрес в освіті народу, науці, мистецтві пов'язувався з діяльністю інтелігенції [718, с. 95, 108–138]. При цьому сам прогрес тлумачився (із численними посиланнями на Г. Спен-

сера [718, с. 43–45]), насамперед як «розвиток особи в фізичному, розумовому та моральному відношенні; втілення в суспільних формах істини та справедливості» [718, с. 51]. П. Л. Лавров вважав, що суспільний прогрес та розвиток цивілізації відбувається завдяки «критично мислячим особам» [мовою оригіналу «критически мыслящим личностям» – О. Б.] [718, с. 95]. Його ідеї підтримувалися більшістю науковців Російської імперії. Проте київський антипозитивіст О. О. Козлов критикував лавровську формулу прогресу за її неоднозначність: «в силу суб'єктивності поняття про прогрес будь-який під термінами: розумовий, моральний, фізичний розвиток, істина та справедливість – [кожний] розуміє чи може розуміти своє дещо особливе від того, що розуміють інші» [498, с. 175].

М. П. Драгоманов полемізував з молодим М. С. Грушевським, оскільки останній у статті «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці» не виділив рівень свідомості як головний критерій оцінки прогресивності історичних явищ [435, с. 88, 91]. Другим критерієм прогресу М. П. Драгоманов називав людську самореалізацію – досягнення «можливого щастя життя для кожної особи» [436, с. 36]. М. П. Драгоманов визначав такі положення позитивістської теорії прогресу: «прогрес життя людського здійснюється законовідповідно за епохами, що органічно та логічно витікає одна з одної»; «прогрес цей залежить від безперервного ходу розумового розвитку»; «прогрес цивілізації виражається і, в свою чергу, обумовлюється головним чином силою свідомості наукової, політичної і моральної» [432, с. 388–389]. За його оцінкою «здатність до прогресу» є «властивістю переважно думки людської» [432, с. 325 прим.]. Через це М. П. Драгоманов пов'язував розвиток суспільної думки з «внутрішньою історією народу» [432, с. 325 прим.].

Прогресивний розвиток суспільства М. П. Драгоманов розглядав як рівнодію економічних, політичних та культурних факторів. Він закликав «звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіти, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській» [450, с. 490]. Науковець, оцінюючи суспільний прогрес, підкреслював необхідність враховувати суспільні потреби: «Те чи інше поняття про потреби, ті чи

інші обставини, заповідані минулим, дають той чи інший склад суспільного життя. У кожного народу в окремоті відбуваються коливання при вступі в прогрес. При цьому, якщо відомий порядок тримається, то тільки тому, що відповідає певним потребам суспільства, хоча б з деяких сторін він був і гірше минулого, і був однобічним, у порівнянні з нормальним порядком» [436, с. 36]. М. П. Драгоманов під поняттям «прогрес» розумів «природний *незупинний поступ* громадський наперед, ... поступ у господарстві, в громадських порядках, у науках і знаннях» [451, с. 375].

Водночас роль знань у суспільному розвитку визнавали також учені, які не були послідовними позитивістами. Так, Є. М. Щепкін був переконаний, що «справжній безупинний прогрес» «можливий лише в галузі знання, теоретичного і технічного, в сфері людського розуму» [972, с. 320].

Тим часом О. П. Рославський-Петровський ще у 1865 р., коментуючи ідеї Г. Т. Бокля, зазначав, що суспільний прогрес не пов'язаний лише з поширенням знань та освіти [817, с. 19].

Під впливом ідей Г. Спенсера та інших представників англо-американського позитивізму науковці України висували одним із критеріїв суспільного прогресу людське щастя. У записній книжці П. О. Куліш наводить визначення людського щастя американськими позитивістами: «жити для інших та майбутнього» відповідно «законам природи» [107, арк. 7]. В. В. Лесевич охарактеризував суспільний прогрес як прагнення до ідеалу («людяності»), а головною рушійною силою прогресу назвав розумову діяльність [652, с. 168].

М. М. Бережков головним критерієм суспільного прогресу визначав мораль [120, арк. 3] і вважав термін «прогрес» скоріше моральним, ніж логічним судженням [117, арк. 13 зв.]. Тому він був переконаний, що методика оцінки прогресу ще не розроблена [117, арк. 14 зв.].

Професор кафедри історії російського права Київського університету М. Ф. Владимирський-Буданов називав слабкою стороною та логічною помилкою економічного матеріалізму зосередження уваги на вдосконаленні знарядь праці як запоруки прогресу. На його переконання головним критерієм повинно стати не удосконалення знарядь праці, а повна зміна людини, її духовної природи

[134, арк. 1зв.–2]. З цієї позиції київський науковець критикував К. Маркса за недооцінку духовної природи людини.

Натомість М. Н. Петров вважав моральний критерій умовним. На його думку, ідея прогресу – це певне ідеальне уявлення доби, яким «вимірюється частково рівень морального розвитку суспільства» [759, с. 174].

Водночас обґрунтування морального критерію суспільного прогресу з інших підстав підтримували головні противники позитивізму – представники академічної богословської науки. Так, богослов П. В. Тихомиров стверджував: «Історичний прогрес [полягає – О. Б.] у здійсненні морального закону» [888, с. 709].

Деякі історики-позитивісти намагалися поєднати моральний та освітній критерії суспільного прогресу. Так, В. Б. Антонович висунув такі критерії: вільний розвиток знань, відокремлення науки від релігії, свободу критики, а також поліпшення звичаїв та установ, їх законів, задоволення інших людських потреб [92, арк. 17 зв.; 94, арк. 5, 8; 98, арк. 2].

Окрім двох вищеназваних головних критеріїв історичного прогресу, позитивісти, що працювали на українських теренах, виділяли економічні та соціально-правові критерії. Так, ще М. Н. Петров називав головним благом суспільного життя, окрім свободи, добробут [760, с. 13].

Л. І. Мечніков виділяв такі критерії суспільного прогресу: технічні удосконалення, «зростання загальнолюдської солідарності» та ступінь людської свободи [703, с. 4, 26]. Учений також відзначав, що правильніше буде застосовувати термін «прогрес» до біологічних, ніж до суспільних явищ [703, с. 8].

Філософ М. Я. Грот відносив подальшу розробку теорії прогресу до завдань соціології, а не історичної науки. Він зводив завдання соціології «до визначення того, що таке прогрес, регрес, інгрес в розвитку людства як вищого в природі цілого чи індивідууму» [349, с. 5]. Соціологія, на його переконання, «повинна знайти такі формули для вказаних типів розвитку людського суспільства, які б не суперечили б аналогічним фактам розвитку природи» [349, с. 5]. М. Я. Грот описував суспільний прогрес як «ряд витрат енергій природи та людини, що веде до збільшення цих енергій, до збільшення свідомості та свободи їх подальших витрат, а через це до

збільшення щастя живих елементів природи та людських істот в особливості» [353, с. 2]. «Прогрес в житті всесвіту, – переконував М. Я. Грот, – є збільшення моральної цінності цього життя, яке відбувається від зростання в ній самосвідомості та яке залежить від перетворення світових енергій з нижніх форм у вищі завдяки їх економізації та накопиченню» [351, с. 3].

Подібні трактування суспільного прогресу та його критеріїв висували і науковці українських земель, що входили до складу Австро-Угорської імперії.

Польські науковці Галичини в оцінці історичного процесу широко послуговувалися поняттям прогресу. При цьому, як правило, головними критеріями суспільного прогресу виступали інтелектуальні та моральні і лише потім економічні та соціально-правові чинники. Так, В. Завадзький повторював Г. Т. Бокля: «Розвиток знань є єдиним критерієм людського прогресу» [1143, s. XIV]. Ф. Буяк радив шукати основу суспільного життя в «духовних явищах» [1004, s. 448], вважаючи «економічне життя керованим в такій же самій мірі ідеями, як і політичне життя» [1004, s. 379].

Схожі оцінки висловлювали й українські історики. Подібно іншим науковцям досліджуваного часу М. І. Антоневи́ч вважав, що прогрес в сфері освіти та культури є більш швидкий, ніж у промисловості, торгівлі, сільському господарстві [199, ч. 1, с. VI–VIII]. Водночас львівський професор висував другим критерієм суспільного прогресу етичний. «Завданням людини на землі, – писав він, – є безсумнівно прагнення до задоволення та щастя» [199, ч. 1, с. VII].

І. Я. Франко головною метою суспільної еволюції висував саме етичний ідеал. «Людина споконвіку прагне до однієї мети – до щастя... Людство від самого початку свого розвитку по суті постійно і невинно прямує до тієї мети» [927, с. 33].

Широко тлумачив етичний критерій суспільного прогресу М. С. Грушевський. «Мета роду людського, людського існування, – твердив український учений, – єсть якомога ширший і повніший розвій заложених у єму духовних сил і через цей розвій якомога ширше визнання й запровадження в житті принципів правди, добра і краси» [28, арк. 61 зв.]. Він також підкреслював безперервність прогресу людства [8, арк. 2 зв.]. «Сі національні змагання і потреби справити до поступових течій

життя загальнолюдського, – писав учений, – не ламаннем і розриваннем, а культурною еволюцією в нерозривному контакті з поступовим походом людства» [387, с. 97].

Ідея нелінійності суспільного прогресу висловлювалася у європейській історичній думці й раніше. Так, наприклад, Л. фон Ранке підкреслював, що прогрес («відомий рух людського духу») відбувається не по прямій лінії, не в усі часи та не в усіх сферах [807, с. 3–5, 9–10]. Історики-позитивісти підтримали цю тезу і на широкому фактичному матеріалі довели її правильність. Вони критикували спрощене розуміння прогресу як історичного кругообігу чи безупинного розвитку по прямій, лише висхідній, лінії, доводячи, що суспільний розвиток може прискорюватися або уповільнюватися, а в деякі періоди історії – регресувати. Так, М. П. Драгоманов був переконаний, що «прогрес однієї сторони може супроводжуватися затримкою чи занепадом другої» [432, с. 325]. Подібних думок дотримувалися й інші науковці (наприклад, О. І. Маркевич [46, арк. 1]).

М. М. Бережков підкреслював, що «прогрес не по прямій лінії здійснюється, а по кривій, дуже складній лінії – з вигинами, заворотами, відступами тощо» [120, арк. 9]. В іншому рукописі він писав, що істина поміж двома крайніми судженнями: оптимістичним (прогрес прямолінійний) та песимістичним (заперечення самої ідеї прогресу). На думку М. М. Бережкова, «прогрес дійсно існує, але лише повільний, іноді з відступами та відхиленнями, він йде по лінії кривій, а не по прямій» [115, арк. 5 зв.–6]. Таким чином, вчений виступив проти ототожнення термінів «прогрес» та «еволюція» [117, арк. 7].

На думку В. В. Лапіна, прогрес розвитку цивілізації відбувається не по прямій лінії, а по «надзвичайно ламаній лінії з багатьма дотичними, що з'єднуються з різних сторін з головною» [638, с. 6].

М. Я. Грот взагалі вважав поняття «еволюція», «прогрес», «регрес» відносними [349, с. 3]. Науковець намагався довести, що поряд з прогресивним та регресивним шляхами суспільного розвитку можливий третій шлях: «відомі суспільства у відомі моменти безумовно прогресують, бо зміни їх ладу ведуть до піднесення їх сил або енергій, інші – регресують, бо зміни їх ладу ведуть до зниження їх сил, що

закінчується повним їх розкладом, треті – інгресують, тобто протягом віків не виявляються ні зростання, ні зниження своїх сил та здатності до дій» [352, с. 2].

Подібні твердження щодо нелінійності суспільного розвитку висловлювали й інші учені підросійських та підавстрійських українських земель: І. П. Сокальський (розвиток «зигзагами») [833, с. 119], І. Я. Франко [924, с. 81–82 та ін.] та інші науковці.

Етап домінування «першого» позитивізму в суспільних науках збігся у часі з періодом «великих реформ» та активізації революційного руху в Росії та Австро-Угорщині. В усіх дев'яти українських губерніях Російської імперії в 1860-х – на початку 1880-х рр. діяли гуртки російських народників, зокрема в 1873 – 1874 роках відбувалося «ходіння в народ». Пізніше розгорнули свою, переважно нелегальну, діяльність анархісти та соціалісти різних течій.

Після невдачі повстання 1863 – 1864 рр. радикально налаштована частина поляків відмовилася від революційних методів боротьби і виступила за угоду з урядами трьох держав. Теорія «органічної праці», як уже вказувалося, пропонувала відмовитися від збройної та іншої нелегальної боротьби на користь мирної діяльності.

У таких умовах проблема вибору шляхів удосконалення суспільного устрою набула широкого суспільно-політичного значення, а отже, викликала посилений інтерес науковців, особливо істориків.

Історики-позитивісти українських земель мали подібні не лише теоретико-методологічні, а й суспільно-політичні погляди, які, за деякими винятками, перебували в межах ліберально-народницького спрямування. Часто їхні наукові розвідки надавали теоретичну основу суспільно-політичній боротьбі проти застарілих форм суспільного життя, обґрунтовуючи необхідність ліберальних реформ. Тож логічним був інтерес діячів позитивістського напрямку до поняття «політична революція» та його сутнісних характеристик, а саме причин, характеру та наслідків європейських революцій XVIII – XIX ст.

У більшій мірі революційна тематика була об'єктом уваги фахівців з історії Великої французької та інших революцій. Проте також відомий їх інтерес і до

революційних подій свого часу (наприклад, факт присутності І. В. Лучицького на засіданнях Національних зборів у Версалі та особисте знайомство з комунарами [873, с. 51]). Спеціалісти з європейської історії частіше виїжджали в закордонні наукові відрядження, тож вони краще, ніж дослідники національної історії, були ознайомлені з ідеями та працями західноєвропейських філософів та істориків.

Учені частково розділяли негативні оцінки французьких просвітителів щодо революційної боротьби, особливо її методів та наслідків. Історики-позитивісти, на відміну від романтиків, не ідеалізували революційну діяльність, а однією з причин виступів народних мас називали слабкість уряду та неправильну його політику.

У позитивістській історіографії відсутнє чітке розуміння терміну «революція». Під цим поняттям, як правило, історики розуміли насильницьку зміну існуючої влади, інколи і кардинальну зміну суспільних відносин. М. С. Грушевський оцінював Хмельниччину як «суспільну революцію XVII в.» [372, с. I] через її широкомасштабні наслідки.

Частіше під революцією розуміли суспільний переворот із захопленням політичної влади, що призводить до зміни основ суспільного ладу, а інколи й усі значні зміни та події в суспільстві. Так, М. П. Драгоманов різко виступав проти «хитрих заколотів», «столичних повстань», «диктатур тимчасових урядів», «диктатур всього міського робітничого класу чи хоча б всієї країни» [446, т. 1, с. 349]. Навіть зміна давньоримської республіки імперією характеризувалася М. П. Драгомановим та іншими як революція.

Окрім того, позитивісти вкладали інший, ніж марксистичний, зміст в поняття «всесвітня революція». Для І. Я. Франка, наприклад, історичний процес з часів Великої французької революції кінця XVIII ст. уявлявся як низка докорінних змін у різних сферах суспільства в більшості європейських держав [922, с. 111].

Ліберальні історики уявляли суспільний прогрес як поступальний розвиток усіх сторін суспільства. Так, І. В. Лучицький характеризував історичний процес як поступову та повільну заміну одних явищ іншими без суттєвих, як правило, перетворень [681, с. 35–39].

Позитивісти надавали перевагу мирному, а не революційному шляху суспільного розвитку. «Еволюції, – наголошував М. М. Ковалевський, – потрібно надавати перевагу над революцією або, висловлюючись мовою Конта, прогрес бажаний лише за умови збереження ладу» [572, с. 86]. Учений характеризував прогрес як «безперервний та довільний розвиток плідотворних основ, здавна закладених нашими предками. Думка разом переробити що б то не було, в одну мить створити новий порядок речей, нову релігію або нову мораль не має нічого спільного з нашими поглядами» [566, с. 12].

М. П. Драгоманов був переконаний у перевазі еволюційного шляху розвитку людського суспільства, зокрема і в тому, що «всі порядки в людських громадах ростуть, а не робляться одразу і що державні чи то протидержавні заходи і повстання – тільки частина тих приводів, якими просуваються зміни в людському житті» [441, с. 70]. Він визнавав переважно руйнівну результативність деяких революційних рухів: «Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки» [441, с. 70–71]. Водночас мислитель наголошував на складності побудови нового суспільства («зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські»), оскільки «навіть повалені старі порядки, особливо громадські й господарські вертаються безпреміно „на другий день повстання”, коли їх нічим замінити таким, щоб господарські потреби людські так чи сяк задовольнялися» [441, с. 71].

В. Б. Антонович стримано ставився до ідеї швидкої підготовки простого народу до революції, висловленої російськими народниками та іншими революціонерами різного ґатунку: «не треба гадати, що всякі утиски зараз же викликають реакцію в народній масі... Революційний рух зростає дуже повагом, бо кожна народна маса із самої своєї природи інертна, а то тим більше, наскільки вона менш зорганізована, менш розвинена та при звичаєна до політичного життя, наскільки природні інстинкти народу перейняті принципами самосвідомості» [218, с. 68]. До того ж він попереджав молодь про небажаність штучного створення революційних ситуацій: «Народні рухи на загод не робляться, нарід можна тільки готувати до них, а як обставини наспіють, то й найменшої зачіпки досить буде, щоб зайнялася революція»

[257, с. 209]. Таке обережне ставлення до активізації соціальних рухів типове для ліберала.

Свою думку щодо доцільності руйнування старого політичного ладу київський професор пояснював так: «Революція виявляється тоді, коли форми правління, які панують в даній країні, не відповідають змістові життя. До кінця розвинене право приватної власності вимагає демократичних форм правління, т. є. парламентських» [86, к. 11; опубл. 973, с. 208]. Таким чином, під терміном «політична революція» В. Б. Антонович, як і переважна більшість позитивістів, розумів кардинальну зміну політичного устрою. Вчений був переконаний у необхідності тривалої підготовки суспільства до реформ та / чи революцій, оскільки «для революції треба культурної підготовки, інакше її візьме в руки ліпше підготовлений» [86, к. 17; опубл. 973, с. 210].

Більшість істориків-позитивістів українських земель стримано підходила до питання необхідності революцій. Показово близькими були погляди прихильників еволюційного шляху історичного розвитку на доцільність революційних суспільних змін. Так, на думку М. С. Грушевського, швидкі, кардинальні зміни державного устрою є «не найлучча, не найспряміша стежка громадсько-політичного прогресу. Далеко більш корисним було б поступове реформування крок за кроком тогочасного устрою, що помалу поліпшало б громадсько-політичні відносини і навертало їх до нормального становища» [827, с. 28].

Соціальні рухи В. Б. Антонович пов'язував не лише з наявними соціальними конфліктами, а і з браком культури широких мас: «Всі народні реакції... йдуть від неосвічених людей [курсив автора – О. Б.], які не вміють формулювати своїх інстинктів» [218, с. 183]. Він писав подібне про Руїну: «Так звичайно завжди буває в малорозвинених громадах: замість боротьби за принципи ведеться боротьба за особисті інтереси» [218, с. 144].

Характерно, що оцінки лідера української народницької історіографії збіглися зі спостереженнями іншої представниці цієї течії. Дослідниця соціальних рухів О. Я. Єфименко вважала гайдамаччину малоросійським явищем, яке відрізняється від пугачовщини чи разінщини «так само, як хронічна течія хвороби відрізняється від гострої. Гайдамаччина – це хронічне бродіння, яким страждає організм польської

держави майже протягом цілого століття» [471, т. 2, с. 28]. Вона подала інше, природознавче за суттю, визначення гайдамаччини: «рівний та систематичний рух, який повторюється з правильністю природного явища» [471, т. 2, с. 29]. Однією із заслуг О. Я. Єфименко було виділення соціально-економічних причин гайдамаччини, поруч з національними та релігійними [471, т. 2, с. 23–24, 27, 39, 88]. Окрім того, авторка показала, що «гайдамацький рух в цілому зовсім не був таким кривавим, як звикли його зображувати» [471, т. 2, с. 61]. О. Я. Єфименко, в цілому не виправдовуючи, розцінювала дії гайдамаків як відповідь на звірства шляхти, яка повинна розплачуватися за свої «соціальні гріхи» [471, т. 2, с. 110; подібна думка: с.125]. Як типовий народник О. Я. Єфименко пояснювала тривалість гайдамацького руху слабкістю польської державності. За її оцінкою «лише при тій державній дезорганізації, яку поляки називають державним устроєм», гайдамацтво діяло так довго [471, т. 2, с. 29]. Низький культурний рівень гайдамаків та їх ватажків О. Я. Єфименко оцінювала як вагому складову їхньої поразки: «Маса виявилася легковірною та легковажною, як завжди; в неї не знайшлося вождів, які б стали вище неї. Не було Хмельницького, і рух залишився в очах сучасників та історії гайдамацьким бунтом, а не народною війною, якою воно могло б зробитися за даної інтенсивності народного настрою» [471, т. 2, с. 110].

Схожої думки дотримувався В. Б. Антонович, який оцінював цей рух як «загальне бродіння» в суспільстві [216, с. 3]. Він пояснював розмах гайдамацького руху «низьким ступенем розвитку народу» і «відсутністю розпорядчої влади у державі» [216, с. 5]. Вчений наголошував, що причини гайдамаччини «лежали, з одного боку, у виключності станових, національних і релігійних переконань панівного у Польщі стану, а з другого – в анархічному устрої Речі Посполитої» [216, с. 128].

Його учень М. С. Грушевський визнавав закономірність деяких суспільних рухів і реформ, бо вони «самі по собі були впливом часу й його потреб» [381, т. 6, с. 528]. Окрім національного, учений виділяв соціально-економічні чинники соціальних рухів, підкреслюючи неусвідомленість їх народом: «соціально-

економічні мотиви, що лежали в основі руху, не були виявлені, не увійшли у свідомість і зісталися в формі невиразних інстинктів народних мас» [404, с. 77].

Інші історики, що повністю чи частково дотримувалися позитивістської моделі історіописання, також підкреслювали важливість економічних причин соціальних рухів. Найбільш виразно з цього приводу висловився М. Н. Петров: «Маси ніколи не підіймаються через самі лише ідеї і книги, які б вони не були, рідко спричиняють революції. Тільки важке матеріальне становище, голод, злидні, нестерпні утиски, словом, – економічні умови і причини в змозі викликати народний заколот» [759, с. 388]. Цю ж ідею підкреслював М. М. Ковалевський: «рухами класів управляють скільки-небудь тривало не абстрактні ідеї, а економічні та політичні інтереси» [543, с. 90]. Є. В. Тарле висловлював подібну думку [883, с. 442].

Д. М. Петрушевський пояснював популярність пропагандистської та ефективності організаторської діяльності проповідників напередодні повстання проблемами «у сфері матеріальних відносин». За його оцінкою якщо певна доктрина є «формулюванням життєвих інтересів» людини чи суспільної групи, «дуже конкретних їх потреб та устремлінь», то «злоби сучасної суспільної дійсності перетворюють часто до сього часу мертву букву учення у живе слово, що піднімає на боротьбу, і воно опиняється на прапорах суспільного руху, стає гаслом і паролем» [769, т. 2, с. 348].

М. П. Драгоманов в окремих випадках визнавав за революціями прогресивність, але застерігав проти їх ототожнення зі стихійним бунтом. Учений поділяв революційні рухи на бунти (повстання) і на революції [451, с. 375–376]. Він пропонував розглядати революції з різних сторін, бо «перевороти здійснюються не так, як хотілося б історикам. Не говорячи про пролиття часто невинної крові, дуже часто і багато доброго зі старого ладу гине при встановленні нового. Але для оцінки цього нового не потрібно становитися на точку зору старого порядку, а потрібно дивитися на те, чи досягнуто що-небудь при перевороті такого, що не діставало старому порядку і що було істотно, однак необхідно для суспільного організму» [432, с. 12].

М. П. Драгоманов також акцентував увагу на недосягненні цілей, що проголошували ідеологи революцій: «До того революції поставали більше од

почувань, ніж од думки,... більше були консервативні, класові, ніж прогресивні, все спільні,... більше піднімалися проти найгостріших фактів, ніж проти системи... і через те все були більше бунтами, ніж революціями, і дуже рідко добивалися того, чого їм було треба» [451, с. 380]. На його переконання свідома діяльність справжніх революціонерів сприяла історичному прогресу. Вчений визнавав наявність у революціонерів певних ідеалів: «Слово „революція” передбачає більш чи менш свідоме устремління до здійснення відомого ідеалу громадянського ладу, якому не відповідав старий лад» [432, с. 13].

З притаманним йому публіцистичним хистом М. П. Драгоманов пророчо застерігав радикальну молодь від підготовки революцій. Учений розцінював виникнення «будь-якого нового ладу» як результат «боротьби інтересів» [432, с. 302]. М. П. Драгоманов виділяв два шляхи перебігу революційної боротьби. У першому випадку, за умови «ясного усвідомлення ідеалів», «на чолі партій, що борються, стають ідеалісти, люди з прямо та чесно поставленими прапорами» [432, с. 302]. За інших обставин, політична боротьба набувала неприглядного вигляду: «Якщо ж боротьба інтересів йде в суспільстві малоосвіченому та грубому, якщо класи пригноблені мають мало загального з класами пануючими, якщо між ними існує національна різниця, при цьому іноді переможені національності розумово вище переможців, якщо минуле пануючих класів є лише егоїстична експлуатація кожного слабкого, якщо тому всякий поступ вперед буде різко підривати егоїстичні інтереси пануючих [верств], а низький рівень їх розвитку посилює консерватизм стародумством» [432, с. 302]. У такому випадку «боротьба набуває характеру громадянських, а то й національних війн, рух вперед здійснюється не шляхом широких реформ, а шляхом окремих поступок приватним інтересам» [432, с. 302], а політичну боротьбу очолять «честолюбці, що безчесно експлуатують на свою користь потребу класів» [432, с. 302].

При порівнянні понять «революція» та «реформа» О. І. Маркевич називав реформи кращим шляхом здійснення ідеалів [47, арк. 1–1 зв.]. Так, одеський науковець значення Великої французької революції вбачав у тому, що вона

завершила період нової історії перемогою третього стану над абсолютизмом, свободою слова, парламентаризмом, свободою промисловості й торгівлі [47, арк. 1].

М. Н. Петров з просвітницьких позицій підкреслював інший небажаний наслідок революцій – часто насильницьке і криваве повернення до старих порядків [759, с. 318 та ін.]. «Перевороти ці, – визнавав М. Н. Петров, – нерідко вносять у життя раптом таку масу нових понять і відносин, що від цього нормальний хід народного розвитку отримує швидкий і різкий поштовх, вплив якого не проходить безслідно і який, однак, не можна назвати неісторичним» [765, с. 45].

М. М. Ковалевський вбачав у селянських повстаннях, насамперед, кризу існуючого ладу: «рухи потрібно вважати не причинами, а лише простими показниками занепаду і розкладу середньовічних порядків, який розпочався задовго до них» [582, т. 2, с. 525]. Окрім об'єктивних причин, науковець висував переважно суб'єктивні чинники: «Народні повстання рідко коли бувають наслідком однієї причини; вони відбивають на себе незадоволення існуючим [становищем], частково свідоме, частково несвідоме бажання покласти негайний кінець всьому, що в очах бунтівників уявляється кричущою неправдою та найближчим джерелом їх бідувань» [533, № 5, с. 1]. М. М. Ковалевський взагалі вважав революційні диктатури тимчасовими явищами. Для нього цезаризм та диктатура пролетаріату може бути «лише тимчасовою та скороминучою формою» [правління – О. Б.] [535, с. 88]. Селянські повстання Уота Тайлера в Англії та Жакерія у Франції, за оцінкою вченого, не наблизили, а затримали процес визволення селянства від кріпацтва [561, с. 105; 582, т. 2, с. 550, 701].

Історики-позитивісти кращим шляхом розвитку суспільства називали реформи, що здійснюються далекоглядними політиками. Науковці визнавали революцію крайнім випадком, якщо інші шляхи виходу з економічної та / чи політичної кризи неможливі. Так, останній період правління Людовика XVI М. М. Ковалевський характеризував як «торжество реакції та бездарність в особах міністрів, що змінили Тюрго, зробили революцію неминучою» [534; див. також: 571, т. 1, с. 258]. За його оцінкою намагання А. Р. Ж. Тюрго здійснити програму реформ були марними [571, т. 1, с. 258]. Подібна оцінка вченим і спроб міністра фінансів Ж. Неккера, який

«відступив врешті-решт перед страхом налаштувати проти себе могутні інтереси, зачепити права, що історично склалися та урочисто проголошені. Реформа ставала неможливою; необхідний був докорінний переворот, переворот, який ліквідував би як різницю провінцій, так і різницю станів, створив би громадянську єдність Франції в такій же мірі, в якій політикою Рішельє та Людовика XIV створена була її політична єдність» [571, т. 1, с. 195]. Вчений визнавав неминучу обмеженість реформаторів у діях. Подібна думка щодо марності спроб французьких реформаторів кінця XVIII ст. висловлена і В. К. Надлером [727, с. 30].

В. К. Надлер з просвітницько-раціональних позицій намагався пояснити вибух революційних подій: «революція була прямим наслідком того ненормального порядку речей, який утримувався в Європі та у Франції, незважаючи на всі реформи та перетворення ще з часів середніх віків» [727, с. 10].

Політичну неможливість встановлення у Франції конституційної монархії в останній рік правління Людовика XVI М. М. Ковалевський пояснював «не пристрасстю короля до абсолютизму і не республіканськими устремліннями народного представництва» [571, т. 1, с. 655], а інтригами промонархічних сил [571, т. 1, с. 655–657]. Підкреслюючи суб'єктивну складову проголошення республіки в ході Англійської буржуазної революції середини XVII ст., М. М. Ковалевський писав з цього приводу: «Для діячів першої англійської революції питання про республіканську форму правління було не стільки питанням принципу, скільки питанням політичної зручності» [549, № 8, с. 157].

Науковці часто критично оцінювали феномен революцій з огляду на людські страждання, що вони спричиняли. Будь-яку революцію приват-доцент Київського університету О. В. Романович-Славатинський називав аморальною, тому що «не лише не вирішуються політичні та суспільства питання... ллється кров невинна, страждають чесні громадяни, на перший план висуваються інтригани та демагоги» [812, с. 6–7].

Наслідки революцій також негативно оцінював М. Н. Петров: «насильницьке прискорення і без того неминучої розв'язки не окупило тих страшних жертв, яких

воно коштувало» [760, с. 13]. Учений підкреслював «майже повне безпліддя всіх насильницьких переворотів у Європі» [760, с. 12].

М. Н. Петров пояснював, що «у суспільних катаклізмах... звичайно досягається надійно лише те, що і без них було досягнуто нормальним, тобто більш спокійним рухом життя» шляхом праці та освіти [760, с. 12–13]. Тому харківський професор негативно оцінював ходіння в народ російських народників у 1873 – 1874 рр.: «Якби ці апостоли хоч скільки-небудь правильно [були] ознайомлені з історією... вони б знали, що народні маси ніколи ще не піднімалися через одні ідеї... лише важкі економічні лиха – голод, мор, нашість іноплеменників, нестерпний утиск експлуататорів народної праці – примушували маси брати участь в усіх революціях» [760, с. 15].

Подібні судження висловлювали й науковці, що проживали у Галичині. Так, негативні сторони подій середини XVII ст. відмічав М. С. Грушевський: «Хмельниччина мала багато своїх темних і дуже прикрих сторін. Ріки крові, обопільне озвіренне, в результаті – спустошення цілих земель; безконечні жертви і в результаті – цілковите розчарування народу... матеріальна і моральна руїна» [405, с. 29].

Таким чином, ідея історичного прогресу була одним із найвагоміших здобутків суспільної думки XIX ст. Історики-позитивісти українських земель активно послуговувалися категоріями соціальної статистики та динаміки, запропонованими О. Контом. Одне з головних понять у позитивістській інтерпретації історичного процесу – суспільний прогрес – трактувалося здебільшого в онтологічному плані. Проте інколи воно виступало і в гносеологічному ракурсі – як реально існуючий та науково об'єктивний критерій пізнання історичного процесу. Поняття «суспільний прогрес» широко використовувалося при оцінці історичних факторів та для пошуку історичних закономірностей.

Переважній більшості учених були притаманні історичний оптимізм та глибока віра в незворотність суспільного прогресу. Тож цілком логічно, що позитивістське трактування теорії прогресу отримало найбільш широке розповсюдження серед ліберальних істориків, які уявляли його як поступальний розвиток усіх складових

суспільства. Водночас позитивісти визнавали складний та суперечливий характер ідеї суспільного прогресу.

Інтерес до теми революції та реформ був викликаний і суспільно-політичними реаліями досліджуваного часу. Проголошення еволюції нормальним шляхом історичного розвитку давало теоретичне обґрунтування доцільності поступових реформ, а не революцій. Позитивістське тлумачення суспільного прогресу було також об'єктивно спрямовано проти революційних гасел. Історики-позитивісти визнавали революцію крайнім шляхом виходу з економічної та / чи політичної кризи. При цьому зверталася увага на кривавий характер перебігу подій, часту нереалізацію завдань революцій та переважно негативні наслідки переворотів.

4. 2. Проблема суспільної еволюції

Спосіб осмислення суспільного життя через паралелі між суспільством і природою відомий ще з часів Платона та Аристотеля. До О. Конта історичний процес (принаймні для європейських, тобто «історичних», народів) визнавався цілісним та поступовим, в тому числі і німецькими мислителями (Г. В. Ф. Гегель та ін.) та державницькою школою в російській історіографії (С. М. Соловйов, К. Д. Кавелін та ін.).

Еволюційній теорії, особливо в 1860-х – 1870-х рр., був притаманний органіцизм (аналогії з біологічним організмом). Послідовники позитивізму сприймали суспільство як цілісну систему в формі соціального організму, що розвивається за певними, подібними до біологічних, історичними законами. Еволюціонізм став основою теорії суспільного розвитку. Характерне визнання Д. М. Петрушевського: «Еволюційна історична точка зору проникла в усі суспільні науки» [777, с. 73]. М. М. Ковалевський називав еволюцію єдино закономірним шляхом розвитку суспільства [566, с. 12]. Д. І. Багалій оцінював ідеї органічного розвитку як важливе досягнення історичної науки досліджуваного часу [241, с. 5, 16].

Розробка еволюційної теорії в позитивістському трактуванні збіглася в часі з появою книг Ч. Дарвіна та інших природознавців. Популярними в 1860-х – 1880-х рр. у перекладах різними мовами були праці Ч. Дарвіна «Про походження видів шляхом природного добору, або про збереження удосконалених родів у боротьбі за

існування» (1859 р., рос. переклад 1864 р.), «Походження людини і статевий добір» (1871 р., рос. переклад 1871 р.), «Виявлення емоцій у людини і тварин» (1872 р., рос. переклад 1872 р.), а також Т. Гекслі «Про місце людини в ряду органічних істот» (1863 р., рос. переклад 1864 р.) та Е. Геккеля. Серед найбільших відомих надрукованих російськомовних та україномовних перекладів останнього вкажемо на два, зроблені не менш відомими науковцями І. І. Мечніковим та І. Я. Франком [328–329]. Еволюційна теорія, за свідченням С. А. Подолинського, в трактуванні Ч. Дарвіна сприймалася передовою інтелігенцією як доволі вдала наукова гіпотеза заміни боротьби за існування в майбутньому суспільстві солідарністю та кооперацією [795, с. 20–26].

У цілому науковці до терміну «боротьба за існування» ставилися неоднозначно. Так, І. Я. Франко широко вживав дарвінівський термін «боротьба за існування», хоча визнавав його невдалість навіть для характеристики природи [924, с. 84, 85 прим.]. М. М. Ковалевський вважав неправильними спроби дарвіністів звести «усі причини поступового ходу розвитку людства до однієї боротьби за існування» [538, с. 127]. Л. І. Мечніков підтримував використання в суспільствознавстві терміну «боротьба за існування» [703, с. 10], але найбільш характерною рисою організації соціального життя вважав кооперацію [703, с. 11]. Водночас він трактував кооперацію в дусі Г. Спенсера та Е. Дюркгейма: «соціальна еволюція всюди підкоряється органічній необхідності. Отже, остання, зі свого боку, впливає на лад кооперації, викликаючи в окремих осіб одночасні зусилля, спрямовуючи їх при цьому не до особистої мети, а до такої, яка цікавить суспільну групу» [703, с. 26].

Хоч еволюційна теорія була пов'язана з досягненнями природознавства та теорією Ч. Дарвіна, проте не була результатом лише останньої. З цього приводу М. М. Ковалевський зазначав, що органічна теорія не є породженням лише дарвінізму [538, с. 117]. Так, найбільш впливовою стала органічна теорія Г. Спенсера, який був більше наслідувачем ідей ламарківського, а не дарвінівського еволюціонізму. Сам Г. Спенсер у передмові до однієї зі своїх книг підкреслював, що виклав свої погляди на біологічну та соціальну еволюцію до появи праць Ч. Дарвіна

[859, т. 1, с. V]. Основою «органічної концепції» Г. Спенсера була структурна та генетична аналогія між суспільством та біологічним організмом. Така аналогія можлива лише за умови відсутності істотних якісних відмінностей між соціальними та біологічними явищами. Через це доведення відмінності явищ суспільних від біологічних, обґрунтування принципового зведення соціального до біологічного часом приводило до заперечення самої «органічної концепції» Г. Спенсера та його послідовників.

Учені по-різному тлумачили термін «еволюція»: «розвиток» (М. М. Бережков [115, арк. 6]), «переміна», «рух (динаміка)» (М. П. Драгоманов [450, с. 558]) тощо. Декілька науковців України (серед них позитивіст М. М. Бережков [115, арк. 6] та критик позитивізму П. І. Линицький [657, с. 384]) взагалі вважали непотрібним термін «еволюція», пропонуючи замінити словом «розвиток».

Еволюційна теорія у позитивістів поєднувалася з глибокою вірою в прогрес та закономірність історичного розвитку, необхідність суспільних реформ. Просвітницькі переконання та історичний оптимізм демонстрував М. М. Ковалевський. Він писав, що «сучасна теорія еволюції не припускає великих переворотів у суспільному житті» [566, с. 12]. Водночас, за його оцінкою, еволюційна теорія «однаково заперечує можливість усталеного порядку речей. Сучасне здається їй лише умовою для настання майбутнього, яке повинне в певній мірі змінити всі сторони нашого співжиття. Полегшити перехід до кращого ладу – ось велике завдання, яке ставить перед собою еволюціоністська філософія по відношенню до практичного життя. Що стосується її теоретичних устремлінь, то вона вивчає минуле, щоб передбачити майбутнє» [566, с. 12–13].

В. Б. Антонович сформулював положення, яке символізує народницьку суть української позитивістської історіографії: «Лише розвиток, що виходить зі своєрідних народних основ... дає повний розвиток усім сторонам народного духу та прискорює розвиток, ведучи його по шляху, накресленому самою природою» [211, с. 57–58]. Його думку підтримав В. Г. Ляскоронський: «завдання історика полягає головним чином у можливо більш повному зображенні цього прогресу, в зображенні еволюції народного життя» [187, арк. 29 зв.].

О. І. Маркевич розглядав історичний процес з позицій народника та еволюціоніста: «Історія є ряд змін, які відбуваються в житті народу, в його „цивілізації“». Слово „цивілізація” в перекладі... означає „побут”. Звичайно зміни в цивілізації відомі під ім'ям прогрес. Що таке прогрес? Прогрес означає розвиток народу до кращого» [48, арк. 77–77 зв.]. І далі історик уточнював: «Тому неможливо назвати розвиток народу прогресом, тобто зміною до кращого, а швидше еволюцією, тобто зміною від простого до складного» [48, арк. 78].

М. Я. Грот пояснював еволюцію як ряд закономірних змін у природі та суспільстві. Ідею розвитку він трактував як «нескінченно-складну та органічно пов'язану низку законотвірних змін, що відбуваються в усіх сферах існування природи» [352, с. 1]. «Єдиною загальною причиною всіх цих органічно пов'язаних одна з одною змін у природі» М. Я. Грот назвав «взаємодію всіх елементів її між собою», а «кінцевим результатом цієї взаємодії» визнав «пристосування предметів чи індивідуальних цілих, що складають природу, один до одного» [352, с. 1].

Науковці українських земель не просто запозичували ідеї Ч. Дарвіна, Г. Спенсера та інших прихильників еволюційної теорії, а й творчо їх переосмислювали. Це виявилось, зокрема, у вивченні пережитків первісного ладу в різних народів (дохристиянських форм релігійної віри, звичаєвого права тощо).

Слідом за Г. Спенсером та іншими англійськими еволюціоністами В. К. Піскорський визнавав наявність малодосліджених ранніх етапів розвитку людства: «Між сучасним та первісним станом суспільства існує цілий ряд проміжних станів, послідовна зміна яких і складає зміст історичного процесу та еволюції» [178, арк. 9, 11–11 зв.].

Науковці вивчали стародавній час з урахуванням новітніх на той час праць дослідників первісної культури Е. Тейлора, І. Я. Бахофена. О. С. Трачевський повторював популярну тезу західноєвропейських та американських науковців: «Роль знаряддя [праці – О. Б.] в еволюції людства видна вже з того, що деякі вчені називають людину твариною, що робить знаряддя [праці – О. Б.]» [898, с. 5]. О. С. Трачевський не зовсім точно переклав «tool making animal». Можна перекласти англійське слово «tool» саме як знаряддя праці. Одеський історик, посилаючись на

Е. Тейлора, підкреслював у доповіді на VI Всеросійському археологічному з'їзді в Одесі, що в археології основи еволюціонізму є навіть більш очевидними, ніж у природознавстві [898, с. 2].

Подібні підходи щодо еволюційної теорії демонстрували і науковці Східної Галичини.

Яскравим прикладом використання еволюційної теорії в дусі Г. Спенсера, частково Ч. Дарвіна та їх послідовників, були праці І. Я. Франка. Поряд з іншими ідеями в розвідці «Мислі об еволюції в історії людськості» висунуто такі положення: еволюція має два фактори: головний – поступ (прогрес, тобто «поступ наперед») та побічний – дегенерація (регрес, тобто «поступ назад») [924, с. 81–82].

Український учений з посиланням на Г. Спенсера дав таку оцінку обох процесів в еволюції: «Поступ наперед є проявою первісною, переважаючою і нормальною; поступ назад – проявою пізнішою і хоробливою» [924, с. 82]. Тобто І. Я. Франко, з притаманним йому історичним оптимізмом, оцінював суспільний прогрес як початковий та головний шлях розвитку суспільства (на відміну від регресу). Науковець головною рушійною силою («рушійною причиною») еволюції (слідом за Ч. Дарвіном) проголосив боротьбу за існування, яка, за оцінкою І. Я. Франка, найбільше себе проявила на початковому етапі існування людства [924, с. 82, 89]. Він писав, що між усіма витворами природи найдовше живуть і розмножуються ті, що найкраще пристосовані до зовнішніх обставин [924, с. 85]. І. Я. Франко також виступив проти того, щоб «ті самі закони біологічні, викриті в зоології, сміло приложено й до чоловіка, до суспільності людської за всіма її матеріальними і духовними здобутками» [924, с. 82]. Першим результатом боротьби за існування І. Я. Франко називав виділення людини із царства тварин та виникнення суспільства [924, с. 91–92]. Але при цьому вчений підкреслював, що така форма «єдиничної боротьби за існування зовсім не закон, не вічна і не загальна, і сею формою не могли б ми вияснити ані початку історії, ані розвитку культури людської» [924, с. 94]. Спроби дарвіністів механічно застосувати до вивчення суспільства біологічну форму боротьби І. Я. Франко охарактеризував як «більш або менш хибні» [924, с. 95]. Наведене твердження ще раз доводить, що український мислитель не

був прихильником ідей соціал-дарвінізму. Дослідник вважав головними формами боротьби за існування (слідом за Г. Спенсером) «різницювання (диференціацію) однорідних частин» і «скуплювання (інтеграцію) різнорідних частин» [924, с. 82]. Пізніше, на думку І. Я. Франка, боротьба за існування відбувалася в формі дружній, асоціативній (спілки), кооперативній (спільна праця). Життя в громаді, на його переконання, сприяло виникненню духовних здібностей людини (мови, мислення, пам'яті та ін.). Учений вважав неврахування цих обставин найбільшою помилкою Ч. Дарвіна. Подібний підхід до дарвінівської теорії продемонстрував і Ф. Енгельс, який вважав термін «боротьба за існування» обмеженим та однобічним навіть для характеристики природи [977, с. 622].

З початком доби панування «церемоній та обрядів» (визначення Г. Спенсера) боротьба за існування, за І. Я. Франком, виступає в двох формах: боротьби кожної людини з навколишньою природою та боротьби груп між собою за своє існування, за свої форми суспільного устрою. Перша форма боротьби, як повторював Г. Спенсера І. Я. Франко, штовхає людство до вдосконалення економічних відносин (перехід від мисливства до землеробства, осушення болотистих місць, приручення диких тварин та ін.), друга – викликає війни [924]. Помилковим вважав І. Я. Франко виклад історії як низки війн, революцій, діянь видатних осіб. Головною метою дослідження історичного процесу науковець називав «слідження внутрішнього зв'язку між фактами, т. є. таке угруповання поєдинчих, важніших і дрібніших фактів, що з них виходив якийсь сенс, т. є. щоб видно було певні основні закони природні, правлячі тими фактами і викликаючи їх» [924, с. 77]. Мислитель вбачав основу суспільного розвитку в «еволюції економічного і соціального побуту мас народних», а не в «великих одиницях, в духовних репрезентантах та проводирях мас» [944, с. 381].

М. С. Грушевський наголошував саме на безперервності української історії, зазначаючи: «органічна зв'язлість і тяглість народного життя не переривається вповні не при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід» [381, т. 7, с. VIII]. Він визначав «явища економічної та культурної еволюції» як «основу народного

життя, що проводить нас через всі стадії існування українського народу та пов'язує в єдине органічне ціле його історію» [366, с. 18].

М. С. Грушевський також підтримував спенсерівську ідею про диференціацію та інтеграцію. Учений розвинув далі сформульовану Г. Спенсером ідею про рівновагу сил у суспільстві з метою усунення «історичних кривд» [376, с. 104].

Водночас М. С. Грушевський показав діалектичний характер взаємозв'язку двох стадій еволюції держави як суспільного організму: «На зміну періоду зовнішньої, механічної єдності... приходить період зовнішнього розкладу та розпаду, під поверхнею якого проходить більш глибокий процес внутрішнього об'єднання, в протилежність попередньому процесу механічного об'єднання процесом хімічного перетворення» [363, с. 81].

Погляди О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса та Ф. Енгельса на суспільну еволюцію М. С. Грушевський вважав схожими. Вчений наголошував, що для О. Конта головним фактором був психологічний, духовний фактор, для Г. Спенсера – біологічний, для К. Маркса – економічний. Усі підходи, за оцінкою М. С. Грушевського, не враховували всієї складності суспільного життя. Зокрема, дослідник наводить точку зору Ф. Енгельса про економічне («продукція життєвих засобів») та біологічне («продовження роду») завдання еволюції [389, с. 38].

Посилаючись на Г. Спенсера, М. С. Грушевський характеризував закон еволюції наступним чином: «Се закон світового життя, неорганічного і органічного... Закон сей витікає з загальної тенденції постійного приноровлення (припасування) внутрішніх відносин до зовнішніх, а виявляється в неустанній диференціації й інтеграції, або інакше – в постійнім поступі необ'єднаної одностайності в напрямі до внутрішньо об'єднаної і зв'язаної різнорідності» [389, с. 20]. Він показав на різних прикладах як процес майнової та соціальної диференціації населення привів до класоутворення [389, с. 182–193, 286].

М. С. Грушевський неодноразово писав про різні варіанти формування людського суспільства: «Не можна з категоричністю говорити про єдиний і тотожний початок соціального людського життя, а тільки про приблизно-подібний» [389, с. 33]. Учений підкреслював, що історичний процес еволюціонує в напрямку

рівноваги всіх тенденцій і сил, в бік найменшого спротиву [371, ч. 2, с. 54; ч. 3, с. 5]. Окрім того, він поділяв суспільну еволюцію на державну [381, т. 4, с. 99], економічну [381, т. 6, с. 2], культурну [381, т. 6, с. 422].

Польські науковці Галичини також розрізняли різні напрями суспільної еволюції. За оцінкою К. Гожицького, наприклад, суспільствознавці поділили історичний розвиток на такі напрями: «суспільно-політичну еволюцію, суспільно-цивілізаційну, сімейну, правову і господарчу» [1028, с. 3].

Науковці підросійської України (наприклад, М. М. Ковалевський) також вирізняли різні напрями суспільної еволюції: в науці, мистецтві, літературі, моралі, праві, державному управлінні, промисловості та інших сферах економіки [553, с. 3–4].

Д. І. Дорошенко характеризував взаємовплив різних видів суспільної еволюції таким чином: «Головний зміст історії кочового народу становить його культурний розвій і тісно сполучений з ним – економічний, що становить ґрунт всякої культурної еволюції й надзвичайно на неї впливає» [154, арк. 1]. Він вважав, що «політична історія має більш формальний характер», «але свого впливу не тратить, можна сказати, ніколи» [154, арк. 1]. Отже, найчастіше науковці визнавали поліфакторну модель суспільної еволюції.

Еволюцію та солідарність І. В. Лучицький вважав двома головними сторонами історичного процесу [681, с. 39–40]. Нова історія (з XIV ст.) є «сама історія такого процесу; вона, отже, визначається як вивчення й опис послідовного зруйнування та розкладу елементів старого ладу, послідовного зростання та прогресу нових елементів і, нарешті, розвитку тієї тимчасової, несталогої доктрини, що вічно змінює свій центр» [681, с. 41].

Ідеї І. В. Лучицького дістали продовження в працях його учнів. Д. М. Петрушевський пояснював суспільний процес як «єдине ціле, як живий синтез цілого ряду еволюцій, що переплітаються» [773, с. 83]. У лекціях з економічної історії в Ніжинському історико-філологічному інституті В. К. Піскорський визначав прогрес як удосконалення суспільства, натомість еволюцію трактував як розвиток суспільства [186, арк. 1].

Однією зі спроб покращити теорії еволюції в позитивістському трактуванні була концепція М. М. Ковалевського. Згідно з нею катаклізми та явища регресу – результат впливу зовнішніх факторів (політична влада, війни, насильства, стихійні лиха тощо), які порушують нормальний хід історії. Тому вчений критикував європейську колонізацію Нового Світу, оскільки вона суперечила природному розвитку традиційних місцевих порядків. Колонізація, за оцінкою дослідника, штучно прискорила розпад общинного землеволодіння [563, с. 47–71, 156–209]. «Насильницька заміна однієї засади життя іншою, – уточнював М. М. Ковалевський, – не відбувається без шкідливих потрясінь та в будь-якому випадку викликає серед населення тривале та цілком законне незадоволення» [563, с. 231].

Як відзначав П. М. Ардашев, історичний процес не є довільною системою, він пов'язаний з фізіологічними та біологічними процесами [103, арк. 49].

Про вплив біологічної еволюції на суспільну писав також М. П. Драгоманов: «всяка природна систематика або статика явищ необхідно покриє собою і історію чи динаміку їх, тому що явища переходять від найпростіших форм до найскладніших у відомій послідовності. Так, в біології статика і динаміка вже майже злилися в теорії еволюційній» [443, с. 176].

Ф. К. Вовк вважав, що відкриті спочатку в біології і застосовані згодом у суспільних науках закони еволюції доводять, що всі суспільні явища і форми з'явилися не внаслідок втручання зовнішніх сил, а є результатом повільного ступеневого розвитку зародків фізичної природи людини. Повна однаковість фізичної природи людей зумовлювала, на його думку, більшу чи меншу одноманітність явищ, а різні умови довкілля зумовлювали їх різноманітність [317; 319; 321].

Раніше від Ф. К. Вовка В. В. Лесевич дійшов висновку про необхідність врахування в історичних дослідженнях даних про еволюцію самої людини. Він вважав, що для цивілізаційного розвитку важливі не лише матеріальні блага, а й розвиток «найвищих властивостей людської природи» [652, с. 174].

Ідею М. М. Ковалевського щодо значного впливу на історичний розвиток зростання населення можна вважати продовженням ідей творців «першого» позитивізму О. Конта та Г. Спенсера. «Форми народного господарства настають

одна за одною в довільному порядку, але підпорядковані відомому закону спадкоємності, – писав М. М. Ковалевський. – Найважливішим фактором їх еволюції є в кожний окремих момент та в кожній окремій країні зростання населення, більша чи менша його густота, а в усіх разом обумовлена тим же зростанням більша чи менша залежність окремих національних господарств у справі виробництва та споживання» [582, т. 1, с. VII] і далі: «наявність незайнятих земель обумовлює зміну форм народного господарства» [582, т. 1, с. VIII]. В іншому місці учений знову стверджував, що «головним фактором всіх змін економічного ладу є не що інше, як зростання населення» [569, с. 2 прим.]. Так, причиною швидкої (вже в XIII ст.) ліквідації кріпосного права в Нормандії науковець вважав її густозаселеність (на відміну від інших районів Франції) [548, с. 247]. Заслуга М. М. Ковалевського полягала в тому, що він привернув увагу науковців до впливу демографічного фактору на різні сфери суспільного життя та особливо на економіку.

Відповідно до ідеї Г. Спенсера передпозитивісти та позитивісти визнавали війни важливим і не лише негативним фактором суспільного життя, відзначаючи, зокрема, їх суттєву роль у створенні держав.

Для задоволення «природних потреб та устремлінь» людства, – на переконання М. Н. Петрова, – відбуваються майже всі ворожі зіткнення та війни між народами, шляхом яких їм доводиться взаємно обмежувати, урівноважувати свої зростаючі сили» [760, с. 11].

Посилаючись на П. Ж. Прудона, О. П. Рославський-Петровський називав економічні відносини справжньою причиною «багатьох зовнішніх війн та внутрішніх міжусобиць», «колонізації стародавнього та нового світу» [817, с. 15].

Неоднозначно оцінював наслідки війн для суспільства і М. В. Довнар-Запольський. Учений характеризував війни як «фактор економічного характеру», оскільки вони викликають «важливі соціальні та правові наслідки» [423, с. 8]. Серед останніх він виділяв «побудову населенням укріплень, утримання охорони, військову службу і, нарешті, грошові чи натуральні збори для підтримання оборонних сил» [423, с. 8].

В. В. Лапін також писав про побічний позитивний результат війн, які стимулюють взаємодію різних цивілізацій. Без такої взаємодії, за його оцінкою, «по суті неможливий історичний рух взагалі» [638, с. 9].

М. С. Грушевський пояснював тезу Г. Спенсера про суттєву роль війн у створенні держави на прикладі давньоруської історії: «за аналогією з історією інших племен та народів можна думати, що поява дружинного елемента викликана була нападами іноплеменників та необхідністю оборони... Іноземна влада, природно, викликала реакцію, а для систематичної боротьби з нею та забезпечення племені від завоювань та вторгнень у майбутньому необхідно було створити інститут князів-військовонаачальників» [365, с. 290–291]. Пізніше (в еміграції) М. С. Грушевський прямо вказував, що війни прискорюють розклад родово-племінного устрою та формування державності [389, с. 251–252].

Важливим доказом еволюційної теорії слугувала для позитивістів економічна історія. У працях представників різних наукових шкіл рубежу XIX – XX ст. простежуються спроби довести безперервний характер історичного розвитку шляхом аналізу економічних фактів.

Учні В. Б. Антоновича вважали економічну історію переконливим доказом постійної еволюції суспільства в цілому.

Для директора Київського центрального архіву давніх актів І. М. Каманіна економічні відносини слугували «головною основою суспільного життя» [503, с. 1].

Посилаючись на К. Каутського, В. Г. Ляскоронський підкреслював велику роль торгівлі. На його думку, «централізація торгівлі веде до централізації всього економічного життя країни. Вся країна в більшій чи меншій мірі прямо чи опосередковано стає в економічну залежність від головного міста, також як і від класу капіталістів... З економічної централізації випливає централізація політична й центральний пункт торгівлі стає центральним пунктом управління» [691, с. 461–462].

Пошук законів суспільної еволюції саме в економічній сфері вважав можливим і М. В. Довнар-Запольський: «Закони розвитку, коли вони будуть розроблені, покажуть нам, що відома сума явищ може бути причиною відомого стану, стадії в історії господарства; вони пояснять нам причинність явищ, сукупність яких

перенесе господарство країни в нову стадію розвитку або затримає цей розвиток. Ця причинність... буде полягати в зміні виробничих сил країни» [425, с. 37].

Детально ознайомившись з економічними ідеями європейських (К. Маркса та Ф. Енгельса, Б. Гільденбрандта, К. Бюхера) та російських (В. О. Ключевського, М. О. Рожкова) науковців, М. В. Довнар-Запольський намагався сформулювати власну концепцію економічного розвитку Росії. Він вважав бортництво та полювання на хутрового звіра провідними галузями давньоруського господарства (до XII ст.).

За його концепцією виснаження природних багатств, скорочення потреб західних країн у продуктах харчування, втрата східного ринку обумовили переміщення економічного життя з півдня на північний схід. Новий («ойкосний», тобто замкнений) період в історії країни характеризувався двома рисами: прикріпленням селян до землі та перетворенням Русі з торгової країни на землеробську. Третій період (з другої половини XVI ст.), як стверджував М. В. Довнар-Запольський, розпочався економічною кризою, яка привела до порушення замкнутості, зменшення оброблюваної площі ріллі та збільшення торгівлі сільськогосподарськими продуктами. Останнє явище зумовило повторне закріпачення селян. Наприкінці XVIII ст., на думку вченого, відбувся перехід до капіталізму [425, с. 38–363; 426, с. 161–176]. Київський історик під впливом концепції торговельного капіталу В. О. Ключевського називав торгівлю (особливо для ранніх періодів історії) головним елементом економіки.

Суть концепції М. В. Довнар-Запольського зводилася до зміни етапів торговельного та натурального («ойкосного») типів господарства [425, с. 38–363; 426, с. 167]. Науковець пов'язував зростання економіки та перехід до капіталістичних відносин з торгівлею. Зростання потреб населення та розвиток економіки, на його думку, привели до розширення внутрішнього та зовнішнього ринку та зростання промисловості [426, с. 167–175].

Нами уже підкреслювався значний інтерес до економічної історії І. В. Луцицького та його учнів. «Господарчий лад даного суспільства, – стверджував В. К. Піскорський, – не уявляється історичу чимось незмінним, визначеним згори або підпорядкованим незламним природним законам» [180, арк. 2]. Він наполягав на

«відомій послідовності різних стадій господарчо-правового укладу» [180, арк. 2]. Останнє твердження В. К. Піскорський обґрунтовував тим, що «сучасному капіталістичному ладу передувало дрібне виробництво з обмеженим ринком», а «дрібному виробництву передувало замкнуте натуральне господарство» [180, арк. 2].

Польські науковці також вважали, що саме економічні факти доводять причинно-наслідковий характер суспільного розвитку. Незважаючи на критику доктрини позитивізму на III з'їзді польських істориків у Кракові (1900 р.), Б. Дембінський підкреслював існування глибокого причинного зв'язку між економічними явищами [1012, s. 15]. Ф. Буяк наголошував, що в економічній історії найкраще простежується причинний зв'язок між окремими історичними фактами та еволюційний характер суспільного розвитку [1784, s. 503].

Позитивісти наголошували на важливості пошуку причинно-наслідкових зв'язків між окремими історичними подіями та явищами. Молодий М. П. Драгоманов вважав головним завданням історика розкриття внутрішніх причинно-наслідкових зв'язків між історичними фактами: «вникати у внутрішні причини історичних явищ та змін – культурні, економічні, соціальні, політичні» [432, с. 37].

Аналізуючи причинно-наслідкові зв'язки між різними історичними явищами, М. П. Драгоманов протиставив народ та державу: «Розвиток народу дуже часто не лише не припиняється з послабленням держави, а навіть відбувається успішніше» [432, с. 317]. Учений, як приклад, навів історію єврейського та грецького народів, римлян, які досягли піку свого розвитку в період занепаду державності [432, с. 317]. Окрім того, київський дослідник підкреслив цікаву деталь: ідеї людяності «вперше з'явилися не лише в слабких народів, а саме в народів переможених» [432, с. 317].

З позицій біологічного редукціонізму М. С. Грушевський характеризував еволюцію державного організму – як зміну «механічного» та «хімічного». «Механічна» еволюція, на його думку, носить формальний та примусовий характер, за формою це зовнішнє об'єднання в один державний механізм різних етнографічних та культурно-економічних одиниць. Давньоруська держава часів Володимира Великого, за оцінкою історика, була «кульмінаційним пунктом у зовнішньому процесі утворення Київської...держави» [366, с. 58]. «Хімічну»

еволюцію М. С. Грушевський пояснював як «процес проникнення та заглиблення в життя провінцій цієї держави, витворених нею політичних, суспільних, правових та культурних форм» [366, с. 58]. Історик підкреслював марність спроб князів, що правили після Володимира Святителя, призупинити розпад Давньоруської держави на окремі князівства: «як взагалі не вдаються такі спроби повернути назад колесо історичної еволюції» [366, с. 58].

Більш того – відповідно до стандартів тогочасного історіописання М. С. Грушевський намагався антропоморфізувати історію націй і держав. Науковець намагався порівняти історію українського народу з людським життям: «Розбивши його [українського народу – О. Б.] політичне жите, ... сі неприхильні історичні обставини притьмили світлі і славні моменти його жита, прояви його активності, його творчої енергії й на довгі віки кинули його на роздорожі політичного жита, як безборонну, беззахистну здобич для заборчих апетитів його сусідів, як етнографічну масу без національної фізіономії, без традицій, навіть без імені» [381, т. 1, с. 3].

Добре знайомі з багатьма ідеями європейської суспільної думки М. П. Драгоманов, М. Н. Петров, І. Я. Франко та М. С. Грушевський розробили далі концепцію Г. Спенсера про притаманні суспільній еволюції історичні ритми.

Цікаві думки щодо різниці швидкості суспільного життя висловив, наприклад, М. Н. Петров. Він визнав швидкість суспільного розвитку як непостійну величину: «кожний народ має свою особливу норму розвитку, а відтак і культурного руху» [13, арк. 6]. Науковець вірив, що «швидкість руху збільшується з кожним століттям, з кожним роком, місяцем, днем» [13, арк. 6].

М. С. Грушевський розгорнув концепцію ритмів та циклів соціального розвитку, відзначаючи «велику силу ритму взагалі... його універсальну власть над світом» [382, т. 1, с. 64]. Вивчення ритмів соціального розвитку учений оголосив одним із головних завдань соціології, історії та інших суспільних наук: «Відкидаючи випадкове і вибираючи основне і постійне, вибрати те, що становить властиву основу сього ритму, те, що стремить до повторювання, до постійності» [389, с. 43]. До ритму, за його оцінкою, звертаються «як до незвичайно сильного,

певного, нехибного впливу на доохрестне життя, для викликання в нім явищ і ситуацій бажаних і ухиляння шкідливих і неприємних» [382, т. 1, с. 64].

Історик підкреслював часову нерівномірність історичного процесу: «події йдуть не однаковим темпом і енергія життя не рівна» [386, с. 150]. У соціальному житті, на його думку, діють лише емпіричні (біологічні, психологічні, економічні) закономірності, які надають «той ритм, ту загальність, котра рішучо виводить соціологію за рамки чисто описових завдань і робить її теж дійсною наукою про певні загальні і постійні тенденції і форми соціального розвитку» [389, с. 43]. Також М. С. Грушевський відмічав різні темпи розвитку окремих сфер господарства: «В нормальних обставинах, з густішим залюдненням і ліпшим загосподаренням краю, торгівля і промисел повинні були б розвиватися все більше, торгово-промисловий характер міст рости, а їх хліборобська окраска – зникати» [402, т. 38, кн. 6, с. 427]. Але попит сільськогосподарської продукції у Західній Європі, на думку історика, стимулював розвиток сільського господарства. Тому з другої половини XVI ст. торгівля та промисел занепадає [402, т. 38, кн. 6, с. 427].

М. П. Драгоманов, характеризуючи історичні явища, головним називав не простір та час, а умови та послідовність [443, с. 176]. «Як в житті природи, так і в житті суспільному, – наголошував він, – в один час, на одній території можуть відбуватися явища різного порядку, між якими внутрішнього зв'язку може і не бути» [443, с. 175]. «Суперечки між ученими про причини появи та коливань у відомих політичних та релігійних рухах, військових успіхах та неуспіхах різних країн, падінь царств тощо», він пояснював тим, що науковці «не домовляться про класифікацію фактів і представляють собою явища життя військового, політичного, соціального, культурного, морального, що синхроністично відбуваються та значно більше перехрещуються в причинному зв'язку між собою, ніж це відбувається насправді» [443, с. 176].

Про хвилеподібний характер прогресу також писали В. Б. Антонович [143, арк. 5] та І. Я. Франко. Останній писав про час, простір та ритми наступне: «той поступ не йде рівно, а якомось хвилями: бувають хвилі високого підйому, а по них наступають хвилі упадку» [942, с. 309].

Натомість М. М. Ковалевський не вважав «універсальними» ідеї Г. Спенсера та Е. Гідінгса щодо ритмів історичного процесу, особливо в релігії та моралі [572, с. 84]. Більше того, він відмовлявся прийняти твердження про ритми в соціальному житті навіть як емпіричне узагальнення [572, с. 84]. Учений із застереженнями визнавав можливість ритмічного розвитку науки: «Ідея ритму в застосуванні до науки виражає хіба що чергування періодів швидкого та повільного її розвитку, але те та інше звичайно обумовлюється впливом нового відкриття на ряд суміжних з нею сфер; коли відома наукова істина або лише гіпотеза більш чи менш використана в усіх напрямках, тоді уповільнюються на час рух наукової думки надалі до нового відкриття» [572, с. 85]. Характерно, що при цьому М. М. Ковалевський розвинув тезу О. Конта: «Прогрес не здійснюється стрибками: він представляє собою не стрімкий, а повільний розвиток, до того ж переверот у свідомості на цілі століття передусь проведенню в життя накреслених у теорії схем» [555, с. 54].

Серед неопозитивістів еволюційна теорія Г. Спенсера була сприйнята негативно. Київський неокантіанець Б. О. Кістяківський заперечував «формулу еволюції» Г. Спенсера, тому що «вона встановлює не причинне, а теологічне співвідношення» [529, с. 148].

Еволюційна теорія викликала різкий протест і у релігійних мислителів, які у своїй переважній більшості негативно ставилися й до вчення О. Конта. Викладач Київської духовної академії П. І. Линицький вважав помилкою визнання суспільства як організму. Г. Спенсер та інші еволюціоністи, за його оцінкою, взагалі зневажали логіку: «за важливою формальною ознакою – єдність, цільність, індивідуальність – суспільство не організм» [657, с. 394].

Отже, в 1860-х роках на українських теренах концепція біологічної (Ч. Дарвін) та соціальної (Г. Спенсер та його школа) еволюції утвердилася в суспільній, в тому числі в історичній, думці. Книга Ч. Дарвіна поставила під великий сумнів теологічну концепцію створення світу та людини.

Деякі положення еволюційної теорії другої половини XIX ст. на сьогодні застаріли. Зведення еволюції людського співтовариства до розвитку біологічного організму було певним відходом назад порівняно з попередньою науковою

традицією. Проте розробка теорії еволюції історичного розвитку позитивно впливала на розвиток самої історичної науки, зокрема, допомогла відмовитися від застарілих догм та серйозно підняти рівень систематизації та узагальнення конкретного матеріалу. Водночас біологічний редукціонізм позбавляв суспільну думку ідей божественного провидіння та народного духу. Теорія суспільної еволюції суперечила і романтичному баченню історії як серії катаклізмів. Ця теорія також різко зменшувала значення окремих видатних осіб в історії. Концепція соціальної еволюції з інших, ніж у просвітництві, позицій показала бажаний (як правило нереволюційний) напрямок суспільного прогресу.

Окрім того, еволюційна теорія сприяла розвитку етнології і археології та більш активному вивченню початкових етапів світової цивілізації. Праці еволюціоністів становили необхідний етап розвитку досліджень історії первісного суспільства, сприяли розробці загальної схеми історичного процесу. З огляду на це вони мали позитивний вплив на розвиток суспільних наук.

Еволюційна теорія спиралася на загальноприйняті в учених-позитивістів уявлення про єдність законів природи і суспільства та віру в суспільний прогрес. Такий раціональний підхід був об'єктивно направлений проти релігії та метафізики. Принципово з інших методологічних позицій вирішувалося питання про виділення одних і тих же етапів розвитку в різних суспільствах.

Учені українських земель здебільшого підтримували та розвивали «органічну концепцію» Г. Спенсера та його послідовників, сформулювавши декілька нових перспективних ідей: про специфічний характер суспільних явищ, про співвідношення біологічних та суспільних законів, про ширше використання оціночних характеристик, а не тільки історичних фактів у процесі аналізу історії суспільства.

Переконання більшості істориків в тому, що еволюційний є єдино закономірний шлях розвитку суспільства – визначальна риса історичної науки досліджуваного часу. Це, насамперед, було обумовлено усталеними матеріалістичними науковими традиціями в різних галузях знань та успіхами природознавства в XIX ст.

Еволюційний підхід більш чітко простежується в роботах із всесвітньої історії, в тому числі з історії Стародавньої Греції В. П. Бузескула та Стародавнього Риму

(праці М. П. Драгоманова та ін.), з історії Західної Європи середньовічної та новітньої епох (праці І. В. Лучицького, М. М. Ковалевського та ін.).

Пропаганда ідеї еволюції та віра в суспільний прогрес у науковців часто поєднувалися з пошуками шляхів подолання соціально-економічного, політичного та національного гноблення. Окрім того, еволюційна теорія стимулювала використання історико-порівняльного методу для вивчення історії різних держав та етносів.

4. 3. Сутність цивілізаційного підходу

Позитивізм з його акцентом на еволюційний розвиток став основою цивілізаційного розуміння історичного процесу.

До появи ідей позитивізму концепція цивілізації розроблялася двома шляхами. Дж. Віко в «Основах нової науки про загальну природу націй» (1725 р.) та І. Г. Гердер в «Ідеях до філософії історії людства» (1784 – 1791 рр.) запропонували циклічну схему історичного процесу. Натомість фундатори позитивізму (О. Конт, Дж. Ст. Мілль та Г. Спенсер) розвинули лінійно-стадіальну концепцію цивілізації французьких просвітителів. Суттєвими були відмінності в розумінні цивілізації позитивістами та прихильниками гегелівських ідей. Слідом за Г. В. Ф. Гегелем С. М. Соловйов суть цивілізаційного розвитку уявляв як зміну одних «історичних» народів іншими, що перебувають в більш сприятливих умовах [837, 1871, № 12, с. 743–744]. Проте цивілізаційні ідеї істориків-позитивістів українських земель були продовженням скоріше західноєвропейської (просвітительської), ніж російської наукової традиції.

Погляди істориків-позитивістів на поняття «цивілізація» мало різнилися між собою. Так, Л. І. Мечніков, посилаючись на П. Мужолля, називав цивілізацією сукупність ідей, ступінь розвитку науки, культури та промисловості [703, с. 3–4]. М. С. Гольдін визначав цивілізацію як певний рівень культури: «культура чи цивілізація, тобто досягнутий відомим народом стан його матеріального (зовнішнього), суспільного та духовного (розумового та морального) життя» [346, с. 10]. Слідом за Г. Т. Боклем В. Г. Авсеєнко давав наступне визначення:

«Сукупність усіх подібних фактів, названих нами внутрішніми чи нематеріальними, ми визначаємо звичайно словом цивілізація» [189, т. 149, №7, с. 16]. І далі продовжував: «Історія цивілізації...повинна розвиватися органічно, а де є органічне життя, там, природньо, повинні бути і природні закони, що ним керують» [189, т. 149, № 7, с. 16].

В. В. Лапін також порівнював процес розвитку світової цивілізації з поступовим розвитком видів у природі [638, с. 6]. Поділ цивілізацій на західну та східну він вважав формальним та помилковим, наголошуючи при цьому на недооцінці позитивного впливу Сходу на античний світ: «Основами своєї цивілізації єліни зобов'язані давньосхідним народам» [638, с. 1]. Учений не підтримував ідею відокремлення однієї від одної цивілізацій. «В історії світу, – писав він з цього приводу, – немає ніяких повністю відокремлених, зовсім самостійних та безперервних цивілізацій» [638, с. 1]. Водночас, відзначаючи обумовлені завоюваннями «диких народів» тимчасові затримки цивілізаційного розвитку, В. В. Лапін наголошував, що «нові народи, що користуються здобутками зруйнованої ними же цивілізації, привносили й нові елементи в загальну скарбницю світової цивілізації» [638, с. 5–6].

Поряд з розвитком освіти та науки іншим головним критерієм суспільного прогресу та розвитку цивілізації науковці-позитивісти українських земель називали етичний. Так, В. В. Лесевич оцінював тріумф позитивної філософії як важливий етап розвитку цивілізації та прогресу саме в соціальних відносинах: життя «стає людяніше, світліше, та все більш і більш усуваються з нього явища, що ображають справедливість та перешкоджають успіхам цивілізації» [652, с. 169].

Як і більшість науковців, В. Б. Антонович пов'язував розвиток цивілізації з розвитком культури і моралі [98, арк. 2; опубл. 1376, с. 68]. Для лідера Київської школи істориків-документалістів обидва процеси були невіддільні один від одного: «Розвиток у народі засобів по задоволенню цих потреб і складає культуру. З іншого боку, чим більше народ живе, тим свідоміше та з більшою наполегливістю він проводить у взаєминах своїх членів та в свої відносини до інших народів ідею справедливості. Розвиток суспільних відносин на засадах справедливості складає

цивілізацію. Отже, найповніше історію можна визначити як розвиток цивілізації та культури у відомого людського суспільства» [98, арк. 2; опубл. 1376, с. 68].

Гегелівська тріада та учення О. Конта про три стадії розумового розвитку активно застосовувалися до періодизації історичного процесу. Так, М. С. Грушевський виділив три кола української історії: 1) «від перших початків його [українського народу – О. Б.] історичного життя до упадку його державності»; 2) історія «розкладу і упадку українського життя»; 3) історія «національного відродження за поміччю... козаччини» [381, т. 7, с. VII]. Схема М. С. Грушевського нагадує відому гегелівську тріаду (тезу – антитезу – синтез).

Л. І. Мечніков в основу періодизації цивілізаційного розвитку поклав географічний критерій.

Учений виділив три етапи розвитку світової цивілізації. Перший етап Л. І. Мечніков назвав часом річкових цивілізацій, поділивши початковий етап на епоху ізольованих цивілізацій та епоху перших стосунків між окремими народами. У другому періоді (час середньоземноморських цивілізацій) він також виділив дві епохи: епоху міських олігархій та епоху феодалізму або земських олігархій. Третій етап (час океанічних цивілізацій) Л. І. Мечніков поділив на епоху атлантичну (середина XVI – середина XIX ст.) та початок всесвітньої епохи [702, с. 361–362]. Ця періодизація не була підтримана іншими науковцями.

Історики-позитивісти прагнули (хоча б частково) дотримуватися періодизації О. Конта та Г. Спенсера.

Науковці виділяли, користуючись інколи різними термінами, три стадії: початковий (первісного варварства та дикості), середньовіччя (не завжди збігалося з феодалізмом, часто наводилися різні хронологічні межі), новітню епоху. Наприклад, І. В. Лучицький намагався показати середньовіччя як воєнний період (друга стадія історичного розвитку, за О. Контом) [685, № 3, с. 127].

Частина науковців України (наприклад, І. Я. Франко [924]) підтримала періодизацію англо-американських позитивістів (серед них Г. Спенсер, Л. Г. Морган, Е. Б. Тейлор, Дж. Дж. Фрезер, Г. Чайльд, Л. Уайт, Дж. Стюард), котрі

на протипагу О. Конту розробили власну періодизацію історичного процесу з поділом на два етапи: первісності та цивілізації.

В останній третині ХІХ ст. позитивістське трактування початкового етапу цивілізацій було близьким до марксистського, оскільки прихильники обох доктрин у свої міркуваннях часто йшли за ідеями Г. Л. Моргана, І. Я. Бахофена та Е. Б. Тейлора. Ф. Енгельс визначав цивілізацію як ступінь розвитку суспільства після дикості та варварства. Він називав такі ознаки цивілізації: поява купців та лихварства, приватна власність на землю, праця рабів як панівна форма виробництва, моногамія та протилежність між містом та селом [978, с. 173, 175–176].

Відмінною від попередніх підходів була концепція М. М. Ковалевського, який в основу періодизації всесвітньої історії поклав економічні критерії. Таким чином, науковець виділяв дві епохи: господарства безпосереднього споживання та мінового господарства [553, с. 28].

Серед науковців України найбільше уваги цивілізаційній концепції приділив приват-доцент Київського університету М. І. Хлебников. Саме він подав найбільшу кількість визначень цивілізації серед істориків-позитивістів українських земель, сформулював етапи розвитку цивілізації та обґрунтував власну класифікацію.

М. І. Хлебников розвинув далі цивілізаційну концепцію О. Конта та Г. Т. Бокля. Так, учений вважав, що Г. Т. Бокль в «Історії цивілізації в Англії» подав тлумачення цивілізації як простого накопичення та розподілу знань [956, с. 59; 958, № 8, с. 575; пор.: 269, т. 1, с. 136]. Відштовхуючись від ідеї О. Конта, М. І. Хлебников розширив поняття цивілізації. Для нього цивілізація – «певний суспільний устрій, певний стан державного суспільства та його руху» [956, с. 59]. Це формулювання цивілізації як конкретного типу суспільства якогось періоду залишилося майже непоміченим іншими вченими.

Цивілізація в трактуванні М. І. Хлебникова є, насамперед, явищем духовного світу («особливий духовний світ, в якому живе людина»), а тому не залежить від зовнішніх природних чи матеріальних умов [958, № 8, с. 569]. Він фактично характеризував цивілізацію як певний ідеальний конструкт: «Ідеальний світ, що створюється вільно над реальним світом, під впливом якого сам реальний світ

змінює свої форми, стаючи служителем та виразником ідеального світу» [958, № 8, с. 568]. На його переконання розвиток будь-якої цивілізації не залежить від особливостей раси або племені, тому що «вона є витвір геніальних індивідів, що передається через виховання та самовиховання інертній масі, яка живе плодами діяльності геніїв» [958, № 8, с. 573].

Інколи категорія «цивілізація» М. І. Хлебниковим тлумачилася як національне (народне) об'єднання [959, с. 210], міжнародна спільнота, загальне об'єднання народних цивілізацій [959, с. 210]. Історик чітко розділяв поняття «народна» та «світова» цивілізації, називаючи світову цивілізацію загальним поняттям цивілізацій різних народів [959, с. 210].

Представники позитивістської історіографії в Україні (на відміну від домінуючої в російській історичній науці державницької школи) не завжди підтримували поширену на той час європоцентристську модель цивілізації.

Переважна частина істориків-позитивістів України вважала, що поняття «цивілізація» стосується як «історичних» народів, так і варварів. М. І. Хлебников зазначав, що «по-справжньому цивілізованими можуть бути лише історичні народи, тобто народи, що тривало передають від покоління до покоління здобутки своєї духовної діяльності; звідси витікає й народність самої цивілізації» [958, № 8, с. 570].

Також М. І. Хлебников вважав необхідною умовою існування цивілізації її народний характер, підкреслюючи, що «народність є необхідне знаряддя для буття цивілізації» [958, № 8, с. 570]. Він пов'язував розвиток цивілізації з розвитком народності: «цивілізація може розвиватися лише в народі, і в цьому сенсі вона завжди національна, народна» [959, с. 210]. Науковець сформулював суть розвитку «національної (народної)» цивілізації так: «цивілізаційний розвиток народу... виражається в розвитку релігійного світогляду; в зміні форм економічного устрою; у відкритті законів, що керують природою, та застосуванні їх до потреб та корисності повсякденного життя; в розумовій культурі;... у вираженні за допомогою образів у мистецтві; в моральній культурі, в гуманізації та розвитку людяності;... в передачі через громадське та приватне виховання результатів думки одного покоління іншим поколінням; нарешті, в розвитку держави, тобто в намаганні найміцнішим способом

за допомогою закону та влади забезпечити кожній особі можливість вільної розумової, моральної та економічної діяльності, оскільки ця свобода узгоджується із загальним благом, а не виражається в свавіллі та експлуатації» [959, с. 214]. Відзначимо, що М. І. Хлебников саме інтереси людини, умови її людського існування висував головним критерієм оцінки будь-якої цивілізації.

Оригінальною новацією М. І. Хлебникова стало обґрунтування поділу цивілізацій на три типи: чуттєві, утилітарно-реалістичні, ідеалістично-релігійні [958, № 9, с. 613]. Історик, спираючись на ідеї О. Конта, розробив власну класифікацію цивілізацій та її критерії.

Основною ознакою чуттєвих цивілізацій науковець називав «чуттєві потреби людини, в особливості чуттєве кохання, що підносить до божества» [958, № 9, с. 613]. Учений виділяв такі чуттєві цивілізації: асіро-вавілонська, фінікійська, карфагенська в стародавньому світі; магометанська та мормонська в новий час [958, № 9, с. 613–615].

Характерними рисами утилітарно-реалістичних цивілізацій, на думку М. І. Хлебникова, були «свобода насолоди, що регулюються... з державною користю» та деспотична форма державного устрою [958, № 9, с. 615]. До цього типу цивілізацій він відносив давньогрецьку (в окремі періоди свого існування), фінікійську, карфагенську, монгольську, китайську [958, № 9, с. 616–618].

Ідеалістично-релігійним цивілізаціям, з точки зору М. І. Хлебникова, були властиві «більш чи менш сильне чи глибоке заперечення чуттєвості та вузько практичних життєвих інтересів в ім'я духовних, ідеальних понять» [958, № 9, с. 623]. До ідеалістично-релігійних цивілізацій учений відносив такі, як зороастрійська, індуська, єврейська, християнська [958, № 9, с. 623–630].

Під впливом закону трьох стадій О. Конта М. І. Хлебников виділяв три етапи розвитку народної цивілізації: епічний, ліричний та драматичний [957, с. 165]. Епічний період історик визначав як «період панування звичаю» і при цьому «індивід повністю занурений в загальнонародне життя, не має особистої моральної свідомості» [957, с. 165]. Для другого періоду розвитку народної цивілізації характерна «самобутня критика умів», хоча ще відсутня «сила волі та рішучість

свідомо протиставити йому свої особисті переконання» [957, с. 165]. У драматичний період розвитку народної цивілізації, на думку історика, «індивід свою волю та свою точку зору відкрито протиставляє народній культурі, народним переконанням, спираючись на партію однодумців, або навіть самотньо впевнений в силі та істині своєї індивідуальної моральної свідомості» [957, с. 165–166].

М. І. Хлебников показав розвиток цивілізацій як діалектичний, історично обумовлений процес заміни одного типу цивілізації іншим: «Падіння цивілізації виражається в тому, що вища за суттю цивілізація набуває форми низької цивілізації» [958, №9, с. 632]. Так, на його думку, «вільна, ідеалістична цивілізація під час свого падіння набуває форми утилітарно-реалістичної цивілізації»; а утилітарно-реалістична цивілізація в період слабкості державної влади та законів «може набути форми чуттєвої цивілізації» [958, № 9, с. 632]. Ідеалістична цивілізація Стародавнього Риму за часів правління Цезаря та перших імператорів, наприклад, стала утилітарно-реалістичною [958, № 9, с. 632].

Цивілізація в розумінні позитивістів була, насамперед, явищем духовного світу, а тому мало залежала від зовнішніх природних чи матеріальних умов. Частина істориків України досліджуваного часу (серед них М. Н. Петров [16, арк. 1зв.–2, 4], В. Г. Ляскоронський [187, арк. 1–1зв.; 691, с. 168–169, 202]) підтримувала Г. Т. Бокля та інших західноєвропейських та російських істориків, прихильників географічного детермінізму, у визнанні географічного головним чи одним із провідних факторів цивілізаційного розвитку. М. Н. Петров критерієм успішного розвитку цивілізації вважав такий стан речей, коли «людина не підкоряється вже безумовно силам зовнішньої природи, як було колись, а починає все більше і більше підкоряти їх собі та панувати над ними» [16, арк. 4]. Між тим інша частина (серед них М. М. Ковалевський [567, с. 294]) вважала помилкою та перебільшенням намагання Г. Т. Бокля пояснити специфіку історичного розвитку Англії головним чином впливом клімату та інших факторів природи.

В історичних працях науковців-позитивістів українських земель наводилися численні приклади того, як особливості географічного середовища або воля законодавця впливали на розвиток суспільства. Так, зокрема, О. С. Трачевський

вважав, що найкращі (географічні, демографічні, виробничі) умови для прогресивного розвитку країни створені в США [896, кн. 11, с. 131].

Інші історики-позитивісти (серед них В. Ю. Данилевич [124, арк. 10; 126, арк. 7–9]) виступали проти перебільшення впливу географічних чинників на розвиток цивілізації.

Спроби оголосити матеріальні фактори цивілізаційними критеріями були нечисленними. Зокрема, М. І. Туган-Барановський вважав, що «прогрес цивілізації може цілком вимірюватися успіхами матеріальної культури» [901, с. 114].

Під впливом ідей соціалізму, але з посиланням на «позитивну історичну науку» М. П. Драгоманов визначав цивілізацію як «процес інтернаціональний і інтеркласовий, хоч вона й кінчиться певно тим, що не буде клас, а може й національності» [447, с. 264].

Подібні оцінки цивілізації підтримували і польські науковці. «Освіта, – за словами Л. Фінкеля та С. Глабінського, – є мірою морального та матеріального поступу суспільства. Освіта в суспільному житті є не тільки духовною потребою людини, а й одночасно справжнім джерелом для отримання матеріального добробуту. Освіта є також кінцевою політичною умовою зрілості народу» [1017, s. 52].

Протиставлення цивілізаційного Заходу та варварського Сходу (зокрема Росії) спостерігаємо і в праці «Про соціологічне трактування історії» А. Шелонговського [1126, s. 15]. Конфлікт русинів із поляками в Галичині він пояснював саме різницею культур [1126, s. 15].

Теорія кругообігу локальних цивілізацій була висунута англійським істориком та соціологом А. Дж. Тойнбі пізніше (три перших томи «A study of history» опубліковані в 1934 році) і тому не могла із зрозумілих причин справити вплив на розвиток цивілізаційних теорій в Україні в зазначений час.

Таким чином, лінійно-стадіальна концепція цивілізаційного розвитку, розроблена істориками-позитивістами України, становила новий етап розвитку цивілізаційної теорії. Зміст позитивістського трактування цивілізації був обумовлений еволюційним підходом.

Учені визначили умови, суть та критерії оцінки розвитку цивілізації, сформулювали класифікації цивілізацій та періоди розвитку народної цивілізації.

Позитивістська концепція цивілізації набула популярності в колі ліберальних істориків, які тлумачили історичний процес як поступальний розвиток народної (національної) чи світової цивілізації або як необхідну та послідовну зміну одних видів цивілізації іншими.

Цивілізаційний підхід орієнтував науковців на вивчення, в першу чергу, духовної культури. Цивілізація в трактуванні істориків-позитивістів була, насамперед, розвитком знань та моралі.

Найбільш яскравий слід у розробці цивілізаційних концепцій залишив М. І. Хлебников. Основою класифікації цивілізацій та періодизації їх розвитку він обрав переважно ідеалістичні критерії, в першу чергу розвиток свідомості. Історик показав світовий історичний процес як необхідну та послідовну зміну одних типів цивілізації іншими. Окрім того, він проголосив розвиток народності головною умовою та критерієм розвитку цивілізації.

4. 4. Нове розуміння закономірностей історичного процесу

Проблема законів та закономірностей історичного процесу була і залишалася важливою теоретичною складовою історичних досліджень. Теологами та об'єктивними ідеалістами суспільні закони розглядалися, як правило, в контексті здійснення божого провидіння.

Фундатори позитивізму показали відмінний від теологів та філософів-ідеалістів підхід до розуміння суспільних законів та закономірностей. В основу позитивістського розуміння були покладені не надприродні сили, а фактори людського життя. Переважна більшість істориків України 1860-х – 1920-х років, за винятком представників богослов'я, шукала на протиположному полюсу релігійно-містичним раціональні чинники суспільного розвитку.

Хоча певні елементи об'єктивної філософії зберігалися у працях передпозитивістів. Саме про часткову рецепцію ідей позитивізму свідчить твердження О. П. Рославського-Петровського про існування законів, що

«управляють долями людських суспільств» [817, с. 1]. Він заперечував можливість впливу на суспільні закони навіть з боку видатних осіб. Останні, на його думку, «не в силі змінити закони історії», але від них «залежить дати цим законам найбільш вигідний для себе напрямок» [816, с. XLVI]. Науковець уточнював: «індивідуальна діяльність тільки тоді може бути плідотною і міцною, коли вона перебуває в гармонії з цими законами, і... будь-який відхід від них позначається хворобливо на суспільстві, породжуючи зло, що викликає відповідну йому реакцію» [816, с. XLVII]. Водночас харківський науковець у цій же книзі робить коментар у гегелівському дусі: «в історії, де панує свобода, не всі явища можуть бути підведені під загальні закони... деякі з них вражають спостерігача своєю примхливою своєрідністю» [817, с. 6].

Передпозитивісти заперечували наявність історичних законів, які відстоював Г. Т. Бокль. Так, лідер Харківської історико-юридичної школи Д. І. Каченовський у 1862 році визнавав, що в суспільстві діють «правильність та послідовність», а не закони [525, с. 59].

М. Н. Петров вважав, що точних та загальних історичних законів, «які здатні були б зробити людину господарем свого майбутнього» не існує, «якщо не зважати таким невідворотний логічний зв'язок та зчеплення подій» [761, с. XIV]. До законів суспільного розвитку харківський історик відносив логічні та психологічні закони [762, с. 8], а історичним назвав лише закон суспільного прогресу [761, с. XV; 762, с. 9]. Окрім того, відкриті Г. Т. Боклем на прикладах з історії Франції, Англії та Шотландії історичні закони М. Н. Петров вважав не загальними для всієї всесвітньої історії, а лише прийнятними для окремих її періодів [761, с. XIII–XIV; подібна думка: 762, с. 6–8]. Тезу Г. Т. Бокля про «заперечення свободної волі» М. Н. Петров вважав «одним із найскладніших та суперечливих положень» англійського дослідника [761, с. XIII].

Щодо методології пошуку суспільних законів він зазначав, що «закони морального світу істотно відрізняються від законів фізичних своєю свободою та не мають характеру строгої необхідності та точності, а отже, і індуктивний метод не може бути з успіхом застосований при їх дослідженні» [762, с. 8].

Хоча слід визнати, що М. Н. Петров неодноразово критикував тих істориків, які характеризували історичний процес як збіг випадковостей [762, с. 6]. Тож він поважав спроби позитивістів «відкрити закони, що керують ходом історії, закони, без яких історія завжди залишиться збірником корисних та цікавих відомостей, але аж ніяк не наукою» [762, с. 6; та ж сама думка: 761, с. XI].

Київський історик держави і права М. Ф. Владимирський-Буданов виділяв такі «закони історичного життя»: закон послідовності явищ; закон удосконалення (прогресу); закон неповторності явищ; закон подібності явищ [316, с. 3–4].

Харківський історик мистецтва Ф. І. Шміт називав законом «нерозривний зв'язок між явищами» [967, с. 3].

Хоча історики-позитивісти українських земель давали різне тлумачення поняття «закон», але в більшості вони наголошували на причинно-наслідковій складовій та повторюваності історичних фактів.

М. П. Драгоманов вважав, що головна ознака законів історії полягає в тому, що «певні явища історичні повторюються за певних умов» [443, с. 174]. При цьому він допускав можливість припинення дії того чи іншого історичного закону: «певні явища повторюються з меншою силою або зовсім перестають повторюватися тому, що певні умови для них слабшають чи перестають існувати» [443, с. 174–175]. Подібну думку зустрічаємо і в М. В. Довнар-Запольського [425, с. 1].

Водночас позитивісти висловлювали певні зауваження щодо запропонованих О. Контом та Дж. Ст. Міллем законів.

Найбільшу увагу науковців викликав сформульований О. Контом закон трьох стадій суспільного розвитку. В. Б. Антонович його повністю підтримав: «Прогрес – знання: теологія, метафізика, позитиви» [143, арк. 6].

М. П. Драгоманов вважав, що повторюваність історичних явищ свідчить про їх закономірність: «Якщо ж і в історії ми помітимо цілий ряд фактів одного роду і виділимо від них родові ознаки, тоді в багатьох випадках виявиться, що відомі явища історичні повторюються при певних умовах – висновок, який і є закон історичний. Якщо ж спостереження покаже, що відомі явища з меншою силою або зовсім перестають повторюватися, тому що певні умови для них послаблюються або

перестають існувати, то це спостереження також приведе нас до іншого закону, тобто, власне, до того ж самого, тільки інакше вираженого» [443, с. 174–175].

Сформульований Дж. Ст. Міллем закон протидії причин М. М. Ковалевський вважав недостатньо доведеним: «В силу цього закону відомий суспільний результат не може бути пояснений вказівкою на причини, що одночасно зустрічаються, так як ці останні можуть діяти не згідно, а всупереч один одному. Наслідки можуть, таким чином, мати результатом стільки ж різниці, скільки і сукупності даних впливів» [572, с. X].

На відносності поділу явищ на причини та наслідки наголошував і І. В. Луцицький: «У житті народів відбувається постійна взаємодія як причин і наслідків, так і всіх елементів суспільного та розумового життя» [690, 1868, № 12, с. 1].

В. К. Піскорський підкреслював, що під час аналізу історичних явищ узагальнення проводяться з метою «встановлення не законів, а причинної залежності й типових форм суспільного розвитку» [789, с. 7].

Інші позитивісти намагалися довести саме причинно-наслідковий характер історичного процесу. Так, В. С. Іконников підкреслював казуальний характер історичних законів: «Закони історичного розвитку однакові тому, що однакові причини породжують однакові наслідки. Але застосування їх може бути різним, а це залежить уже від умов країни, на які тому необхідно звертати увагу» [491, с. 22]. М. О. Оболонський висловив типово позитивістську тезу про «безумовне панування закону причинності» [737, с. 5]. П. М. Ардашев підкреслював, що «випадковість, яка не суперечить причинності, відносна, а не абсолютна» [103, арк. 148]. При цьому інший науковець В. В. Новодворський наголошував на відмінності історичної причинності від природної [735, с. 15].

Найбільш яскраво нові підходи до вивчення історії як закономірного процесу втілювалися в дослідженнях з європейської історії. Послідовними прибічниками ідеї історичних закономірностей та окремих соціологічних законів були професор Київського університету І. В. Луцицький [678, с. 45] та його учні (в тому числі Є. В. Тарле [883, с. 432]).

Проте повторюваність історичних фактів (подій та явищ) не є достатнім доказом існування історичних законів. Потрібно довести взаємозв'язок локалізованих у просторі та часі історичних фактів.

В. Г. Авсеєнко визнавав «певного роду послідовність», яка доводить «наявність певних соціальних та історичних законів» [189, т. 148, № 5, с. 12].

Значна частина науковців, що проживали в той час на українських землях (серед них В. Г. Авсеєнко [189, т. 148, № 5, с. 12], М. С. Гольдін [346, с. 7], М. П. Драгоманов [443, с. 173], В. С. Іконников [491, с. 22], О. І. Стронін [866, с. 70], О. С. Трачевський [896, кн. 11, с. 128], Ф. І. Успенський [909, с. 1–2], І. Я. Франко [924, с. 94 та ін.], Ф. І. Шміт [967, с. 1]), визнавала існування історичних законів чи закономірностей, часто підкреслюючи при цьому важливість їх пошуку.

Про важливість пошуку законів також свідчить наступне визначення науки І. П. Житецького: «з більш вузької точки зору завдання науки – відкриття законів існуючого [світу], з більш широкої – систематичне знання» [113, арк. 1].

С. М. Дубнов головне завдання істориків вбачав «у з'ясуванні (шляхом вивчення фактів та вражень минулого) загальних законів розвитку даної особистості або даного народу. Головна засада тут – закономірність (психологічна – в розвитку особистості, історична – в розвитку народу)» [455, с. 3].

Переконання переважної більшості науковців в існуванні законів суспільного розвитку – характерна ознака світової історичної науки досліджуваного часу. Як слушно зазначав О. М. Нечухрін, «історики-позитивісти могли сперечатися про характер цих законів, про те, виявлені чи вони, чи це справа майбутнього, про те, яка конкретно наука їх відкриває – історія, соціологія чи психологія; саме ж існування законів було священним принципом, догматом віри, з якого виходив всякий дослідник» [1531, с. 20].

Критичне (часом скептичне) ставлення істориків-позитивістів до можливості встановлення суспільних законів, пошук саме закономірностей історичного процесу було характерною ознакою історіографії в Україні досліджуваного часу, більш того – одним із головних елементів позитивістської моделі історіописання. Так,

В. П. Бузескул підкреслював необхідність включити пошук закономірностей суспільного розвитку до предмета історичної науки [289, с. 55].

Існування закономірностей суспільного розвитку визнавав І. А. Линниченко, наголошуючи при цьому на свободі волі та виступаючи проти жорсткого детермінізму в історичних дослідженнях [32, арк. 7–8 зв.].

Визнаючи лише закономірності історичного розвитку, М. С. Гольдін вважав, що «історичні закони і не будуть відкриті через їх... складність» [346, с. 7]. В. К. Піскорський визнавав лише відому закономірність суспільного розвитку [789, с. 7].

Закономірний характер історичного розвитку Ф. І. Успенський обґрунтовував тим, що «у сфері фактів та спостережень над життям людським суспільств, що безмірно накопичилися, існують відомого ряду послідовність та закономірність, яка примушує думати про загальні закони, що керують всесвітньою історією» [909, с. 1–2].

Історики-позитивісти давали різні визначення поняття «закономірність». Закономірність історичного процесу, на переконання І. В. Луцицького, полягає в тому, що історик «наштовхується на одні й ті ж, вже давно нам знайомі факти, зустрічає картину, яка незмінно і неминуче повторюється» [679, с. 59].

Д. І. Багалій, як й інші представники модернізованого позитивізму, заперечував існування історичних законів. Свою позицію він обґрунтовував так: «Закон є вираження постійного відношення між двома одночасними чи послідовними явищами; для того, щоб відкрити його необхідно мати ряд однорідних явищ, що повторюються в незмінному зв'язку» [241, с. 14]. Вважаючи історичний процес послідовною зміною «явищ, котрі даються нам в певній сукупності лише один раз», він стверджував, що «історичні закони – це химери» [241, с. 14]. Тож, на думку науковця, в історії діють лише закономірності соціологічні та психологічні, а тому «можна і потрібно говорити про закони соціології, але не історії» [241, с. 14]. Характерно, що цей фрагмент практично повністю повторений в його книзі радянських часів [245, с. 12]. Д. І. Багалій виділяв такі ознаки законів: причинність історичних явищ; їх неповторність; прогрес; єдність історії [241, с. 15; подібна думка: 245, с. 13]. Проте фактично мова йде про закономірності суспільного

розвитку, бо Д. І. Багалій, як відмічалось вище, заперечував існування історичних законів.

В якості історичних І. В. Луцицький пропонував використовувати психологічні закони [690, 1868, № 11, с. 35; порівняти: 681, с. 5, 17].

Д. М. Петрушевський під поняттям «закономірність» розумів «подібності основних процесів, що відбуваються в окремих людських суспільствах в їх історичному розвитку, та суспільних форм, які цими процесами виробляються» [773, с. 82].

Плутанина характерна для посібника Л. П. Круглікова: «існує певна закономірність історичних явищ... Життям людських суспільств завжди керували та керують певні закони, причинні (в ділянці явищ) та еволюційні (в ділянці форм)» [620, с. 4]. Однак, вважав автор, ці закони ще точно не встановлені [620, с. 4], що свідчить про визнання незакінченості пошуку історичних законів (та / або закономірностей). Як видно з наведеної цитати, Л. П. Кругліков поділяв історичні закони (закономірності) на казуальні та еволюційні. Схожий підхід продемонстрував Ф. І. Шміт [967, с. 3].

Водночас у науковій літературі зустрічається заперечення існування еволюційних суспільних законів. Так, слідом за Г. Тардом С. І. Гальперін вважав еволюційні закони Г. Спенсера (розмноження сил та нестійкості однорідного) умовними та недоведеними [325, с. 43–44].

О. Конт та Г. Спенсер, як уже відзначалося, виступали за формулювання історичних законів, які були б подібними до законів у природознавстві. В історичній науці України досліджуваного періоду загальноприйнятим стало порівняння, а інколи й використання законів природознавства. Молодий І. В. Луцицький, наприклад, бачив завдання біологів у відкритті загальних законів життя, а соціологів – у відкритті законів всіх видів соціальної діяльності [681, с. 18].

Основою прогресу та регресу в суспільстві О. І. Стронін вважав біологічний закон схрещування [868, с. 164], а загальним політичним законом називав закон «враження та рефлексу» [868, с. 164]. Полтавський вчений головним законом (не тільки економічним, а й соціологічним) називав закон поєднання та розподілу праці. Він доповнив цей закон поняттями з фізико-математичних та природничих наук: акції та реакції, дії та протидії, сили та опору [868, с. 136–164]. О. І. Стронін

розробив власну схему історичних законів [866, с. 160–168]. При цьому він графічно показав вертикальними, діагональними та горизонтальними лініями спорідненість цих законів [866, с. 160–166].

Водночас частина істориків виступила проти ототожнення законів природи та суспільства. Науковці, особливо наприкінці XIX – на початку XX ст., критикували позицію О. Конта й Г. Спенсера, підкреслюючи, що історія не є механічною системою законів подібно до ситуації у природничих науках. Так, В. К. Піскорський заперечував схожість законів природи та історії. «Закон, – пояснював він, – є узагальнення цілого ряду тотожних явищ; він виражається у властивості даного явища повторюватися незчисленну кількість разів. Але в історії тотожних явищ не буває» [789, с. 7].

Є. В. Тарле визнавав лише закономірності історичного процесу, підкреслюючи, що закони діють лише в природознавстві [872, с. 1–2].

За перенесення законів природи на суспільство критикував Г. Т. Бокля П. М. Ардашев. Він наголошував, що історичні явища не подібні хімічним чи фізичним [233, с. 15–16]. Окрім того, він називав формулювання історичних законів Г. Т. Боклем загалом невдалими [233, с. 15]. Як і переважна більшість інших істориків-позитивістів українських земель початку XX ст., П. М. Ардашев наголошував, що у суспільстві діють не історичні закони, а історичні закономірності [233, с. 17]. Таку позицію він обґрунтовував тим, що в історії не діють дві головні ознаки наукового закону: безумовність (немає винятків); закон пояснює поодинокі явища. Звідси вчений робить логічний висновок у дусі Дж. Ст. Мілля: «Емпіричних законів, тобто узагальнень відомих фактів, можна зробити в історії скільки душей завгодно, але ці quasi-закони не мають нічого загального з науковими законами та з поняттям закономірності» [233, с. 17].

Подібною думки дотримувався і М. М. Бережков: «Історичні закони, – наголошував він, – суть, так би мовити, приблизні лише узагальнення, і далеко не подібні на точні закони наук природничих» [256, с. 4].

Схожі твердження висловлювали і науковці Західної України, які також не дійшли згоди щодо визначення понять «історичний закон» та «закономірність». Так,

наприклад, М. С. Грушевський більше використовував терміни «закономірність», «тенденція», «аналогія», ніж «закон».

Пізніше в еміграції М. С. Грушевський намагався уникати навіть слова «закономірність», використовуючи у праці «Початки громадянства (генетична соціологія)» терміни: «тенденція», «одностайність», «загальність», «ритм». Вчений підкреслював, що «одностайності» «завсіди і скрізь, у всіх краях і у всіх народів» [389, с. 29 та ін.].

Пошук суспільних законів чи закономірностей М. С. Грушевський вважав нескінченим, бо «скільки б не уставлялась ся таких „соціальних законів” в абстракції, в якійсь алгебраїчній формулі, все таке в реальних обставинах життя, в неустанній прогресії складності і скомплікованості його факторів завсіди буде зіставитися сумнів: чи всі дані, які беруть участь в данім соціальному моменті, дійсно взяті на рахунок? Чи якийсь фактор, зіставшись поза рахунком, не змінить своїм впливом результату найбільш несподіваним способом?» [389, с. 39].

Водночас історики-позитивісти, як правило, виступали проти жорсткої обумовленості розвитку суспільства законами та закономірностями.

М. С. Грушевський заявляв з цього приводу: «Я не прихильник ідей історичного фаталізму і не думаю, щоб певні впливи історичного процесу незмінно, як первородний гріх, впливали потім до скончання віка на жите даного народу, як його фатум. Я вірю в велику силу самовизначення колективного чоловіка, людської громади і в широку сферу ділання його самовизначення» [387, с. 63]. Пізніше він знову наголосив на великій ролі окремих соціальних груп та осіб в історичному процесі. У «Початках громадянства» вчений писав про «автоматичність і механічність соціального процесу, його незалежність від людської волі» [389, с. 36].

М. С. Грушевський вважав, що недостатньо математичними законами пояснювати суспільні явища. Слідом за П. Л. Лавровим він розділяв казуальні закони в фізиці, емпіричні закони в біології. На переконання М. С. Грушевського, казуальні закони не можуть діяти в соціології. Учений відрізняв поняття закону в соціології та правознавстві. Історик вважав, що при перенесенні поняття «закон» з

юридичної науки в інші випали такі елементи, як воля, мета і моральна обов'язковість [389, с. 36–37].

М. С. Грушевський розвинув ідеї Г. Спенсера, Ч. Дарвіна, Г. Тарда щодо суспільних закономірностей. «Постійні повторювання певних взаємовідносин між явищами» він називав «тенденціями певної одностайної еволюції» [389, с. 42]. При цьому еволюційні види закономірностей науковець підносив до статусу емпіричних законів. «В людськiм громадянствi, – писав він, – ділають такі біологічні закони як самоохорони роду, постійної диференціації, наслідності, виживання найбільш пристосованих і т. ін. Можна вказати аналогічні з ними „закони психологічні” – скажімо „наслідування” і вибору, „закони економічні”, як залежність попиту і подачі, поділ праці, і т. ін. Вони витворюють причинність і внутрішню необхідність в межах кожної з цих функцій, котра дає можливість конструювати дійсну науку» [389, с. 42–43]. Таким чином, він розвинув поширені в європейській, насамперед німецькій, науці досліджуваного часу ідеї пояснення історичних явищ через закони психології.

М. С. Грушевський чітко відділяв суспільні закономірності від законів природи [389, с. 36]. Він підтримав точку зору Дж. Ст. Мілля, який виступив проти ототожнення законів природи та суспільства.

Проте частина українських істориків із Галичини підтримала використання законів природознавства в історичній науці. Зокрема, І. Я. Франко розділяв думку щодо подібності законів природи та суспільства, підкреслюючи можливість їх [законів природи – О. Б.] застосування до організації людського життя: «Виказуючи всюди єдність природи, єдність її законів у всіх найрізномірніших проявах, науки природничі підтягли й чоловіка, й суспільність людську під ті самі закони, навчили його вважатись за одно з природою, її прямим твором, фазою в розвитку загальноприродного життя» [924, с. 79].

Досягненням позитивістської історіографії І. Я. Франко називав визнання нею закономірностей історичного прогресу: «замість визнавати рушіями історичного поступу людства окремих завойовників і монархів, показали, що той поступ і монархи, й завойовники разом з ним залежать від попередніх і сучасних

економічно-політичних відносин, що також усе людство в своєму історичному розвитку підлягає певним природним сталим законам, а не капризам і забаганкам окремих людей» [927, с. 25].

Більш того – І. Я. Франко вважав недостатнім твердження про історичний процес як «однотяглий і безперервний поступ», краще «стати на вищу точку зору – загальної еволюції» [924, с. 81]. Вчений вирізняв різні види суспільного прогресу: «розвій народності» (мова, звичаї, побут), економічний, громадський, освітній [939, с. 356].

Історики-позитивісти, заперечуючи дію законів природи у суспільстві та існування окремих історичних законів, були переконані в існуванні соціологічних та / або психологічних законів.

П. М. Ардашев писав, що в суспільстві діють лише закони психології та біології. Він історичні закономірності зводив до закономірностей психологічних, вважаючи, що «лише закони, покладені в основі цих процесів, можуть слугувати для пояснення історичного процесу» і що «будь-яка ж спроба сформулювати історичні закони як особливі, самодостатні закони, неминуче завжди будуть вирішуватися формулюванням більш чи менш довільних узагальнень, які, нічого не пояснюючи, самі будуть вимагати пояснень» [233, с. 27].

На переконання Д. М. Петрушевського, не історичні, а лише соціологічні закони виступають як «постійні, безумовно необхідні, позачасові та позапросторові співвідношення між явищами» [775, с. 15].

Одним із перших серед науковців України В. В. Лесевич заперечував існування суспільних законів взагалі [647, с. 170–172]. В. В. Лесевич виступив за те, що б історію суспільства вивчали за допомогою лише соціологічних та біологічних законів [650, с. 379]. Пошук законів він оголошував головним завданням соціолога, а не історика [652, с. 172].

Уже відкритим соціологічним законом Є. В. Тарле визнавав суспільну еволюцію. Останню він тлумачив як закон руху, «загальний для всього органічного та неорганічного життя» [883, с. 432].

З 1880-х років дедалі частіше історики-позитивісти українських земель стали уникати використовувати термін «закон». Більш характерним для історичної науки в Україні стало використання терміну «закономірність» замість «закон».

Науковці-неокантіанці, що працювали на українських теренах, заперечували існування історичних законів, вважаючи, що в суспільстві діють лише закони психологічні. Б. О. Кістяківський вважав доказом відсутності історичних законів еволюційний характер історичного процесу: «Еволюція завжди передбачає ряд явищ чи процес, який протікає за більш чи менш тривалий час, а отже, і в просторі. Між тим закон є безумовно необхідне співвідношення між явищами» [529, с. 149].

У зв'язку з тим, що історики «не можуть зробити дослід», Є. М. Щепкін дійшов такого висновку: «історичне життя та історична наука не мають ніяких особливих законів, індуктивних за методом їх встановлення» за «відсутності подій, що цілком тотожно повторюються» [969, с. 278]. Є. М. Щепкін впевнений, що «історик не в змозі нічого передбачати з достовірністю», а «мета інтерпретації – не пошук історичних законів та слідів їх впливу, а простеження в подіях дії психологічних законів» [969, с. 278–279].

На зламі XIX – XX століть заперечення існування історичних законів та визнання біологічних та психологічних законів законами людського суспільства стало характерною рисою не лише історичної науки України, а й у російській та європейській історіографії. Лише закономірності суспільного розвитку визнавали й інші науковці Росії (В. П. Воронцов [302, с. 138]; М. І. Карєєв [514, т. 1, с. 105–106, 113, 125; т. 2, с. 396]; В. О. Ключевський [531, т. 1, с. 380]). М. І. Карєєв був переконаний, що історією ми називаємо «сукупність явищ духовного та суспільного життя людини, яка змінюється в часі; а ці явища управляються законами, які повинні досліджувати психологія та соціологія. Тому для наукового пояснення історії достатньо законів психологічних та соціологічних і немає потреби удаватися до відкриття спеціально історичних законів» [514, т. 1, с. 113].

Науковці, що перебували більше під впливом неоромантизму, ніж позитивізму, здебільшого заперечували закономірний характер розвитку суспільства. Так, В. К. Липинський вбачав у неоднорідності громадського життя та всіх його

складників свідчення його випадковості (в порівнянні з математичною визначеністю руху небесних світил) [667, с. 361].

Подібна тенденція з 1880-х років була притаманна і польській історіографії. А. Шелонговський, наприклад, вважав, що «ні однастайності, ні типовості в історичних явищах ніхто до сього часу не накреслив, як і формули для розвитку суспільства не відкрив» [1126, s. 10].

Більш критичні коментарі щодо контівського закону трьох стадій висловлювали науковці інших світоглядних позицій. Так, богослов П. І. Ліницький вважав соціологічні закони вигадкою, оскільки «в очах малоосвічених і темних людей» вони «отримали значення дійсних законів, науково встановлених» [662, с. 207]. Філософ О. О. Козлов також вважав сформульований О. Контом закон необґрунтованим [585, 1892, кн. 16, с. 45]. Неокантіанець Є. М. Щепкін характеризував закон О. Конта про три стадії, як «не закон, а схему того, що здійснювалося один раз» [969, с. 294]. На його думку, «схема О. Конта не передбачає повторюваності тотожних явищ [969, с. 294].

М. В. Довнар-Запольський виступив за розробку окремих економічних законів, «закономірне повторення яких ми можемо зустріти в історії кожного народу» [425, с. 1]. Між тим інші науковці, наприклад М. І. Хлебников [956, с. 166], заперечували існування окремих економічних законів.

Отже, після 1880-х років – особливо на початку ХХ ст., коли серед суспільствознавців стає більш критичним ставлення до вчення родоначальників позитивізму – характерною рисою праць істориків-позитивістів українських земель стає використання терміну «закономірність» замість терміну «закон».

Під впливом французької соціологічної школи в історичній науці в Україні став популярним розроблений Е. Дюркгеймом та його школою соціологічний закон солідарності (у працях М. М. Ковалевського, М. С. Грушевського та його школи).

Отже, у досліджуваний час українські вчені працювали в руслі європейської науки. Зокрема, слід відзначити не просто використання українськими науковцями її ідей, а і їхню подальшу розробку, що виявилось, зокрема, у визнанні історичними біологічних та психологічних законів. Формулювання суспільних законів та

закономірностей відбувалося в досліджуваний період в основному не дедуктивним (як раніше), а індуктивним методом – шляхом узагальнення конкретного історичного матеріалу.

Дослідження засвідчує, що науковці України, послідовники нових для XIX ст. позитивістських ідей, активно розробляли теорію закономірностей історичного процесу. Вони не дійшли згоди щодо спільного визначення понять історичного закону та закономірностей історичного процесу. Дуже часто історики-позитивісти використовували термін «закономірність» замість «закон». Серед позитивістів не було згоди щодо підтвердження самого факту існування специфічних історичних законів. Їх визнавали навіть не всі «правовірні» позитивісти, вважаючи, що історію суспільства необхідно вивчати за допомогою соціологічних та біологічних законів. Висунення на перший план у суспільному розвитку біологічних та психологічних законів свідчило про визнання еволюційного та поліфакторного характеру історичного процесу. Пошук закономірностей історичного процесу позитивно сприяв розвитку історичної науки, в тому числі відмові від застарілих положень та серйозному піднесенню рівня систематизації та узагальнення конкретного матеріалу.

4. 5. Погляди позитивістів на співвідношення факторів суспільного розвитку

Історики-позитивісти українських земель активно розробляли теорію факторів суспільного розвитку. Вони, як правило, виділяли дві групи факторів історичного процесу: зовнішні (географічне розташування народу, вплив природи, геополітичне становище) та внутрішні (економічний, політичний, культурний, етнопсихологічний фактори). Позитивісти здебільшого вважали ці фактори рівноправними, хоча визнавали окремі фактори більш значущими в окремі історичні періоди.

Теорія факторів історичного процесу стала важливим елементом позитивістської моделі історіописання. М. П. Драгоманов вважав теорію багатфакторності одним із досягнень позитивізму: «Життя людське занадто складне, щоб його пояснити лише одним елементом» [251, с. 7].

Протягом другої половини ХІХ – 20-х років ХХ ст. простежується еволюція не тільки у виборі пріоритетних факторів, а й у розумінні самого терміну. Історики-позитивісти другої половини ХІХ ст. здебільшого тлумачили історичний фактор як суспільну силу («фактор-силу», «стихію», «начало», «силу народу»), яка виступає то причиною, то наслідком подій. Використання термінів «елементи» та «сили» історичного процесу було загальноприйнятим для науковців тієї епохи [1525, с. 255].

Яскраво факторний підхід виявився в дослідженнях з давньоруської історії. Значна частина українських істориків підтримувала ідею М. І. Костомарова та В. Б. Антоновича про боротьбу в «руській історії» (історії «Південно-Західної Русі») – самодержавного і федеративного (княжо-дружинного та громадського (вічового) для удільно-вічового періоду) начал. На думку В. Б. Антоновича, три елементи (община, дружина, князівська влада) були між собою в деякому протистоянні: «влада князівська ставилася до двох перших, ворогуючих сил різно, зважаючи на місце, час та обставини» [221, с. ІІІ]. Так, він вважав, що під час монголо-татарської навали князі та дружинники розбіглися, а громада врятувала людність та пізніше створила козацтво [221, с. Х–ХІ, ХХІ–ХХІІІ].

З цього приводу М. В. Довнар-Запольський зауважував, що В. Б. Антонович виходив «з уявлення про дію в історичному процесі певних начал, одні з яких кореняться в основі народної психіки, властивій певній національності, інші є вхідними факторами, які справляють свій могутній вплив на подальший розвиток процесу, навіть є причиною корінних змін народного життя. Фактори останнього порядку можуть виникати з умов зовнішніх, географічних або психічних. Історичний процес є боротьба цих начал, що створює в результаті нові форми життя, наприклад, соціальний лад, форми державного устрою тощо, і свою увагу кожен історик має фіксувати на вивченні цієї боротьби та наслідків, що з неї витікають» [424, с. 275–276].

Пізніше ідея В. Б. Антоновича про три головні фактори (елементи) давньоруської історії була розвинута в працях його учнів. Так, ще в студентській роботі М. С. Грушевського «Отношение веча к княжеской власти в удельно-вечевой

період русскої історії» простежено боротьбу цих трьох начал давньоруської історії [68, арк. 8–10].

В іншій роботі «Нарис історії Київської землі» М. С. Грушевський пов'язував політичну єдність землі з появою дружинного елементу. Учений пояснював відсутність проявів соціальної боротьби після смерті князя Ярослава Мудрого легкою перемогою княжо-дружинного фактору над громадсько-самоуправним [365, с. 290]. Обмеження прав громади та віча пройшло, на його думку, без боротьби, бо «дружинний елемент не прийшов тут зовні, а розвинувся на місці з історичних умов життя самої полянської общини» [365, с. 292]. З поступовим відчуженням княжо-дружинного елементу від громадського «населення окраїнних областей задумало скористатися ним [татарським ігом – О. Б.] для того, щоб визволитися від дружинного ладу, від князівської централізації та у безпосередній залежності від татар відновити первісний лад дрібних автономних громад» [365, с. 450].

Багатофакторний (найчастіше трифакторний) підхід, з урахуванням певних особливостей, притаманних окремим землям, був продемонстрований у всіх магістерських дисертаціях учнів В. Б. Антоновича. Так, П. В. Голубовський в дисертації з історії Сіверської землі називав ті ж три фактори: віче, князь, дружина: «бродіння основних елементів руського життя – віча, князя та дружини, яке не мало в ній [Русі – О. Б.] припинятися й мало йти своїм історичним шляхом, поки не отримав би один з них перемогу або, що дуже сумнівно, обезсилені вони б злилися в яке-небудь гармонічне ціле» [342, с. 189].

М. С. Грушевський в «Історії України-Руси» та інших працях висував іншу фундаментальну тріаду «територія – держава – народ», в якій основним елементом був народ. З еволюцією поглядів ученого від народництва до державництва роль народу в його історичній концепції змінюється. Науковець все більше підкреслював користь державних інституцій.

Часто М. С. Грушевський, аналізуючи конкретні історичні факти, не дотримувався трифакторної моделі історіюписання, відзначаючи більшу кількість факторів суспільного життя: «Фактори життя виступають в незвичайній різноманітності й численності, й нелегко вибрати в відповідній повноті моменти,

потрібні нам для зрозуміння ним еволюції життя та представити їх у в відповідній пропорції їх впливів і значіння» [381, т. 5, с. VI]. Застосування поліфакторної моделі історіописання дозволяло більш об'ємно досліджувати історичний процес.

Як і більшість істориків-позитивістів, М. С. Грушевський фактично дотримувався не трифакторної, а поліфакторної моделі історичного процесу. Особливу увагу М. С. Грушевський приділяв релігійному фактору, відзначаючи його значущість не лише в українській історії XVI – XVII століть, а й для більш ранніх періодів. Так, вчений підкреслював «величезне значення релігійної думки – цієї психологічної надбудови життя, для вироблення «передзаконного права», або «племінного обичаю – попередника пізнішого права класової держави» [389, с. 137]. Аналізуючи обставини прийняття Брестської унії 1596 року, М. С. Грушевський писав про релігійний фактор так: «церковні відносини на переломі XVI і XVII вв. (а моментами і скорше) стають тим фокусом, в яким збираються політичні, національні, а навіть і суспільні змагання українсько-руської народности, і церковними гаслами покриваються потім змагання і течії в основі річі зовсім далекі від чисто церковних інтересів» [381, т. 5, с. 385].

У своїх виписках М. С. Грушевський розглядав і спенсерівську класифікацію факторів. Він підтримав поділ історичних факторів на зовнішні та внутрішні, які, у свою чергу, слідом за Г. Спенсером поділяв на первинні та вторинні [8, арк. 97]. Проте ця класифікація опосередковано присутня в його працях.

Різномірність впливу факторів на суспільне життя М. С. Грушевський пов'язував з розмаїттям історичних обставин. Так, для історії України XIV – XVI ст. вчений визнавав перевагу політичних факторів у порівнянні з іншими: «при тій переважно вповні пасивній ролі, яку грав український народ в сих століттях (XIV – XVI), – і суспільно-політичні відносини, а навіть і уклад економічного життя в більшій мірі залежав від впливів політичних подій, що розвивалися поза Україною, від суспільно-політичних форм чужих, українському народові накинених» [381, т. 6, с. 1].

Г. А. Максимович вважав, що в процесі вивчення конкретної епохи можна було виділити «ті фактори, які були більш або менш домінуючими в дану епоху. Таким

чином, виходить не *одна* якась причина, а *цілий комплекс* причин, що взаємно діють та переплітаються» [693, с. 6].

Провідна ідея творів М. М. Ковалевського полягала в неможливості вирізнити жодний з факторів як центральний для всього процесу розвитку людства [572, с. VII–VIII, XIII–XIV, 288; 575, т. 1, с. 114; т. 2, с. 19]. М. М. Ковалевський схвалював думку О. Конта про непотрібність «відокремленого вивчення однієї якої-небудь сторони народного побуту» і її називав встановленою істиною [578, с. 28–29]. Слідом за О. Контом видатний учений вважав метафізичною (тобто з точки зору будь-якого непохитного історика-позитивіста застарілою та помилковою – О. Б.) постановку питання про виділення одного фактору як провідного [572, с. VIII]. Разом з тим учений визнавав перевагу того чи іншого фактора (релігії, економіки, політики, науки, моралі, права) в окремі історичні періоди. Критерієм виділення провідного фактора він вважав поточні потреби суспільства в окремий історичний період [564, т. 3, с. 245].

М. М. Ковалевський (як він сам підкреслював – слідом за О. Контом) подав таку класифікацію факторів: «феномени економічні, потім генезичні [сімейні – О. Б.], естетичні, моральні, релігійні, наукові та...юридично-політичні» [572, с. VIII]. М. М. Ковалевський також зазначав, що «потрібно говорити не про односторонній вплив, а про діяння, які обопільно впливають один на одного всіма явищами, з яких складається суспільне життя, та не про провідні фактори – економічний, правовий, державний, науковий, художній тощо, а про факти та явища співжиття, які стоять в тісному єднанні» [575, т. 1, с. 115].

М. В. Довнар-Запольський визначав багатофакторний підхід як головний принцип методології історичних досліджень [428, с. 28]. Він виділяв такі провідні фактори: держава, право, релігія, мораль, література, народна психіка [424, с. 264].

О. І. Стронін називав елементами суспільного життя віру, знання, промисловість, політичне життя, мистецтво [866, с. 33].

М. С. Гольдін розрізняв такі фактори: природа, рух населення, сама людина, господарчий устрій, зростання рівня знань, діяльність видатних осіб [346, с. 7–9].

Ідеї французьких та російських науковців справили найбільший вплив на виділення географічного фактору як одного з головних елементів історичного процесу. Так, ще до домінування ідей позитивізму в історичній науці більшість науковців вважала українські землі географічним кордоном між Сходом та Заходом, що серйозно вплинуло на обставини життя місцевого населення. У руслі західно-європейської (Ш. Л. Монтеск'є) та російської (М. М. Лунін, О. П. Рославський-Петровський) наукової традиції географічного детермінізму деякі історики вважали саме географічний фактор визначальним (особливо для первісного ладу).

Серед істориків деякі науковці дотримувалися географічного детермінізму в поясненні всіх історичних явищ, інші ж вважали географічний чинник важливим лише для стародавніх часів. Так, М. Н. Петров визначав географічний фактор провідним для раннього періоду всесвітньої історії. М. Н. Петров вважав, що помірний клімат більше сприяє розвитку культури, ніж полярний чи тропічний [762, с. 19].

М. І. Костомаров вважав географічні умови важливим фактором відособлення окремих народностей: «географічне положення було першим приводом різниці народностей взагалі» [605, с. 34].

М. П. Драгоманов визнавав також важливість географічних умов для стародавньої історії слов'ян: «Історія кожного народу обумовлюється географією країни, яку він займає» [437, с. 14]. За його оцінкою некращі землі «дісталися майже всім слов'янам, зокрема ...полякам, білорусам, українцям та великорусам. Рівнинний характер країни манить її жителів до розповсюдження вшир. Нитями, що збирають, слугують лише річки... кордони народів, що їх заселяють, переплуталися між собою» [437, с. 14–15]. Поняття «національність» М. П. Драгоманов визначав як «сукупність ознак індивідумів, що заселяють певну вітчизну» [449, с. 448], тобто виділяв територіальний критерій.

В. Б. Антонович не визнавав географічний чинник ключовим, проте не заперечував «впливу природи на характер народу, його промисли, діяльність, напрями колонізації, торгові шляхи, вплив на державність» [94, арк. 3 зв.].

Учні В. Б. Антоновича перебували під впливом концепції С. М. Соловйова. Так, М. В. Довнар-Запольський стверджував, що «рівнинність країни та річкові

шляхи зробили можливим безперервну колонізаційну діяльність» [425, с. 53] та сприяли «розподілу, як етнографічному, так і політичному, а не об'єднанню російських племен» [422, с. 320]. Посилаючись також на С. М. Соловйова, В. Ю. Данилевич визнавав вплив природи на історичний процес, щоправда із застереженнями щодо його значущості для ранньої історії [126, арк. 7–9], вважаючи, що «надмірне захоплення роллю географічного фактора в історичному процесі перетворює останній на подобу біологічного процесу і на долю людської діяльності тоді нічого не залишається» [124, арк. 10].

Про значний вплив географічного фактору в початковій історії українського народу говорив М. С. Грушевський. «Географічні прикмети краю і дані ними відносини сусідства, – на його думку, – фатально налягли на всю політичну долю українського народу і тяжко відбилися на його культурнім і національнім життю» [381, т. 1, с. 15–16; подібна думка про неприхильні геополітичні обставини див.: 381, т. 1, с. 3 та ін.].

Подібно до інших істориків-позитивістів М. С. Грушевський намагався уникати абсолютизації впливу географічного фактору на історичний процес. «Не тільки фізичні обставини даної території, – писав він, – а й ті політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх насельників і останки їх, що примішуються до нової колонізації, – все се многоважні сторони, якими територія могутньо впливає на дальшу історію народа» [381, т. 1, с. 8].

Молодий М. С. Грушевський ставив завдання вивчення комбінацій різних факторів та їх зв'язків між собою: «спостерігати ті конкретні відносини, в які вступали між собою при зустрічі різні історичні фактори, їх взаємодію і зв'язок, тоді як в інших випадках вони вивчаються більш або менш *in abstracto*» [360, с. I].

Пізніше науковець виділяв три головних фактори суспільного розвитку: біологічний, економічний та психологічний. Складність історичного процесу М. С. Грушевський вбачав у постійному порушенні єдності його чинників: «впливи різних функцій соціального життя перехрещуються, нейтралізуються, викликають регресивні рухи або пересування в формах соціальної еволюції» [389, с. 42].

Схожої думки дотримувався й інший учень В. Б. Антоновича І. А. Линниченко. Він відводив географічному фактору («сукупності місцевих умов») домінуюче «місце в історії народів» [664, с. 7].

В. Г. Ляскоронський також визнавав географічний фактор одним із основних. Він вважав: «Людина, яка поставлена в тісний зв'язок з навколишнім середовищем, мимоволі тісно зливається з останнім, пристосовується до нього і...стає за своїм укладом життя та за своїм розумовим кругозором та моральними переконаннями тільки тим лише, до чого давно вже готувало його навколишнє середовище» [691, с. 202]. Відзначаючи «стихійно-домінуючу роль» природи країни та її географічного становища в історії, він стверджував, що вони «завжди справляють величезний вплив на населення країни, сприяючи останньому у виборі його занять, виробленні типових рис, вдачі, характеру, звичаїв, однаково як і основ його розумового та морального розвитку» [691, с. 202].

М. М. Бубнов у «Методологии истории» серед головних факторів історичного процесу визначив такі: діяльність видатних людей; колективні дії мас; зовнішні умови розвитку країни [279, с. 11–15]. Окрім того, учений вважав, що «багатовіковий процес всесвітньої історії» «може бути зображений графічно як рівнодіюча багатьох перемінних та діючих зі змінними напрямками сил, серед яких з особливою енергією працюють дві великі сили – відцентрова та доцентрова» [278, с. 1–2]. Положення Г. Спенсера про відцентрові та доцентрові сили [858, т. 1, вип. 1, с. 33] також поділяв М. С. Грушевський [8, арк. 3 зв.]. Характерно, що М. С. Грушевський у більш пізній праці «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921 р.) продовжував розвивати положення Г. Спенсера про диференціацію та інтеграцію (консолідацію) як дві головні тенденції суспільної еволюції [389, с. 107, 111, 194, 292 та ін.].

Є. М. Щепкін, що перебував під впливом більше неокантіанських, ніж позитивістських ідей, також виділяв природне середовище як важливий фактор історії [969, с. 295].

Оскільки історики-позитивісти вважали значним вплив географічних обставин на історичний розвиток на ранніх стадіях людської цивілізації, то значну увагу у своїх роботах приділяли історії колонізації.

Так, М. П. Драгоманов відзначав важливість географічних умов для колонізації слов'янами та іншими народами східної частини Європи [437, с. 14–15]. В. Ю. Данилевич підкреслював неоднаковий характер колонізації в різні часи [126, арк. 51 зв.], називаючи як один з наслідків ранньої колонізації – утворення племен [126, арк. 57].

Окрім географічних умов, М. С. Грушевський називав колонізацію важливим фактором історії українського народу, підкреслюючи її «великий вплив на українську етніку» [381, т. 1, с. 14]. Фізичними умовами, що коригували напрямки колонізації і визначали економічне та культурне життя країни, на думку М. С. Грушевського, були такі: ландшафт, флора та фауна, особливості ґрунту [363, с. 39]. Науковець підкреслював, що «колонізаційні обставини» забирали енергію українського народу та його вищих верств. «Величезна маса народу, – підкреслював історик, – не могла віками піднятися над примітивні клопоти про охорону свого існування та сотворення найелементарніших підстав економічного життя. Ціла народність не могла зібрати свободних достатків і сил для задоволення вищих культурних потреб» [381, т. 1, с. 15].

Звичайно, для сучасної української історіографії такі висловлювання видаються дещо примітивними, проте для науки досліджуваного часу це були перспективні ідеї, що були новим кроком у вивченні історичного процесу.

Отже, географічний фактор як зовнішній чинник визнавали всі історики-позитивісти українських земель. Водночас деякі науковці кінця XIX – 20-х рр. XX ст. більше уваги стали приділяти економічному фактору. Так, М. І. Хлебников вважав головними поряд з географічними економічними чинниками для первісного суспільства: «Усім політичним змінам в устрої суспільства завжди передують зміни в способах придбання та розподілу багатств, які надає людині навколишня природа. Ця залежність ще більше видна на початкових ступенях побуту. Три первісні способи

споживання – мисливство, тваринництво та землеробство, супроводжували три різні політичні устрої» [955, с. II–III].

З посиланням на праці В. О. Ключевського М. С. Грушевський писав про значну роль фінансів та торгівлі в давньоруській історії: «Володіння капіталом ставило в залежність від них [багатих людей] маси як сільського, так ще більше – міського населення, дрібних купців, промисловців та землевласників, і створювало їм у суспільстві впливове, керівне положення» [365, с. 352]. М. С. Грушевський називав торгівлю «движучою силою», що «в тих обставинах дрібного натурального господарства одна збирала засоби, капітали в їх тодішніх формах і давала імпульс до творення нових форм суспільного ладу, нових відносин суспільних і політичних» [381, т. 1, с. 397]. Торгівля, за його оцінкою, служила «цілею для правительства і дружини, що правила сею системою й жила з її доходів» [381, т. 1, с. 397].

М. В. Довнар-Запольський застерігав інших дослідників від перебільшення ролі економічного фактору. Підкреслюючи взаємовплив різних факторів, він закликав «шукати саме взаємодії, а не апріорно встановлювати панування» матеріалістичних факторів [424, с. 265]. Продуктивні сили, – писав М. В. Довнар-Запольський, – перебувають «у безпосередньому зв'язку з фізичними та географічними умовами країни», відкриттями науки і техніки [425, с. 37]. Така ж сукупність факторів історичного процесу розглядалася в працях М. І. Туган-Барановського [905, с. 3–5 та ін.].

«Проти виключного панування тієї чи іншої сторони життя в загальному історичному викладі» висловлювався Д. І. Багалій [241, с. 11]. Учений вважав «односторонніми» й вимоги «теоретиків економічного матеріалізму» щодо визнання економіки основним фактором суспільного розвитку [241, с. 11]. Головним фактором (особливо для ранніх періодів історії людства) Д. І. Багалій, подібно до більшості істориків досліджуваного часу, вважав географічний: «Природа завжди грала видатну роль у житті людства. Вся еволюція в історії людства... полягає в постійному збільшенні влади людини над природою» [240, с. 68]. Натомість економічний фактор учений оцінював досить стримано. Він визнавав «велике

значення економічного фактору» в житті людства, але критикував марксизм за перебільшення його ролі [241, с. 13].

Окрім того, Д. І. Багалій підкреслював велику роль культурного фактору, який вважав недостатньо оціненим [241, с. 10]. Він стверджував, що «ідеї з такою ж підставою можуть бути визнані основою історичного процесу, як і господарські відносини» [241, с. 13]. Під тиском нових суспільно-політичних реалій 1920-х років Д. І. Багалій поставився більш прихильно до економічного фактору: «завдання історії як науки дознавати і визначати цей основний (економічний) фактор в кожному явищі, хоч би навіть чисто ідейного характеру» [245, с. 11; пор.: 241, с. 13].

Один із учнів М. С. Грушевського І. П. Крип'якевич виділяв такі фактори, які впливають на «державну історію»: «територія держави – її географічне положення, комунікаційні шляхи, природні багатства... і інш.»; економічний («господарство країни»); демографічний («популяційні відносини»); расовий («питання раси та впливів мішання різних племен»); соціальний («верстви і класи»); культурний (духовна культура, ідеологія, релігія); «державні форми» [494, с. 2–5].

Особливо учений підкреслював принцип рівноцінності усіх факторів: «При розгляді державної будови ніяка сфера життя не є рівнодушна. Всі можливі питання є важні і всі можуть причинитися до розв'язки справи» [494, с. 2–3]. Але основну увагу в творах І. П. Крип'якевича (як і в більшості інших представників Львівської школи М. С. Грушевського) зосереджено на головному для істориків-державників факторі – державі.

У лекціях з історії руського права Ф. І. Леонтович показував історичний процес як взаємодію різних факторів: «історичні закони людської природи, соціальні умови людського співжиття (сім'ї, племені, раси і т. ін.) і умови фізичної природи (клімат, властивості ґрунту тощо)» [645, с. 10]. Він окремо наголошував на ролі свідомої людської діяльності, називаючи її «одним з діяльних історичних факторів» [645, с. 12]. При цьому одеський науковець активно захищав принцип поліфакторності: «Історичні явища являють собою результат найрізноманітнішої комбінації історичних факторів і тому спроба пояснити історичні явища одним фактором буде однобічною і не завжди науковою» [645, с. 13].

Методичне значення теорії факторів полягає і в тому, що історик вивчає окремі історичні факти (події та явища) в системі. Тож використання багатофакторності полегшує вивчення історичних явищ.

Водночас уже М. П. Драгоманов почав розглядати фактори як елементи системи. Так, до першої групи він відносив «матеріал, з якого складаються суспільства» – індивідуумів і народності; до другої – «суспільства» і їх форми: сім'ю, клас, союз державний, союз міждержавний; до третьої – «продукти громадської діяльності: матеріальні та моральні» [443, с. 176].

Від спрощеного розуміння факторів застерігав М. М. Ковалевський. Він пояснював фактор як «фактор-факт». Вчений називав факторами причинно-наслідкові зв'язки історичних подій: «В дійсності ми маємо справу не з факторами, а з фактами, з яких кожний так чи інакше пов'язаний з масою інших або ними обумовлюється, або їх обумовлює» [572, с. VIII]. Таке трактування більш глибоко відбиває сутність історичного процесу. На перший план виходить «фактор-факт» як єднальна з іншими «факторами-фактами» ланка певної системи. При такому підході питання про кількість та значимість головних та другорядних факторів втрачає актуальність.

Польські історики підавстрійських українських земель також дотримувалися багатофакторного підходу. «Історія кожного народу та кожного часу були, – писав А. Шелонговський, – наслідком різних складових частин, а щоби могла над ними завжди панувати тільки одна економічна або господарська думка» [1131, s. 10]. Львівський історик вважав головними географічний та економічний фактори [1131, s. VIII]. Він був переконаний, що економічний фактор дозволить краще зрозуміти інші сторони історичного процесу: «Економічні проблеми були нерозривними з державною політикою на кожній сходинці розвитку даного народу» [1131, s. 9–10].

Молодий Б. Лімановський поділяв історичні фактори на чинники матеріальні (географічне положення, клімат, флора та фауна, антропологічні), психологічні (розумові, емоційні) і власне суспільні [1071, s. 457].

Отже, для істориків-позитивістів українських земель історичний процес був результатом дії багатьох факторів як комбінації різних суспільних сил та інших історичних фактів.

Отже, можемо стверджувати, що багатофакторний підхід дозволив системно проаналізувати історичний процес як набір окремих елементів складної системи. Тлумачення фактора не тільки як причини-наслідку, а і як фактора-елемента, момента взаємодії єдиної системи суттєво розширювало пізнавальні можливості наукового дослідження. Рушійними силами суспільного розвитку (динаміка, за О. Контом) чи / та невід'ємними елементами історичного процесу (статика, за О. Контом) визнавалися географічні, економічні, політико-правові, культурні та інші фактори. Багатофакторний підхід завдяки виокремленню різних сторін історичного процесу сприяв їх кращому пізнанню. Теорія факторів сприяла зміні предмета історичних досліджень від вивчення індивідуальних об'єктів (окремих історичних осіб) до переважного вивчення колективних об'єктів (держава, народ, суспільство та окремі його групи). В деяких працях істориків-позитивістів фактор не став елементом структури чи / та рушієм суспільної еволюції. У таких випадках можна говорити про механічне поєднання факторів чи / та відсутність системної цілісності наукового дослідження. Один із лідерів суб'єктивної школи в російській соціології М. К. Михайловський закликав саме до одночасного вивчення окремих факторів для успішного вивчення законів: «Щоб зрозуміти закони соціальної динаміки, тобто суспільного прогресу, ми повинні одночасно стежити за рухом всіх суспільних елементів відразу... Ми шукаємо закони, які управляють одночасним рухом всіх цих елементів» [720, с. 62]. Проте ці вимоги до дослідження історичного процесу, який визнавався всіма істориками-позитивістами як поліфакторний та законовідповідний, не завжди застосовувалися. Загальноприйнятої класифікації факторів так і не склалося. Новий, плюралістичний, підхід на основі категорії «фактор», окрім подальшого розвитку методології та методики досліджень, призвів до певної зміни проблематики. Вперше (окрім марксизму) саме в позитивістській історіографії значна увага стала приділятися соціально-економічній історії. Багатофакторний підхід дозволив не тільки більш глибоко дослідити історичні

факти (явища та події), а й по-новому підійти до проблем характеру людської еволюції та пошуку закономірностей (тенденцій) історичного процесу (історики-позитивісти уникали використовувати термін «закон»).

Теорія факторів стала відповіддю на реальну потребу суспільних наук, в тому числі вітчизняної історіографії, в новому, диференційованому, підході до різних аспектів суспільного життя. Вона виступила проти абсолютизації представниками різних ідеалістичних та матеріалістичних течій принципу причинності та їх спроб звести різноманітність історичного процесу до прояву єдиного діючого начала: географічного, економічного чи духовного.

Отже, історики-позитивісти українських земель виділяли дві групи факторів історичного процесу: зовнішні (географічне місцезнаходження народу, вплив природи, геополітичне становище) та внутрішні (економічний, політичний, культурний, етнопсихологічний). Як правило, вони вважали ці фактори рівноправними. Частина позитивістів вважала помилковим визначення одного фактору як провідного в історичному процесі. Вони вважали окремі фактори більш значущими в окремі історичні періоди .

Теорію факторів використовували не тільки історики – представники класичного позитивізму, а й послідовники інших філософсько-історичних концепцій. На розвиток теорії факторів вплинули ідеї історичної соціології, економічного матеріалізму та географічного детермінізму.

Як уже підкреслювалося, представники «першого» позитивізму вважали, що суспільні науки за методами дослідження принципово подібні до природничих. У результаті наукових дискусій кінця XIX ст. розгорнулося різке протиставлення більшістю молодих учених історичного знання природничому. Ця наукова ситуація вплинула на популярну серед позитивістів теорію факторів. У працях кінця XIX ст. – 20-х років XX ст. підкреслювалася, як і раніше, поліфакторність, однопорядковість, умовна рівноцінність окремих елементів історичного процесу. Водночас збільшується кількість факторів (з двох-трьох до десятка). Все частіше визнається більша цінність одного з факторів в порівнянні з іншими для окремих періодів історії. Також окремого значення набуває етичний фактор та індивідуальна і групова

свідомість. Науковці на межі ХІХ – ХХ ст. оцінювали дії того чи іншого елементу суспільного життя з точки зору корисності для людини. Антропогенні, етичні, праксіологічні підходи стали головними критеріями в процесі аналізу історичних фактів. Новації підвищували суб'єктивність аналізу історичного процесу, зокрема довільність обраних головними факторів суспільного життя.

У науковій літературі зустрічалися поодинокі спроби класифікації факторів. Про неусталеність теорії факторів (навіть у термінології) свідчила й їх різноманітні класифікації істориками-позитивістами українських земель.

Отже, історики-позитивісти уявляли історичний процес як взаємодію рівноправних факторів. Сам термін «фактор» здобув статус методологічної категорії. Останнє могло відбутися завдяки визнанню суспільства як складної системи, яка працює в формі взаємодії різних її елементів (факторів).

Більш того – багатофакторний підхід до вивчення історичних фактів отримав схвалення та подальшу розробку в українській історичній науці не лише на рівні емпіричних узагальнень конкретних історичних явищ за допомогою категорії «фактор», а й шляхом вироблення певних теоретичних конструкцій, в тому числі виділення історичних закономірностей. Саме вивчення історичного процесу в позитивістській історіографії передбачало як необхідну умову використання багатофакторного підходу.

Цей підхід відбивав потребу історичної науки в диференційованому вивченні різних сторін життя суспільства, відповідав необхідному на певному етапі розвитку науки процесу спеціалізації історичних досліджень. Але він, як і сама категорія «фактор», мав різні, часом досить відмінні, трактування в працях істориків-позитивістів українських земель. Також не можна стверджувати, що теорія факторів була лише прямим запозиченням європейської суспільної думки. Відсутність загально-прийнятої теорії факторів стимулювала учених займатися й теоретичними проблемами. Нові, якісні, багатофакторні підходи сприяли більш глибокому усвідомленню необхідності дослідження складного та багатопланового історичного процесу. Так, у розробках українських учених визнавалася певна (не для окремих періодів, а для всього всесвітньо-історичного процесу в цілому) рівноцінність всіх факторів. Сама

категорія «фактор» виконувала самостійну методологічну функцію. Багатофакторність стала однією з форм реалізації принципу системності наукових досліджень.

Окрім того, теорія факторів сприяла утвердженню поглядів на існування історичних законів (економічних, політичних, демографічних, моральних, ідеологічних тощо) та на місце суспільного прогресу в історії.

Отже, основними елементами позитивістської моделі історіописання були: визнання суспільної еволюції; віра у суспільний прогрес, розробка цивілізаційного підходу, нове розуміння закономірностей історичного процесу, теорія факторів. Усі ці елементи між собою були тісно пов'язані.

У 1860-х роках на українських теренах концепція біологічної (Ч. Дарвін) та соціальної (Г. Спенсер) еволюції утвердилася в суспільно-політичній, в тому числі в історичній, думці. Еволюційна теорія спиралася на загальноприйняті в учених-позитивістів уявлення про єдність законів природи і суспільства та віру в суспільний прогрес. Окрім того, переконання більшості істориків в тому, що еволюційний є єдино закономірний шлях розвитку суспільства було обумовлено усталеними матеріалістичними науковими традиціями в різних галузях знань та успіхами природознавства в XIX ст.

Одне з головних понять у позитивістській інтерпретації історичного процесу – суспільний прогрес – трактувалося здебільшого в онтологічному плані. Проте інколи воно виступало і в гносеологічному ракурсі – як реально існуючий та науково об'єктивний критерій пізнання історичного процесу. Поняття «суспільний прогрес» широко використовувалося при оцінці історичних факторів та для пошуку історичних закономірностей. Позитивістське трактування теорії прогресу отримало найбільш широке розповсюдження серед ліберальних істориків, які уявляли його як поступальний розвиток усіх складових суспільства. Воно разом з проголошенням еволюції нормальним шляхом історичного розвитку давало теоретичне обґрунтування доцільності поступових реформ, а не революцій.

Лінійно-стадіальна концепція цивілізаційного розвитку істориками-позитивістами України становила новий етап розвитку цивілізаційної теорії. Учені визначили умови, суть та критерії оцінки розвитку цивілізації, сформулювали класифікації

цивілізацій та періоди розвитку цивілізації. Цивілізаційний підхід орієнтував науковців на вивчення, в першу чергу, духовної культури, оскільки цивілізація в трактуванні істориків-позитивістів була насамперед розвитком знань та моралі.

Науковці України не дійшли згоди щодо спільного визначення понять історичного закону та закономірностей історичного процесу. Здебільшого історики-позитивісти визнали історичними соціологічні, біологічні та психологічні закони.

4. 6. Оцінка суб'єктів історичного процесу

Позитивістська багатofакторна модель історіописання сприяла аналізу окремих інститутів суспільства як взаємопов'язаних та порівняно однаково цінних елементів єдиної системи. Серед різних інституцій найбільше уваги науковці приділяли двом: державі та народу.

Відомо, що категорія «держава», зокрема її співвідношення з суспільством, отримали різні, часом зовсім протилежні, оцінки у європейській суспільній думці. Так, Ж. Ж. Руссо вбачав у створенні держави реалізацію суспільного договору, а Г. В. Ф. Гегель вважав державу втіленням «божого ідеї» на землі [327, с. 38]. Г. Спенсер називав суспільство організмом, а державу – його необхідним органом [860, с. 278, 287; 913, с. 22, 313–314, 465–469]. Для російського історика С. М. Соловйова держава також становила необхідну форму життя народу [837, 1868, №12, с. 686]. Більш того, для нього «уряд, яка б не була його форма, представляє свій народ, у ньому народ уособлюється, і тому вона [держава] була, є і буде завжди на першому плані для історика» [837, 1868, №12, с. 682]. Творці марксизму трактували державу в основному як класову організацію та «машину для придушення пригнобленого, експлуатованого класу» [978, с. 176].

Переважаюча більшість істориків-позитивістів на українських землях досліджуваного часу належала до народницько-позитивістської історіографії. З огляду на це ставлення народників до держави та її корисності для суспільства було більш критичним. Позитивістська, як і романтична, народницька історіографія вважали першочерговими інтереси народу, а не держави. В цьому позиції

представників народницького напрямку та фундаторів позитивізму були подібними. Проте засновники позитивізму, особливо Г. Спенсер, як вже нами підкреслювалося, виступали проти втручання держави у справи суспільства загалом, а історики-народники – лише у справи простого народу. Так, ідеалом відносин між народом та державною владою М. І. Костомаров називав відокремлення та невтручання останньої у справи місцевої громади: «Держава відокремилася від народу... Тепер держава не заважає свободі місцевого життя, тому що воно кріпке та сильне; а остання не буде боятися держави, знаходячи у ньому заступництво своєму розвиткові» [611, с. 103–105]. Щодо відносин народу та суспільства М. І. Костомаров висловився так: «будь-яке політичне суспільство з його рухами та змінами відноситься до народу, як явище до сутності, як зовнішність до внутрішнього змісту» [607, с. 8]. Історик протиставив інтереси простого народу та еліти, показуючи невідповідність та різницю між двома верствами [615, 1862, №6, с. 3].

У характерній для більшості представників української народницько-позитивістської історіографії манері В. Б. Антонович на прикладі Б. Хмельницького наголошував на невідповідності інтересів народу та планів його вождів [223]. Водночас учений намагався на історичних прикладах показати певну неоднозначність демократизації суспільства та обмеження державної влади в окремі періоди. Зокрема, В. Б. Антонович відзначав малу результативність та зворотний ефект демократизації шляхетського устрою Речі Посполитої. «Приладнання рівноправних громадських основ до верстового побуту шляхти, – писав він, – не мало впливу на пом'якшення аристократичної виключності цієї верстви, навпаки воно надавало ще більшої сили виключності» [219, с. 117].

Слід підкреслити, що історики-позитивісти протистояння народу та влади вважали провиною не лише правлячої верстви. Простий народ, за оцінкою М. С. Грушевського, байдуже ставився до процесу державотворення. «Князівсько-дружинний устрій, – зазначав він, – не пройшов глибоко в масу народню, не перейняв її цілою системою, як феодалізм західний, не пустив глибокого кореня в самий ґрунт, він зостався чимсь зверхнім, досить хистко прив'язаним до народу» [374, с. 146; подібна думка В. Ю. Данилевича: 125, арк. 9]. Більше того – М. С. Гру-

шевський до заслуг князів, дружинників, боярства відносив «політичну і культурну роботу в давній Русі», оскільки «вони держать в своїх руках ту широку торгівлю і дають рух промислу і штуці; в сі сфери найраніше знайшло вступ християнство; тут знаходила собі опіку церква, письменництво, духовна культура; тут зростала ідея національної й культурної єдності руського народу» [374, с. 145]. При цьому учений наголошував, що «народня-ж маса здебільшого зоставалась чужою для сего руху, для сих завдань. Політичні змагання дружини і боярства були її здебільшого несимпатичні, витворене широкої держави накладало на неї тільки більші тягари податкові і зміцняло ту князівсько-дружинну верству, що тяжіла над нею; загранична торгівля, штука, нові промисли були не для народу: він задовольнявся майже виключно місцевими виробами; християнство і его обряди довгий час народ уважав релігією князів та бояр» [374, с. 145]. Історик наводив факти про протистояння громади і панівної верхівки і в більш пізні періоди української історії [374, с. 146, 149]. Зокрема, М. С. Грушевський відмічав пасивне ставлення народних мас до боротьби між Свидригайлом та Сигізмундом у Великому Князівстві Литовському: «Народним масам ця боротьба залишалася чужою. Вона була справою князей та бояр, боротьбою двох аристократій. Народ був лише пасивним учасником її» [366, с. 108 прим.].

Подібну невідповідність інтересів народу та панівних верств відмічали й інші учні В. Б. Антоновича. Так, М. В. Довнар-Запольський протиставляв традиції народовладдя державному ладу Росії та Польщі: «Польська основа вносила до Білорусії шляхетську аристократичну республіку, московська основа – боярську олігархію; ... проте білоруський народ був, насамперед, за своїми історичними та народно-побутовими традиціями у вищій мірі демократичний» [422, с. 334–335].

Отже, в українській народницькій історіографії як романтичного, так і позитивістського її етапів держава найчастіше розглядалася у протиставленні народу. Водночас слід визнати, що представники української народницько-позитивістської історіографії не заперечували роль держави у суспільному житті загалом. Її лідер В. Б. Антонович визнавав, що «держава являє собою одну з вищих

форм людського співжиття, й ідея держави тим дорожча для будь-якої розвинутої людини, чим більш свідомо вона до неї ставиться» [210, с. 48].

У працях же Д. І. Багалія відсутня критика князівської чи старшинської еліти. Його оцінка державних інститутів залежала від їх корисності для суспільства в цілому, а не для окремих верств [1177, с. 95].

Історики, які частково дотримувалися позитивістської моделі історіописання, часто визнавали лише один шлях утворення держави. Такі науковці, як правило, робили акцент на зовнішніх обставинах у створенні держави. О. Я. Єфименко, наприклад, вважала, що «державне політичне життя майже ніколи не розпочинається самовільно, без поштовху ззовні. Найчастіше всього держави складаються шляхом завоювання або взагалі насилля, примусу» [469, с. 10].

Більшість істориків-позитивістів виділяли різні шляхи державоутворення. Так, М. П. Василенко виділив три шляхи виникнення держави: 1) «шляхом природного росту, коли з елементу – чи то сім'я чи рід – ...розвивається поступово суспільство...по мірі диференціації суспільних відносин»; 2) «під впливом завоювання одного народу іншим»; 3) «спосіб відособлення частини від цілого і навіть відокремлення них» [300, кн. 12, с. 402–403]. Приєднання українських земель до Польщі М. П. Василенко відносив до останнього варіанту [300, кн. 12, с. 404]. Він був переконаний в окремому історичному шляху України, яка, від'єднавшись від Польщі та приєднавшись до Росії, поклала в основу суспільного устрою козацьку організацію, а не порядки Польщі чи Росії [300, кн. 12, с. 404–414].

Глибоке розуміння причин державотворення продемонстрував М. С. Грушевський. Він вважав, що держави «в більшості своїй розвивались не з завоювання, а з організації оборони і з внутрішнього соціально-економічного процесу» [389, с. 254]. З огляду на це М. С. Грушевський визначав такі чинники розкладу родово-племінного устрою та формування державності: внутрішні: економічна диференціація «через розвиток продукції»; зростання соціальних авторитетів; розвиток хліборобства та «територіалізація життя», зміни в світогляді; зовнішні: війни та організація військової верстви; «поява невільників і невільної праці з усіма впливами сього на економічні і соціальні відносини, як нагромадження

багатства, зневага праці»; «впливи мандрівок» [389, с. 251–252]. Відповідно до теорій Г. Спенсера, І. Я. Бахофена і Е. Б. Тейлора М. С. Грушевський подав схему формування соціальної структури племені полян як об'єднання сімей «у дрібні общини», які, в свою чергу, об'єднувалися у земські округи [365, с. 290].

Слідом за М. І. Костомаровим М. С. Грушевський називав Київську Русь федерацією, в якій автономія поєднувалась «з єдністю руського народу, зазначеною в єдності мови, культури, релігії, громадського устрою» [374, с. 144]. М. С. Грушевський доводив, що давньоруські землі мали різний рівень самоуправління та підпорядкування Києву (аж до фактичної незалежності Полоцького князівства) [381, т. 1, с. 426–427]. Він визнавав, що «автономність князівств» має лише «певну аналогію з федерацією», оскільки «вся політична система давньої Русі не виробила певних скристалізованих форм, не вийшовши з стану формування і боротьби різнородних чинників політичних відносин» [381, т. 3, с. 207].

Проти спрощеного трактування процесу формування Московської держави виступав М. М. Бережков, зазначаючи: «Було б дуже неправильним уявляти, що воно склалося завдяки якимось зовнішнім випадковостям, наприклад татарському ярму, або надзвичайній спритності государів московських. Нехай великі князі московські були геніальними правителями, що обернули на свою користь саме татарське ярмо, але не лише вони створили державу. Бояри, духівництво та весь народ з усіх сил допомагали будуватися державі... Завдяки сильному інстинкту державності в народі, об'єднання всієї руської землі повинно так чи інакше було відбутися» [256, с. 9].

Слід визнати, що ідею федерації як форми державного союзу, що краще враховує інтереси народних мас, підтримували ще послідовники романтизму. Доктрині народництва відповідала більше ідея федерації, ніж єдиновладної держави. Через це ряд науковців-романтиків оцінювали федеративний і вічовий характер Давньоруської держави як позитивне явище. Передпозитивіст М. І. Костомаров вважав, що у стародавній Русі співіснували федеративні та вічові основи: «Русь прямувала до федерації і федерація була формою, в яку вона почала утілюватися. Уся історія Русі удільного ладу є поступовий розвиток федеративної основи і разом з тим і боротьби

його з основою єдинокоролівства» [609, с. 158]. На його думку, у стародавній Русі не було єдиної держави, а була федерація окремих народностей [609, с. 158].

Завдяки М. І. Костомарову традиція вважати державний лад Київської Русі федерацією була вельми поширеною в історіографії. Зокрема, її розвивали В. Б. Антонович та його учні.

І. А. Линниченко визнавав кращим державним устроєм середньовіччя «автономію общини, яка керується виборними старійшинами з земським князем, що залежить від верховної влади» [663, с. 8].

М. В. Довнар-Запольський наголошував на провідній ролі віча в Давньоруській державі: «Розвиток самостійності якої-небудь з російських земель йшов паралельним розвитком з вічовим ладом. У розвитку вічового ладу виражався розвиток суспільної самосвідомості племені. Як тільки Віче займало більш чи менш усталене становище, воно негайно вимагало собі князя, не бажаючи підкорятися князівським чиновникам. Але й отримавши князя, віче деяких міст, де воно отримало особливий розвиток, намагалося обмежити самий інститут князівської влади, тобто примусити князя правити на договірній основі» [422, с. 322]. Віче, за оцінкою науковця, «справляло на розумове політичне життя країни найсприятливіший вплив і могло привести до найблисучих результатів» [422, с. 323].

М. В. Довнар-Запольський вірив, що за більш сприятливих умов давньоруські племена прийшли б «до об'єднання Русі на чисто федеративних основах, з повною обласною самостійністю» [422, с. 324]. На його думку, обласна самостійність «не заважала б кожній обласній частині держави розвиватися самостійно» [422, с. 324]. Історик також вважав, що у процесі збирання земель навколо Московського князівства «народ приймав лише пасивну участь» [422, с. 332].

Д. І. Багалій характеризував початковий етап створення держави як процес обмеження автономії: «Спочатку всі племена користувалися автономією і представляли з себе федерацію, потім вони підкорилися київським князям, хоч і не на однакових умовах» [238, с. 2]. Через рік він дещо змінив оцінку автономії давньоруських земель з федерації на обласництво [242, с. 317], виступивши проти доцільності використання цього терміну для давньоруської історії. У відгуку на

статтю Д. І. Багалія М. І. Костомаров наголошував на своїй оцінці державного устрою давньоруських земель як федеративного начала, а не федерації [614].

Про Київську Русь як федерацію земель писали й інші учні В. Б. Антоновича П. В. Голубовський [342, с. 44], В. Г. Ляскоронський [691, с. 452].

В основному українські історики позитивно оцінювали федерацію як форму державного устрою (на прикладі Давньоруської держави та Великого Князівства Литовського, Переяславської угоди 1654 р.) (В. Б. Антонович [100, арк. 73 зв.–74, 122 зв.; 218, с. 139, 228]; М. І. Костомаров [605, с. 63]; Д. І. Багалій [238, с. 1–2]; П. В. Голубовський [342, с. 36]; М. В. Довнар-Запольський [423, с. 13]; В. Г. Ляскоронський [691, с. 269]).

М. С. Грушевський висловлювався за можливість утворення різних федерацій: Чорноморсько-Балтійської (1909 р.), світової (1918 р.), Сполучених Штатів України як федерації «фактичних республіканських громад» (1920 р.) [1726, с. 49]. У таких випадках М. С. Грушевський не зміг науково обґрунтувати свої ідеї.

У середовищі науковців превалювала думка про те, що інтереси народів можуть бути краще враховані у федерації. В. Б. Антонович був впевнений, що «південно-руський народ внаслідок особливостей етнографічного складу свого народного характеру не володів здатністю створити незалежну державу» [223, с. 102; подібна думка: 209, с. 149]. Тому, на його думку, недержавні нації «можуть не лише жити спільно в єдиній державі, але у рівній мірі дорожити її міцністю, її законами та установами, якщо ці установи гарантують їм загальні права і рівно всім надають покровительство і захист» [209, с. 151]. На переконання В. Б. Антоновича, у ряді сучасних йому європейських держав державні установи можуть гарантувати «і матеріальну безпеку суспільства та благоустрій, і задоволення ними вищих моральних потреб: свободу совісті, можливість розумового розвитку тощо» [210, с. 48–49]. Тож він високо оцінював ліберальні реформи в Австро-Угорській імперії, вважаючи, що «облаштована державна система за західним взірцем має багато переваг і позитивно впливає на внутрішнє життя Галичини» [97, арк. 4 зв.].

Окрім представників Київської документальної школи, ідею федерації підтримували й інші українські науковці. Так, М. П. Драгоманов висловлювався за

надання автономії Україні у складі Росії [450, с. 540]. Учений вважав, що у певних випадках буває ефективніша централізована держава, а не федерація [439, с. 138]. Проте для народів, що входять до складу такої держави, повинні бути надані такі елементи автономії: освіта, суд та адміністрація на національній мові, вихідці з тієї місцевості у держапараті [439, с. 138]. Взірцевими він називав федеративний устрій Швейцарії [452, с. 30–31; 448, с. 15] та конституційний лад Англії [438, с. 382].

Подібні думки висловлювали і науковці південно-західних українських земель. Б. Лімановський, наприклад, називав найкращою формою держави для слов'янських народів федерацію [1071, с. 448, 455]. Р. Ф. Кайндль також виступав за майбутню федерацію середньої та південно-східної Європи [1039, с. 196].

Іншим важливим суб'єктом історичного процесу поряд з державою визнавався народ. Для української народницької історіографії була характерна посилена увага до категорії «народ» та, зокрема, поняття «український народ».

У визначенні поняття «народ» найбільше виявлявся вплив романтичної традиції. Одним із розробників концепту «український народ» був М. І. Костомаров, який обстоював особливий тип української нації («південно-руської народності») [605, с. 36]. «Сутність народного типу» українців М. І. Костомаров бачив у здатності «вперто вистояти та оборонити себе супроти всіх напорів ворожо-руйнівних причин» [605, с. 38]. Водночас вчений (як потім і переважна більшість науковців-позитивістів) підкреслював близькість державницького та культурно-релігійного походження трьох східнослов'янських народів: походження, побут та мова; єдиний князівський рід; християнська віра та єдина церква [609, с. 136].

У розмовах із В. М. Щербаківським В. Б. Антонович, який вже на той час викладав приватним чином лекції з антропології, детально охарактеризував антропологічні (особливості скелету та черепу, жирової тканини) та психологічні (різниця темпераменту та реактивності) відмінності поляків, росіян, українців. Учений пояснював запізнілий характер стихійних виступів українців проти несправедливості саме особливою реакцією на образи: «Українець на образі зразу ж не відповість, а через се сама образа страшенно його мучить... і потім мала іскра, навіть не образа викличе страшну відповідь за всі випадки разом і зовсім

невідповідно силі останньої образи» [86, к. 13; опубл. 973, с. 209]. В. Б. Антонович неодноразово підкреслював необхідність знайти «деякі постійні відношення або особливості» кожного етносу, бо був переконаний, що «характер народу...не залежить від часу і знаходиться в певнім відношенню до розвою історії, до історичних подій» [86, к. 15; опубл. 973, с. 209].

В. Б. Антонович наголошував більше на психолого-культурологічних, а не політико-державницьких чи інших ознаках нації: «нація – це група людей рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, вдатністю, темпераментом» [222, с. 91]. «Кожний нарід, – вважав він, – у своєму політичному житті має властиву йому провідну ідею, а вона залежить почасти від антропологічних расових причин, почасти від різних умовин та впливу територіальних обставин, від історичного життя, від культурного розвитку і т. ін.» [218, с. 17]. Видатний учений назвав головні принципи життя трьох народів: російський – «абсолютизм», «принцип авторитету державної влади»; польський – принцип демократичної аристократії; український – «принцип *вічевий*, принцип *широкого демократизму* і признання рівності політичного права задля кожної одиниці суспільства» [218, с. 18–19]. Саме високою громадською самоорганізацією українців дослідник пояснював небажання українського народу організовувати власну державу.

В. Б. Антонович виділяв такі фактори ідентифікації українського народу: «географічний», бо «навіть якщо припустити повне зникнення сучасного південноруського народу та колонізацію зайнятої ним території великоросами, то під впливом географічних та кліматичних умов через декілька століть великороси, що оселилися на півдні, утворили б відмінну від сородичів, що залишилися на півночі, етнографічну спільноту, подібно до того, як південнороси, що переселилися на північ у X–XII століттях, виділися в тип сучасного великороса» та «антропологічний» (великий вплив тюрків на формування антропологічних ознак українців подібно до впливу фінських племен на росіян) [209, с. 145].

Поняття «національність» М. П. Драгоманов визначав як «сукупність ознак індивідуумів, що заселяють певну вітчизну» [449, с. 448], тобто виділяв територіальний критерій. Між тим інші науковці здебільшого виділяли

антропологічні, етнографічні та ментальні ознаки. Саме з таких позицій В. Б. Антонович формулював визначення нації, як «сукупності антропологічних, етнографічних та духовних ознак, якими відрізняється одна група людства від іншої; ознаки ці вироблялися самою природою під впливом досить складних природних факторів: змішування рас, клімату, заняття, пережитої історичної долі тощо; як все, що створене природою, ознаки ці відрізняються великою тривалістю» [201, с. 37]. Можемо припустити, що В. Б. Антонович робив акцент саме на фізичній складовій з огляду на перший свій фах – лікаря.

Під впливом ідей європейських просвітителів та фундаторів позитивізму В. Б. Антонович намагався розробити нову концептуальну модель вивчення етносів. У межах цієї ідеї він виробив таке формулювання поняття народності: «Під ім'ям народності мається на увазі група людей, що виділяється з інших подібних груп чуттєвими, антропологічними та культурними ознаками» [98, арк. 3 зв.; опубл. 1376, с. 68]. Для характеристики учений використовував чотири групи ознак: антропологічні; філологічні; психологічні; культурно-історичні [209, с. 144].

Крім того, В. Б. Антонович виділяв два типи особливостей («прикмет»), що відрізняють один народ від іншого: «природжені людям, спадкові» та ті, що «здобуваються вихованням» [222, с. 90].

В. Б. Антонович вважав потрібним враховувати специфіку психології окремих народів. З цього приводу учений писав: «група психологічних явищ, яку звичайно називають народним характером; мова є не більше як зовнішня ознака духовного життя народу» [209, с. 147]. Проте головна відміна однієї групи населення від іншої полягала «у психологічному складі відчуттів, понять і сталих поглядів та ідей» [209, с. 147; подібна думка: 218, с. 212]. Він вважав, що ментальність («народний характер») українців заважають їм створити власну державу: «Народ повинен володіти значною частиною самовладання, вміти утримуватися кожної даної хвилини від дій, що викликані впливом безпосередніх вражень, через майбутні спільні вигоди; повинен вміти жертвувати частиною, іноді доволі значною, особистої волі та особистих побажань на користь влади, яка покликана до організації суспільства та керівництва державними справами. Ці якості південно-

руський народ ніколи не мав і сам глибоко усвідомлював їх відсутність» [223, с. 102]. Щоправда усі ці характеристики київського професора стосувалися здебільшого українців, що проживали на терені Російської імперії.

Ф. К. Вовк висловив подібну думку у душі французької антропологічної школи. Він, зокрема, писав, що успіхи антропології виявили повну непридатність мовної ознаки та «примусили шукати інших ознак, більш сталих, якими є особливості чисто фізичні: колір кості, волосся та очей, пропорції та форми різних частин тіла і головним чином його скелету» [321, с. 418]. У своїх працях Ф. К. Вовк показував антропологічні відмінності українців та великоросів [319, с. 452–453 та ін.].

М. С. Грушевський визначав народ «як відому колективну індивідуальність, що здійснюється незалежно від територіальних, політичних або конфесійних поділів, об'єднаної відомими загальними ознаками у сучасному, спільністю пережитого у минулому та спрямованістю у майбутньому» [367, с. 1]. На прикладі українського народу він конкретизував дефініцію: «його територію і жите в сучаснім і минулім і ті етнографічно-політичні групи, організації, форми, в яких організовувалося сучасне українське життя» [381, т. 1, с. 2]. Учений розширив традиційні хронологічні рамки формування української народності до часів існування Давньоруської держави [366, с. 77 прим.].

М. С. Грушевський наголошував на суттєвій різниці між українським та російським народами. З метою розрізнення етносів історик виділяв таку сукупність ознак: мова, «фізична будова тіла», риси психофізичні, які проявляються «в народному характері, психології, складі сімейних і суспільних відносин» [366, с. 14]. На його думку, українці «об'єднані одною мовою, а головне – одною свідомістю народною чи національною» [406, с. 114]. Учений виділяв як антропологічні, психічні та ментальні особливості народів: «Ці одміни народу суть дуже різні, одні належать до фізичного его складу, яко череп, зріст, склад тіла, другі – до его характеру, поведження, побуту, треті – до его духу ідей, світогляду. Усі ці ознаки увіходять у ідею народу» [28, арк. 59 зв.].

Дефініцію «народність» М. С. Грушевський визначав як системну категорію: «Народність єсть сума атрибутів, котрими окреслюємо ми ідеєю загального,

характеризуючи який-небудь народ, сумою ознак» [28, арк. 59]. Учений виділяв зовнішні [географічні, а не фізичні – О. Б.] обставини формування етносу: «Народ єсть продукт натуральний і історичний, він складається довгими впливами обставин фізичного життя, що впливають на фізичне життя чоловіка (на тіло, а через се – і на характер, і на душу)... Народ...живий організм, він легко піддається під вплив на початку, за часи свого дитячого і молодого віку й чим далі, то стає більш упертим і міцним» [28, арк. 60 зв.–61].

Отже, М. С. Грушевський виділяв антропологічні, ментальні, культурні ознаки, що проявляються «в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побуті й культурі матеріальній і духовній» [381, т. 1, с. 6]. «Сам народ, – уточнював науковець, – не являє собою нічого одностайного, об'єднуючи різні соціальні й професійні верстви, з відмінними традиціями, світоглядом і моралею» [401, с. 8].

Більш того, М. С. Грушевський не вважав питання про спільність походження та близькість окремих рис українського та російського народів науково актуальним: «українська етнічна індивідуальність не стане ані менше, ані більше здібною до самостійного культурного розвою од того, чи наукові студії викажуть більшу чи меншу антропологічну чи лінгвістичну близькість її великоросійської. Внутрішні потреби до реалізації своїх оригінальних етнічних прикмет у письменстві, нації, суспільнім життю, що керують тим розвоєм, через те ані збільшаться, ані зменшаться» [388, с. 87–88]. Характер російського народу, на його думку, був «глибоко відмінним від європейського» через «брак власної людської гідності і непошанування гідності іншої людини...; брак волі до організованого громадського і політичного життя, нахил до анархізму і навіть руїництва соціального і культурного; легковажання культурних і громадських вартостей і величання своєю некультурністю й неорганізованістю...; вічне хитання між громадським і моральним максималізмом і повним нігілізмом, яке спадає часто до повної втрати моральних критеріїв» [406, с. 147]. Натомість український народ з деякою ідеалізацією М. С. Грушевський відносив до європейських народів: «з їх високим розвитком гідності своєї, пошануванням гідності чужої, любові до певних, усталених зверхніх

форм, “законних речей”, етикету й добрих манер, любов’ю до чистоти, порядку, краси життя, прив’язанням до культурних і громадських вартостей життя і т. ін.» [406, с. 147–148]. Учений визнавав орієнталістські впливи на український народ, але вважав його завжди «народом західної культури» подібно до болгар, сербів, іспанців [406, с. 147, 150].

Як і В. Б. Антонович, М. С. Грушевський називав народ головним об’єктом історичних досліджень: «нарид-маса [розрядка тексту автора – О. Б.] стає героєм української історії, української культури, української творчості» [383, с. 2]. Часом формування українського народу він визначив період «відособлення та формування народності в окрему географічно-етнографічну, а потім національну спільноту» [366, с. 15].

Науковці на багатьох прикладах з економічної, політичної та культурної історії показували неоднозначність впливу геополітичного фактору на долю українського народу. Так, М. С. Грушевський підкреслював вплив географічних умов на психологію та світогляд народу, підкреслюючи особливості його менталітету на різних територіях: «історична доля Галичини віками впливала на пониження в тутешній українській людності елементів ініціативи, сміливості, активності, і заступала їх прикметами пасивної витривалості, пасивного завзяття, упертості» [387, с. 58–59]. Тим часом на сході України «небезпечність життя виховувала в людях сміливість, ріск, нахил до ширших перспектив, здібність цінити досягнення поставленої мети вище над всякі матеріальні рахунки» [387, с. 60–61].

Його учень М. М. Кордуба, у тому числі і після ознайомлення з працями К. Лампрехта, головними чинниками процесу націотворення визнавав не мову (як романтики), не географічно-територіальні умови (подібно до прихильників географічного детермінізму), а політичні відносини, історичне минуле та національні традиції, релігійно-церковні справи та культурні впливи інших народів та держав [597, с. 544–546].

М. В. Довнар-Запольський у своїх оцінках щодо існування окремої нації та історії у білорусів підтримував положення інших учнів В. Б. Антоновича. Учений дійшов висновку про існування окремої від росіян білоруської нації. «Білоруський

народ до кінця XIV ст., – зазначав він, – жив самостійним життям, управлявся колишнім вічовим ладом, і як культурно-пануюча національність мав величезний вплив на внутрішні та зовнішні справи країни» [422, с. 333].

Більшість науковців підкреслювали національну єдність українського народу, що проживав на теренах Російської та Австро-Угорської імперій. Визнаючи деякі протиріччя між західними та східними групами українського населення, С. Л. Рудницький вважав необхідним спочатку об'єднати націю у межах чужої держави, а потім виборювати свободу й незалежність України [819, с. 113].

Найбільш суттєва різниця поглядів між українськими науковцями спостерігалася при оцінці мовного критерію. Так, В. Б. Антонович не вважав мову головною ознакою нації і в якості прикладу наводив ірландський народ, що майже втратив власну мову [222, с. 90]. Натомість М. П. Василенко виділяв мову та релігію як головні ознаки народу [300, кн. 12, с. 405].

О. Я. Єфименко робила наголос на єдності мови та територіальних зв'язків [467, с. 397]. Окрім них, харківська дослідниця звертала увагу на особливості психіки, світогляду, антропологічні дані [470, с. 840].

Отже, головні репрезентанти народницько-позитивістської історіографії національними ознаками народу вважали антропологічні ознаки та особливості менталітету, культури і здебільшого розглядали український народ як окремий етнос.

М. М. Бережков вважав, що «мова є найяскравіша ознака народності, інші ознаки не так характерні» [256, с. 5–6]. Серед інших ознак ніжинський вчений називав релігію, державний та суспільний лад [256, с. 7, 9]. Натомість М. П. Драгоманов заперечував релігійну ознаку як критерій ідентичності, підкреслюючи у листі до І. Я. Франка (березень 1886 р.): «ідентифікація якої б то не було національності з релігією і є абсурд принциповий і практичний» [439, с. 188]. С. М. Дубнов на прикладі єврейського народу, в якого були відсутні такі ознаки нації як держава та територія, висував інші: спільність історичної долі, історична свідомість, культурна та духовна самотність [455, с. 6–7].

Більш широкі критерії ознаки національності визначав М. М. Ковалевський: усвідомлення належності окремого до загального («почуття національності»);

подібність мови; належність до одного племені; загальне історичне минуле; спільність інтересів у сучасний період [558, с. 679]. При цьому вчений зазначав, що не всі ознаки мають бути обов'язково наявні [558, с. 680].

Схожі підходи до категорії «народ» спостерігалися і в суспільно-політичній та історичній думці Галичини. Так, Ю. Супінський не вважав поняття «нація» центральною категорією, тому він, як і більшість польських науковців, найчастіше використовував слово «lud», а не «naród» [1120, s. 217–255]. Більш чітко щодо співвідношення понять «народ» та «держава» висловився колишній позитивіст та лідер польського соціалістичного руху у Східній Галичині Б. Лімановський: «Народ є... спільнотою... органічною; держава... є передусім взятою у кордонах земного простору з її створіннями і людністю, що на ньому мешкає, а потім всякого виду установами, які служать для управління та господарювання на ній» [1068, s. 80]. І далі він уточнював: «У соціології називаємо людською спільнотою ті природні зв'язки, які були наслідком розвитку, обумовленого самою людською природою... і на виникнення яких людська воля не мала до цього часу жодного, принаймні свідомого, впливу» [1068, s. 80].

Історики по-різному підходили до вивчення та оцінки окремих історичних осіб та суспільних верств. Для істориків народницького напрямку (як романтичного, так і позитивістського етапів) інтереси простого народу завжди стояли вище, ніж інтереси владної верхівки чи окремих видатних осіб. Правлячу еліту Гетьманщини В. Б. Антонович критикував за те, що «лівобережна старшина, цілком забувши і про автономні інтереси рідного краю, і про демократичні бажання народу, дбала тільки про свої власні інтереси» [218, с. 155].

Показово, що М. С. Грушевський був не таким категоричним і вступив у відкриту полеміку зі своїм науковим керівником: «Сказати,... що при кінці XVII в. старшина цілком забула про автономні завдання та дбала про власні інтереси, що то були часи найбільшої деморалізації серед старшини... буде забагато. Були між нею егоїсти, запроданці, але закинути їй в цілості повний брак політичних ідеалів не можна» [390, с. 13]. Пізніше М. С. Грушевський дійшов висновку, що Богдан Хмельницький та старшина у боротьбі за власні інтереси, «не хочучи тої революції»,

«непомітно проробили з народними масами – міщанськими, селянськими і дрібно-інтелігентськими ту величезну революцію, що стало підставою Нової України і перерисувало карту Східної Європи» [381, т. 9, кн. 2, с. 1501]. Проте, зазначав учений, «цілком не здібні були поразитися з її значінням і наслідками» [381, т. 9, кн. 2, с. 1501]. За допомогою численного фактажу М. С. Грушевський доводив, що гетьман Богдан Хмельницький не опікувався інтересами народу: «Для нього матеріалом, гарматним м'ясом служили не чужі, підбиті племена, а свій власний нарід. Він збудував свою владу, владу пануючої старшинської верстви ціною страшних жертв мас. Він зробив пустою половину України, щоб укріпити панування своє і своєї династії..., але і звідси розігнав половину людей, примусив тікати за кордони України... В нім просто вражає ся марнотратність українським людським матеріалом в кампаніях і байдужість про заховання території... Хмельницький все вів війну на українській території, ніколи не стараючись понести її на неприязельську, навіть коли і мав на се змогу» [381, т. 9, кн. 2, с. 1496].

Представники народницько-позитивістської історіографії, розглядаючи протистояння між панівною елітою та народними масами, підкреслювали подібність соціального становища окремих нижчих суспільних верств. Так, В. Б. Антонович наголошував на спільності інтересів козацтва та селянства: «Козацький стан був завжди солідарний із селянами, бо так само обстоював волю і вільну працю для кожної людини, право володіти землею, громадський виборний лад для всіх у суспільнім та церковнім житті» [218, с. 66].

Головним завданням державних та інших історичних діячів європейські просвітителі називали політику, спрямовану на покращення людської цивілізації та прискорення суспільного прогресу. Г. В. Ф. Гегель називав історію судом, на якому виявляється відповідність осіб, держав, народів. Німецький філософ історії вважав, що стають видатними особистостями у тому випадку, коли їх інтереси та дії «збігаються з потребами розвитку» суспільства [1360, с. 140, 142–143]. Романтики ідеалізували осіб, які, на їх думку, виконували певну місію в інтересах народу. Закономірний характер історичного процесу був для істориків-позитивістів

методологічною основою для критики перебільшення ролі видатних особистостей в історії.

Ще М. І. Костомаров оцінював діяльність історичних осіб з точки зору корисності для народу. Зокрема, він підкреслював невідповідність діяльності Б. Хмельницького народним очікуванням, оскільки гетьман, на його думку, «діяв всупереч загальному бажанню народу» [602, с. 140]. Учений критикував й І. С. Мазепу, оскільки той «зайшов у суперечність з народними прагненнями» [602, с. 228].

Подібний підхід до оцінки діяльності видатних осіб підтримали представники української позитивістсько-народницької історіографії. «Ватажок кожного народного руху, – вважав В. Б. Антонович, – є лише представником тих переконань, того морального капіталу, яким володіє маса, та ширше його підготовки він сам піти, тим більше повести її не може» [220, с. 425]. Вчений називав «історичними діячами» лише тих, хто розумів потреби свого народу і тому зумів повести його за собою [86, к. 16]. Визнаючи важливість самої видатної особистості, В. Б. Антонович все ж таки на перший план ставив виконання народних вимог. «Успіх діяльності Хмельницького» він пояснює «ставленням його до маси народонаселення», зазначаючи при цьому, що «неможливо не підкреслити дійсно його [Б. Хмельницького – О. Б.] видатних здібностей» [223, с. 101]. До останніх учений відносив «безсумнівні природжені військові дарування», фінансові здібності, стійкість та винахідливість [223, с. 101], які «могли лише допомогти успіху справи, полегшити технічні його подробиці, але не могли створити тієї неподоланої народної сили, яка з неймовірною самопожертвою та зусиллями забезпечила бажаний для народу наслідок боротьби» [223, с. 101]. Причину невдачі політики гетьмана історик пояснював не його власними помилками, а станом розвитку українського суспільства досліджуваного часу. На середину XVII ст., за його оцінкою, український народ «не перебував на такому ступені розвитку, при якому шляхом критики та розумової праці відкидаються напрацьовані історією форми побуту та створюються нові, кращі» [220, с. 424]. В. Б. Антонович називав Б. Хмельницького «лише одним з багатьох синів свого часу і свого суспільства» [220, с. 424]. Через це, на думку історика,

«неможливо йому ставити в особисту вину те, що було результатом культурної нерозвинутості маси, на чолі якої доля його висунула» [220, с. 424].

У лекціях з історії козацтва В. Б. Антонович на противагу іншим гетьманам підкреслював саме культурність, освіченість («найбільш освічений серед українських діячів») та патріотизм («справжній політик») І. С. Мазепи [218, с. 155]. Водночас дослідник висловив певні застереження: «Правда, він часто помилявся у своїх рахунках, але все ж він був одним із видатніших політиків свого часу... він був *дуже щирим і гарячим патріотом*, бо завжди дбав про повну автономію свого краю. Але, прямуючи до неї, він помилювався у виборі шляху: він цілком *не вважав на демократичні ідеали* народної маси, не дбав про прихильність її, а силкувався *привабити* до себе *старшину* [курсив автора – О. Б.], щоб утворити міцний привілейований стан, який підпер би його у боротьбі з московським урядом» [218, с. 155]. Історик пояснював невдачу І. С. Мазепи тим, що «звикши звертати увагу тільки на дворянські сили, він [гетьман – О. Б.] зовсім *не вважав на народні бажання* [курсив автора – О. Б.]» [218, с. 157].

Високу оцінку В. Б. Антонович давав тим державним діячам, які, на його думку, мали далекоглядну стратегію державної незалежності: «Талановитим політиком зветься той чоловік, *котрий у своїй діяльності береться за осягнення такої мети*, яку у тім часі можна досягнути [курсив автора – О. Б.]. Він мусить завчасу добре обрахувати ті сили, на які може опертися, мусить добре ознайомлений зі всіма суспільними напрямками свого часу і повинен уміти вичекати такого зручного часу, коли зможе найкраще виконати свої заміри» [218, с. 155 прим.].

Оцінки історичних осіб М. С. Грушевським також залежали від ставлення до них народу. Наприклад, на думку історика, «слабою стороною» Б. Хмельницького було «нерозумінне потреб народних мас, несвідомість потреби опертись щиро на сі народні маси, для них і з їх становища, не з становища козачої верстви, будувати суспільний політичний устрій» [405, с. 28]. Пізніше історик неодноразово буде оцінювати саме з точки зору корисності для народу діяльність П. К. Конашевича-Сагайдачного [381, т. 7, с. 373], Богдана Хмельницького [381, т. 9, кн. 2, с. 1496, 1500–1501, 1504–1508 та ін.] та інших українських керманічів. М. С. Грушевський

високо оцінював Б. Хмельницького: «Обдарований полководець, геніальний... адміністратор, умілий політик-дипломат», зазначаючи при цьому, що гетьман «не піднімався над рівнем політичних та суспільних поглядів середовища, що виростило його» [366, с. 179].

Подібні думки висловлював М. С. Грушевський і щодо діяльності Данила Галицького, вважаючи останнього «продуктом князівсько-дружинної політичної традиції» [381, т. 3, с. 91]. Він підкреслював, що цей обраний народом і підтриманий «громадою в боротьбі з боярством» князь не «сміє зблизитися до сих мас – вони зістаються йому чужими; з боярством чує він себе далеко ближше – по традиції. Його боротьба з народнім автономічним рухом має глибоко трагічний характер і найліпше показує, наскільки він був сином минушого, а не чоловіком будучини» [381, т. 3, с. 91].

Б. Хмельницького та козацьку старшину М. С. Грушевський вважав носієм державницьких традицій в українській історії. Вчений високо оцінював тих її представників, яких вважав носіями ідеології (насамперед Б. Хмельницького, П. Д. Дорошенка та І. С. Мазепу). Зокрема, П. Д. Дорошенка М. С. Грушевський характеризував як одного з останніх послідовників ідеї самостійності Гетьманщини: «Це був останній сподвижник Хмельницького, останній представник гуртку автономістів, який викохав ідею самостійної української держави. Своєю настирливістю та незламністю в очах сучасників він довів цю ідею до абсурду» [366, с. 225]. І. С. Мазепу перших років гетьманування вчений характеризував так: «Шляхтич за народженням та вихованням..., що доволі випадково опинився у козацькому війську та навряд чи шукав у ньому чогось іншого, ніж особистої кар'єри, новий гетьман подібно своєму попереднику був дуже сумнівним надбанням для Гетьманщини... Людина здібна та честолюбна, але занадто ухильна та обережна, яка занадто враховує усякий ризик та небезпеку для свого «я», бюрократ та дипломат за складом понять та темпераментом, він мало годився для самостійної, відповідальної ролі політика» [366, с. 230]. М. С. Грушевський підкреслював, що у народі І. С. Мазепу не любили «як протектора старшини, представника та винуватця

все зростаючої залежності селянського населення та рядового козацтва від поміщиків-старшин, посиленого оподаткування...» [366, с. 232].

М. С. Грушевський високо оцінював Володимира Святителя за те, що князь «відбудував розсипану руську державну систему» [381, т. 1, с. 505].

Крім того, історик розглядає історичні постаті і з точки зору їх харизматичності. Так, науковець підкреслював відсутність харизми у Ярослава Мудрого: «Сама фігура Ярослава виступає досить слабо... Очевидно, в його особі, в характері не було прикмет визначних, незвичайних, що могло б зворушити фантазію сучасників, відбитися в пам'яті суспільності і викликати перекази, легенди, анекдоти, як се було з Володимиром. Воно і зрозуміло, що зручний, обережний політик, любитель книжного почитання і монаршого життя – Ярослав і не мав чим зацікавлювати суспільність, хоч був далеко більш позитивною фігурою, як його брат – авантюрист Мстислав» [381, т. 2, с. 43–44].

Подібні думки про залежність дій правителів від історичних обставин висловлювали й представники російської історіографії у підросійській Україні. Так, І. В. Лашнюков наголошував, що поведінка історичних осіб не суперечить загальноприйнятим правовим та моральним нормам того часу, коли вони діяли. Він не ідеалізував, наприклад, Володимира II Всеволодовича: «Мономах не був вільний від недоліків свого часу. В його діях не можна не помітити егоїзму, користолюбства і навіть жорстокості, властивої тому часу» [640, с. 769].

На думку В. В. Новодворського, «Історичні діячі – скоріше виразники... відомого суспільного настрою, стану, ніж батьки історії» [735, с. 17]. «Яке би не велике було значення особи в історії, – узагальнював В. Г. Авсеєнко, – ми знаємо, що вона все-таки підкоряється умовам того середовища, в якому вона діє, або, іншими словами, дух людський, дух окремої особи, знаходиться у самій строгій залежності від духу народного» [189, т. 149, № 7, с. 14]. Як бачимо, в останній із наведених цитат поєднуються положення гегельянства та позитивізму.

В. К. Піскорський називав будь-яку видатну особу «не більш як продуктом історичних умов суспільного розвитку» [785, с. 106]. Він визнавав зворотний вплив окремої особи у тому випадку, якщо остання «переробить у своїй свідомості поняття

та явища, що вже склалися,... створить нові комбінації» відповідно до «умов часу, що змінилися» [785, с. 106]. Схожих оцінок дотримувалися й інші науковці. «Старик не винуватий, – писав О. С. Трачевський про Сигізмунда I, – що проти нього був дух часу та нації» [897, с. XXVII].

Окремої уваги заслуговує дослідження видатних особистостей М. Н. Петровим. Серед них учений виділяв місіонерів (візіонерів) з огляду на їх значний вплив на світовий історичний розвиток. Місіонерами називав М. Н. Петров видатних осіб, які завдяки надзвичайним особистим якостям виконували «особливу місію» в історії людства: «Це люди, що наділені вищими силами та особливими дарами духовної натури, що поставлені у безпосередній зв'язок з тим таємничим світом, який наша церква визначає назвами „невидимих”. Їх відвідують видіння, їм чуються сильні голоси або навіть відкриття майбутнього та нерідко властивість творити чудеса. Ці люди самі себе вважають прямими зняряддями та посланцями бога... [Вони] справляли вплив, захоплювали маси та залишали стійкий слід в історії, здійснивши справи та створивши установи, що пережили їх на цілі століття» [160, арк. 1–2]. До них він відносив Жанну д'Арк, Магомета, І. Лойолу [160, арк. 2]. Останнім місіонером харківський професор вважав Т. Мюнцера [160, арк. 7].

Це трактування відрізнялося від усталеної наукової традиції щодо характеристики діяльності видатних історичних осіб. Дослідник життя Жанни д'Арк Ж. Мішле відносив її та декілька інших діячів середньовіччя до «ентузіастів». На його думку, особливість ентузіастів, які «у темні століття вели за собою народні маси» полягала в тому, що «їх влада була заснована на заразливій силі омани» [722, с. 33]. Ж. Мішле зображав подвиг Орлеанської дівки як виконання обов'язку перед Богом [722, с. 33, 41, 43–44]. Натомість М. Н. Петров до характеристики її діяльності підійшов з принципово інших методологічних позицій. Для харківського історика Жанна д'Арк була виразником народних інтересів. На відміну від королівського двору, дворянства та духовенства, як підкреслив дослідник, «народ побачив у ній ідеальне втілення своїх власних якостей і духу – розсудливий розум та пряме, безкорисливе, чесне та добре серце» [758, с. 313]. Таким чином, на його переконання, «тільки співчуттю мас зобов'язана була Жанна своїм успіхом»

[758, с. 313]. З цієї позиції оцінка М. Н. Петровим Жанни д'Арк та інших діячів минулого як візіонерів видається більш глибокою.

У лекції М. Н. Петров критикував оцінку, яку Вольтер дав Магомету, вважаючи його великим обманщиком. «Я відмовляюся думки про навмисний, систематичний обман..., – заявляв харківський професор. – Ми ніколи не зрозуміємо, як міг шарлатан створити віковичну справу, розворушити світ від Ганга до Гібралтару і створити релігію, яка покорила своїми законами більше ста мільйонів людей. Подібні справи і перевороти можуть робити лише глибоко, щиро, з чесною переконаністю... Могаммед щиро вважав себе пророком, обраним богом, і лише ця щирість могла дати його словам авторитет і силу, що магнетично захоплювало мільйони» [160, арк. 19 зв.–20; в іншій редакції ця думка викладена: 760, с. 15–16].

На думку М. Н. Петрова, складні суспільно-політичні умови, що склалися у Німеччині на початку XVI ст., неефективна державна політика сприяли поширенню думки про необхідність церковної реформи [764, с. 10–13]. З цієї причини він невисоко оцінював роль самого засновника лютеранства для початку Реформації у Німеччині: «досить було навіть незначного приводу і виступу проти папізму, навіть і не геніальної, а тільки розумної, чесною й енергійної людини, якою був Лютер» [764, с. 32].

Спеціалісти з нової історії оцінювали діяльність історичних осіб з точки зору корисності не лише для народу, а й для держави та суспільства в цілому. Так, П. М. Ардашев пов'язував перехід від середньовіччя до нового часу з появою нових людей [226, с. 32–33; подібна думка: 230, с. 12–14], що приносили з собою «інші поняття, інші ідеї, інші устремління, інші ідеали» [234, с. 3]. Особливість нових людей, на думку історика, полягала у відсутності боязні подолати умовності традиції та співжиття [226, с. 32]. Така характеристика П. М. Ардашевим нових людей відбивала загальні суспільні настрої пореформеної доби.

Водночас позитивісти більше наголошували на оцінці діяльності видатних осіб не лише як результату впливу обставин та ідей, а і як продукту суспільних відносин. Зокрема, таку позицію висловив в одній із рецензій І. В. Луцицький: «Під час опису діяльності будь-якої особистості та оцінки її потрібно знати, за яких умов

відбувалася ця діяльність, наскільки вона була потрібною, наскільки свідомо відчувалася у ній потреба» [688, с. 72].

Отже, на думку дослідників, видатні особи були виразниками суспільних потреб. «Дійсно великі люди, – писав М. М. Бережков, – добре виражають свій час і свою націю... у думці, у мистецтві, у практичній діяльності – все те, що сам народ напівсвідомо вгадує або намагається виразити» [115, арк. 8–9]. Таким чином, на думку науковців означеного періоду, історична особа могла суттєво змінювати суспільні відносини, якщо ці зміни не відповідали характеру історичного процесу.

Водночас науковці визнавали, що неможливо передбачити у повній мірі дії жодної видатної особи. Про необхідність врахування суб'єктивних моментів поведінки окремих діячів писав Є. В. Тарле: «Психічні сили героїв та жменьки діячів, що їх оточують, можуть створювати самодостатні події, що не мають видимого зв'язку з нагальними, вимогливими, імперативними потребами соціальної групи і не можуть мати безпосереднього значення для її життя (приклад – хрестові походи)» [883, с. 472].

На думку позитивістів, діяльність видатних осіб мусить не лише відповідати завданням політичного моменту та бути затребуваною історичними реаліями, а й покращувати їх. Т. Карлейля за зведення історії «до історії героїв, окремих гігантів, вождів» розкритикував Є. В. Тарле: «Нічого не може бути більш помилкового як подібний погляд, нічого не може бути менш наукового та більш довільного» [877, с. 443].

Таким чином, у класичній позитивістській моделі історіописання, яка підкреслювала значимість колективних об'єктів дослідження, народ («нація») визнавався головним суб'єктом історичного процесу. Якщо романтики найчастіше використовували терміни «народ», «народний дух», то позитивісти оперували поняттям «народна маса». Для романтиків «народ» з притаманним йому особливим народним духом був скоріше етнографічним поняттям, натомість «народна маса», у першу чергу, розцінювалася позитивістами як соціологічна категорія. Поняття «народ» («нація») в роботах багатьох істориків-позитивістів українських земель було центральною категорією, яка несла на собі відбитки певної міфологізації часів

романтизму. Поняття «нація» у багатьох українських (як і польських) позитивістів підпорядковується поняттям «суспільство» та «цивілізація». Нація виступає не як самостійна цінність, а у зв'язку з розвитком цивілізації. Такий методологічний підхід з філософської точки зору знімав головну проблему «неісторичних» (за Г. В. Ф. Гегелем) народів – відсутність власної держави.

Серед основних ознак розрізнення народів науковці на теренах України найчастіше відзначали мовні та антропологічні. Виділення мовної ознаки було наслідком романтичної традиції з її підкресленою увагою до народної культури. Широка увага до антропологічних особливостей українців стала результатом розвитку історичної антропології другої половини XIX – 20-х років XX ст.

Своїми працями історики-позитивісти сприяли появі нових україністичних студій. Зокрема, у порівнянні з романтиками позитивісти виділяли більш наукові докази окремішності українського етносу від російського чи польського.

Ставлення до держави дуже часто обумовлювалося народницькими чи державницькими переконаннями конкретного історика. Оскільки для представників історико-юридичного напрямку народ разом з державними інституціями став одним із головних об'єктів дослідження, то історики-позитивісти переважно відмовилися від категоричної оцінки держави як абсолютного зла для народних мас. Більшість науковців належали до народницької течії і оцінювали державу з точки зору корисності чи шкідливості для народу та суспільства у цілому. Значна частина істориків-позитивістів кращою формою державного устрою для багатонаціонального суспільства вважала федерацію. Для української історіографії нові концептуальні положення мали довести окремішність українців від росіян в історії, культурі та мові. Питання про українську державну самостійність не ставилося.

ВИСНОВКИ

Особливості поширення та сприйняття доктрини позитивізму з 60-х років XIX ст., її подальшої еволюції в перші десятиріччя XX ст., основні елементи позитивістської історіографії в Україні отримали певне висвітлення в науковій літературі.

В історіографії проблеми можна умовно виділити три етапи:

1) 1860-ті – 1920-ті роки – період поширення позитивістської моделі історіописання в історіографії та перших спроб аналізу позитивістської парадигми безпосередньо учасниками історіографічного процесу;

2) кінець 1920-х – 1980-ті рр. – час критичного сприйняття ученими радянських часів позитивістського варіанту історіописання;

3) сучасний період (1991 – 2010 рр.) – час переходу від вивчення окремих компонентів позитивістської парадигми чи історіософських поглядів окремих науковців до системного аналізу позитивізму в історичній науці досліджуваного часу.

Історіографія проблеми була започаткована ще в період домінування позитивізму в суспільних науках. Серед основних – праці М. М. Бубнова, Г. М. Вирубова, Р. Ю. Віппера, Л. Гумпловича, Є.-В. Де-Роберті, М. І. Карєєва, В. О. Ключевського, М. О. Кояловича, М. М. Ковалевського, О. С. Лаппо-Данилевського, В. В. Лесевича, В. С. Соловйова, П. О. Сорокіна. Вони вивчали позитивістську теорію історичного процесу, вважаючи її основою історіографії, соціології та інших суспільних наук.

Із кінця 1920-х років на теренах СРСР позитивістський варіант історіописання піддавався критиці, оскільки вивчення немарксистських теорій мало на меті довести помилковість підходів їх послідовників у поясненні різних суспільних проблем та «істинну» науковість лише теорії історичного матеріалізму. В оцінці позитивізму науковці СРСР керувалися критичними висловлюваннями К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна (О. Л. Вайнштейн, П. Ф. Лаптін, П. М. Федосєєв, Ю. П. Францев та інші). Водночас деякі дослідники акцентували увагу на окремих досягненнях

позитивістської історіографії (О. В. Гутнова, І. С. Кон, Б. Г. Могильницький), інші піддавали її суворій критиці.

Окремі елементи позитивістської моделі історіописання ставали предметом наукових досліджень В. Т. Зонова, П. Ф. Лаптіна, Б. Г. Могильницького, О. М. Нечухріна, Б. Г. Сафронова, Л. М. Хмильова, П. С. Шкуринова та інших авторів радянських часів. Працям науковців радянських часів бракувало чіткого розуміння специфіки рецепції позитивізму та розвитку позитивістської історіографії. В радянський час учені чітко не визначили особливості позитивістського світогляду істориків.

Натомість національна специфіка рецепції позитивізму в польській культурі та науці, зокрема в історіографії, дістала набагато докладніше висвітлення в науковій літературі. В працях польських учених (серед них М. Жмігродзька, Г. Козловська-Сабатовська, Б. Скарга, Я. Скарбек та ін.) визнається великий вплив позитивістської теорії на розвиток національної науки і художньої літератури, а сам «польський позитивізм» тлумачиться надзвичайно широко – як суспільно-політичний рух і домінуюча культура польської нації означеного періоду.

Поширення ідей позитивізму в історичній науці та публіцистиці Росії та Австро-Угорщини, в тому числі на українських землях, які входили в зазначений час до складу двох імперій, частково стало предметом аналізу сучасних українських, російських та польських учених. Загальні аспекти проблеми позитивістської моделі історіописання частково досліджені в теоретико-історіографічних працях Я. С. Калакури, І. І. Колесник, Т. М. Попової, дисертаціях та інших історіографічних розвідках В. А. Потульницького, С. П. Стельмаха, Л. О. Зашкільняка, К. М. Колесникова, В. В. Масненка, І. П. Куцого, Л. В. Таран та інших учених. У Російській Федерації в останній час друкуються нові праці з позитивістської історіографії Л. М. Хмильова, О. М. Нечухріна, В. Д. Жигуніна, Г. П. Мягкова та інших учених. Сучасна польська історіографія (Б. Оляшек, Є. Матерницький) продовжує дотримуватися широкого тлумачення позитивізму.

Джерельна база дисертаційного дослідження складна, велика за обсягом та різноманітна. Великий комплекс джерел з обраної теми можна поділити на сім груп:

1) наукові праці: монографії, дисертаційні дослідження, статті, рецензії та відгуки, доповіді на засіданнях наукових товариств історичного профілю та на різноманітних зібраннях; 2) курси лекцій та навчальні посібники; 3) студентські наукові роботи; 4) публічні лекції, урочисті актові промови, науково-популярні видання; 5) археографічні легенди; 6) джерела особового походження (щоденники, спогади, автобіографії, листування); 7) актові матеріали. Джерельна база дозволяє виявити особливості рецепції позитивізму в суспільній, зокрема історичній, думці, проаналізувати окремі елементи позитивістської моделі історіописання.

Позитивізм в історичній науці в Україні 60-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. був теоретико-методологічною основою історіописання. Окрім того, він поряд з лібералізмом та просвітницькими уподобаннями був елементом світогляду учених, а в окремих випадках – складовою частиною ідеології суспільно-політичного руху (переважно коли мова йде про польську спільноту на українських землях) та світогляду передової інтелігенції взагалі.

60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст. – час еволюційних та революційних змін парадигм, напрямів та наукових шкіл в європейській науці. Позитивістська історіософія в цей час була домінуючою в історіографії Франції, Англії, Російської й Австро-Угорської імперій та інших країн. Позитивістська історіографія на українських землях розвивалася як частина загальноєвропейської історичної науки та суспільної думки взагалі.

Можна стверджувати не лише про вплив європейської інтелектуальної традиції на українську, а й про взаємовплив європейської та вітчизняної суспільно-політичної і наукової думки. Про останнє свідчать публікації праць учених України європейськими мовами, наукові відрядження за кордони Російської та Австро-Угорської імперій та спілкування між ученими різних країн. При цьому засвоєння ідей основоположників позитивізму відбувалося на основі просвітницьких, ліберальних та інших світоглядних і наукових традицій.

Позитивістська модель історіописання становила важливий етап розвитку історичної науки періоду її остаточного дисциплінарного оформлення. Досліджуваний період – час формування на українських землях інституціональної

мережі історичної науки зі спеціалізованих університетських кафедр та наукових товариств, що було продовженням загальноєвропейських традицій. Позитивізм став визнаним стандартом історіописання в університетських та академічних установах, наукових товариствах, напівофіційних (наукові школи, гуртки) та неформальних («незримі коледжі», напрями) наукових співтовариствах. Важливу роль відігравав корпоративний стиль, характерний для окремих груп, течій, шкіл в історичній науці України. Найбільш яскравий приклад – Київська школа істориків-документалістів з підкресленим наданням переваги саме позитивістським засадам в історичних дослідженнях.

Саме в цей період остаточно оформлюється об'єкт, предмет, понятійний апарат, методика історичної науки, що в основних рисах збереглося і до сучасного часу. Позитивістська методологія впливала на загальне уявлення про характер, напрями та рушійні сили розвитку суспільства, коригувала оцінки історичних фактів. У позитивістській історіософії головними були саме онтологічні проблеми, а гносеологічні, аксіологічні виступали як допоміжні до них.

Істориків, які чітко дотримувалися позитивістської моделі історіописання, було відносно небагато (серед найбільш відомих: молоді І. В. Лучицький та М. М. Ковалевський). Погляди більшості істориків утворювали своєрідний симбіоз позитивізму з іншими теоріями, ідеологіями тощо.

Ознайомлення науковців, які не належали до «правовірних» позитивістів, з популярними на той час позитивістськими ідеями слугувало основою для переважно конструктивної критики позитивістських ідей, яка, в свою чергу, також сприяла засвоєнню позитивістської доктрини, хоч і частковому. Повне неприйняття доктрини позитивізму було характерне лише для представників богослов'я.

Як правило, протягом усієї наукової діяльності історики-позитивісти з різних мотивів зверталися до головних ідей нового на той час учення, дискутували з опонентами та між собою. Широта та багатоплановість наукових інтересів, енциклопедичність освіти, які були притаманні більшості з них, лише сприяли більш глибокому розумінню теоретичних та методологічних проблем. Спеціальних

теоретичних досліджень в Україні з'явилося мало. Часом цінні ідеї висловлювалися в фактографічних розвідках, лекційних курсах тощо.

Поряд з цим істотно змінилися функції історичної науки, її соціальний статус та роль у творенні соціокультурних традицій. Науково-педагогічна практика вчених, які викладали в університетах, ставала додатковим фактором популярності доктрини позитивізму серед молоді.

Домінування позитивістських ідей справило величезний вплив не лише на розвиток історичної науки в Україні зазначеного періоду. Різні ідеї об'єдналися під гаслом позитивного знання, відображаючись не лише в науці, а і в поведінці та свідомості інтелігенції. Позитивне знання стало гаслом епохи. Позитивізм разом із лібералізмом, просвітницькими переконаннями становили головні структурні елементи світогляду різночинної інтелігенції того часу. Послідовникам нової доктрини, модної на той час серед інтелігенції, в тому числі науковців, була притаманна особлива інтелектуальна поведінка. Поширення позитивістських ідей було обумовлено суспільно-політичними реаліями та пов'язано з потребами колективної свідомості різночинної інтелігенції.

Деякі відмінності в сприйнятті ідей позитивізму істориками українських земель не мали принципової різниці. Сам процес засвоєння і поширення позитивістської моделі історіописання в історичній науці в Україні свідчив про певну подібну рефлексію.

Водночас позитивізм мав певну регіональну специфіку. В часи, коли державні кордони не збігалися з етнічними, позитивізм (як раніше просвітництво та романтизм) надавав гуманітарним наукам певної загальноєвропейської цілісності та універсальності. Співвідношення космополітичного (наднаціонального) і національного в позитивістській моделі історіописання було на користь першого.

Позитивізму українських істориків (наприклад, В. Б. Антоновича та М. С. Грушевського) властивий значний інтерес до національної психології. Але можна лише умовно говорити про наявність «українського позитивізму» (в лапках для підкреслення умовності даного терміну) як культурного, духовного та інтелектуального феномена. Виділенням в лапках словосполучень «польський

позитивізм», «український позитивізм», «російський позитивізм» ми підкреслюємо умовність цих термінів. Доцільно говорити скоріше про специфіку рецепції позитивізму в різних національних культурах, освіті та науці.

Позитивізм на українських землях, які входили до складу Росії, тяжів до російського науково-культурного поля. Він виявлявся в науці, літературі, публіцистиці, частково в освіті та мистецтві, але, на відміну від «польського», не мав всеохоплюючого характеру.

У Східній Галичині, де проживало велика кількість поляків, ідеї позитивізму та програма «органічної праці» стали важливою складовою суспільно-політичного життя. «Польський позитивізм» у Східній Галичині став визначним суспільно-політичним явищем та ознакою інтелектуальної поведінки освічених кіл. Його центром на західноукраїнських землях можна вважати Львів, в якому були розташовані університет та інші навчальні й наукові інституції цієї частини Австро-Угорської імперії. З-поміж усіх науковців Східної Галичини польські історики зі зрозумілих причин були більш інтегровані в європейську науку.

Українська ж (особливо західноукраїнська) історіографія, яка в досліджуваній час переживала складний етап остаточного дисциплінарного оформлення, не завжди була так методологічно підготовлена, як старші за часом становлення польська та російська. Більш того – позитивісти на західноукраїнських землях (без урахування національної ідентифікації авторів) тяжіли до «польського» позитивізму.

Отже, національний характер суспільних наук не мав того вирішального впливу на методологію в порівнянні з регіональними особливостями окремих соціокультурних середовищ та, відповідно, офіційних та напівофіційних наукових співтовариств.

Поширення ідей позитивізму в суспільній, зокрема історичній, думці в Україні пройшло п'ять етапів: 1) перший перехідний період 40-і – початок 60-х рр. XIX ст. – час переходу більшості науковців від романтичного до позитивістського нарративу; 2) 1860-ті – 1870-ті рр. – період «раннього» позитивізму; 3) 1880-ті – 1890-ті рр. – період модернізованого позитивізму; 4) перші два десятиріччя XX століття – період

кризи класичної моделі позитивістського історіописання; 5) 1920-ті рр. – другий перехідний період (від позитивізму та неокантіанства до марксизму).

Період передпозитивізму, тобто час розповсюдження франкомовних та англomовних видань фундаторів позитивізму О. Конта, Дж. Ст. Мілля, Г. Спенсера та їх послідовників на українських землях, появи в часописах Російської та Австро-Угорської імперій перших (схвальних) відгуків, переходу частини науковців від романтичного до позитивістського варіанту історіописання охоплює 40-ві – початок 60-х рр. XIX ст.

1860-ті – початок 1900-х років – час домінування позитивістської моделі історіописання в історичній науці України, який можна поділити на два періоди: «раннього» («першого») позитивізму (1860-ті – 1870-ті роки) та модернізованого позитивізму (1880-ті – 1890-ті роки).

Для періоду «раннього» («першого») позитивізму (1860-ті – 1870-ті роки) характерне некритичне його сприйняття та значний вплив його ідей на суспільство; перетворення «польського позитивізму», в тому числі на західноукраїнських землях, з наукової теорії на визначне суспільне явище.

Періоду модернізованого позитивізму (1880-ті – 1890-ті роки) притаманне більш критичне ставлення до цієї доктрини в порівнянні з попередніми роками, часткове поєднання останньої з ідеями неокантіанства, марксизму, а на західноукраїнських землях ще і неоромантизму. Рівень засвоєння позитивістами марксистських, неокантіанських та інших ідей був неоднаковим. Так, простежувався більший «захист» від «вторгнення» ідей неокантіанства, ніж марксизму.

Періоди «першого» та модернізованого позитивізму позитивістського історіописання – час визнання позитивізму як головної концептуальної моделі в історичній науці на підросійських та пiдавстрійських українських землях.

На рубежі XIX – XX століть переважною більшістю вчених усвідомлюється обмеженість класичної моделі позитивістського історіописання. У перші два десятиріччя XX століття позитивістська історіографія зіткнулася з труднощами, що були оголошені кризовими.

У цей же час помітний вплив на розвиток історичної науки справляли нові теорії, у першу чергу марксизм, неокантіанство, неоромантизм (особливо польський).

Позитивістська доктрина, крім того, підготувала ґрунт для прийняття гуманітарною інтелігенцією марксизму. Так, завдяки теорії факторів науковцям було легко зробити перехід від багатофакторності історичного розвитку до визнання одного фактору в ролі головного, від філософського дуалізму – до матеріалізму. Визнання класової боротьби як одного з рушіїв суспільного розвитку легко приводило до монізму в цьому питанні. Також зближували позитивістську та марксистську доктрини інтерес до соціально-економічної історії і принципи дослідження історичного процесу. Марксистська теорія (за деякими винятками), на відміну від позитивізму, перебувала до 1920-х років поза рамками академічної та університетської науки. Позаінституціональний статус марксизму, його революційний характер заважав сприйняттю ідей історичного матеріалізму частиною науковців.

Через більшу різницю між позитивізмом та неокантіанством ідеї останнього були менш розповсюджені в історичній науці України. Завдяки неокантіанству на перший план висуваються не питання онтології, а теорія пізнання у кантіансько-юмістській трактовці, історичне знання протиставляється природничому, висувається вимога оціночних суджень історичних фактів. Останнє уникали робити історики періоду класичного позитивізму.

Позитивістська методологія історичного пізнання була частково прийнята їх критиками, в першу чергу неокантіанцями та марксистами. Складнішим було ставлення неокантіанців, які, зокрема, підкреслювали необхідність нової методології та методики вивчення історичних, насамперед індивідуальних, явищ. Водночас неокантіанці посилалися на класиків позитивізму та частково підтримували позитивістські дослідницькі методи.

У 1920-х роках частина науковців намагається оволодіти марксистською методологією історичного пізнання, яка була багато в чому подібною до позитивістської. Слід підкреслити, що вченим-позитивістам було легше оголосити себе марксистами, тому що позитивізм та марксизм були близькі за вибором

тематики (питання соціально-економічної історії) та деякими прийомами дослідження. Позитивісти та марксистки вважали історичне джерело не лише продуктом людської діяльності, а й віддзеркаленням певних суспільних відносин. Позитивістам з їх багатофакторною моделлю історичного процесу було легше, ніж представникам інших парадигм, визнати економічний фактор головним. Окрім того, ідеї поступу та закономірності історичного розвитку, необхідності суспільних реформ підтримувалися позитивістами і марксистами.

З встановленням радянської влади на більшій частині українських земель у 1920 р. відбувається спочатку добровільний, а з кінця 1920-х років – примусовий за допомогою командно-адміністративних важелів перехід науковців на нові методологічні засади, які були проголошені марксистськими. Твердження, які відстоювали марксистські суспільствознавці 1920-х рр. (а особливо 1930-х – першої половини 1950-х років), часто відрізнялися від ідей К. Маркса та Ф. Енгельса. Радянськими політиками та суспільствознавцями новий варіант марксизму оголошується єдиним правильним ученням. Робота історичних науково-дослідних установ перебувала під жорстким партійно-ідеологічним контролем.

Протягом 1920-х років позитивістські ідеї (найчастіше у вигляді позитивних рецензій на праці європейських авторів) пропагувалися в окремих часописах УСРР. В інших суспільно-політичних умовах (тобто у випадку невстановлення радянської влади) позитивістська модель історіописання в Україні, сприйнявши новітні ідеї, можливо продовжувала би існувати в модернізованому вигляді.

В синтезі з іншими теоріями, насамперед польським неоромантизмом, неопозитивістські ідеї залишалися провідними в наукових працях західноукраїнських істориків та вчених української діаспори до початку Другої світової війни.

Представники національних історіографій на західних теренах України (в тому числі частина польських неоромантиків) на початку ХХ ст. частково повернулися до позитивістських принципів та методів історіописання.

Поширення ідей позитивізму в суспільстві збіглося з піднесенням національної свідомості української та польської націй. Поширення української та польської національної ідеї, безумовно, відображалося в джерелах своєрідністю та суспільно-

політичною актуалізованістю джерельної інформації. Співіснування різних національних течій в історичній науці в Україні також суттєво впливало на її розвиток. Головною особливістю розвитку суспільних наук на українських землях, які входили до складу Росії та Австро-Угорщини була наявність цінностей «подвійного» чи «потрійного» лоялізму істориків України.

Водночас історики-позитивісти не повторювали ідеї класиків позитивізму, а розробляли власну точку зору на більшість питань. Рецепція та подальша ретрансляція істориками позитивного знання помітно його змінювало.

Поширення нових ідей не завжди просто реалізувалося в історіографічній практиці. Старі концепції (суспільного прогресу, еволюції тощо), емпіричний підхід отримали подальший розвиток та обґрунтування в соціології та позитивістській історіографії досліджуваного періоду. Натомість гегельянство та богослов'я вважалися застарілими теоріями, неспроможними раціонально пояснити історичний процес.

Позитивізм мав переваги над попередніми – теологічною та гегелівською – концепціями історичного розвитку. Позитивістська модель історіописання сприяла більш глибокому вивченню історичних явищ, в тому числі в частковій відмові від описового характеру історичних праць. Окрім того, вона збільшила увагу до соціально-економічної історії. Осмислення ідей соціології, яка сприймалася більшістю науковців як нова філософія історії, часто приводило до власного теоретичного конструювання історичного процесу. Особливо органічно ідеї позитивізму вписувалися в просвітницькі та марксистські уподобання окремих науковців.

Для фундаторів та послідовників «першого» позитивізму було характерним намагання поєднати ідеалістичні та матеріалістичні ідеї. Визначальними рисами історіографічного процесу стали критика послідовниками позитивізму теологічних та метафізичних ідей, розширення дослідницької проблематики, насамперед за рахунок соціально-економічної, застосування нових методів наукового дослідження, розробка нового категоріального апарату.

Позитивізм обумовив піднесення спеціальних історичних дисциплін на новий, більш високий рівень, сприяв науковій розробці теорії та методики спеціальних історичних дисциплін. Методологія та методика позитивістської історіографії частково дублювала ідеї природознавчих наук. Емпіризм та натуралізм були частково обумовлені і сильною реакцією на богословську схоластику та метафізику об'єктивного ідеалізму.

Водночас позитивізм сприяв підвищенню професійного рівня наукових праць. У роботах представників головного напрямку історичної науки в Україні 60-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. – народницько-позитивістського – в центрі уваги був історичний факт, котрий дослідники мусили знайти, в першу чергу, в актових джерелах. Фактографічний стиль викладу історичних подій та явищ часто переважав над узагальненням історичних фактів.

Проголошений істориками-позитивістами документалізм, підкріплений емпіризмом природознавчих відкриттів, в тих конкретних умовах сприяв підвищенню фаховості наукових досліджень, в тому числі переходу від опису (часом вигадання) історичних фактів до аналізу реальних історичних явищ та подій. Правдивість історичних фактів необхідно було довести не дедуктивними роздумами, а джерельною інформацією. Закріплена В. Б. Антоновичем наукова традиція документалізму в історичних дослідженнях залишалася домінуючою в українській історіографії кінця XIX – перших десятиріч XX ст. Позитивістська модель історіописання, що передбачала використання великої кількості джерел, стимулювала значне розширення джерельної бази історичної науки. Про це свідчать також активізація археографічної роботи та розбудова архівних установ.

Головні засади позитивістської моделі історіописання сприймалися в науковому середовищі як зразок, обов'язковий канон. Універсально-раціональний підхід до вивчення всіх без винятку явищ суспільного життя сприймався науковцями (та й усією інтелігенцією) якщо не як самодостатня, то принаймні як необхідна умова розвитку наук про суспільство.

Отже, можна впевнено говорити про подібність саморефлексії в науковій творчості та публіцистиці більшості істориків-позитивістів досліджуваного часу з

визнанням деяких індивідуальних рис їх світогляду, а також про не просто запозичення українськими науковцями ідей європейського позитивізму, а й про їх творче переосмислення та подальшу розробку, що виявилось, зокрема, у формулюванні нових ідей.

Теоретико-методологічні засади праць репрезентантів різних національних історіографій мало відрізнялися від їх суспільно-політичних поглядів. Тож можна оцінювати позитивістську модель історіописання як головну концептуальну схему історичного процесу та (до певної міри єдину та системоутворюючу) модель історичних досліджень означеного періоду.

Позитивізм сприяв професіоналізації історичної науки.

Частина істориків (головним чином тих, що займалися вітчизняною історією) тяжіла до національних схем історичного процесу. Водночас визнання та застосування позитивістської методології та дослідницької методики (чи окремих її елементів) в багатьох випадках суперечило національній ідеї. Науковці, намагаючись бути об'єктивними, часто вступали в суперечність з національними міфами та власними почуттями патріотизму і національної гідності. Дослідники всесвітньої історії, які були краще ознайомлені з європейськими ідеями, генерували більше ідей, які були притаманні позитивістській моделі історіописання.

Переважна частина науковців обирала позитивістський варіант історіописання як визнаний в науковому співтоваристві стандарт фаховості та професійності.

Визначальною рисою історичної науки означеного періоду стала під впливом позитивізму зміна проблематики наукових досліджень, предмета, об'єкта самої історичної науки. Проблемне поле історичної науки було розширене за рахунок введення нових тем з соціально-економічної історії та дослідження діяльності народних мас, а не тільки окремих видатних особистостей. Окрім того, дослідники звернули більшу увагу на вивчення соціальних рухів. До домінування позитивістського варіанту історіописання в історіографії ці явища досліджувалися епізодично.

У процесі розвитку історичної науки були суттєво змінені, зокрема, її методологічні засади та форми зв'язків з іншими науками.

Загально визнаний значний вплив позитивізму в другій половині XIX ст. на розвиток окремих галузей історичної науки на Україні, зокрема на остаточне дисциплінарне оформлення історіографії, історичного джерелознавства, методології історії тощо.

Позитивізм обумовив підняття джерелознавства на високий професійний рівень, сприяв науковій розробці теорії та методики джерелознавства. Позитивізм, який пропагував рівноцінність різних факторів суспільного розвитку, підкреслював значимість різних типів та видів історичних джерел. Це дало поштовх для наукової розробки поняття історичного джерела. Більшість істориків-позитивістів історичними джерелами називала пам'ятки минулого, які містять інформацію про історичні події та явища. Їх підхід був більш близький до марксистського, що трактували історичні джерела, в першу чергу, як продукти певних суспільних відносин. Історики-позитивісти намагалися уникати характеризувати історичні джерела як продукти індивідуальної людської психіки (останнє більш характерно для неокантіанців).

Позитивістські принципи наукової роботи (особливо в методиці роботи з історичними джерелами) збереглися і в творчості багатьох істориків радянського та сучасного періодів. Саме історики-позитивісти зробили найбільший внесок в розробку зовнішньої та внутрішньої критики та інших питань методики джерелознавства.

Слід також відзначити особливий стиль історичного мислення послідовників позитивізму. Характерними ознаками позитивістського нарративу були: раціональний (переважно природознавчий у 1860-х – 1880-х рр.), а не ірраціональний (теологічний, містичний тощо) підхід до пояснення походження світу, новий дисциплінарний інструментарій (насамперед оновлені понятійний апарат та методика дослідження історичних джерел).

Основними елементами позитивістської моделі історіописання в історичній науці на українських землях були: віра у суспільний прогрес, визнання історичного процесу закономірним, багатофакторним, розробка теорії суспільної еволюції. У цьому відношенні регіональний варіант позитивістського історіописання практично

не відрізнявся від свого загальноєвропейського прототипа. Елементи позитивістської моделі історіописання перебували у взаємозалежних зв'язках. Поняття «суспільний прогрес», наприклад, широко використовувалося при оцінці історичних факторів та для пошуку історичних закономірностей.

Позитивістське трактування теорії прогресу отримало найбільш широке розповсюдження серед ліберальних істориків, які уявляли його як поступальний розвиток усіх складових суспільства. Переважній більшості учених були притаманні історичний оптимізм та глибока віра в незворотність суспільного прогресу.

Інтерес до теми революції та реформ був викликаний і суспільно-політичними реаліями досліджуваного часу. Історики-позитивісти визнавали революцію крайнім шляхом виходу з економічної та / чи політичної кризи. Позитивістське тлумачення суспільного прогресу було також об'єктивно спрямовано проти революційних гасел. При цьому підкреслювався кривавий характер перебігу подій, часта нереалізація їх завдань та переважно негативні наслідки революційних переворотів.

Водночас проголошення суспільної еволюції нормальним шляхом історичного розвитку надавало теоретичне обґрунтування доцільності поступових реформ, а не революцій. Окрім того, теорія суспільної еволюції сприяла систематизації та узагальненню конкретних фактів як певного причинно-наслідкового ланцюжка.

Зведення еволюції людського співтовариства до розвитку біологічного організму було певним відходом назад порівняно з попередньою науковою традицією. Біологічний редуціонізм позбавляв суспільну думку ідей божественного провидіння та народного духу. Теорія суспільної еволюції суперечила романтичному баченню історії як серії катаклізмів. Також вона різко зменшувала значення окремих видатних осіб в історії. Еволюційна теорія сприяла розвитку етнології і археології та більш активному вивченню початкових етапів розвитку світової цивілізації. Зокрема, вона стимулювала використання історико-порівняльного методу для вивчення історії різних держав та етносів.

Еволюційна теорія спиралася на загальноприйняті серед учених-позитивістів уявлення про єдність законів природи і суспільства та віру в суспільний прогрес. Такий раціональний підхід був об'єктивно направлений проти релігії та метафізики.

Принципово з інших методологічних позицій вирішувалося питання про виділення одних і тих же етапів розвитку в різних суспільствах. Учені українських земель здебільшого підтримували та розвивали «органічну концепцію» Г. Спенсера та його послідовників, сформулювавши декілька нових перспективних ідей: про специфічний характер суспільних явищ, про співвідношення біологічних та суспільних законів, про більше використання оціночних суджень, а не лише історичних фактів у процесі аналізу історії суспільства.

Переконання більшості істориків в тому, що еволюційний є водночас закономірним шляхом розвитку суспільства – визначальна риса історичної науки досліджуваного часу. Історики-позитивісти приділяли велику увагу пошуку закономірностей, зокрема, дослідженню причинно-наслідкових зв'язків.

Позитивізм з його акцентом на еволюційний та закономірний розвиток став основою і цивілізаційного розуміння історичного процесу.

Формулювання суспільних законів та закономірностей відбувалося в досліджуваній період в основному не дедуктивним (як раніше), а індуктивним методом – шляхом узагальнення конкретного історичного матеріалу. Ці спроби (при всій їх дискусійності) сприяли подальшому розвитку теорії історичного процесу. Позитивісти не дійшли згоди щодо спільного визначення понять історичного закону та закономірності, проте найчастіше замість терміну «закон» використовували «закономірність». Не всі навіть послідовні позитивісти визнавали існування специфічних історичних законів, вважаючи, що історію суспільства необхідно вивчати за допомогою соціологічних та біологічних законів. Висунення на перший план у суспільному розвитку біологічних та психологічних законів є свідченням визнання еволюційного та поліфакторного характеру історичного процесу.

Утвердженню поглядів на існування історичних законів (економічних, політичних, демографічних, психологічних, ідеологічних тощо) сприяла і теорія факторів. В основу позитивістського розуміння суті суспільних законів та закономірностей були покладені не надприродні сили, а фактори людського життя.

Історики-позитивісти українських земель, як правило, виділяли дві групи факторів історичного процесу: зовнішні (географічне розташування народу, вплив

природи, геополітичне становище) та внутрішні (економічний, політичний, культурний, етнопсихологічний фактори). Здебільшого позитивісти вважали ці фактори рівноправними, хоча визнавали окремі фактори більш значущими в окремі історичні періоди.

Активне використання різноманітних методів дослідження (статистичний, історико-порівняльний, генетичний) відрізняють позитивістську модель історіописання від попередніх. Ідеї позитивізму справили потужний вплив на розвиток теорії та методики історичного джерелознавства, зокрема на розробку поняття історичного джерела, класифікацію, джерелознавчої критики.

Осмилення теоретичних засад позитивістської історіографії та узагальнення досвіду відповідної моделі історіописання дозволяє висловити низку пропозицій та рекомендацій, спрямованих на подальше дослідження проблеми. На наше переконання існує нагальна необхідність публікацій історіографічних пам'яток позитивізму, як неопублікованих, так (здебільшого) перевидання з відповідними коментарями головних праць істориків-позитивістів. Для покращання підготовки кадрів істориків вважаємо доцільним ввести до навчальної програми історичних спеціальностей у ВНЗ окремі спецкурси: з історії позитивістської історіографії, з історії та методики теоретичного джерелознавства. Окрім того, пропонуємо зробити обов'язковим елементом навчального плану історичних спеціальностей наукові семінари, учасники яких навчаються техніці опрацювання окремих видів історичних джерел.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела:

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 385. Жандармське управління м. Одеси, 1867—1917 рр.

оп. 1.

1. Спр. 75. Переписка с третьим отделением собственной е. и. в. канцелярии, начальниками ГЖУ, Одесским полицмейстером и др. о сборе сведений и розыске лиц, состоящих под надзором полиции. 23 грудня 1874 — 3 січня 1876 рр., 209, 6 арк.

Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, 1832—1917 рр.

оп. 844. Секретна частина.

2. Спр. 8. Дело по препровождению Министром внутренних дел циркуляров Главного управления по делам печати. 24 січня 1894 — 23 листопада 1904 рр., 119 арк.

Ф. 473. Слідча комісія з політичних справ при київському, подільському та волинському генерал-губернаторі, 1844—1882 рр.

оп. 1.

3. Спр. 20. О дворянах Синегубе В., Пилипенко В. и помещике Потоцком В., обвиняющихся в агитации среди крестьян с. Пилипчичи Переяславского у. Полтавской губ. с целью поднять восстание против царского правительства и о проверке показаний Синегуба о существовании в г. Киеве тайных обществ “Малорусская громада” и др. 25 квітня 1863 р. — 27 лютого 1865 р., 583 арк.

Ф. 711. Київська духовна академія, 1819—1917 рр.

оп. 3.

4. Спр. 666. Программы преподавания в академии на 1863 / 64 и 1864 / 65 учебные годы, 78 арк.

5. Спр. 1126. Программы и конспекты лекций, прочитанных в 1874—1875 учебном году, 45 арк.

6. Спр. 2236. Программы преподавания в академии. 1895—1910 рр., 4 арк.

Ф. 832. Антонович Володимир Боніфатійович — доктор російської історії, професор Київського університету, 1860—1942 рр.

оп. 1.

7. Спр. 75. Антонович В. Б. Черновые заметки и выписки [Б. д.], 35 арк.

Ф. 1235. Грушевські — історики, лінгвісти, 1830—1958 рр.

оп. 1.

8. Спр. 104. М. С. Грушевський. Конспекти лекцій з історії середніх віків та нової історії країн Західної Європи. 1888 р., 168 арк.

9. Спр. 1453. Листування Грушевської К. М. 1922—1923 рр., 23 арк.

Ф. 2048. Петров Михайло Назарович—професор всевітньої історії Харківського університету, 1843—1890 рр.

оп. 1.

10. Спр. 57. Петров М. Н. О значении истории. [Б. д.], 19 арк.

11. Спр. 58. Петров М. Н. Литература XVIII в. [Б. д.], 26 арк.

12. Спр. 65. Петров М. Н. О разработке новой истории. [Б. д.], 13 арк.

13. Спр. 66. Учебные планы предметов, преподаваемых в мужских гимназиях МНП. [Б. д.], 60 арк.

14. Спр. 71. Петров М. Н. Начало руководства по всеобщей истории. [Б. д.], 16 арк.

15. Спр. 72. Петров М. Н. Общий характер и направление истории Европы XIV и XV вв. [Б. д.], 58 арк.

16. Спр. 73. Петров М. Н. Движение всеобщей истории. [Б. д.], 6 арк.

17. Спр. 74. Петров М. Н. Главные отделы всеобщей истории и её времяисчисление. [Б. д.], 6 арк.

Ф. 2162. Канцелярія попечителя Харківського учбового округу, 1803—1916 рр.

оп. 2.

18. Спр. 94. Формулярные списки преподавателей Харьковского университета и Харьковского ветеринарного института [1855—1916 рр.], 307 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

Ф. 138. Бадецький Кароль — архівіст, бібліотекар, бібліограф, історик літератури, працівник Архіву давніх актів у Львові (1914—1945), директор Архіву давніх актів у Львові (1938—1939), професор Ягеллонського університету, 1846 р., 1905—1939 рр.

оп. 1.

19. Спр. 12. Бадецький К. Конспекти по історії філософії та психології. 1911 р., 129 арк.

Ф. 359. Назарук Осип, адвокат, журналіст і публіцист, письменник, громадський і політичний діяч, дійсний член НТШ, професор, 1883—1944 рр.

оп. 1.

20. Спр. 92. Назарук О. Т. Робота [про історію як науку]. [Б. д.], 85 арк.

21. Спр. 143. Назарук О. Т. Стаття про релігію і науку. [Б. д.], 13 арк.

Ф. 360. Старосольський Володимир-Степан, адвокат, правник, соціолог, громадський і політичний діяч, дійсний член НТШ, професор, 1793—1940 рр.

оп. 1.

22. Спр. 19. Стаття В. Старосольського “Суспільно-політичні рухи на Україні: Носії суспільно-політичних рухів”. [Б. д.], 22 арк.

23. Спр. 20. Стаття В. Старосольського про соціологічні передумови й наслідки боротьби суспільних груп та подвійний характер принципу більшості. 1908 р., 59 арк.

24. Спр. 37. Старосольський В. Конспект, покажчики, записки про вивчення і розробку проблем філософії і соціологічних основ. [Б. д.], 26 арк.

Ф. 368. Томашівський Степан — історик, публіцист, політичний діяч, дійсний член НТШ, 1845, 1894—1930 рр.

оп. 1.

25. Спр. 11. Стаття Томашівського Степана “Галичина як політичний і військовий чинник колись і тепер (причинок до історії світової війни)”. 1918 р., 60 арк.

26. Спр. 47. Стаття С. Томашівського “Про історичні причини політичної несаможитливості українського народу”, 1918 р., 60 арк.

Ф. 388. Микола Андрусак — історик, дійсний член НТШ, бібліотекар НТШ у Львові, професор УВУ, 1913—1939 рр.

оп. 1.

27. Спр. 9. Андрусак М. Українська історіографія (1039—1939). [Б. д.], 422 арк.

Ф. 401. Редакція журналу “Літературно-науковий вістник”, 1883—1938 рр.

оп. 1.

28. Спр. 48. Статті, рецензії, огляди та інші наукові праці М. Грушевського з філософії, соціології та естетики, а також з джерелознавства. 1897—1900 рр., 98 арк.
Ф. 765. Петрушевич Антоній — історик, філолог, етнограф, колекціонер, 1538—1913 рр.

оп. 1.

29. Спр. 4. Стаття А. С. Петрушевича “Słów kilka, napisanych w obronie ruskiej narodowości” [=“Декілька слів, написаних на захист українського народу”]. [Б. д.], 37 арк.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

Ф. 243. Петров Віктор Платонович (1894—1969) — український радянський літературознавець, етнограф, археолог, 1837—1867 рр.

оп. 1.

30. Спр. 45. Петров В. П. Селянська теорія Куліша. 1923 р. , 22 арк.

31. Спр. 46. Петров В. П. Теорія хуторянства П. Куліша. 1925 р. , 142 арк.

Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. 538. Линниченко Іван Андрійович — професор історії та археології, 1890—1926 рр.

оп. 1.

32. Спр. 16. Линниченко І. А. Заметки научного, литературного и автобиографического содержания. 1902—1922 рр., 65 арк.

33. Спр. 21. Линниченко І. А. [Статті з відірваними заголовками]. 1921 р., 12 арк.

34. Спр. 34. Линниченко І. А. [Стаття без заголовку. Б. д.], 18 арк.

Державний архів Львівської області

Ф. 254. Фінкель Людвиг — польський історик, громадський діяч, професор, ректор Львівського університету ім. Яна Казимира, 1858—1930 рр.

оп. 1.

35. Спр. 67. Фінкель Л. Конспект курсу лекцій з загальної історії. 1888—1889 рр., 162 арк.

36. Спр. 75. Фінкель Л. Конспект курсу лекцій про завдання загальної історії як науки. 1895, 1897, 1901 рр., 37 арк.

37. Спр. 87. Фінкель Л. Конспект курсу лекцій з історіографії. 1911 р., 92 арк.

Ф. Р — 2923. Кордуба Мирон Михайлович, історик, професор Львівського державного університету, 1893—1969 рр.

оп. 1.

38. Спр. 9. Кордуба М. М. Стаття “Розмежування і поділ історичного предмету”.

Б. д., 16 арк.

39. Спр. 40. Кордуба М. М. Конспект лекцій з історії філософії. [Б. д.], 61 арк.

40. Спр. 41. Кордуба М. М. Конспект лекцій з джерелознавства. [Б. д.], 192 арк.

41. Спр. 60. Кордуба М. М. Виписки з праць Ламрехта К. і Оскара Г. до історії Німеччини. 1894—1902 рр., 90 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. 42. Канцелярія попечителя Одеського учбового округу, 1834—1920 рр.

оп. 35.

42. Спр. 183. Переписка с ректором Новороссийского университета о назначении и увольнении профессоров. 1874—1875 рр., 52 арк.

Ф. 45. Одеський (Новоросійський) університет, 1865—1920 рр.

оп. 4.

43. Спр. 2881. Отчёт о заграничной командировке в Италию и Англию приват-доцента Круссмана. 1910 р., 35 арк.

44. Спр. 2885. Отчёт историко-филологического факультета о командировках с научной целью. 1914—1918 рр., 8 арк.

оп. 11.

45. Спр. 9. О правах цензуры, предоставленной § 128 Устава университета. 1868 р., 5 арк.

Ф. 150. О. І. Маркевич — професор історії Новоросійського університету, 1847—1903 рр.

оп. 1.

46. Спр. 15. Маркевич А. И. Лекции по русской истории. [Б. д.], 154 арк.
47. Спр. 36. Маркевич А. И. Лекции по общей истории. [Б. д.], 216 арк.
48. Спр. 42. Маркевич А. И. Материалы по древней истории. [Б. д.], 100 арк.
- Ф. 151. Є. М. Щепкін — професор всесвітньої історії Новоросійського університету, 1879—1920 рр.
оп. 1.
49. Спр. 35. Щепкин Е. Н. Программы лекций. [Б. д.], 8 арк.
50. Спр. 41. Щепкин Е. Н. Лекции по философии истории Генриха Риккерта. [Б. д.], 161 арк.
51. Спр. 94. Щепкин Е. Н. Основы и сущность социализма. [Б. д.], 11 арк.
- Ф. 153. І. А. Линниченко — професор Новоросійського університету, 1879—1919 рр.
оп. 1.
52. Спр. 67. Рукопись И. А. Линниченко об Амосе Каменском ; черновые заметки. 1892—1912 рр., 78 арк.
53. Спр. 68. Линниченко И. А. Критические оценки сочинений Н. Рожкова. 6 березня 1904 р., 51 арк.
54. Спр. 135. Линниченко И. А. Заметки по философии. [Б. д.], 42 арк.
55. Спр. 163. Линниченко И. А. Программа лекций по обзору источников и пособий для русской истории. 1886—1892 рр., 124 арк.
56. Спр. 164. Программа и конспекты лекций И. А. Линниченко по спецкурсу “Обзор источников и пособий при занятиях русской историей”. 1886—1890 рр., 127 арк.
57. Спр. 166. Тексты лекций И. А. Линниченко по истории славянских народов. 8 березня 1889 — 22 березня 1891 рр., 104 арк.

Державний архів Чернівецької області

- Ф. 216. Чернівецький університет. K. K. Franz-Josephs-Universität in Czernowitz. Universitatea “Regele Ferdinand I din Cernăiți”, 1875—1944 рр.
оп. 3.
58. Спр. 61. Журнал регистрации запрещённой литературы. 1889—1904 рр., 19 арк.

оп. 4.

59. Спр. 38. Курсовая работа студента Карауша Элліса на тему “О методике преподавания теории и объёме курса истории в высшей гимназии”. 20 вересня 1881 — 11 жовтня 1888 рр., 16 арк.

60. Спр. 49. Семинарская работа студента Чофу Аурела “Наши национальные права на Бессарабию и Буковину”. [1920—1930-ті рр.], 16 арк.

Ф. 988. Ністор Іон Янку — політичний діяч, румунський історик, 1901—1939 рр.

оп. 1.

61. Спр. 15. Конспект лекцій по истории Румынии (период средневековья), прочитанных И. Я. Нистором в Черновецком университете в 1930 / 1931 уч. году. 1930 р., 24 арк.

Ф. 1216. Фердинанд Цигляуер фон Блюменталь (1829—1906) — історик, професор Чернівецького університету, 1872—1893 рр.

оп. 1.

62. Спр. 2. Рукопись доклада “Прогресс нашего познания. О целях и задачах истории”. 1876 р., 48 арк.

Державний архів міста Києва

Ф. 16. Київський університет св. Володимира, 1834—1920 рр.

оп. 465.

63. Спр. 86. Программы преподавания на историко-филологическом, физико-математическом, юридическом и медицинском факультетах на второе полугодие 1850 / 51 учебного года, 96 арк.

64. Спр. 102. Программы преподавания по историко-филологическому, физико-математическому, юридическому и медицинскому факультетах на первое полугодие 1854 / 55 уч. г. 1854 р., 43 арк.

65. Спр. 169. Программы лекций, читанных в университете в 1870 / 1871 и 1871 / 1872 учебных годах, 351 арк.

66. Спр. 859. Программы преподавания на второе полугодие 1851 / 52 учебного года. 1851 р., 28 арк.

67. Спр. 912. Докладные записки профессоров Модестова и Гогоцкого и доцентов Фортинского, Терновского и Мищенко о необходимости реформы преподавания предметов на факультете. 1874 г., 32 арк.
68. Спр. 1039. Протоколы испытаний Михаила Сергеевича Грушевского на степень магистра русской истории. 1892 г., 27 арк.
69. Спр. 4749. Формулярные списки преподавателей университета. 1854—1874 гг., 319 арк.
70. Спр. 4752. Формулярные списки служащих университета. 1869 г., 417 арк.
71. Спр. 4754. Формулярные списки преподавателей университета. 1872 г., 416 арк.
72. Спр. 4759. Формулярные списки преподавателей университета. 1884 г., 446 арк.
73. Спр. 4822. Послужные списки преподавателей и служащих университета на букву “Фин — Фор”. [Б. д.], 100 арк.

Российский государственный исторический архив

Ф. 733. Департамент народного просвещения, 1803—1917 гг.

оп. 87.

74. Д. 350. Правительственные постановления и циркулярные распоряжения по ведомству Министерства народного просвещения о служебных правах старообрядцев, сектантов, евреев, иностранцев, лиц, совершивших проступки или преступления, лиц, выдержавших специальные испытания для поступления на учебную службу, о порядке испытаний для студентов, о запрещении употреблять в официальной переписке слова “прогресс”, о выработке правил уничтожения архивных дел, о сокращении переписки. 11 апреля 1836 г. — май 1858 г., 69 л.

оп. 195.

75. Д. 617. О разрешении разным лицам публичных чтений и лекций. 1904 г. — 10 февраля 1905 г., 169 л.

Ф. 776. Главное управление по делам печати, 1802—1917 гг.

оп. 3.

76. Д. 301. Дело о запрещении к печати сочинения Огюста Конта “Курс положительной философии”. Издание К. С. Аксакова. 8—13 июня 1866 г., 7 л.

77. Д. 322. Дело о наложении ареста на книгу Герберта Спенсера “Научные, политические и философские опыты” Вып. 2 и 3. За статью “Обычаи и приличия”, возбуждении судебного преследования против издателя Н. Тиблена и о последующем разрешении выпуска книги. 21 июля 1866 г. — 3 апреля 1867 г., 31 л.

78. Д. 702. Дело о запрещении к печати сочинения Огюста Конта “Курс положительной философии”. Т. 1. 14 января — 2 июля 1867 г., 33 л.

оп. 20.

79. Д. 827. Дело о рассмотрении жалоб разных лиц на цензурные учреждения. 5 января 1886 г. — 23 января 1889 г., 130 л.

Государственный архив Российской Федерации

Ф. 102. Департамент полиции. III делопроизводство, 1846—1917 гг.

оп. 101.

80. Д. 558. О магистре всеобщей истории Евгение Викторовиче Тарле. 4 февраля 1903 г. — 7 марта 1905 г., 31 л.

Ф. 109. 3-е отделение собственной его Имп. величества канцелярии, 1802—1881 гг.

1 эксп., оп. 34.

81. Д. 230. О воскресных школах, открытых в Киеве между студентами университета св. Владимира. 20 октября 1859 г., 60 л.

Российский государственный архив литературы и искусства

Ф. 130. Гершензон Михаил Осипович (1869—1925) — историк русской литературы и публицист, участник объединения “Вехи”, сотрудник журнала “Русская мысль” и газеты “Русские ведомости”

оп. 1.

82. Д. 104. Мечников И. Заметка о Герберте Спенсере и Ницше. [Б. д.], 1 л.

Ф. 305. Мельгунов Сергей Петрович (1879—1856) — публицист, историк, редактор журнала “Голос минувшего”

оп. 1.

83. Д. 319. Письма Довнар-Запольського Митрофана Викторовича. 10 января 1910 — 10 декабря 1913 гг., 38 л.

Ф. 2985. Киселёв Василий Александрович (1902—1975) — музыковед, в 1924—1939 гг. пианист и концертмейстер оркестра Театра им. Вахтангова, коллекционер
оп. 1.

84. Д. 635. Программы публичных лекций М. М. Ковалевского, А. А. Корсинина, А. А. Крубера, Н. И. Кулябко-Корецкого, О. Э. Озаровской, В. К. Серёжникова, А. И. Сидорова и др. 9 марта 1914 г. — 14 июля 1920 г., 12 л.

Архив Российской Академии наук. Санкт-Петербургский филиал

Ф. 825. Бузескул Владислав Петрович, историк, академик
оп. 1.

85. Д. 5. Бузескул В. П. Гражданские войны, диктатуры и террор. 1920 г., 17 л.

Nacional archiv w Praze

F. 904. Ukrajinské Muzeum v Praze

86. Karton 77. Вадим Щербаківський, професор Українського Вільного університету в Празі. Мемуари 1918—1921 років, 77 к.

Archiwum Polskiej Akademii Nauk

III-7. Dzwonkowski Włodzimierz (1880—1954), historia nowożytna, prof. UŁ, czł. Łódzkiego IN

87. Rkps. № 85. Dzwonkowski W. Polska myśl socjologiczna. Wykład. Po 1945, 47 k.

III-170. Abraham Władisław (1840—1941), historia prawa polskiego, prof. UL, czł. PAU

88. Rkps. № 17. Abraham W. Subwencje na badania naukowe za granicą, Rzym, Berlin, Wielkoposka. 1892—1905, 6 k.

Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського

Національної академії наук України

Ф. 1. Літературні матеріали

89. Од. збер. 1160. Антонович В. Б. Лекции о казачестве. [Б. д.], 82 арк.
90. Од. збер. 1161. Фортинский Ф. Я. История городов в средние века : лекции. 1880—1881 pp., 111 арк.
91. Од. збер. 7420. Антонович В. Б. Лист до М. І. Костомарова від 13 березня 1883 р., 2 арк.
92. Од. збер. 7901. Антонович В. Б. Конспекти курсу з історії Передмонгольської Русі. 1870 р., 19 арк.
93. Од. збер. 7902. Антонович В. Б. Конспекти лекцій з історії Галицької Русі. 1870 / 71 р., 68 арк.
94. Од. збер. 7903. Антонович В. Б. Конспект лекцій з історії Передмонгольської Русі. 1878 р., 140 арк.
95. Од. збер. 7907. Антонович В. Б. Любовь к отечеству. [Б. д.], 13 арк.
96. Од. збер. 8082. Спогади про В. Б. Антоновича. [Б. д.], 7 арк.
97. Од. збер. 8083. Антонович В. Б. Историко-топографический очерк Южной Руси. Приват-курс, читанный курсисткам в 1880 г., 131 арк.
98. Од. збер. 8089. Антонович В. Б. [Вступна лекція]. [Б. д.], 6 арк.
99. Од. збер. 8093. Антонович В. Б. История Галицкой Руси. История Литовской Руси. История Юго-Западной Руси. [Лекції, читані в Київському університеті, 1880 / 88 pp.], 298 арк.
100. Од. збер. 8101. Антонович В. Б. Лекции по русской истории. [Б. д.], 294 арк.
101. Од. збер. 8104. Антонович В. Б. История Руси до монголов. Лекции проф. В. Б. Антоновича. [Б. д.], 269 арк.
102. Од. збер. 8107. Антонович В. Б. Источники для истории юго-западной России. 1880—1888 pp., 52 арк.
103. Од. збер. 8971. Ардашев П. Н. Философия в истории в отношении к общей философии. [Б. д.], 291 арк.
104. Од. збер. 8972. Ардашев П. Н. Стаття о философии истории. Кінець XIX ст., 187 арк.
105. Од. збер. 8973. Ардашев П. Н. Терминология в истории Западной Европы. Кінець XIX — поч. XX ст., 1090 арк.

106. Од. збер. 8993. Ардашев П. Н. К характеристике средневекового миросозерцания. [Б. д.], 24 арк.
107. Од. збер. 28442. Кулиш П. Записная книжка : выписки из Спенсера, Конта, Тиндаля, америк[анских] позитивистов, Бисмарка, Петра I и Екатерины II, а также народное творчество и др.. 80 pp. XIX ст., 73 арк.
108. Од. збер. 28500. Куліш П. [Записки за алфавітом]. [Б. д.], 324 арк.
109. Од. збер. 33898. Левицький О. Нариси з народного життя в Левобережній Україні в II полов[ині] XVII ст. [Б. д.], 449 арк.
110. Од. збер. 44068. Драгоманов М. П. Древний Восток. Лекции по древней истории. 1869 р., 105 арк.
111. Од. збер. 44069. Драгоманов М. П. Лекции по новой истории. Время возрождения и реформации. 1868 р., 73 арк.
112. Од. збер. 44073. Драгоманов М. П. Первобытная культура. 1. Ископаемые. 2. Современные расы и дикари. 1874 р., 57 арк.
113. Од. збер. 46859. Житецкий И. П. История философских учений. [Б. д.], 35 арк.
- Ф. Х. Всеукраїнська академія наук
114. Од. збер. 5804. Михалевич О. І. Спомини про Київську громаду. [Б. д.], 5 арк.
- Ф. XXIII. Бережков Михайло Миколайович (1850—1935) — історик
115. Од. збер. 296. Бережков М. Н. В каком смысле история есть наука? Вступительные чтения в курс 1894 / 5 г. Ніжин, 24 арк.
116. Од. збер. 297. Бережков М. Н. В чём интерес истории? Конспект лекцій. [Б. д.], 18 арк.
117. Од. збер. 298. Бережков М. Н. Есть ли прогресс в истории?: (Опыт анализа понятий на основании исторических данных). 1900 / 01 р., 19 арк.
118. Од. збер. 301. Бережков М. Н. Источники для русской истории, письменные, устные, вещественные. 1892 р., 48 арк.
119. Од. збер. 303. Бережков М. Н. Место истории в кругу наук. Вступительная беседа. 10 вересня 1896 р., 6 арк.

120. Од. збер. 309. Бережков М. Н. Понятие истории. Вступительные чтения в курс 1899 / 1900 года учебного. Критические замечания о прогрессе историческом. Понятие “прогресса”. Ніжин, 10 арк.

121. Од. збер. 371. Бережков М. Н. Конспект курса русской этнографии. Ніжин. 21 вересня 1921 р., 2 арк.

122. Од. збер. 372. Бережков М. Н. Конспект курса русской этнографии. Ніжин. 1921 / 1922 р., 2 арк.

123. Од. збер. 452. Бережков М. Н. Власть божественна, державна по природе. [Б. д.], 2 арк.

Ф. ХХІХ. Данилевич Василь Юхимович (1872—1936) — історик, археолог

124. Од. збер. 122. Данилевич В. Е. Роль географического фактора в русском историческом процессе. Вступительная лекция, прочитанная 22 сентября 1916 г. в Варшавском университете в Ростове-на-Дону, 10 арк.

125. Од. збер. 210. Данилевич В. Е. Вопрос о самобытности и сходстве русской истории с западной. Конспект лекций. Начало ХХ в., 9 арк.

126. Од. збер. 212. Данилевич В. Е. История Древней Руси. Начало 20 в., 102 арк.

127. Од. збер. 218. Данилевич В. Е. Разделение русской истории на периоды. Вступительная лекция, прочитанная 29 сентября 1907 г., 22 арк.

Ф. 46. Иконников Володимир Степанович (1841—1923) — історик

128. Од. збер. 73. Иконников В. С. Характеристика главных направлений в русской историографии. Историческое значение Н. М. Карамзина. [Б. д.], 100 арк.

129. Од. збер. 467. Павлов П. В. Письмо к В. С. Иконникову. 16 квітня 1875 р., 2 арк.

130. Од. збер. 620. Иконникова А. Л. Записи о жизни и работе В. С. Иконникова. 1912—1913 рр., 82 арк.

131. Од. збер. 621. Иконникова А. Л. Интеллигентные силы. 1874 р., 192 арк.

132. Од. збер. 623. Иконникова А. Л. Попытка исследования вопроса о возникновении, целях и задачах женских обществ взаимопомощи. Реферат. 28 січня 1907 р., 52 арк.

133. Од. збер. 704. Иконникова А. Л. Религия и её значение в жизни индивидуальной и общественной. Програма і доповідь. [Б. д.], 24 арк.

- Ф. 60. Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович (1838—1916) — історик права
134. Од. збер. 11. Владимирский-Буданов М. Ф. Исторический материализм и правоведение. 90-ті рр. XIX в., 2 арк.
- Ф. 61. Кістяковський Олександр Федорович (1833—1885) — правознавець, історик права
135. Од. збер. 365. Кистяковский А. Ф. Венский и Пражский университеты. 70-ті рр. XIX ст., 12 арк.
136. Од. збер. 415. Кистяковский А. Ф. Мнение по поводу неизбрания И. В. Лучицкого ординарным профессором по кафедре всеобщей истории Киевского университета. [70-ті рр. XIX ст.], 14 арк.
- Ф. 66. Лучицький Іван Васильович (1845—1918) — історик, громадський діяч
137. Од. збер. 32. Лучицкий И. В. Огюст Конт и его историческая система. 70—80-ті рр. [XIX ст.], 14 арк.
138. Од. збер. 40. Лучицкий И. В. Историография и методология всеобщей истории. 70—80-ті рр. [XIX ст.], 6 арк.
139. Од. збер. 560. Программы публичных лекций, читанных членами Общества Нестора-летописца и естествоиспытателями. 1897—1899, 1907 рр., 6 арк.
140. Од. збер. 574. Спогади М. В. Лучицької, дружини І. В. Лучицького та його учнів. [середина XIX ст. — 1890 р.], 151 арк.
141. Од. збер. 575. Воспом[инания] М. В. Лучицкой [середина XIX ст. — 1890 р.], 68 арк.
- Ф. 127. Лілеєв Михайло Іванович (1849—1911) — історик, педагог
142. Од. збер. 13. Лилеев М. И. Курс лекций по истории России от древнего периода до середины XIX в., прочитанный студентам II-го курсу Нежинского историко-филологического института в 1900—1901 году, 306 арк.
- Ф. 164. Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1908) — український історик, археолог, етнограф
143. Од. збер. 5. Антонович В. Б. О свойствах и обычаях человека древнего периода. Початок XX ст., 10 арк.
- Ф. 167. Ардашев Павло Миколайович (1865—1924) — історик, педагог

144. Од. збер. 2. Ардашев П. Н. Субстанция и научный прогноз. [Кінець XIX — початок XX ст.], 28 арк.

Ф. 214. Лесевич Володимир Вікторович (1837—1905) — філософ-позитивіст, громадський діяч, літературознавець, фольклорист, дійсний член НТШ

145. Од. збер. 5. Лесевич В. В. Наброски к работам по философии. [Б. д.], 8 арк.

146. Од. збер. 6. Лесевич В. В. О метафизике. Кінець XIX ст., 4 арк.

147. Од. збер. 8. Лесевич В. В. Позитивизм как теория. [Б. д.], 1 арк.

Ф. 304. Дисертації Київської духовної академії

148. Од. збер. 862. Курсовое сочинение студента III курса архимандрита Евгения. Учение о происхождении и постепенном развитии религии по Герберту Спенсеру. 1882 р., 70 с.

149. Од. збер. 1847. Курсовое сочинение Михаила Глаголева. Педагогические воззрения Г. Спенсера с христианской точки зрения. 1905 р., 207 с.

150. Од. збер. 1902. Курсовое сочинение студента IV курса Ф. Минченка. Возможен ли прогресс человечества без признания догматов, лежащих в основе христианства? [Б. д.], 159 с.

151. Од. збер. 1954. Курсовое сочинение студента IV курса Киевской духовной академии Афиногена Кустова. Критическое исследование учения позитивизма (Огюста Конта) о т. н. “религии будущего”. 1907 р., 256 с.

152. Од. збер. 1994. Курсовое сочинение студента IV курса Киевской духовной академии Алексия Великославинского “В какой степени мирозерцание русских шестидесятников (главным образом Чернышевского, Добролюбова и Писарева) отвечают логическим, этическим и эстетическим требованиям человеческого разума и религиозным запросам человеческого духа?”. 1908 р., 182, X с.

153. Спр. 2085. Курсовое сочинение студента IV курса Киевской духовной академии диакона И. Н. Войнова. О происхождении религии в связи с его постановкой у эволюционистов (Дарвина, О. Каспари и Г. Спенсера). 1910 р., 201 с.

Ф. 318. Дорошенко Дмитро Іванович (1882—1951) — історик, бібліограф, письменник, громадський діяч, літературознавець, перекладач

154. Од. збер. 21. Дорошенко Д. І. Рец. на кн.: М. Грушевський. Історія України-Руси. Т. 1—2. Уваги і замітки. 1900-ті рр., 3 арк.
155. Од. збер. 31. Дорошенко Д. И. Из истории колонизации Новороссийского края. 1913 р., 53 арк.
156. Од. збер. 41. Дорошенко Д. І. Соціалізм і рідний край. Дискусія (на тлі революційного руху Франції). [1910-ті рр.], 25 арк.

Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки

ім. В. Стефаника НАН України

Ф. 9. Окремі надходження

157. Папка 149. Крип'якевич І. П. Український університет. 1920—1923 рр., [54, 9, 15 арк.].
158. Папка 168. Крип'якевич І. П. Методика історії. Матеріали для методики для університету у Кам'янець-Подільську. 1919—1920 рр., [арк. не пронумер.].
- Ф. 36. Головацький Яків Федорович, 80-ті роки ХІХ ст. —1888 р.
159. Од. збер. 832. Пережитое и перестраданное. [Б. д.], 16 арк.

Відділ колекції рідкісних видань та рукописів Центральної наукової бібліотеки

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

160. Од. збер. 501 / с. Петров М. Н. Визионеры в истории. Запись лекций профессора Харьковского университета М. Н. Петрова. ХІХ ст., 51 с.
161. Од. збер. 838 / с. Рославский-Петровский А. П. Древняя история. Запись лекций профессора Харьковского университета А. П. Рославского-Петровского. ХІХ ст., 30 с.

Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie. Gabinet Rękopisów

162. Rkps. 2935. Kryczyński S. Wspomnienia Stanisława Kryczyńskiego, 97 k.

Biblioteka Narodowa w Warszawie. Zakład Rękopisów

163. Rkps. 6387 / 1. Szelański A. Studia z dziejów rozwoju mitów i podań ludowych. Cz. 1—2, 436 k.

Библиотека Ягиеллоńska. Oddział Rękopisów

164. Rkps. 6004 / II. Korespondencja Karola Libelta, z lat 1849—1875. — T. 1—2. — 412 k.

165. Rkps. 6444 / VIII. Korespondencja Ludwika Gumplowicza (1838—1909), socjologa, historyka prawa, prof. Uniwersytetu w Grazu, z lat 1870—1909. — T. 8, 210 k.

Библиотека Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów

166. Rkps. 5925 / 1. Schmitt H. Dumania filozoficzne. 1849 r. , 80 k.

167. Rkps. 7337 / 1. Ptaśnik J. Papiery J. Ptaśnika. Skrypty wykładów uniwersyteckich. Cz. 1. Metodologia historii. 2. Paleografia i dyplomatyka. 3. Feudalizm, 470 k.

168. Rkps. 15369 / II. Zakrzewcki S. Szkis autobiograficzny napisał Stanisław Zakrzewcki, prof[esor] Uniwer[sytetu] J[ana] K[azimierza] we Lwowie. 1873—1931. 1931 r. , 24 k.

Отдел рукописей Российской национальной библиотеки

Ф. 73. Василий Алексеевич Бильбасов

169. Ед. хр. 48. Лекции по всеобщей истории в Киевском университете. Ч. 1. 1867 г., 200 л.

170. Ед. хр. 49. Лекции по всеобщей истории в Киевском университете. Ч. 2. 1867 г., 183 л.

Ф. 324. Евгений Георгиевич Кагаров

171. Ед. хр. 302. Буржуазная методология. [1930-е гг.], 14 л.

Ф. 752. Александр Иванович Стронин

172. Ед. хр. 1. Биографические материалы А. И. Стронина. 1873—1887 гг., 23 л.

173. Ед. хр. 22. Стронин А. И. Историческая диагностика и прогностика России и другие приложения. 1880-е гг., 132 л.

Научно-исследовательский отдел рукописи

Российской государственной библиотеки

Ф. 70. Герье Владимир Иванович

174. Картон 1. Ед. хр. 47. Ардашев П. Н. 8 писем. 1890—1897 гг., 43 л.

175. Картон 1. Ед. хр. 48. Ардашев П. Н. 13 писем. 1898—1899 гг., 31 л.

Ф. 285. Соловьёв Сергей Михайлович

176. Картон 7. Ед. хр. 13. Соловьёв С. М. Теософический взгляд на историю России. [Б. д.], 3 л.

Ф. 418. Маслов Василий Павлович

177. Картон 1. Д. Рыльский Фадей Розеславович. Письмо к В. П. Маслову. 1862 г., 5 л.

Ф. 604. Пискорский Владимир Константинович

178. Картон 4. Ед. хр. 1. Пискорский В. К. Конспект курса средней истории, читанного в 1902—1903 академическом году : литогр. рукопись. Нежин. 1903 г., 406 л.

179. Картон 4. Ед. хр. 5. Пискорский В. К. Курс средней истории. Лекции на 1908—1909 акад. год. Нежин. 1909 г., 272 л.

180. Картон 5. Ед. хр. 9. Пискорский В. К. Экономическая история Западной Европы в новое время : литогр. конспект лекций 1907—1908 гг., 149 л.

181. Картон 6. Ед. хр. 10. Пискорский В. К. Методология истории. Лекция, прочитанная 15 окт. 1909 года, 21 л.

182. Картон 6. Ед. хр. 11. Пискорский В. К. Очерки исторической методологии. 1910 г., 20 л.

183. Картон 6. Ед. хр. 12. Пискорский В. К. Теория эволюции и прогресса. Наброски, заметки, рефераты. [Б. д.], 53 л.

184. Картон 6. Ед. хр. 13. Пискорский В. К. Историографические и историософские заметки. [Б. д.], 57 л.

185. Картон 6. Ед. хр. 14. Пискорский В. К. 1. Конспект “Основных вопросов философии” Н. Кареева. 2. “Несколько соображений по поводу того, что представляет собой современная историческая наука и чем должна быть она на самом деле. Условия построения рациональной истории и теории общества”. 1887 г., 56 л.

186. Картон 6. Ед. хр. 15. Пискорский В. К. Записи к лекциям и библиографические заметки о социологии. 1909 г., 47 л.

Архів Національного музею історії України

Ф. 5. Український історик Василь Григорович Ляскоронський

оп. 1.

187. Од. збер. 2. Ляскоронский В. Г. История Руси с древнейших времён до монгольского нашествия. Б. д. , 55 арк.

Музей історії Харківського національного університету

імені В. Н. Каразіна

188. Ф. 8. Багалій Дмитро Іванович

оп. 2.

П. 29—31.

Друковані джерела:

189. Авсеенко В. Идеализм и материализм в истории / В. Авсеенко // Отечественные записки. — 1863. — Т. 148, № 5. — С. 1—30 ; Т. 149, № 7. — С. 1—30.

190. Аксаков И. С. Полное собрание сочинений / И. С. Аксаков. — М.: Тип. М. Г. Волчанинова, 1886. — Т. 3 : Польский вопрос и западнорусское дело. Еврейский вопрос. 1860—1886. — 844 с.

191. Аландский П. И. Философия и наука (посвящается А. А. Котляревскому) / П. И. Аландский // Университетские известия. — К., 1877. — № 1. — С. 94—115 ; № 2. — С. 135—159.

192. Аландский П. И. Лекции по истории Греции / П. И. Аландский // Университетские известия. — К., 1884. — № 9. — С. 1—48 ; № 10. — С. 49—80 ; № 11. — С. 81—112 ; № 12. — С. 113—168 ; 1885. — № 1. — С. 169—208 ; № 2. — С. 209—264 ; № 4. — С. 265—274.

193. Александра Е. Национальность по г. В. Соловьёву / Александра Е. // Неделя. — 1888. — № 36. — С. 1144—1149. — Александра Е. — псевд. А. Я. Ефименко.

194. Андреев В. Границы исторического мира, государств и городов в их последовательном развитии / В. Андреев // Университетские известия. — К., 1874. — № 4. — С. 133—163.

195. Андреевич Е. А. Опыт философии русской литературы / Е. А. Андреевич. — СПб. : Знание, 1905. — XI, 535, II с. — Андреевич Е. А. — псевд. А. Е. Соловьёва.
196. Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия / А. М. Андрияшев. — К.: Тип. ун-та, 1887. — 232 с.
197. Андрияшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. / О. Андрияшев // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1931. — Кн. 26. — С. 1—29.
198. Андрияшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI в. / О. Андрияшев // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1928. — Кн. 20. — С. 95—128.
199. Антоневи́ч М. Введение в отечественную историю / М. Антоневи́ч. — Львов : Тип. Ставропиг. ин-та, 1905—1907. — Ч. 1—2.
Ч. 1. — 1905. — 89 с.
Ч. 2. — 1907. — 93 с.
200. Антонович В. Б. Автобіографічні записки Володимира Антоновича / В. Б. Антонович // Літературно-науковий вістник. — 1908. — Т. 43, кн. 7. — С. 3—17 ; Кн. 8. — С. 193—204.
201. Антонович В. Записка Вол. Антоновича в справі обмежень української мови / В. Антонович // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1908. — Кн. 3. — С. 33—39.
202. Антонович В. Б. Исследование о городах Юго-западного края / В. Б. Антонович // Монографии по истории западной и юго-западной России / В. Б. Антонович. — К., 1885. — Т. 1. — С. 133—194.
203. Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362—1569) / В. Антонович // Киевская старина. — 1882. — Кн. 1. — С. 1—48.
204. Антонович В. Н. И. Костомаров как историк / В. Антонович // Киевская старина. — 1885. — Кн. 5. — С. XXVI—XXXIV.
205. Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства : 1880—1881 : Історія України в університетських лекціях / В. Б. Антонович. — К. : Вид. Ін-ту укр. археографії та джерелознавства, 1995. — 108 с.

206. Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице по поводу статьи в VII книжке “Основы” “Что об этом думать” и письма г. Падалицы в X книжке / В. Антонович // Основа. — 1862. — № 1. — С. 83—96.
207. Антонович В. Несколько слов г. Корзону / В. Антонович // Киевская старина. — 1893. — Кн. 1. — С. 161—166.
208. Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия / В. Б. Антонович. — К.: Тип. ун-та, 1878. — Вып. 1. — 156 с.
209. Антонович В. Б. Погляди українофілів / В. Б. Антонович // Моя сповідь : вибр. іст. та публіцист. твори / В. Б. Антонович. — К., 1995. — С. 143—152.
210. Антонович В. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме (по поводу повести Г. Сенкевича “Огнем и мечём”) / В. Антонович // Киевская старина. — 1885. — Кн. 5. — С. 44—78.
211. Антонович В. Прилуцкий полковой есаул Михайло Мовчан и его записная книга / В. Антонович // Киевская старина. — 1885. — Кн. 1. — С. 57—84.
212. Антонович В. Б. Предисловие / В. Б. Антонович // Архив Юго-Западной России. — К., 1868. — Ч. 3, т. 2 : Акты о казаках (1679—1716). — С. 1—197.
213. Антонович В. Б. Предисловие / В. Б. Антонович // Архив Юго-Западной России. — К., 1867. — Ч. 4, т. 1 : Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. — С. 1—62.
214. Антонович В. Б. Предисловие / В. Б. Антонович // Архив Юго-Западной России. — К., 1870. — Ч. 6, т. 2 : Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII ст. (1700—1799). — С. 1—64.
215. Антонович В. Б. Предисловие / В. Б. Антонович // Архив Юго-Западной России. — К., 1871. — Ч. 1, т. 4 : Акты об унии и состоянии православной церкви с половины XVII века (1648—1798). — С. 1—99.
216. Антонович В. Б. Предисловие / В. Б. Антонович // Архив Юго-Западной России. — К., 1876. — Ч. 3, т. 3 : Акты о гайдамаках. 1700—1768 гг. — С. 1—128.
217. Антонович В. Б. Предисловие / В. Б. Антонович // Архив Юго-Западной России. — К., 1902. — Ч. 3, т. 5 : Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-Западном крае в 1789 г. — С. 1—99.

218. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович. — К. : Дніпро, 1991. — 238 с.
219. Антонович В. Б. Про правне та економічне становище селян у XVIII в. / В. Б. Антонович // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV—XVIII в. — Львів, 1901. — Ч. 1. — С. 113—161.
220. Антонович В. [Рецензия] / В. Антонович // Киевская старина. — 1883. — Кн. 2. — С. 417—428. — Рец. на кн.: О Богдане Хмельницком / П. Н. Буцинский. — Х. : Тип. М. Зильберберга, 1882. — 240 с.
221. Антонович В. Б. Содержание актов о козаках (1500 по 1648 г.) / В. Б. Антонович // Архив Юго-Западной России. — К., 1863. — Ч. 3, т. 1 : Акты о козаках (1500—1648). — С. I—СХХ.
222. Антонович В. Б. Три національні типи народні / В. Б. Антонович // Моя сповідь : вибр. іст. та публіцист. твори / В. Б. Антонович. — К., 1995. — С. 90—101.
223. Антонович В. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого / В. Антонович // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1899. — Кн. 13. — С. 100—104.
224. Антонович В. Б. Чари на Україні / В. Б. Антонович. — Львів : Друк. НТШ, 1905. — 78 с.
225. Аптекман О. В. Общество “Земля и Воля” 70-х годов по личным воспоминаниям / О. В. Аптекман. — Пг. : Колос, 1924. — 460 с.
226. Ардашев П. Н. Абсолютная монархия на Западе / П. Н. Ардашев. — СПб. : Изд. Брокгауза-Ефрона, 1902. — V, 183 с.
227. Ардашев П. Н. Ипполит Тэн / П. Н. Ардашев // Вестник и библиотека самообразования. — 1903. — № 44. — С. 1776—1780.
228. Ардашев П. Н. Исторический материализм / П. Н. Ардашев // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1908. — Кн. 20, вып. 3. — С. 58—63.
229. Ардашев П. Н. История как наука / П. Н. Ардашев // Русское богатство. — 1896. — № 4. — С. 1—25.
230. Ардашев П. Н. Курс новой истории для VII кл. мужских гимназий / П. Н. Ардашев. — К. : Тип. 2-й Киев. артели, 1915. — X, 287 с.

231. Ардашев П. Н. Научно-историческая разработка материалов по истории Великой Французской революции / П. Н. Ардашев // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1907. — Кн. 20, вып. 1. — С. 13—17.
232. Ардашев П. Н. Национализм на Западе. Его историческое происхождение и главные моменты его развития : лекция, чит. в Киев. клубе рус. националистов 14 окт. 1910 г. / П. Н. Ардашев. — К. : Тип. Кушнерева, 1911. — 48 с.
233. Ардашев П. Н. О прогрессе в исторической науке : вступ. лекция, чит. в университете св. Владимира 14 окт. 1903 г. / П. Н. Ардашев // Университетские известия. — К., 1904. — № 1. — С. 1—30.
234. Ардашев П. Н. Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого порядка. 1774—1789. Т. 2 : Провинциальные интенданты / П. Н. Ардашев. — СПб. : Тип. И. И. Чоколова, 1906. — XXII, 733 с.
235. Ардашев П. Н. [Рецензия] / П. Н. Ардашев // Русское богатство. — 1903. — № 4. — С. 53—57. — Рец. на кн.: Задачи понимания истории. Проект введения в изучение человеческой мысли / С. С. Арнольди. — 2-е изд. — СПб. : Тип. М. Я. Минкова, 1903. — 340 с. — С. С. Арнольди — псевд. П. Л. Лаврова.
236. Аристов Н. Я. Разработка русской истории в последние двадцать пять лет (1855—1880) / Н. Я. Аристов // Исторический вестник. — 1880. — Кн. 4. — С. 665—680.
237. Ахшарумов Н. Д. О психологии Герберта Спенсера / Н. Д. Ахшарумов // Всемирный труд. — 1867. — № 10. — С. 245—278. — Рец на кн.: The principles of psychology / Н. Spencer. — London : Longmans, 1855. — 620 p.
238. Багaley Д. И. История Северской земли до половины XIV стол. / Д. И. Багaley. — К. : Тип. ун-та, 1882. — 310, IV с.
239. Багaley Д. И. Русская историография / Д. И. Багaley. — Х. : Тип. С. Иванченко, 1907. — 397 с. — Литогр. рукопись.
240. Багaley Д. И. Русская история. Ч. 1. До половины XIII ст. (домонгольский период) / Д. И. Багaley. — Х. : Тип. С. Иванченко, 1909. — 217, III с.

241. Багалей Д. И. Русская история с картами, планами и снимками памятников древности и искусства. Т. 1. Княжеская Русь (до Иоанна III) / Д. И. Багалей. — М. : Тип. И. Д. Сытина, 1914. — VIII, 513 с.
242. Багалей Д. Удельный период и его изучение / Д. Багалей // Киевская старина. — 1883. — Кн. 2. — С. 301—318.
243. Багалій Д. І. Автобіографія : п'ятдесят літ на сторожі укр. науки та культури / Д. І. Багалій. — К. : Друк. ВУАН, 1927. — 163, VII с.
244. Багалій Д. І. Критика критики (відповідь Ф. Ястребову на його рецензію мого “Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті”) / Д. І. Багалій // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. — 1930. — Т. 10. — С. 165—180.
245. Багалій Д. І. Нарис української історіографії. Т. 1, вип. 1. Літописи / Д. І. Багалій. — К. : Друк. ВУАН, 1923. — 138 с.
246. Бакунин М. А. Избранные сочинения. Т. 1. Государственность и анархия / М. А. Бакунин. — 2-е изд. — Пг. ; М. : Голос труда, 1922. — 254 с.
247. Бакунин М. А. Федерализм, социализм и антитеологизм / М. А. Бакунин // Полное собрание сочинений / М. А. Бакунин ; под ред. А. И. Бакунина. — М., [1906]. — Т. 1. — С. 44—176.
248. Барвінський О. Історія української літератури. Ч. 2. Третя (народна) доба письменства / О. Барвінський. — Львів : Вид. НТШ, 1921. — 429 с.
249. Барвінський О. Цісар і король Франц-Йосиф I. 1848—1908. Картинки з його життя на спомин 60-літнього володарства / О. Барвінський. — Львів : Друк. НТШ, 1908. — 40 с.
250. Барт П. Философия истории как социология : пер. с нем. / П. Барт. — СПб. : Электротпечатня, 1902. — XIX, 348 с.
251. Бачинський Ю. Моя переписка з Михайлом Драгомановим (Додаток до “Україна irredenta”) / Ю. Бачинський. — Львів : Накл. автора, 1900. — 72 с.
252. Бачинський Ю. Україна irredenta (по поводу еміграції). Суспільно-політичний скіц / Ю. Бачинський. — Львів : Накл. Д. Лукіяновича, 1895. — 139 с.

253. Бельтов Н. К вопросу о развитии монистического взгляда на историю. Ответ гг. Михайловскому, Карееву и комп. / Н. Бельтов. — СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1895. — 289 с. — Н. Бельтов — псевд. Г. В. Плеханова.
254. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев. — М. : Наука, 1990. — 224 с.
255. Бережков М. Н. Несколько слов на тему “о национальном самоотречении” (по поводу статьи г. В. Соловьёва “О народности и народных делах России”) / М. Н. Бережков // Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества. — 1884. — № 5. — С. 3—11.
256. Бережков М. Н. Об истории как народном самосознании / М. Н. Бережков // Известия историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине. — 1884. — Т. 8. — С. 1—12.
257. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 90-их років / М. Беренштам-Кістяківська // За сто літ : матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. — К., 1928. — Кн. 3. — С. 206—225.
258. Бернгейм Э. Введение в историческую науку : пер. с нем. / Э. Бернгейм. — М. : Изд. М. Н. Прокоповича, 1899. — 135 с.
259. Бернгейм Э. Введение в историческую науку : пер. с нем. / Э. Бернгейм. — СПб. : Знание, 1908. — 69 с.
260. Бернгейм Э. Философия истории, её история и задачи : пер. с нем. / Э. Бернгейм. — М. : Изд. Н. Н. Клочкова, 1909. — 112 с.
261. Бестужев-Рюмин К. Н. Рецензия / К. Н. Бестужев-Рюмин // Журнал Министерства народного просвещения. — 1885. — Ч. 237, № 1. — С. 95—139. — Рец. на кн.: История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям / М. О. Коялович. — СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1884. — 603 с.
262. Бицилли П. М. Социология и история / П. М. Бицилли // Правни изследвания посветени на проф. В. Ганев, по случай 30-годинката му академична дейност. — София, 1939. — С. 27—38.

263. Боборыкин П. Д. В усадьбе и на порядке / П. Д. Боборыкин // Вестник Европы. — 1875. — № 1. — С. 5—106.
264. Богдашевский Д. О взаимном отношении философии и естествознания : речь, произнес. на годовичном акте Киев. духовной академии 26 сентября 1894 г. / Д. Богдашевский. — К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894. — 42 с.
265. Богдашевский Д. Философия Канта / Д. Богдашевский // Труды Киевской духовной академии. — 1898. — № 2. — С. 181—204 ; № 5. — С. 54—74 ; № 6. — С. 201—228 ; № 7. — С. 389—431 ; № 9. — С. 24—68.
266. Боголюбов Н. М. Новый социализм, его теория и практика / Н. М. Боголюбов. — М. : Тип. И. Ефимова, 1912. — 59 с.
267. Бокль Г. Т. Влияние женщины на успехи знания / Г. Т. Бокль ; пер. с англ. С. Буйницкого. — СПб., 1864. — 54 с.
268. Бокль Г. Т. Влияние женщины на успехи знания / Г. Т. Бокль ; пер. с англ. А. М. Лазаревой. — СПб. : Тип. И. Н. Кушнерева, 1890. — 54 с.
269. Бокль Г. Т. История цивилизации в Англии / Г. Т. Бокль ; пер. с англ. К. Н. Бестужева-Рюмина и Н. Л. Тиблена. — СПб. : Изд. Тиблена и Пантелеева, 1863—1864. — Т. 1—2. — XIV, 699, XVI, VI с.
270. Бокль Г. Т. Мнение Бокля о сочинениях Милля (О философии, политической экономии, о труде, капитале, религии и других поучительных предметах) / Г. Т. Бокль // Отечественные записки. — 1865. — Т. 158, кн. 1. — С. 117—138 ; Кн. 2. — С. 716—741.
271. Бокль Г. Т. Отношение между умственным и нравственным развитием / Г. Т. Бокль // Отечественные записки. — 1860. — Т. 130, кн. 5. — С. 209—239.
272. Бокль Г. Т. Природа і цивілізація / Г. Т. Бокль ; пер. С. Риндик. — Кам'янець-на-Поділля : Дністер, 1919. — 81, V с.
273. Бокль Г. Т. Способы изучения истории / Г. Т. Бокль // Отечественные записки. — 1861. — Т. 134, кн. 2. — С. 381—396.
274. Бокль Г. Т. Этюды / Г. Т. Бокль ; пер. с англ. под ред. П. Н. Ткачёва. — СПб. : Изд. Ю. Луканина, 1867. — 239 с.

275. Бочковський О. І. До п. Едварда Еріо. Отвертий лист проф. О. І. Бочковського / О. І. Бочковський // Діло. — 1933. — 9 верес. (№ 236).
276. Брикнер А. Г. О главных задачах исторической науки : речь, произнес. в торжеств. собрании Имп. Новорос. ун-та орд. проф. всеобщей истории А. Брикнером 30-го августа 1868 года / А. Г. Брикнер. — Одесса : Тип. С. Алексомати, 1868. — 17 с.
277. Брикнер А. Г. О так называемых исторических семинариях при университетах Германии / А. Г. Брикнер // Журнал Министерства народного просвещения. — 1870. — Ч. 152, № 12. — С. 147—180.
278. Бубнов Н. М. О значении Римской империи во всемирной / Н. М. Бубнов // Университетские известия. — К., 1891. — № 11. — С. 1—16.
279. Бубнов Н. М. Пособие по методологии истории / Н. М. Бубнов. — К. : Труд, 1911. — 249 с.
280. Бузескул В. П. Античность и современность. Современные темы в античной Греции / В. П. Бузескул. — 2-е изд., доп. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1914. — 210 с.
281. Бузескул В. П. Введение в историю Греции / В. П. Бузескул. — Х. : Тип. М. Зильберберга, 1903. — V, 535 с.
282. Бузескул В. П. Введение в историю Греции: Обзор источников и очерк разработки греческой истории в XIX и в начале XX в. / В. П. Бузескул. — 3-е изд. — Пг. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1915. — 592 с.
283. Бузескул В. П. Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века. Ч. 1 / В. П. Бузескул. — Л. : Изд-во АН СССР, 1929. — 218 с.
284. Бузескул В. П. Германский учёный об “адвокатской республике” / В. П. Бузескул // Анналы : журн. всеобщей истории. — 1922. — № 1. — С. 189—193.
285. Бузескул В. П. Женский вопрос в древней Греции / В. П. Бузескул. — Х. : Тип. Кушнерева, 1905. — 42 с.
286. Бузескул В. П. Генрих Зибель как историк-политик / В. П. Бузескул // Записки Харьковского университета. — 1896. — № 4. — С. 201—235.

287. Бузескул В. П. Из истории критического метода. Ранке и Штенцель : докл. в заседании отд. ист. наук и филологии 19 мая 1926 года / В. П. Бузескул // Известия Академии наук СССР. — 1926. — Т. 20 (12). — С. 1123—1138.
288. Бузескул В. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века / В. Бузескул // Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. — 1927. — № 6. — С. 1—14.
289. Бузескул В. П. Исторический процесс по воззрениям греческих историков / В. П. Бузескул // Образование. — 1902. — № 11. — С. 31—55.
290. Бузескул В. П. Коммунистические идеи 2300 лет тому назад / В. П. Бузескул // Жизнь России. — 1917. — 20 дек. (№ 7). — С. 3.
291. Бузескул В. П. М. Н. Петров : (некролог) / В. П. Бузескул // Журнал Министерства народного просвещения. — 1887. — Ч. 250, № 3. — С. 43—47.
292. Бузескул В. П. Леопольд Ранке : (некролог) / В. П. Бузескул // Журнал Министерства народного просвещения. — 1886. — № 7. — С. 50—61.
293. Бузескул В. П. Обзор немецкой литературы по истории средних веков: (лекция, чит. в Имп. Харьк. ун-те 26 апр. 1885 г.) / В. П. Бузескул. — Х. : Тип. Счасни, 1885. — 38 с.
294. Бузескул В. П. Речь в ответ на приветствия и доклады в заседании научно-исследовательской кафедры истории европейской культуры / В. П. Бузескул // Наукові записки / Праці Харківської науково-дослідної кафедри історії європейської культури. — 1929. — Вип. 3. — С. 5—9.
295. Бузескул В. П. Современная Германия и немецкая историческая наука XIX столетия / В. П. Бузескул // Русская мысль. — 1915. — Ч. 2. — С. 24—85.
296. Булгаков С. Н. Карл Маркс как религиозный тип: (Из этюдов о религии человекобожества) / С. Н. Булгаков. — СПб. : Изд. Д. Е. Жуковского, 1907. — 55 с.
297. Булгаков С. Н. Основные проблемы теории прогресса / С. Н. Булгаков // Проблемы идеализма. — М., 1902. — С. 1—47.
298. Булгаков С. Н. От марксизма к идеализму : сб. ст. (1896—1903) / С. Н. Булгаков. — СПб. : Обществ. польза, 1903. — XXI, 347 с.

299. Василевский Л. Спорные вопросы в области польско-украинских отношений / Л. Василевский // Украинская жизнь. — 1912. — № 10. — С. 39—51.
300. Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя: (Заметки по поводу статей В. А. Мякотина “Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII столетии” в “Русском богатстве” 1894 г. № 2, 3 и 4) / Н. Василенко // Киевская старина. — 1894. — Кн. 11. — С. 242—270 ; Кн. 12. — С. 402—424.
301. Ватсон Э. К. Огюст Конт и позитивная философия / Э. К. Ватсон // Современник. — 1865. — № 8. — С. 415—452 ; № 11—12. — С. 319—356.
302. В. В. Наши направления / В. В. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1893. — 215 с. — псевд. В. В. Воронцова.
303. Введенский А. И. Судьбы философии в России / А. И. Введенский // Вопросы философии и психологии. — 1898. — Кн. 2 (42). — Март — апр. — С. 314—354.
304. Вебер А. История европейской философии / А. Вебер ; пер. с фр. И. Линниченко, В. Подвысоцкого. — К. : Тип. Н. Я. Фёдорова, 1882. — 409 с.
305. Вебер М. Эволюция и прогресс : пер. с нем. / М. Вебер // Новые идеи в социологии. — СПб., 1914. — Сб. 3 : Что такое прогресс. — С. 68—90.
306. Веретенников В. И. Два этюда по технике исторического исследования / В. И. Веретенников // Наукові записки / Праці науково-дослідної кафедри історії європейської культури. — 1929. — Вип. 3. — С. 339—358.
307. Веретенников В. И. К построению понятия об историческом факте / В. И. Веретенников // Наука на Украине. — 1922. — № 2. — С. 37—46.
308. Веретенников В. И. Несколько слов об исторической критике / В. И. Веретенников // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — 1914. — Т. 21. — С. 105—118.
309. Веретенников В. И. Случайность в историческом процессе и статистический метод / В. И. Веретенников // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. — 1913. — Ч. 48, № 11. — С. 19—45.
310. Веретенников В. И. Этюды по вопросам исторического конструирования: (Из опыта русской исторической науки) / В. И. Веретенников // Научные записки

научно-исследовательской кафедры истории европейской культуры. — 1927. — Вып. 1. — С. 147—164.

311. Ветухов О. Віхи на шляху від старої статичної етнографії до сучасної динамічної етнології та краєзнавства (про минулий та сучасний стан етнографії) / О. Ветухов // Збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. — 1927. — Ч. 7, вип. 1. — С. 1—30.

312. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций / Дж. Вико. — Л. : Худож. лит., 1940. — XXVI, 619 с.

313. Виндельбанд В. Философия в немецкой духовной жизни XIX столетия : пер. с нем. / В. Виндельбанд. — М. : Звено, 1910. — 177 с.

314. Виппер Р. Общественные учения и исторические теории XVIII и XIX вв.: (Теория прогресса) / Р. Виппер. — Иваново-Вознесенск : Основа, 1925. — 196 с.

315. В. К. Позитивизм в русской литературе / В. К. // Русское богатство. — 1889. — № 3. — С. 3—41. — Подпись: В. К. — псевд. В. Л. Кигна.

316. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. — 2-е изд. — К. : Тип. Н. Я. Оглоблина, 1888. — XXVI, 542 с.

317. Вовк Ф. Від редакції : (Дещо про теперішній стан і завдання української етнології) / Ф. Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1899. — Т. 1. — С. V—XIX.

318. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології / Ф. Вовк. — К. : Мистецтво, 1995. — 335 с.

319. Волков Ф. Антропологические особенности украинского народа / Ф. Волков // Украинский народ в его прошлом и настоящем / под ред. Ф. К. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского, Ф. Е. Корша, А. Е. Крымского, М. И. Туган-Барановского, А. А. Шахматова. — Пг., 1916. — Т. 2. — С. 427—454.

320. Волков Ф. Антропология и её университетское преподавание / Ф. Волков // Ежегодник Российского антропологического общества при Петроградском университете. — 1915. — Т. 5. — С. 99—107.

321. Волков Ф. Украинцы в антропологическом отношении / Ф. Волков // Украинский вестник. — 1906. — № 7. — С. 418—426.

322. Вормс Р. Общественный организм : пер. с фр. и предисл. А. С.Трачевского / Р. Вормс. – СПб.: изд. С.Ф.Павленкова, 1897. —XVI, 247 с.
323. Гайм Р. Гегель и его время : лекции о первоначальном возникновении и развитии, сущности и достоинстве гегелевой философии, чит. в Берлин. ун-те / Р. Гайм ; пер. с нем. П. Л. Соляникова. — СПб. : Тип. И. Огризко, 1861. — 388, 20 с.
324. Гальперин С. И. Обзор социологической литературы за 1901 г. / С. И. Гальперин. — Екатеринослав : Тип. Ротенберга, 1902. — 51 с.
325. Гальперин С. И. Органическая теория строения и развития общества. Ч. 1. Изложение и критика учения Спенсера / С. И. Гальперин. — Екатеринослав : Тип. Ротенберга, 1900. — 134 с.
326. Гальперин С. И. Современная социология : (обзор социол. лит. за 1902 г.) / С. И. Гальперин. — Екатеринослав : Тип. Ротенберга, 1903. — 375 с.
327. Гегель Г. В. Ф. Сочинения : в 13 т. Т. 8. Философия истории / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. А. М. Водена ; под ред. Ф. А. Горохова. — М. ; Л. : Соцэкгиз, 1935. — LXX, 470 с.
328. Геккель Е. Звідки і як взялися люди на землі? / Е. Геккель ; пер. с нім. І. Франка. — Львів : Друк. т-ва ім. Шевченка, 1879. — 31 с.
329. Геккель Э. Учение об органических формах, основанное на теории превращения видов / Э. Геккель ; пер. под ред. И. Мечникова. — СПб. : Заленский, 1869. — 179 с.
330. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер. — М. : Наука, 1977. — 703 с.
331. Гермайзе О. З історії сільського господарства в Лівобережній Україні XVIII ст. / О. Гермайзе // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1925. — Кн. 6. — С. 208—233.
332. Гермайзе О. [Рецензія] / О. Гермайзе // Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 149—153. — Рец. на кн.: Hauptprobleme der Soziologie. Erinnerungsgabe für M. Weber. München : Duncker & Humblot, 1923. — Bd. 1—2.
333. Гермайзе О. Українські соціалісти та основоположники наукового соціалізму / О. Гермайзе // Життя і революція. — 1925. — № 1—2. — С. 25—28.

334. Герцен А. И. Дилетантизм в науке / А. И. Герцен // Собрание сочинений : в 30 т. / А. И. Герцен. — М., 1954. — Т. 3 : Дилетантизм в науке. Письма об изучении природы. — С. 5—88.
335. Герцен А. И. Западные книги / А. И. Герцен // Собрание сочинений : в 30 т. / А. И. Герцен. — М., 1957. — Т. 13 : Статьи из “Колокола” и другие произведения 1857—1858 годов. — С. 92—102.
336. Герцен А. И. Положительная философия / А. И. Герцен // Собрание сочинений : в 30 т. / А. И. Герцен. — М., 1960. — Т. 19 : Статьи из “Колокола” и другие произведения 1866—1867 годов. — С. 268.
337. Гизо Ф. П. Г. История цивилизации во Франции. Ч. 1 / Ф. П. Г. Гизо. — М. : Тип. Грачёва, изд. К. Т. Солдатенкова, 1877. — 258 с.
338. Гильфердинг А. Польский вопрос / А. Гильфердинг // Собрание сочинений. / А. Гильфердинг. — Т. 2 : Статьи по современным вопросам славянским. — СПб., 1868. — С. 291—362.
339. Гогоцкий С. С. Философский лексикон / С. С. Гогоцкий. — К. : Тип. Е. Я. Фёдорова, 1866. — Т. 3. — 639, IV с.
340. Гогоцкий С. С. Философский лексикон / С. С. Гогоцкий. — К. : Тип. Е. Я. Фёдорова, 1872. — Т. 4, вып. 1. — III, 432 с.
341. Гогоцкий С. С. Философский словарь, или Краткое объяснение философских и других научных выражений, встречающихся в истории философии / С. С. Гогоцкий. — К. : Тип. “Киев. телеграфа”, 1876. — 144 с.
342. Голубовский П. В. История Северной земли до половины XIV столетия / П. В. Голубовский. — К. : Тип. ун-та, 1881. — 201 с.
343. Голубовский П. В. История Смоленской земли до начала XV ст. — К.: тип. ун-та, 1895. — 334с.
344. Голубовский П. В. Материалы русской истории и отношение к ним в разное время / П. В. Голубовский // Исторический вестник. — 1902. — № 12. — С. 1003—1014.
345. Гольдин Н. С. История древнего Востока / Н. С. Гольдин. — 3-е изд. — Х. : Тип. С. Иванченко, 1910. — 243 с.

346. Гольдин Н. С. Общие понятия исторической науки / Н. С. Гольдин. — М. : Тип. И. Сытина, 1912. — 12 с.
347. Гредескул Н. А. Ложная идея : (К вопросу о “культурном сепаратизме”) / Н. А. Гредескул // Национальные проблемы. — 1915. — № 2. — С. 2—5.
348. Гредескул Н. А. Перелом русской интеллигенции и его действительный смысл / Н. А. Гредескул // Интеллигенция в России. — СПб., 1910. — С. 8—58.
349. Грот Н. Я. Ещё несколько соображений о задачах социологии и о научном понятии “прогресс” / Н. Я. Грот. — Одесса : Тип. Зеленского, 1884. — 6 с.
350. Грот Н. Я. К вопросу о классификации наук / Н. Я. Грот. — СПб. : Тип. Суворина, 1884. — 71 с.
351. Грот Н. Я. Критика понятия прогресса / Н. Я. Грот. — М. : Тип. Кушнерева, 1899. — 25 с.
352. Грот Н. Я. О научном значении пессимизма и оптимизма как мировоззрений : (публ. лекция, чит. в зале ун-та 11 марта 1884 г. в пользу о-ва народ. чтений в Одессе) / Н. Я. Грот. — Одесса : Тип. Зеленского, 1884. — 28 с.
353. Грот Н. Я. Прогресс и наука : лекция, чит. в Новорос. ун-те 7 и 8 дек., как продолжение вступ. лекции о прогрессе / Н. Я. Грот. — Одесса : Тип. Францова, 1883. — 16 с.
354. Грот Н. Я. Философия и её общие задачи : сб. ст. / Н. Я. Грот. — СПб. : Тип. Суворина, 1904. — CIV, 313 с.
355. Грушевська К. Два центри етнологічної науки (з подорожніх вражень) / К. Грушевська // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — 1928. — Вип. 2—3. — С. 81—96.
356. Грушевська К. До взаємин між загальним і спеціальним народознавством: З приводу статті Victor'a von Geramb'a “Zur Frage nach den Grenzen, Aufgaben und Methoden der deutschen Volkskunde” / К. Грушевська // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — 1928. — Вип. 2—3. — С. 110—114.
357. Грушевська К. М. З примітивної культури : розвідки і доп. Катерини Грушевської / К. М. Грушевська. — К. : ДВУ, 1924. — 224 с.

358. Грушевська К. [Рецензія] / К. Грушевська // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — 1926. — Вип. 3. — С. 198—204. — Рец. на журн.: Етнографія. Вип. 1—2. — М ; Л. : Госиздат, 1926. — 376 с.
359. Грушевська К. Спроби соціологічного об'яснення народної казки / К. Грушевська // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — 1926. — Вип. 1—2. — С. 96—111.
360. Грушевский М. С. Барское старство: ист. очерки (XV—XVIII вв.) / М. С. Грушевский. — К. : Тип. ун-та, 1894. — VI, 308 с.
361. Грушевский М. Волынский вопрос. 1097—1102 г. / М. Грушевский // Киевская старина. — 1891. — Кн. 4. — С. 32—55 ; Кн. 5. — С. 259—272.
362. Грушевский М. Из польско-украинских отношений Галиции. Несколько иллюстраций к вопросу : автономия областная или национально-территориальная / М. Грушевский. — 2-е изд. — СПб. : Тип. “Обществ. польза”, 1907. — 74 с.
363. Грушевский М. С. История украинского народа / М. С. Грушевский // Украинский народ в его прошлом и настоящем / под ред. Ф. К. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского, Ф. Е. Корша, А. Е. Крымского, М. И. Туган-Барановского, А. А. Шахматова. — СПб., 1914. — Т. 1. — С. 38—360.
364. Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос : ст. и заметки / М. Грушевский. — СПб. : Обществ. польза, 1907. — 291 с.
365. Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. Грушевский. — К. : Тип. ун-та, 1891. — XIV, 520 с.
366. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. — К. : Лыбидь, 1990. — 398 с.
367. Грушевский М. С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения / М. С. Грушевский // Украинский народ в его прошлом и настоящем / под ред. Ф. К. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского, Ф. Е. Корша, А. Е. Крымского, М. И. Туган-Барановского, А. А. Шахматова. — СПб., 1914. — Т. 1. — С. 1—37.

368. Грушевський М. С. Українці / М. С. Грушевський // Форми національного руху в сучасних державах. Австро-Угорщина. Росія. Німеччина / ред. А. І. Кастелянський. — СПб., 1910. — С. 152—177, 307—330.
369. Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності / М. Грушевський // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1908. — Кн. 3. — С. 5—14.
370. Грушевський М. Відродження французької соціологічної школи / М. Грушевський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — 1926. — Вип. 1—2. — С. 112—117.
371. Грушевський М. С. Всесвітня історія у коротких оглядах : у 6 ч. / М. С. Грушевський. — К. : Українознавство, 1996. — Ч. 2—3.
Ч. 2. — 288 с.
Ч. 3. — 239 с.
372. Грушевський М. Вступне слово / М. Грушевський // Розвідки про народні рухи на Україні-Руси ; під ред. М. Грушевського. — Львів, 1895. — С. I—III.
373. Грушевський М. Вступне слово / М. Грушевський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — 1926. — Вип. 1—2. — С. III—VIII.
374. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. / М. Грушевський // Записки наукового товариства імені Шевченка. — 1894. — Т. 4, кн. 2. — С. 140—150.
375. Грушевський М. Економічний стан селян в Сяніччій старостві в середині XVI в. на основі описей королівщини / М. Грушевський // Жерела до історії України-Руси. Описи королівщини в руських землях XVI віку / під ред. М. Грушевського. — Т. 3 : Люстрації земель Холмської, Белзької і Львівської. — Львів, 1900. — С. 1—27.
376. Грушевський М. С. З біжучої хвилі. Статті й замітки дня 1905—6 р. / М. С. Грушевський. — К. : Друк. С. В. Кульженка, 1906. — 127 с.
377. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні / М. С. Грушевський. — Львів : Тип. НТШ, 1925. — 160 с.

378. Грушевський М. С. З публіцистичних писань Костомарова / М. С. Грушевський // Український історичний журнал. — 1992. — № 4. — С. 113—133.
379. Грушевський М. Звичайна схема “русской” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства / М. Грушевський // Статті по славянознавству. — СПб., 1904. — Вып. 1. — С. 298—304.
380. Грушевський М. С. Історія й її соціальне-виховуюче значення / М. С. Грушевський // На порозі нової України. Гадки і мрії / М. С. Грушевський. — К., 1918. — С. 55—70.
381. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. — К. : Наук. думка, 1991—1997. — Т. 1—11; кн. 1—12.
- Т. 1. — 1991. — 648 с.
- Т. 2. — 1992. — 634 с.
- Т. 3. — 1993. — 587 с.
- Т. 4. — 1993. — 535 с.
- Т. 5. — 1994. — 704 с.
- Т. 6. — 1995. — 667 с.
- Т. 7. — 1995. — 627 с.
- Т. 8, кн. 1—2. — 1995. — 856 с.
- Т. 9, кн. 1. — 1996. — 880 с.
- Т. 9, кн. 2. — 1997. — 776 с.
382. Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. / М. С. Грушевський. — К. : Либідь, 1993—1996. Т. 1—6; кн. 1—9.
- Т. 1. — 1993. — 392 с.
- Т. 2. — 1993. — 264 с.
- Т. 3. — 1993. — 288 с.
- Т. 4, кн. 1. — 1994. — 336 с.
- Т. 4, кн. 2. — 1994. — 320 с.
- Т. 5, кн. 1. — 1995. — 256 с.
- Т. 5, кн. 2. — 1995. — 352 с.
- Т. 6, кн. 1. — 1996. — 264 с.

Т. 6, кн. 2. — 1996. — 280 с.

383. Грушевський М. “Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці / М. Грушевський // Україна. — 1927. — Кн. 6. — С. 1—13.

384. Грушевський М. На порозі століття : (Присвячено Перемишльській українсько-руській громаді) / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. — 1901. — Т. 13, кн. 3. — С. 77—87.

385. Грушевський М. На українські теми : О любви к отечеству и национальной гордости / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. — 1907. — Т. 37, кн. 3. — С. 497—505 ; Т. 38, Кн. 4. — С. 111—123.

386. Грушевський М. На українські теми : При кінці року / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. — 1907. — Т. 37, кн. 1. — С. 145—154.

387. Грушевський М. Наша політика / М. Грушевський. — Львів : Друк. НТШ, 1911. — 119 с.

388. Грушевський М. Нова “пря” про українсько-руську книжну мову / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. — 1899. — Т. 6, кн. 5. — С. 85—92.

389. Грушевський М. С. Початки громадянства (генетична соціологія) / М. С. Грушевський. — Відень : Укр. соціол. ін-т, 1921. — 328 с.

390. Грушевський М. Примітки до історії козащини з поводу книжки “Бесіди про часи козацькі на Україні” / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1898. — Т. 22, кн. 2. — С. 1—14.

391. Грушевський М. П’ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова / М. Грушевський // Україна. — 1924. — Кн. 1—2. — С. 97—109.

392. Грушевський М. [Рецензія] / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1895. — Т. 5, кн. 1. — С. 9—11. — Рец. на кн.: Историко-литературные заметки до “Слова о полку Игоревом” / В. Коцовский. — Львов : [Б. и.], 1893. — 42 с.

393. Грушевський М. [Рецензія] / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1895. — Т. 6, кн. 2. — С. 25—28. — Рец. на кн.: Смутное время Московского государства / Д. Иловайский. — М. : Тип. Волчанинова, 1894. — 343 с.
394. Грушевський М. [Рецензія] / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1896. — Т. 9, кн. 1. — С. 4—9. — Рец. на кн.: Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времён до конца XIV в. / П. А. Иванов. — Одесса : Экон. тип., 1895. — II, 317 с.
395. Грушевський М. [Рецензія] / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1897. — Т. 20, кн. 6. — С. 14—16. — Рец. на ст.: Dążenia do Unii cerkiewnej za Jagiełły / A. Prochaska // Przegląd Powszechny. — 1896. — Т. 6. — С. 329—351 ; Т. 7. — S. 42—64 ; Sprawa Unii kościelnej za Jagiełły / K. Lewicki // Kwartalnik Historyczny. — 1897. — R. 11, z. 2. — S. 310—337.
396. Грушевський М. [Рецензія] / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1902. — Т. 50, кн. 6. — С. 15—20. — Рец. на кн.: Statutum lituanicum aeterius editiones (1566). — Kraków : Archiwum komisii prawniczej, 1900. — 70, 568 s.
397. Грушевський М. [Рецензія] / М. Грушевський // Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 145—153. — Рец. на кн.: Das Denken der Naturvölker in deutschen Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von W. Jerusalem / L. Lévi-Bruhl. — Wien ; Leipzig : W. Braümüller, 1921. — XIII, 352 p. ; Le mentalité primitive / L. Lévy-Bruhl. — Paris : F. Alcan, 1922. — III, 557 p. ; Soziologie des Erkennens / W. Jerusalem // Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. — 1921. — Heft. 3 ; Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie / R. Thurnwald // Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. — 1922. — Heft. 1—2.
398. Грушевський М. [Рецензія] / М. Грушевський // Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 144—147. — Рец. на кн.: Folklore in the Old Testament. Studies in Comparative Religion, Legend and Law by Sir James George Frazer : in 3 v. — London : Mac Millan, 1919. — V. 1—3.

399. Грушевський М. С. Спомини / М. С. Грушевський // Київ. — 1988. — № 9. — С. 115—149 ; № 10. — С. 131—138 ; № 11. — С. 120—137 ; № 12. — С. 116—139 ; 1989. — № 9. — С. 108—119 ; № 10. — С. 122—158 ; № 11. — С. 113—155.
400. Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. — 1907. — Т. 37, кн. 1. — С. 42—57 ; Кн. 2. — С. 213—220 ; Кн. 3. — С. 408—418.
401. Грушевський М. Сто літ українського народництва / М. Грушевський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — 1927. — Вип. 1—3. — С. 3—8.
402. Грушевський М. Студії з економічної історії України / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. — 1907. — Т. 38, кн. 5. — С. 225—236 ; Кн. 6. — С. 414—427 ; Т. 39, кн. 7. — С. 43—60 ; Кн. 8—9. — С. 265—282 ; Т. 40, кн. 10. — С. 24—37.
403. Грушевський М. С. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання / М. С. Грушевський. — Відень, 1920. — 64 с.
404. Грушевський М. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвою українсько-руського народу / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. — 1898. — Т. 4, кн. 11. — С. 75—83.
405. Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина : іст. ескіз / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1898. — Т. 23—24, кн. 3—4. — С. 1—30.
406. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський. — К.: Знання, 1991. — 240 с.
407. Гумплович Л. Очерк истории социологии / Л. Гумплович. — СПб. : ред. «Образование», 1899. — 130 с.
408. Д'Аламбер [Ж. Л.]. Очерк происхождения и развития науки / [Ж. Л.] Д'Аламбер ; пер. с фр. И. А. Шапиро // Родоначальники позитивизма. — СПб., 1910. — Вып. 1 : Кант, Тюрго, Д'Аламбер. — С. 95—154.
409. Данилевич В. Е. Пособие к курсу русских древностей / В. Е. Данилевич. — К. : Тип. 2-й артели, 1913. — 187 с.

410. Данилевич В. Е. Литературные и вещественные источники русской истории / В. Е. Данилевич. — К.: Б.и., 1914. — 286 с.
411. Данилевский Н. Я. Россия и Европа : Взгляд на культур. и полит. отношения славянского мира к германо-романскому / Н. Я. Данилевский. — СПб. : Обществ. польза, 1871. — X, 542 с.
412. Дейч Л. Г. За полвека. Т. 1, ч. 1 / Л. Г. Дейч. — М. : Задруга, 1922. — 127 с.
413. Де-Пуле М. П. Харьковский университет и Д. И. Каченовский / М. П. Де-Пуле // Вестник Европы. — 1874. — № 1. — С. 75—115 ; № 2. — С. 565—588.
414. Де-Роберти Е.-В. К оценке основных предпосылок социологической теории Карла Маркса / Е.-В. Де-Роберти // Русская высшая школа общественных наук в Париже : лекции профессоров. — СПб., 1905. — С. 32—57.
415. Де-Роберти Е.-В. Неопозитивная школа и новые течения в современной социологии / Е.-В. Де-Роберти // Вестник Европы. — 1912. — № 12. — С. 140—172.
416. Де-Роберти Е.-В. Новая постановка основных вопросов социологии : пер. с фр. / Е.-В. Де-Роберти. — М. : Тип. И. Д. Сытина, 1909. — 292 с.
417. Де-Роберти Е.-В. Социология. Основная задача ее и методологические особенности, место в ряду наук, разделения и связь с биологией, психологией : пер. с фр. / Е.-В. Де-Роберти. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1880. — XII, 368 с.
418. Деятели СССР и революционного движения России : энцикл. словарь Гранат. — М. : Сов. энцикл., 1989. — 832 с.
419. Диспут М. Н. Петрова // Московские университетские известия. — 1865. — № 4. — С. 282—299.
420. Діркгайм Е. Соціологія й соціальні науки / Е. Діркгайм ; пер. з фр. М. Залізняка [К. Трильовського]. — Львів : Друк. НТШ, 1910. — 15 с.
421. Добротворский В. И. Несколько слов о связи между верой и наукой / В. И. Добротворский // Духовный вестник. — 1863. — № 5. — С. 38—60.
422. Довнар-Запольский М. В. Белорусское прошлое / М. В. Довнар-Запольский // Исследования и статьи / М. В. Довнар-Запольский. — К., 1909. — Т. 1 : Этнография и социология, обычное право, статистика, белорусская письменность. — С. 317—345.

423. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1 / М. В. Довнар-Запольский. — К. : Тип. ун-та, 1901. — VIII, 807, СХIV с.
424. Довнар-Запольский М. В. Из истории общественных течений в России / М. В. Довнар-Запольский. — 2-е изд. — К.: тип. И. И. Самоненко, 1910. — 333 с.
425. Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства : курс лекций, чит. в Коммерч. ин-те. Т. 1 / М. В. Довнар-Запольский. — К. : Тип. Чоколова, 1911. — VIII, 366 с.
426. Довнар-Запольский М. В. Обзор истории хозяйственной жизни России / М. В. Довнар-Запольский // Академия коммерческих знаний. — СПб., 1913. — Вып. 6. — С. 161—176.
427. Довнар-Запольский М. В. Ответ М. Н. Покровскому / М. В. Довнар-Запольский // Голос минувшего. — 1913. — №10. — С. 309—313.
428. Довнар-Запольский М. В. Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия / М. В. Довнар-Запольский. — К. : Тип. ун-та, 1891. — VII, 170 с.
429. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д. І. Дорошенко. — К. : Українознавство, 1996. — 220 с.
430. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867—1877) / М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці : в 2 т. / М. П. Драгоманов. — К., 1970. — Т. 2. — С. 151—288.
431. Драгоманов М. Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI—XVII столетии / М. Драгоманов // Отечественные записки. — 1875. — Т. 218, № 2. — С. 445—494 ; Т. 219, № 3. — С. 75—134.
432. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. П. Драгоманов. — К. : Тип. ун-та, 1869. — VIII, 415 с.
433. Драгоманов М. П. Государственные реформы Диоклетиана и Константина Великого / М. П. Драгоманов // Университетские известия. — К., 1865. — № 2. — С. 1—21.

434. Драгоманов М. П. Два учителі / М. П. Драгоманов // Вибране : (“...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / М. П. Драгоманов. — К., 1991. — С. 575—604.
435. Драгоманов М. П. Держава й громада: прогрес і регрес / М. П. Драгоманов // М. Драгоманов і його роля в розвою України / М. Павлик. — Львів, 1907. — С. 85—91. — Рец. на ст.: Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці / М. Сергієнко // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1892. — Т. 1. — С. 1—28. — Сергієнко М. — псевд. М. С. Грушевського.
436. Драгоманов М. П. Император Тиберий / М. П. Драгоманов. — К. : Тип. ун-та, 1864. — 112 с.
437. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия / М. Драгоманов. — Женева : Громада, 1882. — 511 с.
438. Драгоманов М. [Лист до М. Павлика від 11 березня 1881 р.] / М. Драгоманов // Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876—1895). — Чернівці, 1911. — Т. 3 (1879—1881). — С. 381—384.
439. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881—1886 / М. Драгоманов. — Львів : Накл. укр.-рус. видав. спілки, 1906. — II, 260 с.
440. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну / М. П. Драгоманов. — К. : Вид. партії укр. соціалістів-революціонерів, 1915. — 123 с.
441. Драгоманов М. Переднє слово [до “Громади”] / М. Драгоманов. — Женева : Громада, 1878. — 101 с.
442. Драгоманов М. П. Политические сочинения. Т. 1. Центр и окраины / М. П. Драгоманов. — М. : Тип. Сытина, 1908.— 486, VII с.
443. Драгоманов М. П. Положение и задачи науки древней истории / М. П. Драгоманов // Журнал Министерства народного просвещения. — 1874. — Ч. 175, № 10. — С. 152—181.
444. Драгоманов М. П. Пропаций час. Українці під Московським царством / М. П. Драгоманов // Вибране : (“...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / М. П. Драгоманов. — К., 1991. — С. 559—574.

445. Драгоманов М. Рай і поступ / М. Драгоманов. — К. : Друк. Барського, 1906. — 95 с.
446. Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений / М. П. Драгоманов. — Париж : Освобождение, 1905—1906. — Т. 1—2.
Т. 1. — 1905. — 376 с.
Т. 2. — 1906. — LIX, 874 с.
447. Драгоманов М. Уваги до Квестіонару для II з'їзду русько-українських радикалів / М. Драгоманов // Народ. — 1891. — № 19. — С. 262—264.
448. Драгоманов М. “Царство божие внутри Вас” Л. Н. Толстого / М. Драгоманов. — 2-е изд. — К. : Ранок, 1907. — 16 с.
449. Драгоманов М. П. Что такое украинофильство? / М. П. Драгоманов // Вибране : (“...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / М. П. Драгоманов. — К., 1991. — С. 430—455.
450. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов // Вибране : (“...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / М. П. Драгоманов. — К., 1991. — С. 461—558.
451. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм / М. П. Драгоманов // Вибране : (“...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / М. П. Драгоманов. — К., 1991. — С. 327—429.
452. Драгоманов М. Шістьсот років Швейцарської спілки (1291—1891) / М. Драгоманов. — Львів : Вид. ред. “Народа”, 1892. — 33 с.
453. Дройзен И. Г. О научно-практических занятиях студентов в германских университетах, преимущественно по предмету истории / И. Г. Дройзен // Журнал Министерства народного просвещения. — 1869. — Ч. 145, № 10. — С. 79—92.
454. Дубнов Ш. М. Книга жизни. Воспоминания и размышления. Материалы для истории моего времени. Т. 1 : (до 1903 года) / Ш. М. Дубнов. — Рига : Janatnes Gramāta, 1934. — 420 с.
455. Дубнов С. М. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества / С. М. Дубнов // Восход. — 1891. — № 4. — С. 1—91.

456. Дубнов С. М. Письма о старом и новом еврействе / С. М. Дубнов // Две концепции еврейского национального возрождения / С. М. Дубнов, Б. Ц. Динур. — Иерусалим, 1990. — С. 27—242.
457. Дубнов С. М. Процессы гуманизации и национализации в новейшей истории евреев / С. М. Дубнов // Еврейский мир. — 1909. — № 1. — С. 29—48.
458. Дюркгейм Э. Кто хотел войны? Опыт дипломатических переговоров, предшествовавших войне / Э. Дюркгейм, Э. Дени ; пер. с фр. С. И. Штейн. — Пг. : Книгоизд-во М. В. Попова, 1915. — 88 с.
459. Дюркгейм Э. Метод социологии : пер. с фр. / Э. Дюркгейм. — К. ; Х. : Южнорус. кн. изд-во Ф. А. Иогансона, 1899. — 153 с.
460. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда : Этюд об организации высших обществ / Э. Дюркгейм ; пер. с фр. П. Юшкевича. — Одесса : Тип. Г. М. Левинсона, 1900. — VIII, 332, IX с.
461. Дюркгейм Э. Германия выше всего. Идеология немцев и война : пер. с фр. / Э. Дюркгейм. — М. : Изд-во преподавателей Моск. ун-та, 1917. — 48 с.
462. Дюркгейм Э. Самоубийство : социол. этюд / Э. Дюркгейм ; пер. с фр. А. Н. Ильинского. — СПб. : Изд-во Н. П. Карбасникова, 1912. — XXXII, 541 с.
463. Дюркгейм Э. Социология и социальные науки : пер. с фр. / Э. Дюркгейм // Метод в науках. — СПб., 1911. — С. 226—245.
464. Дюркгейм Э. Социология и теория познания / Э. Дюркгейм // Новые идеи в социологии. — СПб., 1914. — Сб. 2 : Социология и психология. — С. 27—67.
465. Е. К. Черты из жизни Максима Максимовича по семейным и личным воспоминаниям / Е. К. // М. М. Ковалевский. Учёный, государственный и общественный деятель и гражданин : [сб.]. — Пг., 1917. — С. 5—47. — Е. К. — псевд. Е. Ковалевского.
466. Е. Л. Воспитание женщин с точки зрения положительной философии // Отечественные записки. — 1870. — Т. 192, №10. — С. 216 — 234. — Е. Л. — псевд. Е. Л. Лихачёвой.

467. Ефименко А. Я. Бедствия евреев в Южной Руси : (По поводу книги Гретца “История евреев от эпохи Голландского Иерусалима до падения франкистов”) / А. Я. Ефименко // Киевская старина. — 1890. — Кн. 6. — С. 397—408.
468. Ефименко А. Я. Исследование народной жизни. Вып. 1. Обычное право / А. Я. Ефименко. — М. : Рус. тип., 1884. — XVI, 382 с.
469. Ефименко А. Я. История Украины и её народа / А. Я. Ефименко. — СПб. : Обществ. польза, 1907. — 175 с.
470. Ефименко А. Я. По поводу украинофильства / А. Я. Ефименко // Неделя. — 1881. — № 25. — С. 835—842.
471. Ефименко А. Я. Южная Русь / А. Я. Ефименко. — СПб. : Тип. Шмидта, 1905. — Т. 1—2.
- Т. 1. — 439 с.
- Т. 2. — 358 с.
472. Євшан М. Жан Жак Руссо (1712—1912) / М. Євшан // Літературно-науковий вістник. — 1912. — Т. 59, кн. 9. — С. 327—332.
473. Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов. — К. : Femina, 1995. — 686 с.
474. Єфремов С. Українознавство : покажчик потрібнішої для самоосвіти літератури / С. Єфремов. — К. : Друк. Всеукр. кооп. видавнич. союзу, 1920. — 64 с.
475. Жеромский С. Сизифов труд : пер. с польск. / С. Жеромский // Избранные сочинения : в 4 т. / С. Жеромский. — М., 1958. — Т. 2. — С. 7—228.
476. Завитневич В. З. Банкротство начал германской культуры и идеал русской цивилизации / В. З. Завитневич // Труды Киевской духовной академии. — 1915. — Кн. 1. — С. 43—74.
477. Завитневич В. З. Манифест 17 октября в историческом освещении / В. З. Завитневич. — К. : Тип. П. Барского, 1906. — 48 с.
478. Завитневич В. З. Вопрос о народности в его научной постановке / В. З. Завитневич. — К. : Тип. П. Барского, 1912. — 31 с.
479. Залізняк М. Історія України Олександра Яблоновського / М. Залізняк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1913. — Т. 116, кн. 4. —

- С. 190—212. — Рец. на кн.: *Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej* / A. Jablonowski. — Kraków : Nakł. Akad. Umijętności, 1912. — XV, 366 s. — М. Залізник — псевд. К. Трильовського.
480. Залізник М. Праці останнього інтернаціонального соціологічного конгресу / М. Залізник // Літературно-науковий вістник. — 1911. — Т. 55, кн. 7—8. — С. 211—226. — М. Залізник. — псевд. К. Трильовського.
481. Залізник М. Про “модерне москвофільство”: З приводу брошури Д. Донцова “Модерне москвофільство” / М. Залізник // Літературно-науковий вістник. — 1913. — Т. 64, кн. 11. — С. 360—371. — М. Залізник — псевд. К. Трильовського.
482. Залізник М. Філософія історії Г. Ріккєрта / М. Залізник // Студії з поля суспільних наук і статистики. — Львів, 1912. — Т. 3. — С. 1—50. — М. Залізник — псевд. К. Трильовського.
483. Зеленогорский Ф. А. О преподавании философии в университете // Мирный труд. — 1902. — Кн. 2. — С. 147—154.
484. Зибер Н. И. Очерки первобытной экономической культуры / Н. И. Зибер. — М. : Изд. Солдатенкова, 1883. — 505, IV с.
485. Зибер Н. И. Сравнительное изучение первобытного права / Н. И. Зибер // Юридический вестник. — 1884. — Кн.5. — С. 3—73 ; Кн. 11. — С. 385—411.
486. Зибер Н. И. Б. Чичерин contra К. Маркс : (Критика критики) / Н. И. Зибер // Слово. — 1879. — № 2. — С. 63—101.
487. Зиммель Г. Введение в социологию / Г. Зиммель // Научное обозрение. — 1902. — № 10. — С. 40—46.
488. Зиммель Г. Проблемы философии истории. Этюд о теории познания / Г. Зиммель ; пер. с нем. под ред. В. Н. Линда. — М. : Кн. дело, 1898. — 166 с.
489. Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. 1 / Д. Зубрицкий. — Львов : Тип. Ставропигийская, 1852. — 210 с.
490. Ивановский В. В. Социология как наука и как предмет преподавания во Франции / В. В. Ивановский // Русская мысль. — 1896. — № 12. — С. 33—55.
491. Иконников В. С. Общий взгляд на развитие науки русской истории / В. С. Иконников // Университетские известия. — К., 1868. — № 10. — С. 1—22.

492. Иконников В. С. Опыт русской историографии / В. С. Иконников. — К. : Тип. ун-та, 1891—1908. — Т. 1—2, кн. 1—4.
Т. 1, кн. 1. — 1891. — VII, 882, ССХХII, VIII с.
Т. 1, кн. 2. — 1892. — С. 883—1539 ССХХII—ССLXXI, 149, X с.
Т. 2, кн. 1. — 1908. — X, 1056, XXXII с.
Т. 2, кн. 2. — 1908. — С. 1057—1955, XXXIII—XLIX, 113, IX.
493. Іванейко М. Нариси / М. Іванейко // Літературно-науковий вістник. — 1926. — Т. 89, кн. 2. — С. 151—160 ; Кн. 3. — С. 242—255 ; Т. 90, кн. 6. — С. 166—172 ; Т. 91, кн. 10. — С. 139—148. — псевд. М. І. Шлемкевича.
494. І. К. Державна історія / І. К. // Історичний вістник. — 1923. — № 1. — С. 1—3. — І. К. — псевд. І. П. Крип'якевича.
495. И. Л. Предисловие / И. Л. // Зеворт Е. История нашего времени (XVI—XVIII ст.). — К., 1883. — Т. 1. — С. I—III. — И. Л. — псевд. И. В. Лучицкого.
496. Итоги науки в теории и практике. Т. 10 : Общество / под ред. М. М. Ковалевского [и др.]. — М. : Мир, 1914. — 522 с.
497. К 25-летию, 1881—1906 гг. : Дело 1-го марта 1881 г. Процесс Желябова, Перовской и др. : правительств. отчёт / сост. и прим. Л. Дейча. — СПб. : Тип. В. Я. Мильштейна, 1906. — 428 с.
498. К. А. Исторические письма П. Л. Миртова / А. К. // Знание. — 1871. — № 2. — С. 169—176. — К. А. — псевд. А. А. Козлова.
499. Кавелин К. Д. Задачи психологии. Соображения о методах и программах психологических исследований / К. Д. Кавелин. — СПб. : Тип. Ф. Сущинского, 1872. — VIII, 239 с.
500. Кагаров Є. Г. Нарис історії етнографії / Є. Г. Кагаров. — К. : Друк. ВУАН, 1926. — 42 с.
501. Кагаров Є. [Рецензия] / Є. Кагаров // Етнографія. — 1926. — Вып. 1—2. — С. 354—355. — Рец. на кн.: З примітивної культури : розвідки і доп. Катерини Грушевської / К. М. Грушевська. — К. : ДВУ, 1924. — 224 с.
502. Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази / Р. Ф. Кайндль. — Чернівці : Молодий Буковинець, 2000. — 208 с.

503. Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого / И. М. Каманин. — К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894. — 59, 24 с.
504. Кант И. Идея всеобщей истории / И. Кант ; пер. с нем. И. А. Шапиро // Родоначальники позитивизма : сб. / под ред. Э. Л. Радлова. — СПб. : Изд. Брокгауза и Ефрона, 1910. — Вып. 1. Кант, Тюрго, Д'Аламбер. — С. 1—14.
505. Кант И. Предполагаемое начало истории человечества / И. Кант ; пер. с нем. И. А. Шапиро // Родоначальники позитивизма : сб. / под ред. Э. Л. Радлова. — СПб., 1910. — Вып. 1. Кант, Тюрго, Д'Аламбер. — С. 15—28.
506. Кареев Н. И. Американская книга о русской социологии / Н. И. Кареев // Русские записки. — 1916. — № 4. — С. 295—303. — Рец. на кн.: Russian Sociology. A Contribution to the History of Sociological Thought and Theory / J. F. Hecker. — New York, 1911. — 309 s.
507. Кареев Н. И. Введение в изучение социологии / Н. И. Кареев. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1897. — XVI, 418 с.
508. Кареев Н. И. Идея прогресса в её историческом развитии / Н. И. Кареев // Историко-философские и социологические этюды / Н. И. Кареев. — СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1895. — С. 260—299.
509. Кареев Н. И. Историка. Теория исторического знания / Н. И. Кареев. — Пг. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. — 320 с.
510. Кареев Н. И. Источники исторических перемен / Н. И. Кареев // Русское богатство. — 1892. — № 1. — С. 37—50.
511. Кареев Н. И. М. М. Ковалевский как историк и социолог / Н. И. Кареев // М. М. Ковалевский. Учёный, государственный и общественный деятель и гражданин : [сб.]. — Пг., 1917. — С. 169—179.
512. Кареев Н. И. Огюст Конт как основатель социологии / Н. И. Кареев // Памяти В. Г. Белинского : лит. сб., сост. из трудов рус. либералов. — СПб., 1899. — С. 329—340.
513. Кареев Н. И. Мифическое мирозерцание и положительная философия / Н. И. Кареев // Знание. — 1876. — № 11. — С. 1—33.

514. Кареев Н. И. Основные вопросы философии истории. Критика историософских идей и опыт научной теории исторического прогресса : в 2 т. / Н. И. Кареев. — М. : Тип. Мамонтова, 1883. — Т. 1—2.
- Т. 1. — 456 с.
- Т. 2. — 400 с.
515. Кареев Н. И. Основы русской социологии / Н. И. Кареев. — СПб. : Изд-во И. Лимбаха, 1996. — 368 с.
516. Кареев Н. И. “Падение Польши” в исторической литературе / Н. И. Кареев. — СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1888. — 407 с.
517. Кареев Н. И. Памяти двух историков (В. И. Герье и И. В. Лучицкий) / Н. И. Кареев // *Анналы : журн. всеобщей истории*. — 1922. — № 1. — С. 155—174.
518. Кареев Н. И. Польские письма / Н. И. Кареев // *Русская мысль*. — 1881. — № 5. — С. 50—65 ; № 8. — С. 1—13 ; 1882. — № 7. — С. 41—52 ; № 10. — С. 58—66.
519. Кареев Н. И. Сущность исторического процесса и роль личности в истории / Н. И. Кареев. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1914. — XII, 574 с.
520. Кареев Н. И. Экономический материализм и закономерности социальных явлений / Н. И. Кареев // *Вопросы философии и психологии*. — 1897. — Кн. 36, № 1. — С. 107—119.
521. Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории ; пер. с англ. и вступ. ст. В. И. Яковенко. — СПб. : Изд. В. И. Яковенко, 1908. — IV, 263 с.
522. Катков М. Н. [Передовая статья в “Московских Ведомостях” № 136 от 21 июня 1863 г.] / М. Н. Катков // 1863 год : собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в Московских Ведомостях, Русском Вестнике и Современной Летописи / М. Н. Катков. — М., 1887. — Вып. 1. — С. 273—282.
523. Качала С. Короткая история Руси / С. Качала. — Тернополь : Друк. И. Павловского, 1886. — 232 с.
524. Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе / Д. И. Каченовский. — М. : Тип. Каткова, 1859. — IV, 142 с.

525. Каченовский Д. И. О современном состоянии политических наук на Западе Европы и в России : речь, напис. для произнесения в торжеств. собрании Имп. Харьк. ун-та 1862 г. / Д. И. Каченовский. — Х. : Тип. ун-та, 1862. — VIII, 172 с.
526. Келлес-Крауз К. Социология к началу XX века / К. Келлес-Крауз ; пер. с нем. А. Эйдельмана и М. Малых. — СПб. : Обществ. польза, 1904. — 71 с.
527. Киктёв А. К вопросу о происхождении крестьянской войны в Германии / А. Киктёв // Наукові записки / Праці науково-дослідної кафедри історії європейської культури. — 1929. — Вип. 3. — С. 87—104.
528. Кистяковский Б. А. Методология и её значение для социальных наук и юриспруденции / Б. А. Кистяковский // Юридический вестник. — 1917. — Кн. 18 (2—4). — С. 31—47.
529. Кистяковский Б. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. Кистяковский. — М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. — 704 с.
530. Клименко П. Місто й територія на Україні за часів Гетьманщини (1654—1767 рр.) / П. Клименко // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1926. — Кн. 7—8. — С. 309—357.
531. Ключевский В. О. Сочинения : в 8 т. / В. О. Ключевский. — М. : Госполитиздат, 1956—1959. — Т. 1—8.
- Т. 1. — 1956. — 427 с.
- Т. 2. — 1957. — 458 с.
- Т. 3. — 1957. — 426 с.
- Т. 4. — 1958. — 422 с.
- Т. 5. — 1958. — 503 с.
- Т. 6. — 1959. — 516 с.
- Т. 7. — 1959. — 487 с.
- Т. 8. — 1959. — 490 с.
532. Ковалевский М. М. Английская конституция / М. М. Ковалевский // Новый энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. — СПб., 1911. — Т. 2. — С. 560—593.

533. Ковалевский М. М. Английская пугачёвщина / М. М. Ковалевский // Русская мысль. — 1895. — № 5. — С. 1—31 ; № 7. — С. 24—55 ; № 9. — С. 34—65 ; № 10. — С. 128—156.
534. Ковалевский М. М. Буланжизм / М. М. Ковалевский // Русские ведомости. — 1889. — № 38. — С. 2.
535. Ковалевский М. М. Взаимоотношение свободы и общественной солидарности / М. М. Ковалевский // Интеллигенция в России. — СПб., 1910. — С. 59—88.
536. Ковалевский М. М. Высшее женское образование / М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1911. — № 6. — С. 416—425.
537. Ковалевский М. М. Государство / М. М. Ковалевский // Энциклопедический словарь Товарищества “Бр. А. и И. Гранат и К°”. — 7-е изд. — М., [1913]. — Т. 16. — С. 284—313.
538. Ковалевский М. М. Дарвинизм в социологии / М. М. Ковалевский // Памяти Дарвина : сб. ст. / под ред. М. М. Ковалевского. — М., 1910. — С. 117—158.
539. Ковалевский М. М. Две жизни / М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1909. — № 6. — С. 495—522 ; № 7. — С. 5—23.
540. Ковалевский М. М. Декларация прав человека и гражданина / М. М. Ковалевский // Юридический вестник. — 1889. — № 8. — С. 445—477.
541. Ковалевский М. М. Дмитрий Андреевич Дриль / М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1910. — № 12. — С. 427—436.
542. Ковалевский М. М. Задачи Русской школы общественных наук в Париже / М. М. Ковалевский // Вестник знания. — 1905. — № 1. — С. 57—62.
543. Ковалевский М. М. Зарождение республиканской партии во Франции / М. М. Ковалевский // Историческое обозрение. — 1892. — Т. 5. — С. 65—118.
544. Ковалевский М. М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права / М. М. Ковалевский. — М. : Тип. Ф. Б. Миллера, 1880. — 72 с.
545. Ковалевский М. М. История американской конституции / М. М. Ковалевский. — М. : Тип. М. В. Зворыкиной, 1890. — 150 с.

546. Ковалевский М. М. История монархии и монархических доктрин : курс лекций, чит. на экон. отд. Санкт-Петербург. ин-та Петра Великого : в 3 вып. / М. М. Ковалевский. — СПб. : Тип. И. Трофимова, 1912. — Вып. 1—3.

Вып. 1. — 196 с.

Вып. 2. — 58 с.

Вып. 3. — 146 с.

547. Ковалевский М. М. История полицейской администрации в английских графствах с древнейших времён до смерти Эдуарда III (Полиция безопасности) / М. М. Ковалевский. — Прага, 1876. — II, 114 с.

548. Ковалевский М. М. Исходные моменты в развитии капиталистического хозяйства / М. М. Ковалевский // Русская высшая школа общественных наук в Париже : лекции профессоров. — СПб., 1905. — С. 244—273.

549. Ковалевский М. М. Кавалеры и круглоголовые / М. М. Ковалевский // Северный вестник. — 1892. — № 7. — С. 65—96 ; № 8. — С. 153—162.

550. Ковалевский М. М. Как решён был на Западе еврейский вопрос / М. М. Ковалевский. — 2-е изд. — М. : Тип. А. И. Мамонтова, 1916. — 46 с.

551. Ковалевский М. М. Д. И. Каченовский. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями / М. М. Ковалевский // Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : торжеств. заседание Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22-го нояб. 1903 г. — Х., 1905. — С. 21—42.

552. Ковалевский М. М. Конституционное право : лекции, чит. проф. М. М. Ковалевским в С.-Петербург. ун-те и Политехн. ин-те в 1908 / 1909 г. — СПб. : Тип. И. Трофимова, 1909. — 196 с.

553. Ковалевский М. М. Краткий обзор экономической эволюции и подразделение её на периоды : пер. с фр. / М. М. Ковалевский. — СПб. : Печ. дело, 1899. — 28 с.

554. Ковалевский М. М. Кризис в западных конституциях / М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1886. — № 5. — С. 161—202.

555. Ковалевский М. М. Международная война и её вероятные последствия / М. М. Ковалевский // История нашего времени : (Современная культура и её проблемы). — Пг., 1917. — Т. 8, вып. 31. — С. 1—54.

556. Ковалевский М. М. Мое научное и литературное скитальчество / М. М. Ковалевский // Русская мысль. — 1895. — янв. [№ 1]. — С. 61—80.
557. Ковалевский М. М. Моя жизнь / М. М. Ковалевский // История и историки : историогр. ежегодник, 1973 г. — М., 1975. — С. 262—297.
558. Ковалевский М. М. Национальный вопрос в старом и новом свете / М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1885. — № 6. — С. 677—731.
559. Ковалевский М. М. Новое социологическое общество / М. М. Ковалевский // Мир божий. — 1905. — №8. — С. 35—49.
560. Ковалевский М. М. О методологических приёмах при изучении раннего периода в истории учреждений / М. М. Ковалевский // Юридический вестник. — 1878. — Кн. 1. — С. 3—24.
561. Ковалевский М. М. Общественный строй в Англии в конце средних веков / М. М. Ковалевский. — М. : Тип. Ф. Б. Миллера, 1880. — 396 с.
562. Ковалевский М. М. Общество / М. М. Ковалевский // Новый энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрон. — Пг., 1916. — Т. 29. — С. 175—179.
563. Ковалевский М. М. Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения. Ч. 1 : Общинное землевладение в колониях и влияние поземельной политики на его разложение / М. М. Ковалевский. — М. : Тип. Ф. Б. Миллера, 1879. — VII, 231 с.
564. Ковалевский М. М. От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму : в 3 т. / М. М. Ковалевский. — М. : Тип. Сытина, 1906. — Т. 1—3.
- Т. 1. — VIII, 520 с.
- Т. 2. — 493 с.
- Т. 3. — 292 с.
565. Ковалевский М. М. Очерк истории развития социологии в конце XIX и в начале XX века / М. М. Ковалевский. — СПб. : Т-во бр. Гранат, 1910. — 145 с.

566. Ковалевский М. М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности : лекции, чит. в Стокгольм. ун-те : пер. с фр. / М. М. Ковалевский. — СПб. : Тип. Ю. Н. Эрлиха, 1895. — VIII, 152 с.
567. Ковалевский М. М. Очерк истории развития социологических учений / М. М. Ковалевский // История XIX века : (Западная Европа и внеевропейские государства) / под ред. проф. Лависса, Рамбо ; пер. с фр. с доп. ст. проф. П. Г. Виноградова, М. М. Ковалевского и К. А. Тимирязева. — М., 1906. — С. 292—339.
568. Ковалевский М. М. Очерки по истории политических учреждений в России : пер. под ред. Е. Смирнова / М. М. Ковалевский. — СПб. : Тип. Глаголева, 1908. — 242 с.
569. Ковалевский М. М. Развитие народного хозяйства в Западной Европе / М. М. Ковалевский. — СПб. : Изд. Ф. Павленкова, 1899. — 225 с.
570. Ковалевский М. М. Прогресс / М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1912. — № 2. — С. 225—260.
571. Ковалевский М. М. Происхождение современной демократии / М. М. Ковалевский. — М., 1895—1897.
- Т. 1. — М.: Тип. А. Мамонтова, 1895. — VIII, 660 с.
- Т. 2. — М.: Тип. А. Мамонтова, 1895. — IX, 570 с.
- Т. 3. — М.: Тип. М. Солдатенкова, 1897. — 336 с.
- Т. 4. — М.: Тип. М. Солдатенкова, 1897. — XI, 354 с.
572. Ковалевский М. М. Современные социологи / М. М. Ковалевский. — СПб. : Тип. Меркушева, 1905. — XVI, 414 с.
573. Ковалевский М. М. Современные французские социологи / М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1913. — № 7. — С. 339—369.
574. Ковалевский М. М. Соперничество немецкого, французского и английского влияний на русскую интеллигенцию с середины прошлого столетия / М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1916. — № 1. — С. 210—234.
575. Ковалевский М. М. Социология / М. М. Ковалевский. — СПб. : Тип. Стасюлевича, 1910. — Т. 1—2.

Т. 1: Социология и конкретные науки об обществе. Исторический очерк развития социологии. — IX, 300 с.

Т. 2: Генетическая социология или учение об исходных моментах в развитии семьи, рода, собственности, политической власти и психической деятельности. — XI, 296 с.

576. Ковалевский М. М. Социология и социологи / М. М. Ковалевский // Сборник в пользу недостаточных студентов Московского университета / под ред. В. А. Гольцева. — М., 1897. — Вып. 1. — С. 1–13.

577. Ковалевский М. М. Социология на Западе и в России / М. М. Ковалевский // Новые идеи в социологии. — СПб., 1914. — Сб. 1 : Социология. Её предмет и современное состояние. — С. 1—10.

578. Ковалевский М. М. Сравнительно-историческое правоведение и его отношение к социологии. Методы сравнительного изучения права / М. М. Ковалевский // Сборник по общественно-юридическим наукам ; под. ред. Ю. С. Гамбарова. — СПб., 1899. — Вып. 1. — С. 1—29.

579. Ковалевский М. М. Страница из истории нашего общения с западной философией / М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1915. — № 6. — С. 157—168.

580. Ковалевский М. М. Теория заимствования Гарда / М. М. Ковалевский // Вестник воспитания. — 1903. — № 9 (дек.). — С. 1—15.

581. Ковалевский М. М. Эволюция собственности. Исторический переход от коллективных форм землевладения к частной собственности : пер. с фр. / М. М. Ковалевский // Вестник всемирной истории. — 1900. — № 3. — С. 85—124.

582. Ковалевский М. М. Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства / М. М. Ковалевский. — М., 1898—1903. — Т. 1—3.

Т. 1. — М. : Тип. М. Солдатенкова, 1898. — XXXII, 712 с.

Т. 2. — М. : Тип. М. Солдатенкова, 1900. — IV, 998 с.

Т. 3. — М. : Тип. В. Рихтера, 1903. — 434 с.

583. Ковалевский М. М. Экономический строй России Максима Ковалевского, б. проф. Московского университета, члена интернационального института социологии : пер. с фр. / М. М. Ковалевский. — СПб. : Изд. А. В. Ермолаева, 1900. — 240 с.

584. Ковалевский М. М. Этнография и социология / М. М. Ковалевский // Вестник воспитания. — 1904. — № 3. — С. 34—66.
585. Козлов А. Позитивизм Конта / А. Козлов // Вопросы философии и психологии. — 1892. — Кн. 15. — С. 53—70 ; 1893. — Кн. 16. — С. 41—70.
586. Козлов А. Французский позитивизм / А. Козлов // Вопросы философии. — 1893. — Кн. 19. — С. 55—93 ; 1894. — Кн. 21. — С. 8—35 ; Кн. 22. — С. 121—140.
587. Кондорсэ Ж. А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума : пер. с фр. / Ж. А. Кондорсэ. — СПб. : Изд. кн. маг. Н. К. Мартынова, 1909. — XV, 254 с.
588. Кондратьев Н. Д. Рост населения как фактор социально-экономического развития в учении М. М. Ковалевского / Н. Д. Кондратьев // М. М. Ковалевский. Учёный, государственный и общественный деятель и гражданин : [сб.]. — Пг., 1917. — С. 196—217.
589. Кони А. Ф. Владимир Сергеевич Соловьёв / А. Ф. Кони // Вестник Европы. — 1903. — № 2. — С. 651—689.
590. Конт О. Дух позитивной философии: Слово о положительном мышлении / О. Конт ; предисл. М. М. Ковалевского. — СПб. : Вестник знания, 1910. — 76, IV с.
591. Конт О. Катехизис промышленников или система позитивной политики / О. Конт // Родоначальники позитивизма : сб. ст. / под ред. М. М. Ковалевского. — СПб., 1911. — Вып. 2 : Сен-Симон, Ог. Конт. — С. 77—152.
592. Конт О. Курс положительной философии : в 6 т. Т. 1 / О. Конт. — СПб. : Посредник, 1899. — XVI, 302 с.
593. Конт О. Общий обзор позитивизма Огюста Конта / О. Конт // Родоначальники позитивизма : сб. ст. / под ред. Э. Радлова. — СПб., 1912. — Вып. 4 : Огюст Конт. — С. 47—136.
594. Конт О. Общий обзор позитивизма Огюста Конта / О. Конт // Родоначальники позитивизма : сб. ст. / под ред. Э. Радлова. — СПб., 1912. — Вып. 5 : Огюст Конт. — С. 3—200.

595. Конт О. Основные законы социальной динамики или Общая теория прогресса человечества / О. Конт // *Философия истории : антол.* / под ред. Ю. А. Кимелева. — М., 1995. — С. 109—135.
596. Кордуба М. *Методологія історії : виклади* / М. Кордуба. — Львів : [Б. в.], 1922. — 47 с.
597. Кордуба М. *Найважливіший момент в історії України: (Україна у складі Литовської держави)* / М. Кордуба // *Літературно-науковий вістник.* — 1930. — Т. 102, кн. 6. — С. 539—546.
598. Кордуба М. *Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1897 р.* / М. Кордуба // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* — 1898. — Т. 22, кн. 2. — С. 1—42.
599. Кордуба М. *Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1898 р.* / М. Кордуба // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* — 1899. — Т. 28, кн. 2. — С. 1—36.
600. Кордуба М. *Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1898 р.* / М. Кордуба // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* — 1899. — Т. 29, кн. 3. — С. 1—31.
601. Кордуба М. [Рецензія] / М. Кордуба // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* — 1907. — Т. 76, кн. 1. — С. 202—213. — Рец. на кн.: *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen* / N. Jorga. — Gotha, 1905. — Bd. 1—2.
602. Костомаров М. І. *Галерея портретів : біогр. нариси* / М. І. Костомаров. — К. : Веселка, 1993. — 325 с.
603. Костомаров М. І. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова* / М. І. Костомаров. — К.: ДВУ, 1928. — 316 с.
604. Костомаров М. І. *Про відношення історії до географії та етнографії* / М. І. Костомаров // *Народна творчість та етнографія.* — 1996. — № 4. — С. 33—42.
605. Костомаров Н. И. *Две русские народности : (Письмо к редактору)* / Н. И. Костомаров // *Основа.* — 1861. — Кн. 4. — С. 33—80.
606. Костомаров Н. И. *Исторические произведения. Автобиография* / Н. И. Костомаров. — К. : Изд-во ун-та, 1989. — 734 с.

607. Костомаров Н. И. Лекции по русской истории. Ч. 1 : Источники русской истории / Н. И. Костомаров. — СПб. : Изд. П. Гайдебурова, 1861. — 100 с.
608. Костомаров Н. И. Литературное наследие. Автобиография. Стихотворения, сцены, исторические отрывки / Н. И. Костомаров. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1890. — IV, 521 с.
609. Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в Древней Руси / Н. И. Костомаров // Основа. — 1861. — Кн. 1. — С. 121—158.
610. Костомаров Н. И. Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке / Н. И. Костомаров // Основа. — 1862. — № 5. — С. 1—6.
611. Костомаров Н. И. О значении Великого Новгорода в русской истории / Н. И. Костомаров // Отечественные записки. — 1862. — Т. 140, кн. 1. — С. 92—105.
612. Костомаров Н. И. О значении критических трудов Константина Аксакова по русской истории / Н. И. Костомаров // Русское слово. — 1861. — № 2. — С. 1—28.
613. Костомаров Н. И. По поводу книги М. О. Кояловича "История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям" // Вестник Европы. — 1885. — Кн. 4. — С. 867—878. — Рец. на кн.: История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям / М. О. Коялович. — СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1884. — 603 с.
614. Костомаров Н. И. Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси / Н. И. Костомаров // Киевская старина. — 1883. — Кн. 4. — С. 899—901.
615. Костомаров Н. И. Черты южнорусской народной истории / Н. И. Костомаров // Основа. — 1861. — №3. — С.114—165 ; 1862. — № 6. — С. 1—45 ; 1862. — №10. — С.11—19. — В 1862 г. продолжение и окончание статьи вышло под названием «Черты народной южнорусской истории».
616. Котляревский Н. Очерки из истории общественного настроения шестидесятых годов. Женский вопрос в его первой постановке / Н. Котляревский // Вестник Европы. — 1914. — № 2. — С. 225—252.
617. Котляревский С. А. Введение / С. А. Котляревский // Очерки всеобщей истории. — М., [1912]. — Ч. 1 : Древний мир и средние века. — С. 1—6.

618. Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям / М. О. Коялович. — СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1884. — 603 с.
619. Коялович М. О. Чтения по истории западной России / М. О. Коялович. — СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1884. — 341 с.
620. Кругликов Л. П. Методика истории / Л. П. Кругликов. — К. : Прогресс, 1916. — 178 с.
621. Круссман В. Э. Введение в изучение новой истории / В. Э. Круссман. — Одесса : [Б. и, б. г.]. — 172 с. — Литогр. машинопись.
622. Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Т. 1. От начала колонизации спустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетий козацко-шляхетской войны / П. А. Кулиш. — СПб. : Обществ. польза, 1874. — 363 с.
623. Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Т. 2. От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии в 1620 г. / П. А. Кулиш. — СПб. : Обществ. польза, 1874. — 456 с.
624. Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши : в 3 т. / П. А. Кулиш. — М. : Тип. ун-та, 1888—1890. — Т. 1—3.
- Т. 1. — 1888. — 289 с.
- Т. 2. — 1888. — 399 с.
- Т. 3. — 1890. — 415 с.
625. Кулиш П. Полякам об украинцах / П. Кулиш // Основа. — 1862. — №2. — С. 6—86.
626. Кулиш П. Простонародность в украинской словесности / П. Кулиш // Основа. — 1862. — № 1. — С. 1—10.
627. Кулиш П. Укратинофилам / П. Кулиш // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1911. — Кн. 8. — С. 69—87.
628. Куліш П. А. Хуторна поезія / П. А. Кулиш. — Львів : Друк. НТШ, 1882. — 137 с.
629. Лавров П. Л. Биография-исповедь / П. Л. Лавров // Философия и социология : избр. произведения : в 2 т. / П. Л. Лавров — М., 1965. — Т. 2. — С. 615—654.
630. Лавров П. Л. Механическая теория мира / П. Л. Лавров // Отечественные записки. — 1859. — Т. 123, кн. 4. — С. 451—492.

631. Лавров П. Л. Очерк теории личности / П. Л. Лавров // Отечественные записки. — 1859. — Т. 137, кн. 11. — С. 207—244 ; кн. 12. — С. 555—610.
632. Лавров П. Л. Социализм и борьба за существование / П. Л. Лавров // Философия и социология : избр. произведения : в 2 т. / П. Л. Лавров. — М., 1965. — Т. 2. — С. 363—382.
633. Лавров П. Л. Счёты русского народа / П. Л. Лавров // Вперёд. — Цюрих, 1873. — № 1. — С. 27—59.
634. Лавров П. Л. Формула прогресса Н. К. Михайловского. Противники истории. Научные основы истории цивилизации / П. Л. Лавров. — 2-е изд. — СПб. : Тип. Клобукова, 1906. — 144 с.
635. Лакомб П. Социологические основы истории : пер. с фр. / П. Лакомб. — СПб. : Тип. Ю. Эрлиха, 1895. — 354 с.
636. Лампрехт К. История германского народа / К. Лампрехт ; пер. с нем. П. Николаева. — М. : Тип. В. Рихтера, 1894—1896. — Т. 1—3.
Т. 1. — Ч. 1—2. — 1894. — XXIV, 608 с.
Т. 2. — Ч. 3—4. — 1895. — XXIV, 656 с.
Т. 3. — Ч. 5. — 1896. — XVIII, 545 с.
637. Ланглуа Ш.-В. Введение в изучение истории : пер. с фр. / Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобос. — СПб. : Тип. И. И. Скороходова, 1899. — 276 с.
638. Лапин В. В. Курс римской истории. Ход мировой цивилизации (схема) / В. В. Лапин. — Х. : [Б. и., 1891]. — 103 с.
639. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории : пособие к лекциям, чит. студентам Санкт-Петербург. ун-та в 1909 / 10 уч. году / А. С. Лаппо-Данилевский. — СПб. : Тип. В. Безобразова, 1910—1913. — Вып. 1—2.
Вып. 1. — 1910. — 292 с.
Вып. 1. — 1913. — 293—799 с.
640. Лашнюков И. В. Владимир Мономах и его время / И. В. Лашнюков // Журнал Министерства народного просвещения. — 1867. — Ч. 134, № 6. — С. 734—775.

641. Лашнюков И. В. Очерки русской историографии / И. В. Лашнюков // Университетские известия. — К., 1869. — № 8. — С. 1—22 ; 1872. — № 4. — С. 1—13 ; № 5. — С. 1—19 ; № 6. — С. 1—18 ; № 9. — С. 1—13.
642. Лебедев А. С. Записки по истории церкви. Ч. 1. От первых времён христианства до разделения церквей : извлечения из курса, чит. в Имп. Харьк. ун-те в 1907 / 1908 учеб. году / А. С. Лебедев. — Х. : Тип. С. Иванченко 1908. — 131 с.
643. Лемке М. К. Эпоха цензурных реформ 1859—1865 годов / М. К. Лемке. — СПб. : Герольд, 1904. — 512 с.
644. Ленин В. И. Материализм и эмпириокритицизм / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. — 5-е изд. — М., 1961. — Т. 18. — С. 7—384. — В. И. Ленин — псевд. В. И. Ульянова.
645. Леонтович Ф. И. Лекции по истории русского права, читанные в Новороссийском университете в 1886 / 1887 акад. году / Ф. И. Леонтович. — Одесса : Тип. В. Кирхнера, 1886. — 355 с. — Литогр. рукопись.
646. Лесевич В. В. Метафизика, позитивизм и научная философия / В. В. Лесевич // Отечественные записки. — 1879. — Т. 244, № 6. — С. 26—50. — Рец. на кн.: Типы современной философской мысли в Германии. Очерки из путешествия за границу / П. А. Милославский. — Казань : Тип. ун-та, 1878. — 323 с.
647. Лесевич В. В. Опыт критического исследования основоначал позитивной философии / В. В. Лесевич. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1877. — 295 с.
648. Лесевич В. В. Первые правозвестники позитивизма / В. В. Лесевич // Отечественные записки. — 1873. — Т. 211, № 12. — С. 529—576.
649. Лесевич В. В. Письма о научной философии / В. В. Лесевич. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1878. — 208 с.
650. Лесевич В. В. Позитивизм после Конта / В. В. Лесевич // Отечественные записки. — 1869. — Т. 183, № 4. — С. 361—398.
651. Лесевич В. В. Сочинения : в 3 т. / В. В. Лесевич. — М. : Книгоизд-во писателей, 1915.
- Т. 1 : Статьи по философии. — 647 с.
- Т. 2 : Статьи по философии. — 663, II с.

Т. 3 : Статьи общенаучного характера. — 712 с.

652. Лесевич В. В. Философия истории на научной почве : (Очерк из истории культуры XIX века) / В. В. Лесевич // Отечественные записки. — 1869. — Т. 182, № 1. — С. 163—196.

653. Лесевич В. В. Философские воззрения Огюста Конта (по поводу столетнего юбилея) / В. В. Лесевич // Русское богатство. — 1898. — № 3. — С. 1—17.

654. Лесевич В. В. Что такое научная философия? / В. В. Лесевич // Русская мысль. — 1888. — № 1. — С. 1—20 ; № 2. — С. 1—16 ; № 11. — С. 1—20 ; № 12. — С. 13—24 ; 1889. — № 3. — С. 1—16 ; № 10. — С. 1—17 ; № 11. — С. 1—17.

655. Лесевич В. В. Эмпириокритицизм как единственная научная точка зрения / В. В. Лесевич. — СПб. : Посев, 1909. — 72 с.

656. Лесевич В. В. Этюды и очерки / В. В. Лесевич. — СПб. : Тип. Стасюлевича, 1886. — 407 с.

657. Линицкий П. И. Закон эволюции, как принцип реалистической философии нашего времени / П. И. Линицкий // Труды Киевской духовной академии. — 1902. — № 11. — С. 381—414.

658. Линицкий П. И. О необходимости метафизики / П. И. Линицкий // Вера и разум. — 1897. — Т. 2, ч. 1. — С. 1—24 ; 49—76 ; 183—200 ; 231—244.

659. Линицкий П. И. Обзор философских учений / П. И. Линицкий. — К. : Тип. Еремеева, 1874. — 245 с.

660. Линицкий П. И. По поводу защиты славянофильства в “Православном обозрении” / П. И. Линицкий // Труды Киевской духовной академии. — 1884. — Янв. — С. 77—94.

661. Линицкий П. И. Славянофильство и либерализм : Опыт систематического анализа того и другого / П. И. Линицкий. — К. : Тип. Корчак-Новицкого, 1882. — IV, 255 с.

662. Линицкий П. И. Философские и социологические этюды / П. И. Линицкий. — К. : Тип. И. И. Горбунова, 1907. — 236 с.

663. Линниченко И. А. Вече в Киевской области : канд. соч. / И. А. Линниченко. — К. : Тип. ун-та, 1881. — II, 65, 2 с.

664. Линниченко И. А. Курганомания / И. А. Линниченко. — М. : Тип. А. Гатцука, 1889. — 23 с.
665. Линниченко И. А. Малорусская культура / И. А. Линниченко. — Одесса : Тип. Южнорус. просветит. о-ва, 1919. — 17 с.
666. Линниченко И. А. Рецензия / И. А. Линниченко // Журнал Министерства народного просвещения. — 1886. — Т. 247, № 10. — С. 336—345. — Рец. на ст.: Rodział i zakres dziejów polskich. Odczyt w Sali inaguracyjnej Wszechnicy przy otwarciu roku szkolnego 1884 / 85 / K. Wojeciechowski // Przewodnik Naukowy i Literacki. — Lwów, 1884. — R. 12. — S. 961—977.
667. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський // Повне зібрання творів. Архів. Студії / В. Липинський. — К., 1995. — Т. 6, кн. 1. — 470 с.
668. Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський. — Нью-Йорк : Булава, 1956. — 111 с.
669. Липинський В. Україна на переломі (1657—1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-тім столітті / В. Липинський // Твори. Архів. Студії. Історична секція / В. Липинський. — Філадельфія, 1991. — Т. 3. — LXX, 346 с.
670. Литтре Э. Несколько слов по поводу положительной философии / пер. с фр. Г. Н. Вырубова и Е. В. Де-Роберти. — Берлин : Е. Боск, 1865. — XXI, 50 с.
671. Литтре Э. Очерк положительной философии : пер. с фр. / Э. Литтре. — Гейдельберг : Бангель и Шмит, 1863. — 100 с.
672. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1 / О. Лотоцький. — Варшава : Укр. наук. ін-т, 1932. — 286, II с.
673. Луначарский А. В. О национализме вообще и украинском движении в частности / А. В. Луначарский // Украинская жизнь. — 1912. — № 10. — С. 9—22.
674. Лучицкая М. В. Мемуары / М. В. Лучицкая. — М. : ИВИ РАН, 2003. — 196 с.
675. Лучицкий И. В. Джордано Бруно : публ. лекция, чит. 21 апр. 1885 г. / И. В. Лучицкий // Университетские известия. — К., 1885. — № 5. — С. 83—102.

676. Лучицкий И. В. Историческая семинария Вуттке в Лейпциге : отчет магистра Лучицкого / И. В. Лучицкий // Университетские известия. — К., 1874. — № 2. — С. 55—68.
677. Лучицкий И. В. Католическая лига и кальвинисты во Франции: Опыт истории демократического движения во Франции второй половине XVI в. Т. 1 / И. В. Лучицкий. — К. : Тип. ун-та, 1877. — IV, 560, 60 с.
678. Лучицкий И. В. О задачах экономической истории / И. В. Лучицкий // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1896. — Кн. 10. — С. 43—45.
679. Лучицкий И. В. Обзор литературы по философии истории за 1872 год / И. В. Лучицкий // Знание. — 1873. — № 9. — С. 59—92.
680. Лучицкий И. В. Обзор последних работ по новой истории / И. В. Лучицкий // Знание. — 1874. — № 1. — С. 23—36.
681. Лучицкий И. В. Отношение истории к науке об обществе : (вступ. лекция в курс новой истории, чит. доц. ун-та св. Владимира, 18-го окт. 1874 г.) / И. В. Лучицкий // Знание. — 1875. — № 1. — С. 1—42.
682. Лучицкий И. В. Отчёт о занятиях за границей магистра Лучицкого / И. В. Лучицкий // Университетские известия. — К., 1874. — № 5. — С. 293—322.
683. Лучицкий И. В. Очерк истории Монтобана / И. В. Лучицкий // Университетские известия. — К., 1874. — №8. — С. 644—658 ; №9. — С. 681—689.
684. Лучицкий И. В. Очерк развития исторической науки в Швеции / И. В. Лучицкий // Университетские известия. — К., 1885. — № 4. — С. 163—188 ; № 5. — С. 207—232.
685. Лучицкий И. В. Очерк развития скептической мысли во Франции в XVI и XVII вв. / И. В. Лучицкий // Знание. — 1873. — № 1. — С. 61—99 ; № 3. — С. 91—129 ; № 8. — С. 123—147 ; № 11. — С. 24—58.
686. Лучицкий И. В. Поземельная община в Пиренеях / И. В. Лучицкий // Отечественные записки. — 1883. — Т. 265, № 9. — С. 57—78 ; № 10. — С. 466—506 ; Т. 266, № 12. — С. 415—442.

687. Лучицкий И. В. Предисловие / И. В. Лучицкий // Описательная социология или группы социальных фактов, классифицированные и распределённые Г. Спенсером / Г. Спенсер ; пер. И. В. Лучицкого. — К., 1878. — С. I—IV.
688. Лучицкий И. В. [Рецензия] / И. В. Лучицкий // Университетские известия. — К., 1876. — № 3. — С. 68—79. — Рец. на кн.: Hadrian VI, ein Lebensbild aus dem Zietalter der Reformation / H. Baurer. — Leipzig, 1876.
689. Лучицкий И. В. Джеймс Сорольд Роджерс : (некролог) / И. В. Лучицкий // Юридический вестник. — 1891. — Кн. 2. — С. 171—185.
690. Лучицкий И. В. Адам Фергюсон и его историческая теория / И. В. Лучицкий // Университетские известия. — К., 1868. — № 9. — С. 1—27 ; № 11. — С. 1—47 ; № 12. — С. 1—22 ; 1869. — № 1. — С. 1—16.
691. Ляскоронский В. Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия / В. Г. Ляскоронский. — К. : Тип. И. Н. Чоколова, 1897. — VII, 486, XI с.
692. Майков В. Н. Общественные науки в России / В. Н. Майков // Финский вестник. — 1845. — Т. 1. — С. 1—62.
693. Максимович Г. А. Кризис перед смутой в Московском государстве / Г. А. Максимович // Сборник Историко-филологического общества при Институте кн. Безбородько в Нежине. — 1912—1913. — Т. 8. — С. 1—19.
694. Маркевич А. И. Историческая критика в трудах новейших русских историков : (пробная лекция, чит. в Новорос. ун-те магистром рус. истории ун-та св. Владимира Ал. Маркевичем / А. И. Маркевич. — Одесса : Новорос. телеграф, 1880. — 14 с.
695. Маркевич А. И. Н. И. Костомаров и его значение : (речь, чит. в собрании Одес. славян. благотворит. о-ва св. Кирилла и Мефодия приват-доц. А. И. Маркевичем) / А. И. Маркевич. — Одесса : Одес. вестн., 1885. — 20 с.
696. Маркевич А. И. Хмельницкий Зиновий Богдан / А. И. Маркевич // Русский биографический словарь. — СПб., 1901. — Т. 21. — С. 347—362.
697. Маркс К. К критике гегелевской философии права / К. Маркс // Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М., 1955. — Т. 1. — С. 219—368, 414—429.

698. Маркс К. Письмо К. Маркса Ф. Энгельсу в Манчестер от 7 июля 1866 г. / К. Маркс // Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М., 1963. — Т. 31. — С. 195—197.
699. Матеріали для біографії В. Б. Антоновича. З приводу двадцятої річниці з дня його смерті / за ред. Д. І. Багалія. — К. : Друк. ВУАН, 1929. — 129 с.
700. Мах Э. Анализ ощущений и отношение физического к психическому / Э. Мах. — СПб. : Тип. Суворина, 1904. — 148 с.
701. М. Г. Парижский социологический конгресс / М. Г. // Русское богатство. — 1895. — № 3. — С. 82—91. — М. Г. — псевд. М. В. Гельброта.
702. Мечников Л. И. Географическая теория развития исторических народов / Л. И. Мечников // Вестник Европы. — 1889. — № 3. — С. 331—362.
703. Мечников Л. И. Цивилизация и великие исторические реки. Географическая теория развития современных обществ / Л. И. Мечников ; пер. с фр. М. Д. Гродецкого. — СПб. : Жизнь, 1897. — 176 с.
704. Мечников Л. И. Школа борьбы в социологии / Л. И. Мечников // Дело. — 1884. — № 4. — С. 28—64 ; № 5. — С. 39—59.
705. Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII ст. / Д. П. Миллер // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — 1896. — Т. 8. — С. 63—244.
706. Милль Д. С. Автобиография / Д. С. Милль ; под ред. Г. Е. Благодетлова. — СПб. : Тип. В. Тушнова, 1874. — 332 с.
707. Милль Д. С. Огюст Конт и положительная философия / Д. С. Милль, Дж. Льюис. — СПб. : Тип. Н. Тиблена, 1867. — XIV, 587 с.
708. Милль Д. С. О свободе / Д. С. Милль. — Лейпциг : Вольфанг Гергард, 1861. — 253 с.
709. Милль Д. С. Основания политической экономии с некоторыми из их применений к общественной философии / Д. С. Милль ; пер. и прим. Н. Г. Чернышевского. — СПб. : Тип. К. Вульфа, 1860. — Т. 1. — 80, 425 с.
710. Милль Д. С. Подчинённость женщины / Д. С. Милль ; пер. Н. К. Михайловского. — СПб. : Тип. С. В. Звонарёва, 1869. — LX, 255 с.

То же / под ред. Марко Вовчок. — 2-е изд. — СПб. : Тип. С. В. Звонарёва, 1870. — LXXXIV, 258 с.

711. Милль Д. С. Рассуждения и исследования: политические, философские и исторические: в 3 ч. Ч. 1. Статьи исторические / Д. С. Милль. — СПб. : Тип. А. С. Голицына, 1864. — 173 с.

712. Милль Д. С. Система логики / Д. С. Милль, Дж. Льюис ; под ред. П. Лаврова, Ф. Резенера. — СПб. : Тип. М. О. Вольфа, 1867. — Т. 1—2.

Т. 1. — XXXI, 553, VI с.

Т. 2. — 4, 537, VIII с.

713. Милль Д. С. Система логики силлогистической и индуктивной. Изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования / Д. С. Милль. — 2-е изд. — М. : Изд. Г. А. Лемана, 1914. — LXXXI, 880 с.

714. Милорадович В. Українська відьма : Нариси з української демонології / В. Милорадович. — К. : Веселка, 1993. — 72 с.

715. Миллюков П. Н. М. М. Ковалевский как социолог и как гражданин / П. Н. Миллюков // М. М. Ковалевский. Учёный, государственный и общественный деятель и гражданин : [сб.]. — Пг., 1917. — С. 136—143.

716. Миллюков П. Н. Памяти двух историков: С. Ф. Платонов и А. А. Кизеветтер / П. Н. Миллюков // Современные записки. — Париж, 1933. — Т. 51. — С. 311—335.

717. Миллютин В. А. [Рецензия] / В. А. Миллютин // Избранные произведения / В. А. Миллютин. — М. : ОГИЗ, 1946. — С. 358—444. — Рец. на кн.: Опыт о народном богатстве или о началах политической экономии / А. Бутовский. — СПб. : Тип. II отд. собств. е. и. в. канцелярии, 1847. — Т. 1—3

718. Миртов П. Л. Исторические письма / П. Л. Миртов. — 4-е изд. — СПб. : Тип. Н. Н. Клобукова, 1905. — 368 с. — П. Л. Миртов. — псевд. П. Л. Лаврова.

719. Михайловский Н. К. Аналогический метод в общественной науке // Отечественные записки. — 1869. — Т. 185, кн. 7. — С. 1—53. — Рец. на кн.: История и метод / А. Стронин. — СПб. : Тип. Котомина, 1869. — 446 с.

720. Михайловский Н. К. Полное собрание сочинений. Т. 1 / Н. К. Михайловский. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1911. — 971 с.

721. Михайловский Н. К. [Рецензия] / Н. К. Михайловский // Книжный вестник. — 1866. — № 5. — С. 119—120. — Рец на кн. : Классификация наук, со статьёй о причинах разногласия с философией Конта / Г. Спенсер ; под ред. П. Л. Лаврова. — СПб. : Кн. изд-во Н. Л. Тиблена, 1866. — 64 с.
722. Мишле Ж. Жанна д'Арк / Ж. Мишле ; пер. с фр. Т. Быковой. — Пг. : Всемирная литература, 1920. — 168 с.
723. Моно Г. Метод в історії / Г. Моно ; пер. з фр. М. Залізняка [К. Трильовського]. — Львів : Друк. НТШ, 1909. — 28 с.
724. Монтескье Ш. Л. О духе законов или об отношениях, в которых законы должны находиться к устройству каждого правления и нравов, климату, религии, торговли и т. д. / Ш. Л. Монтескье. — СПб. : Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1900. — ХСІ, 706 с.
725. Моргулис М. Г. Вопросы еврейской жизни / М. Г. Моргулис. — СПб. : Тип. А. Е. Ландау, 1906. — 594 с.
726. Мордовець Д. Твори : в 2 т. Т. 2. Знаменія времени / Д. Мордовець. — К. : Худ. літ., 1958. — 424 с.
727. Надлер В. К. Лекции по истории Французской революции и империи Наполеона (1799—1815) / В. К. Надлер. — Х. : Изд-во кн. маг. Корчагина, 1898. — 295 с.
728. Надлер В. К. Меттерних и европейская реакция / В. К. Надлер. — Х. : Тип. ун-та, 1882. — XV, 286 с.
729. Надлер В. К. Мифический элемент в истории / В. К. Надлер. — Х. : Изд. кн. маг. Д. Н. Полуехтова, 1887. — 26 с.
730. Надлер В. К. Русские исторические руководства и их отношение к науке всеобщей истории / В. К. Надлер. — Х. : Тип. ун-та, 1864. — 25 с.
731. Никитин П. Кладези мудрости российских философов / П. Никитин // Дело. — 1878. — № 10. — С. 1—30 ; № 11. — С. 123—166. — П. Никитин — псевд. П. Н. Ткачёва. — Рец. на кн.: Письма о научной философии / В. В. Лесевич. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1878. — 208 с.
732. Никитин П. Литературные этюды / П. Никитин // Дело. — 1872. — № 2. — С. 1—42. — П. Никитин — псевд. П. Н. Ткачёва.

733. Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. — СПб. : Тип. М-ва путей сообщения, 1911. — XXV, 410 с.
734. Новодворский В. В. Исторический материализм. Доктрина Маркса и Энгельса. Опыт ист.-крит. исслед. / В. В. Новодворский // Известия Историко-филологического института кн. Безбородько. — 1914. — Т. 29. — С. 1—112; 1916. — Т. 31. — С. 113—232; 1918. — Т. 32. — С. 233—300.
735. Новодворский В. В. Несколько слов о направлениях в современной историографии : вступ. лекция, чит. в университете св. Владимира / В. В. Новодворский // Университетские известия. — К., 1909. — № 5. — С. 1—20.
736. Н. П-в. Мысли Джона Стюарта Милля о позитивной философии. Позднейшие воззрения Огюста Конта / Н. П-в // Отечественные записки. — 1865. — Т. 152, кн. 6. — С. 156—172.
737. Оболонский Н. Исторический очерк развития позитивной школы о преступниках и преступлениях / Н. Оболонский // Университетские известия. — К., 1889. — № 3. — С. 1—19.
738. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Воспоминания / Д. Н. Овсяннико-Куликовский // Литературно-критические работы / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. — М., 1989. — Т. 2. — С. 306—486.
739. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Психология русской интеллигенции / Д. Н. Овсяннико-Куликовский // Интеллигенция в России : сб. ст. — СПб., 1910. — С. 192—219.
740. Овсяннико-Куликовский Д. Что такое мистика? : (этюды) / Д. Овсяннико-Куликовский // Вестник Европы. — 1916. — № 10. — С. 121—173.
741. Одинець П. К вопросу об украинском народничестве : (Опыт программных вопросов для изучения украинской национальной идеи) / П. Одинець // Киевская старина. — 1906. — Кн. 7—8. — С. 338—376. — П. Одинець — псевд. П. С. Ефименко.
742. Оршанский И. Г. Позитивизм и контизм / И. Г. Оршанский // Записки Харьковского университета. — 1893. — Кн. 2. — С. 85—116 ; Кн. 4. — С. 151—250 ; 1894. — Кн. 1. — С. 193—208.

743. Отчёт Общества [славянской культуры] за 1908 и 1909 г. // Известия Общества славянской культуры. — 1912. — Т. 1, кн. 1. — С. 117—123.
744. Отчёт Харьковского общества взаимопомощи трудящихся женщин за 1905 год. — Х. : Коммерч. тип., 1906. — 86 с.
745. Павлов П. В. Письма из-за границы. Мысль о всеобщем музее / П. В. Павлов // Экономический указатель / изд. И. В. Вернадский. — СПб., 1858. — Вып. 1. — С. 19—22 ; Вып. 2. — С. 36—40.
746. Павлов П. В. Опыт введения в историю / П. В. Павлов // Отечественные записки. — 1874. — Т. 214, кн. 5—6. — С. 269—291.
747. Падалица Т. Пан Падалица до пана Владимира Антоновича / Т. Падалица // Основа. — 1861. — Кн. 10. — С. 136—141.
748. Панейко В. Из новішої літератури про Маркса / В. Панейко // Літературно-науковий вістник. — 1909. — Т. 45, кн. 3. — С. 595—606.
749. Панейко В. Из проблем теорії пізнання й метафізики / В. Панейко // Літературно-науковий вістник. — 1908. — Т. 43, кн. 9. — С. 489—500.
750. Панейко В. Нова соціологія / В. Панейко // Літературно-науковий вістник. — 1910. — Т. 51, кн. 9. — С. 404—411.
751. Панейко В. Постійність в ході культури / В. Панейко // Літературно-науковий вістник. — 1909. — Т. 47, кн. 9. — С. 430—449.
752. Панейко В. Прагматизм / В. Панейко // Літературно-науковий вістник. — 1910. — Т. 49, кн. 3. — С. 501—509.
753. Пантелеев Л. Ф. Воспоминания / Л. Ф. Пантелеев. — М. : Худ. лит., 1958. — 848 с.
754. Певницкий В. Ф. [Ответ] “Православному обозрению” / В. Ф. Певницкий // Труды Киевской духовной академии. — 1870. — март. — С. 721—732.
755. Певницкий В. Ф. Речь о судьбах богословской науки в нашем отечестве / В. Ф. Певницкий // Труды Киевской духовной академии. — 1869. — нояб. — дек. — С. 139—210.
756. Перетяткович Г. И. Вступительная лекция по русской истории / Г. И. Перетяткович // Записки Новороссийского университета. — 1878. — Т. 24. — С. 308—318.

757. Петров М. Н. Евангелие в истории / М. Н. Петров // Очерки из всеобщей истории / М. Н. Петров. — Х., 1868. — С. 1—28.
758. Петров М. Н. Жанна д'Арк : (Историко-психологический опыт) / М. Н. Петров // Очерки из всеобщей истории / М. Н. Петров. — Х., 1868. — С. 289—335.
759. Петров М. Н. Из всемирной истории : очерки / М. Н. Петров. — 2-е изд. — Х. : Тип. В. А. Сыхра, 1882. — 440 с.
760. Петров М. Н. Историческая подготовка. Pro domo sua / М. Н. Петров. — Х. : Тип. М. Зильберберга, 1881. — 31 с.
761. Петров М. Н. Курс древней истории, читанный в Харьковском университете / М. Н. Петров. — Х. : Кн. магазин Д. Полуехтова, 1881. — XLVI, 359 с.
762. Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. Т. 1. История древнего мира / М. Н. Петров ; под ред. проф. В. К. Надлера. — Х. : Кн. магазин Д. Полуехтова, 1888. — XIV, 312, VIII с.
763. Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. Т. 2, ч. 1. История средних веков / М. Н. Петров. — СПб. : Изд. В. Березовского, 1906. — 150 с.
764. Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. Т. 3. История новых веков (реформационная эпоха) / М. Н. Петров. — Х. : Кн. магазин Д. Полуехтова, 1888. — IV, 218 с.
765. Петров М. Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции : сравнит. ист.-библиогр. обзор / М. Н. Петров. — Х. : Тип. ун-та, 1861. — VII, 310 с.
766. Петров М. Н. О характере государственной деятельности Людовика XI : рассуждение, написанное для получения степени магистра всеобщей истории / М. Н. Петров. — Х. : Тип. ун-та, 1850. — 69 с.
767. Петров М. Н. Отчёт о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М. Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии в 1858—1860 г. / М. Н. Петров. — Х. : Тип. ун-та, 1861. — 76 с.
768. Петрушевич А. С. Филипп Орлик. Последний польский гетьман Западной Украины 1709—1742 г. / А. С. Петрушевич. — Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1872. — 26 с.

769. Петрушевский Д. М. Восстание Уота Тайлера : в 2 ч. / Д. М. Петрушевский. — СПб.; М., 1897 — 1901. — Ч. 1—2.

Ч. 1. — СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1897. — VI, 384 с.

Ч. 2 : Очерки из истории разложения феодального строя в Англии. — М.: Тип. И. Н. Кушнерева, 1901. — VIII, 367 с.

770. Петрушевский Д.М. К вопросу о логическом стиле исторической науки // Известия Петроградского политехнического института императора Петра Великого. Отделение наук экономических и юридических. — Пг., 1915. — Т. 24. — С.67—88.

771. Петрушевский Д. М. Новое исследование о происхождении феодального строя / Д. М. Петрушевский // Журнал Министерства народного просвещения. — 1892. — Ч. 284, № 12. — С. 307—376. — Рец. на кн.: Villianage in England. Essays in English mediaeval history / P. Vinogradoff. — Oxford : Clarendon Press., 1892. — XII, 464 p.

772. Петрушевский Д. М. О задачах всеобщей истории как науки : вступ. лекция, чит. в Варшав. ун-те / Д. М. Петрушевский // Образование. — 1898. — № 2. — С. 1—10.

773. Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства. Введение. Задачи и методы всеобщей истории / Д. М. Петрушевский // Научное слово. — 1904. — Кн. 3. — С. 78—115.

774. Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства / Д. М. Петрушевский. — М. : Науч. слово, 1907. — IV, 324 с.

775. Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства / Д. М. Петрушевский. — 4-е изд. — М. : Науч. слово, 1917. — IV, 402 с.

776. Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства / Д. М. Петрушевский. — 5-е изд. — М. : ГИЗ, 1922. — 298 с.

777. Петрушевский Д. М. Тенденции современной исторической науки / Д. М. Петрушевский // Образование. — 1899. — № 5—6. — С. 73—104.

778. Петрушевский Д. М. Феодализм и современная историческая наука / Д. М. Петрушевский // Из далёкого и близкого прошлого : сб. этюдов из всеобщ. истории в честь пятидесятилетия науч. жизни Н. И. Кареева. — Пг. ; М., 1923. — С. 110—119.

779. Пикар Э. О науке // Метод в науках. — СПб., 1911. — С. 7—29.

780. Писарев Д. И. Мыслящий пролетариат / Д. И. Писарев // Сочинения : в 4 т. / Д. И. Писарев. — М., 1956. — Т. 4 : Статьи. 1866—1868. — С. 7—49.
781. Писарев Д. И. Очерки из истории труда / Д. И. Писарев // Сочинения : в 4 т. / Д. И. Писарев. — М., 1955. — Т. 2 : Статьи. 1862—1864. — С. 228—337.
782. Писарев Д. И. Русский Дон-Кихот / Д. И. Писарев // Сочинения : в 4 т. / Д. И. Писарев. — М., 1955. — Т. 1 : Статьи и рецензии. — С. 320—337. — Рец. на кн.: Киреевский И. В. Полное собрание сочинений / И. В. Киреевский. — М. : Изд. А. Н. Кошелева, 1861. — Т. 1—2.
783. Писарев Д. И. Схоластика XIX века / Д. И. Писарев // Сочинения : в 4 т. / Д. И. Писарев. — М., 1955. — Т. 1 : Статьи и рецензии. — С. 97—159.
784. Пискорский В. К. История Испании и Португалии / В. К. Пискорский. — СПб. : Изд. Брокгауза-Ефрона, 1902. — 201 с.
785. Пискорский В. К. Ян Амос Коменский : (вступ. лекция) / В. К. Пискорский // Вопросы истории славян. — Воронеж, 1970. — Вып. 3. — С. 106—114.
786. Пискорский В. К. Крепостное право в Каталонии в средние века / В. К. Пискорский. — К. : Тип. ун-та, 1901. — 230 с.
787. Пискорский В. К. Международный исторический конгресс в Сарагоссе / В. К. Пискорский // Журнал Министерства народного просвещения. Нова сер. — 1909. — Ч. 23, № 9—10. — С. 82—96.
788. Пискорский В. К. Начало академической свободы в Западной Европе : речь, произнес. на годовичном акте Института 30 авг. 1899 г. / В. К. Пискорский. — Нежин : Тип. М. В. Глезера, 1900. — 19 с.
789. Пискорский В. К. О предмете, методе и задачах науки всеобщей истории : вступ. лекция В. К. Пискорского / В. К. Пискорский // Учёные записки Казанского университета. — 1907. — Кн. 1. — С. 1—10.
790. Пискорский В. К. Экономическая история Западной Европы в новое время : конспект лекций. 1907—1908 акад. год / В. К. Пискорский. — Казань : [Б. и.], 1907. — 272 с. — Литогр. машинопись.
791. П. Л. Задачи позитивизма и их решение / П. Л. // Современное обозрение. — СПб., 1868. — № 5. — С. 117—154. — П. Л. — псевд. П. Л. Лаврова. — Рец. на кн.:

- Огюст Конт и положительная философия / Д. С. Милль, Дж. Льюис. — СПб. : Тип. Н. Тиблена, 1867. — XIV, 587 с.
792. Платонов С. Ф. Владимир Степанович Иконников : (некролог) / С. Ф. Платонов // *Анналы : журн. всеобщей истории.* — 1924. — Ч. 4. — С. 254—256.
793. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения : в 5 т. Т. 2 / Г. В. Плеханов. — М.: Госполитиздат, 1956. — 824 с.
794. Погодин А. Главные течения польской политической мысли (1863—1907 гг.) / А. Погодин. — СПб. : Просвещение, 1907. — 662 с.
795. Подолинський С. А. Громадівство і теорія Дарвіна / С. А. Подолинський // *Громада.* — 1880. — № 1. — С. 5—26.
796. Познанский Б. Воспоминания / Б. Познанский // *Украинская жизнь.* — 1913. — № 1. — С. 25—44; № 2. — С. 10—26.
797. Покровский М. Н. Борьба классов и русская историческая литература : лекции, чит. в Коммунист. ун-те им. тов. Зиновьева, 3—7 мая 1923 г. / М. Н. Покровский. — Пг. : Прибой, 1923. — 137 с.
798. Покровский М. Н. Новый труд по экономической истории России / М. Н. Покровский // *Голос минувшего.* — 1913. — №6. — С. 270—282. — Рец. на кн.: Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства: курс лекций, чит. в Коммерч. ин-те. Т. 1 / М. В. Довнар-Запольский. — К. : Тип. Чоколова, 1911. — 366 с.
799. Пресняков А. Е. Речь перед защитой диссертации под заглавием “Образование великорусского государства” / А. Е. Пресняков. — Пг. : 9-я гос. тип., 1920. — 10 с.
800. Профессор Дмитрий Иванович Багалей : К двадцатипятилетней годовщине его учёно-педагогической деятельности. — Х. : Печ. дело, 1906. — 30 с.
801. Профессор Дмитрий Иванович Багалей : К тридцатипятилетней годовщине его учёно-педагогической деятельности (1880—1910 гг.). — Х. : Печ. дело, 1912. — 82 с.
802. П-с-к. Историчні байки п. Маріана Дубецького (за приводом праці про початок Запоріжжя) / П-с-к // *Правда.* — Львів, 1888. — Річник XIV. — Т. 1. — С. 110—116; С. 194—203. — П-с-к — псевд. В. Б. Антоновича.

803. Пыпин А. Н. Польский вопрос в русской литературе / А. Н. Пыпин // Вестник Европы. — 1880. — № 2. — С. 703—706 ; № 4. — С. 686—709 ; № 5. — С. 239—271 ; № 10. — С. 681—711; № 11. — С. 281—307.
804. Радлов Э. Очерк истории русской философии / Э. Радлов. — 2-е изд. — Пг. : Наука и шк., 1920. — 99 с.
805. Раковський І. Боротьба за ідею розвою / І. Раковський // Літературно-науковий вістник. — 1910. — Т. 50, кн. 4. — С. 56—67 ; Кн. 5. — С. 297—318.
806. Раковський І. Ювілей ідеї розвою / І. Раковський // Літературно-науковий вістник. — 1909. — Т. 46, кн. 4. — С. 140—154 ; Т. 48, кн. 12. — С. 539—555.
807. Ранке Л. Об эпохах новой истории : лекции, чит. баварскому королю Максимилиану / Л. Ранке. — М. : Тип. И. А. Баландина, 1898. — 192 с.
808. Риккерт Г. Границы естественнонаучного образования понятий. Логическое введение в исторические науки : пер. с нем. / Г. Риккерт. — СПб. : Изд. Кусковой, 1903. — 615 с.
809. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре : пер. со 2-го нем. изд. / Г. Риккерт. — СПб. : Образование, 1911. — 196 с.
810. Риккерт Г. Философия истории / Г. Риккерт ; пер. с нем. С. Гессена. — СПб. : Изд. Д. Е. Жуковского, 1908. — XIV, 154 с.
811. Розанов В. Сочинения / В. Розанов. — М. : Сов. Россия, 1990. — 592 с.
812. Романович-Славатинский А. В. Вступительные лекции в курс государственного права / А. В. Романович-Славатинский // Университетские известия. — К., 1862. — № 10. — С. 1—46.
813. Романович-Славатинский А. В. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева, ректора университета св. Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии / А. В. Романович-Славатинский. — СПб. : Тип. В. Грацианского, 1876. — 320 с.
814. Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность / А. В. Романович-Славатинский // Вестник Европы. — 1903. — Кн. 1. — С. 138—197 ; Кн. 2. — С. 606—650 ; Кн. 3. — С. 168—214 ; Кн. 4. — С. 527—566 ; Кн. 5. — С. 181—205 ; Кн. 6. — С. 499—508.

815. Ромер Ф. Э. По поводу одной книги / Ф. Э. Ромер // Исторический вестник. — 1894. — № 5. — С. 462—477.
816. Рославский-Петровский А. Введение в курс истории главных народов древнего мира и их цивилизаций / А. Рославский-Петровский. — Х. : Тип. ун-та, 1870. — II, СII с.
817. Рославский-Петровский А. Введение в курс истории цивилизации / А. Рославский-Петровский. — Х. : Тип. ун-та, 1865. — II, 52 с.
818. Российские партии, союзы и лиги : сб. программ, уставов и справ. сведений... — СПб. : Тип. Б. М. Вольфа, 1906. — 252 с.
819. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії / С. Рудницький. — Берлін : [Б. в.], 1923. — 283 с.
820. Савин А. Н. М. М. Ковалевский как историк / А. Н. Савин // Исторические известия. — 1916. — № 1. — С. 170—183.
821. Сборник статей по истории и статистике русской периодической печати, 1703—1903. — СПб. : Тип. А. Э. Винеке, 1903. — 155 с.
822. Сватиков С. Г. Опальная профессура 80-х гг. / С. Г. Сватиков // Голос минувшего. — 1917. — № 2. — С. 5—78.
823. Свистун Ф. И. В память 60-летней годовщины вступления на престол императора Франца Иосифа I : ист. воспоминания / Ф. И. Свистун. — Львов : Тип. Ставропог. ин-та, 1908. — 64 с.
824. Свистун Ф. И. Значение философии в духовной жизни народов / Ф. И. Свистун // Научно-литературный сборник. — Львов, 1901. — Т. 1, кн. 4. — С. 331—339.
825. Свистун Ф. И. Що то есть — украинофильство? Его история и теперешня характеристика / Ф. И. Свистун. — Львов: Тип. Ставропог. ин-та, 1912. — 136 с.
826. Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам : пер. с фр. / Ш. Сеньобос. — М. : Тип. Мамонтова, 1902. — II, 240 с.
827. Сергієнко М. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці / М. Сергієнко // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1892. — Т. 1, кн. 1. — С. 1—28. — М. Сергієнко. — псевд. М. С. Грушевського.

828. Син України : Володимир Боніфатійович Антонович. — К. : Заповіт, 1997. — Т. 1—2.
Т. 1. — 447 с.
Т. 2. — 448 с.
829. Систематический каталог книг библиотеки Киевской духовной академии, составленный библиотекарем академии А. С. Крыловским. Т. 3. История. Вып. 9. — К. : Тип. Барского, 1910. — 374 с.
830. Слонимский Л. З. Мнимая социология / Л. З. Слонимский // Вестник Европы. — 1889. — № 5. — С. 130—147.
831. Смоленский И. История как наука и как предмет преподавания : (Переоценка исторических ценностей) : ист.-методол. этюд / И. Смоленский. — Одесса : Тип. Е. Н. Фесенко, 1905. — 176 с.
832. Смуток П. М. М. Ковалевский и украинство / П. Смуток // Украинская жизнь. — 1916. — № 4—5. — С. 65—69. — П. Смуток — псевд. П. Стебницкого.
833. Сокальский И. П. О значении соседства в исторической жизни народов / И. П. Сокальский // Записки Харьковского университета. — 1898. — № 4. — С. 73—120.
834. Соловьёв В. С. Идея человечества у Августа Конта / В. С. Соловьёв // Сочинения / В. С. Соловьёв. — М., 1988. — Т. 2. — С. 562—581.
835. Соловьёв В. С. Кризис западной философии (против позитивистов) / В. С. Соловьёв // Сочинения / В. С. Соловьёв. — М., 1988. — Т. 2. — С. 3—138.
836. Соловьёв В. С. Философские начала цельного знания / В. С. Соловьёв // Сочинения / В. С. Соловьёв. — М., 1988. — Т. 2. — С. 139—288.
837. Соловьёв С. М. Наблюдения над исторической жизнью народов / С. М. Соловьёв // Вестник Европы. — 1868. — № 12. — С. 676—707 ; 1869. — № 12. — С. 493—541 ; 1871. — № 1. — С. 76—99 ; № 12. — С. 738—760 ; 1873. — № 2. — С. 675—705 ; 1874. — № 4. — С. 457—482 ; 1875. — № 4. — С. 593—612 ; 1876. — № 5. — С. 153—171.
838. Соловьёв С. М. Начала русской истории / С. М. Соловьёв // Сборник государственных знаний : сб. ст. / под ред. В. П. Безобразова, И. Е. Андреевского. — СПб. : Тип. В. В. Безобразова, 1877. — Т. 4. — С. 1—19.

839. Соловьёв С. М. Прогресс и религия / С. М. Соловьёв // Журнал Министерства народного просвещения. — 1868. — Ч. 139, № 9. — С. 699—719.
840. Сорокин П. А. Обзор теорий и основных проблем прогресса / П. А. Сорокин // Новые идеи в социологии. — СПб., 1914. — Сб. 3 : Что такое прогресс. — С. 115—155.
841. Сорокин П. А. О так называемых факторах социальной эволюции / П. А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. — М., 1992. — С. 521—531.
842. Сорокин П. А. Система социологии. Т. 1. Социальная аналитика : учение о строении простейшего (родового) социального явления / П. А. Сорокин. — М. : Наука, 1993. — 447 с.
843. Сорокин П. А. Теория факторов М. М. Ковалевского / П. А. Сорокин // М. М. Ковалевский. Учёный, государственный и общественный деятель и гражданин : [сб.]. — Пг., 1917. — С. 180—195.
844. Социология Конта в изложении Риголажа. — СПб. : Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1908. — 62, 408 с.
845. Спенсер Г. Автобиография : пер. с англ. / Г. Спенсер ; сокр. излож. А. Д. Короткова. — СПб. : Изд-во О. Поповой, [1905]. — 178 с.
846. Спенсер Г. Автобиография : в 2 ч. Ч. 2 : пер. с англ. / Г. Спенсер. — СПб. : Просвещение, 1914. — IV, 266 с.
847. Спенсер Г. Грядущее рабство : пер. с англ. / Г. Спенсер. — СПб. : Изд. А. Е. Рябченко, 1884. — 77 с.
848. Спенсер Г. Классификация наук : пер. с англ. / Г. Спенсер. — М. : Тип. А. Г. Кольчугина, 1897. — 133 с.
849. Спенсер Г. Классификация наук, со статьёй о причинах разногласия с философией Конта / Г. Спенсер ; под ред. П. Л. Лаврова. — СПб. : Кн. изд-во Н. Л. Тиблена, 1866. — 64 с.
850. Спенсер Г. Личность и государство / Г. Спенсер. — СПб. : Вестн. знания, 1903. — 81 с.
851. Спенсер Г. Начала социологии : (Обрядовые учреждения) : пер. с англ. / Г. Спенсер ; под ред. И. В. Лучицкого. — К. : Изд. Е. Я Федорова, 1880. — IV, 392 с.

852. Спенсер Г. О причинах моего несогласия с Огюстом Контом / Г. Спенсер // Огюст Конт и позитивизм : сб. ст. / пер. с англ. Н. Н. Спиридонова. — М., 1897. — С. 217—252.
853. Спенсер Г. Основания социологии : в 2 т. / Г. Спенсер. — СПб., 1876—1877. — Т. 1—2.
- Т. 1. — СПб. : Тип. Демакова, 1876. — II, 496, II с.
- Т. 2. — СПб. : Тип. Билибина, 1877. — 897 с.
854. Спенсер Г. Основные начала / Г. Спенсер ; пер. с англ. Л. Алексеева. — К. : Изд. книгопродавца Ф. Иогансона, 1886. — IV, 375 с.
855. Спенсер Г. Синтетическая философия в сокращённом изложении Говарда Коллинза / Г. Спенсер. — К. : Ника-центр, 1997. — 512 с.
856. Спенсер Г. Социальная статика : пер. с англ. / Г. Спенсер. — СПб. : Тип. Н. Неклюдова, 1872. — IV, 471 с.
857. Спенсер Г. Социология как предмет изучения : пер. с англ. / Г. Спенсер. — СПб.: Тип. Якобсона, 1896. — XII, 405 с.
858. Спенсер Г. Сочинения : в 7 т. / Г. Спенсер. — СПб. : Кн. изд-во Н. Л. Тиблена, 1866—1867. — Т. 1—7.
- Т. 1, вып. 1—2 : Научные, политические и философские опыты. — 1866. — VIII, 459 с.
- Т. 2 : Научные, политические и философские опыты. — 1867. — VIII, 144 с.
- Т. 3, вып. 3—4 : Научные, политические и философские опыты. — 1866. — 325 с.
- Т. 5, вып. 7—8 : Основные начала. Ч. 1—2. — 1866. — XVI, 303 с.
859. Спенсер Г. Сочинения : в 7 т. Т. 1. Данные этики / Г. Спенсер ; пер. с англ. под ред. Н. А. Рубакина. — К. ; СПб. ; Х. : Изд. книгопродавца Ф. Иогансона, 1899. — XIV, 266 с.
860. Спенсер Г. Сочинения : в 7 т. Т. 1. Основания социологии. Данные социологии. Индукция социологии : пер. с англ. / Г. Спенсер. — СПб. : Тип. Пороховщикова, 1898. — IV, 432 с.
861. Старосольський В. Причинки до теорії соціології / В. Старосольський // Часопис правнича і економічна. — 1902. — Т. 4—5. — С. 1—36.

862. Стасюлевич М. М. Опыт исторического обзора главных систем философии истории / М. М. Стасюлевич. — СПб. : Тип. Ф. С. Сущинского, 1866. — X, 506, VI с.
863. Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства / А. В. Стороженко. — 2-е изд. — К. : Тип. С. В. Кульженко, 1912. — 64 с.
864. Стоянов А. Н. Воспоминание о Д. И. Каченовском / А. Н. Стоянов. — Х. : Тип. ун-та, 1874. — 40 с.
865. Стоянов А. Н. Очерки истории и догматики международного права / А. Н. Стоянов. — Х. : Тип. ун-та, 1875. — X, 743 с.
866. Стронин А. История и метод / А. Стронин. — СПб. : Тип. Котомина, 1869. — 446 с.
867. Стронин А. История общественности / А. Стронин. — СПб. : Тип. М-ва путей сообщения, 1885. — 767 с.
868. Стронин А. Политика как наука / А. Стронин. — СПб. : Тип. Сущинского, 1872. — 530 с.
869. Струве П. Б. Великая Россия. Из размышлений о проблеме русского могущества / П. Б. Струве // Русская мысль. — 1908. — № 1. — С. 143—157.
870. Сумцов Н. Ф. Колдуны, ведьмы и упыри / Н. Ф. Сумцов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — 1891. — Т. 3. — С. 229—278.
871. Тардиф А. Основы исторической критики / А. Тардиф. — Воронеж : Тип. В. И. Исаева, 1893. — 16 с.
872. Тарле Е. В. Всеобщая история: Очерк развития философии истории / Е. В. Тарле. — СПб. : Изд. слушателей Психоневрол. ин-та, 1908. — 102 с. — Литогр. машинопись.
873. Тарле Е. В. Из истории обществоведения в России : (Социологические воззрения Н. К. Михайловского) / Е. В. Тарле // Литературное дело : сб. ст. — СПб., 1902. — С. 34—53.
874. Тарле Е. В. Из литературного наследия академика Е. В. Тарле / Е. В. Тарле. — М. : Наука, 1981. — 392 с.
875. Тарле Е. В. К вопросу о границах исторического предвидения / Е. В. Тарле // Русское богатство. — 1902. — № 5. — С. 41—56.

876. Тарле Е. В. И. В. Лучицкий : К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863—1913 / Е. В. Тарле // *Голос минувшего*. — 1914. — № 1. — С. 42—61.
877. Тарле Е. В. О Томасе Карлейле / Е. В. Тарле // *К свету : науч.-лит. сб.* — СПб., 1904. — С. 438—447.
878. Тарле Е. В. Очередная задача / Е. В. Тарле // *Анналы : журн. всеобщей истории*. — 1922. — Кн. 1. — С. 5—20.
879. Тарле Е. В. Политика и религиозная мысль на Западе / Е. В. Тарле // *Мир божий*. — 1903. — № 9. — С. 79—102 ; № 10. — С. 70—90.
880. Тарле Е. В. Проклятые вопросы и учёные ответы / Е. В. Тарле // *Новое слово*. — 1896. — № 8. — С. 23—31. — Рец. на кн.: *Курс государственной науки*. Ч. 2. *Социология* / Б. Н. Чичерин. — М. : Тип. И. Н. Кушнерева, 1896. — 433 с.
881. Тарле Е. В. [Рецензия] / Е. В. Тарле // *Русское богатство*. — 1902. — № 1. — С. 64—66. — Рец. на кн.: *История общественного строя древней Франции : в 6 т. Т. 1. Римская Галлия / Фюстель де-Куланж ; пер. под рук. И. М. Гревса*. — СПб. : Тип. Альтшулера, 1901. — XXXVI, 403 с.
882. Тарле Е. В. [Рецензия] / Е. В. Тарле // *Русское богатство*. — 1902. — № 8. — С. 32—33. — Рец. на кн.: *Исторический метод в применении к социальным наукам : пер. с фр. / Ш. Сеньобос*. — М. : Тип. Мамонтова, 1902. — II, 240 с.
883. Тарле Е. В. Социология и историческое познание / Е. В. Тарле // *Вестник Европы*. — 1902. — № 10. — С. 429—474.
884. Тарле Е. В. Чем объясняется современный интерес к экономической истории / Е. В. Тарле // *Вестник и библиотека самообразования*. — 1903. — № 17. — С. 739—743.
885. *Тексты конституций / пер. под ред. и с предисл. проф. И. В. Лучицкого*. — К. : Печ. дело, 1905. — 243 с.
886. Терлецький О. *Історія української держави : в 2 т.* — Львів : Накл. Фонду “Учітися брати мої”, 1923—1924.
- Т. 1. *Княжа доба*. — 1923. — 252 с.
- Т. 2. *Козацька доба*. — 1924. — 304 с.

887. Терлецький О. Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками / О. Терлецький. — Львів : Діло, 1930. — 91 с.
888. Тихомиров П. Гносеологические и метафизические предпосылки истины Бытия Божия / П. Тихомиров // Вера и разум. — 1898. — Т. 2, ч. 2. — С. 706—714.
889. Ткачѳв П. Н. Льюис Милль, Огюст Конт и положительная философия / П. Н. Ткачѳв // Дело. — 1867. — № 9. — С. 27—47 — Рец. на кн.: Огюст Конт и положительная философия / Г. С. Льюис, Д. С. Милль. — СПб. : Тип. Н. Тиблена, 1867. — XIV, 587 с.
890. Ткачѳв П. Н. [Рецензия] / П. Н. Ткачѳв // Избранные сочинения на социально-политические темы : в 7 т. / П. Н. Ткачѳв. — М., 1935. — Т. 5 : 1864—1869. — С. 171—176. — Рец. на кн.: История философии от начала её в Греции до настоящих времѳн / Дж. Г. Льюис. — СПб. : Тип. Н. Тиблена, 1865. — XXX, 802, VII с.
891. Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки / С. Томашівський // Літературно-науковий вістник. — 1906. — Т. 33, кн. 1. — С. 38—56 ; кн. 2. — С. 261—280 ; кн. 3. — С. 458—485.
892. Томашівський С. [Рецензія] / С. Томашівський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1903. — Т. 51, кн.1. — С. 34—35 — Рец. на кн.: Jezuci w Polsce / S. Załęski — Т. III. — Lwów, 1902. — XIX, 440 s.
893. Томашівський С. Трагедія М. П. Драгоманова / С. Томашівський // Політика. — Львів, 1925. — Ч. 1. — 10 жовт. — С. 6—8 ; Ч. 2. — 25 жовт. — С. 27—29.
894. Трачевский А. С. Московская смута XVII века и основы социологии / А. С. Трачевский // Научное обозрение. — 1900. — № 1. — С. 126—142 ; № 2. — С. 328—342 ; № 5. — С. 812—872 ; № 6. — С. 981—999.
895. Трачевский А. С. Новая история : в 2 т. Т. 2 : 1750—1848 гг. / А. С. Трачевский. — СПб. : Тип. М. В. Пирожкова, 1908. — V, 720 с.
896. Трачевский А. С. Очерки исторического развития Америки / А. С. Трачевский // Беседа. — 1872. — Кн. 11. — С. 124—184 ; кн. 12. — С. 192—252.
897. Трачевский А. С. Польское бескоролье по прекращении династии Ягеллонов / А. С. Трачевский. — М. : Тип. Грачѳва, 1869. — XXXVI, 511, 112 с.

898. Трачевский А. С. Попытка применения эволюционной теории в археологии / А. С. Трачевский. — Одесса : Тип. Шульце, 1899. — 25 с.
899. Трачевский А. С. Русская история / А. С. Трачевский. — 2-е изд. — СПб. : Изд. К. Л. Риккера, 1895. — Ч. 1. — VIII, 587 с. ; ч. 2. — III, 637 с.
900. Трачевский А. С. Современные задачи исторической науки / А. С. Трачевский // Вестник знания. — 1905. — № 1. — С. 149—158.
901. Туган-Барановский М. И. Значение экономического фактора в истории / М. И. Туган-Барановский // Мир божий. — 1895. — № 12. — С. 101—118.
902. Туган-Барановский М. И. Интеллигенция и социализм / М. И. Туган-Барановский // Интеллигенция в России. — СПб., 1910. — С. 235—258.
903. Туган-Барановский М. Милль Джон Стюарт / М. И. Туган-Барановский // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. — СПб., 1896. — Т. 19. — С. 306—308.
904. Туган-Барановский М. И. Основная ошибка абстрактной теории капитализма Маркса / М. И. Туган-Барановский // Научное обозрение. — 1899. — № 5. — С. 973—985.
905. Туган-Барановский М. И. Теоретические основы марксизма / М. И. Туган-Барановский. — 3-е изд. — СПб. : Ред. журн. “Мир Божий”, 1906. — IV, 229 с.
906. Туган-Барановський М. Кооперація, соціально-економічна природа її та мета / М. Туган-Барановський. — К. : Друк. Дніпров. союзу споживчих союзів, [1919]. — 140 с.
907. Тюрго [А. Р. Ж.]. Последовательные успехи человеческого разума / [А. Р. Ж.] Тюрго ; пер. с фр. И. А. Шапиро // Родоначальники позитивизма : сб. / под ред. Э. Л. Радлова. — СПб., 1910. — Вып. 1. Кант, Тюрго, Д’Аламбер. — С. 29—46.
908. Тюрго [А. Р. Ж.]. Рассуждения о всеобщей истории / [А. Р. Ж.] Тюрго ; пер. с фр. И. А. Шапиро // Родоначальники позитивизма : сб. / под ред. Э. Л. Радлова. — СПб., 1910. — Вып. 1. Кант, Тюрго, Д’Аламбер. — С. 47—94.
909. Успенский Ф. И. История Византийской империи. Т. 1 / Ф. И. Успенский. — СПб. : Изд. дело Брокгауза и Ефрона, 1914. — 872 с.

910. Успенский Ф.И. Социальная эволюция и феодализация в Византии / Ф. И. Успенский // *Анналы : журн. всеобщей истории.* — 1922. — Т. 2. — С.95—114.
911. Федоренко П. З спірних питань економіки України / П. Федоренко // *Україна.* — 1929. — Кн. 7—8. — С. 9—33. — Рец. на кн.: Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. Ч. 1. Хозяйство Гетьманщины в XVII—XVIII вв. Т. 1. Землевладение и формы сельского хозяйства / М. Е. Слабченко. — Одесса : Госиздат Украины, 1922. — VIII, 222 с. ; Т. 2. Судьбы фабрики и промышленности. — Одесса : Госиздат Украины, 1922. — 208 с. ; Т. 3. Очерки торговли и торгового капитализма Гетьманщины в XVII — XVIII вв. — [Х.] : Госиздат Украины, 1923. — 192 с. ; Т. 4. Состав и управление государственным хозяйством Гетьманщины XVII — XVIII вв. — Николаев : Госиздат Украины, 1925. — VII, 325 с.
912. *Философия в систематическом изложении* В. Дильтея, А. Рилья, В. Оствальда, В. Вундта, Г. Эббингауза, Р. Эйкена, Ф. Паульсена, В. Мюнха, Т. Липпса : пер. с нем. — СПб. : Обществ. польза, 1909. — IV, 456 с.
913. *Философия Герберта Спенсера в сокращённом изложении* Говарда Коллинза. — СПб. : Тип. Ф. Паленкова, 1892. — VIII, 472, VII с.
914. *Флоринский Т. Малорусский язык и “украинско-русский” литературный сепаратизм* / Т. Флоринский. — СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1900. — IV, 465 с.
915. *Фортинский Ф. Я. Из Геттингена. Отчёт о командировке* / Ф. Я. Фортинский // *Журнал Министерства народного просвещения.* — 1875. — Ч. 181, № 10. — С. 78—90.
916. *Фортинский Ф. Я. Научно-историческая деятельность профессора Георга Вайца по поводу последних томов его “Deutsche Verfassungsgeschichte”* / Ф. Я. Фортинский // *Университетские известия.* — К., 1879. — № 3. — С. 65—78 ; № 4. — С. 79—112.
917. *Фортинский Ф. Я. Опыты систематической обработки исторической критики* / Ф. Я. Фортинский // *Университетские известия.* — К., 1884. — №8. — С. 1— 32.
918. *Фортинский Ф. Я. Практические занятия в École des chartes и в École des hautes études в Париже* / Ф. Я. Фортинский // *Журнал Министерства народного просвещения.* — 1876. — Ч. 183, № 1. — С. 1—17.
919. *Франко І. До історії соціалістичного руху* / І. Франко // *Літературно-науковий вістник.* — 1904. — Т. 25, кн. 3. — С. 134—152.

920. Франко І. Я. “Ідеї” й “ідеали” галицької москвофільської молодіжі / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1986. — Т. 45 : Філософські праці. — С. 410—422.
921. Франко І. Я. Католицький панславизм / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1986. — Т. 45 : Філософські праці. — С. 69—75.
922. Франко І. Я. Лист до О. Рошкевич 20 вересня 1878 р. / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1986. — Т. 48 : 1874—1885 : Листи. — С. 108—119.
923. Франко І. Я. Література, її завдання і найважливіші ціхи / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1980. — Т. 26 : 1876—1885 : Літературно-критичні праці. — С. 5—14.
924. Франко І. Я. Мислі об еволюції в історії людськості / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1986. — Т. 45 : Філософські праці. — С. 76—139.
925. Франко І. Я. Між своїми. Епізод з взаємин між галичанами й українцями 1897 р. / І. Я. Франко // Мозаїка : Із творів, що не ввійшли до збір. тв. у 50-ти т. / І. Я. Франко ; упоряд. З. Т. Франко, М. Г. Василенко. — Львів, 2001. — С. 220—244.
926. Франко І. Я. Найновіші напрямки в народознавстві / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1986. — Т. 45 : Філософські праці. — С. 254—267.
927. Франко І. Я. Наука і її взаємини з працюючими класами / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1986. — Т. 45 : Філософські праці. — С. 24—40.
928. Франко І. Я. Наше теперешнє положення / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1986. — Т. 46, кн. 1 : 1883—1890 : Історичні праці. — С. 306—322.
929. Франко І. Я. Переднє слово (до збірки “Батьківщина” і інші оповідання) / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1983. — Т. 38 : 1896—1911 : Літературно-критичні праці. — С. 484—488.
930. Франко І. Я. Поза межами можливого / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1986. — Т. 45 : Філософські праці. — С. 276—285.

931. Франко І. Я. Поляки і русини / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1986. — Т. 46, кн. 2 : 1891—1897 : Історичні праці. — С. 317—330.
932. Франко І. Я. Радикали і релігія / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1986. — Т. 45 : Філософські праці. — С. 268—271.
933. Франко І. Я. [Рецензія] / Іван Франко // Зібр. творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1986. — Т. 45 : Філософські праці. — С. 272—275. — Рец. на кн.: Народники и марксисты / А. Фаресов. — СПб. : Тип. М. Меркушева, 1899. — 56 с.
934. Франко І. Семітизм і антисемітизм у Галичині / І. Франко // В наймах у сусідів / Іван Франко. — Львів, 1914. — Т. 1 : Статті на суспільно-політичні теми... — С. 115—131.
935. Франко І. Соціалізм і соціал-демократизм / І. Франко // Житє і слово. — 1897. — Т. 6, кн. 4. — С. 265—292.
936. Франко І. Я. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1986. — Т. 45 : Філософські праці. — С. 423—438.
937. Франко І. Я. Сухий пень / І. Я. Франко // Мозаїка : Із творів, що не ввійшли до зібр. тв. у 50-ти т. / І. Я. Франко ; упоряд. З. Т. Франко, М. Г. Василенко. — Львів, 2001. — С. 279—282.
938. Франко І. Я. Українсько-руська (малоруська) література / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1984. — Т. 41 : 1890—1910 : Літературно-критичні праці. — С. 74—100.
939. Франко І. Я. Формальний і реальний націоналізм (Кілька уваг по ІХ і Х випуск “Правди”) / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1980. — Т. 27 : 1886—1889 : Літературно-критичні праці. — С. 355—364.
940. Франко І. Я. Хмельниччина (думи, пісні та вірші) / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1986. — Т. 43 : Фольклористичні та літературно-критичні праці. — С. 7—193.
941. Франко І. Я. Хуторна поезія П. А. Куліша / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1980. — Т. 26 : 1876—1885 : Літературно-критичні праці. — С. 161—179.

942. Франко І. Я. Що таке поступ? / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — К., 1986. — Т. 45 : Філософські праці. — С. 300—348.
943. Франко І. Я. [Що таке соціалізм?] / Іван Франко // Зібрання творів : у 50-ти т. / Іван Франко. — К., 1986. — Т. 45 : Філософські праці. — С. 44—55.
944. Франко І. Я. Юрій Брандес / Іван Франко // Зібрання творів : у 50-ти т. / Іван Франко. — К., 1981. — Т. 31 : 1897—1899 : Літературно-критичні праці. — С. 378—384.
945. Франко І. Я. *Ukraina irredenta* / Іван Франко // Житє і слово. — 1895. — Т. 4, кн. 6. — С. 470—483. — Рец. на кн.: Україна irredenta (по поводу еміграції). Суспільно-політичний скіц / Ю. Бачинський. — Львів : Накл. Д. Лукіяновича, 1895. — 139 с.
946. Фриман Э. Методы изучения истории. Главные периоды европейской истории / Э. Фриман. — М. : Тип. В. Рихтера, 1893. — 338 с.
947. Фриман Э. Сравнительная политика и единство истории / Э. Фриман. — СПб. : Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1880. — 368 с.
948. Фульье А. История философии / А. Фульье ; пер. с фр. М. С. Моделя. — СПб. : Электротпечатня, 1901. — 360 с.
949. Фюстель де-Куланж Н. Д. История общественного строя древней Франции. Т. 1. Римская Галлия / Н. Д. Фюстель де-Куланж ; пер. под рук. И. М. Гревса. — СПб. : Тип. Альтшулера, 1901. — XXXVI, 403 с.
950. Фюстель де-Куланж Н. Д. История общественного строя древней Франции. Т. 3. Франкская монархия / Н. Д. Фюстель де-Куланж ; пер. под ред. И. М. Гревса. — СПб. : Тип. Альтшулера, 1907. — XVI, 817 с.
951. Хвостов В. М. Историческое мировоззрение В. О. Ключевского / В. М. Хвостов. — М. : Тип. ун-та, 1910. — 66 с.
952. Хвостов В. М. Теория исторического процесса: Очерки по философии и методологии истории / В. М. Хвостов. — М. : Моск. науч. изд-во, 1914. — 315 с.
953. Хвостов М. М. История Греции : лекции, чит. в Казанском ун-те и на Казанских высших женских курсах / М. М. Хвостов. — Казань : Изд. кн. маг. Маркелова и Шаронова, 1915. — 336 с.

954. Хвостов М. М. Лекции по методологии и философии истории, читанные в Казанском университете и на Казанских высших женских курсах в осеннем семестре 1912—1913 акад. г. / М. М. Хвостов. — Казань : Тип. Л. П. Антонова, 1913. — 99 с.
955. Хлебников Н. И. Общество и государство в домонгольский период русской истории / Н. И. Хлебников. — СПб. : Тип. А. М. Котомина, 1872. — XII, 516 с.
956. Хлебников Н. И. Право и государство в их обоюдных отношениях : Исследование о происхождении, сущности, основных началах и способах развития цивилизации вообще / Н. И. Хлебников. — Варшава : Тип. Варшав. жандарм. округа, 1874. — 484 с.
957. Хлебников Н. И. Русское государство и развитие русской личности / Н. И. Хлебников // Университетские известия. — К., 1879. — № 4. — С. 165—242.
958. Хлебников Н. И. Цивилизация, формы её происхождения, развития и причины её падения / Н. И. Хлебников // Университетские известия. — К., 1879. — № 8. — С. 567—612 ; № 9. — С. 613—650.
959. Хлебников Н. И. Что такое цивилизация? / Н. И. Хлебников // Университетские известия. — К., 1878. — № 4. — С. 207—219.
960. Хлебников Н. И. Эволюционизм или теория естественного преобразования / Н. И. Хлебников // Университетские известия. — К., 1879. — № 2. — С. 107—127.
961. Хлопец М. Нова критика неослов'янофільства / М. Хлопец // Правда. — 1893. — Т. 19, вип. 56. — С. 564—568. — М. Хлопец — псевд. М. С. Грушевського.
962. Цитович П. Ответ на Письма к учёным людям / П. Цитович. — 6-е изд. — Одесса : Тип. Г. Ульриха, 1879. — 40 с.
963. Чарушин Н. А. О далёком прошлом. Из воспоминаний о революционном движении 70-х годов XIX века / Н. А. Чарушин. — 2-е изд. — М. : Мысль, 1973. — 408 с.
964. Челпанов Г. И. Введение в философию / Г. И. Челпанов. — 2-е изд. — К. : Кн. маг. В. А. Просяченко, 1907. — 528 с.
965. Челпанов Г. И. О современных философских направлениях. Публичные лекции, читанные в осеннем полугодии 1902 года / Г. И. Челпанов. — К. : Тип. П. Барского, 1902. — 109 с.

966. Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений : в 15 т. Т. 9 / Н. Г. Чернышевский. — М. : Художественная литература, 1939. — 750 с.
967. Шмит Ф. И. Законы истории. Введение к курсу всеобщей истории искусств / Ф. И. Шмит. — Х. : Тип. М. Зильберберга, 1916. — Вып. 1. — 198 с.
968. Щеглов Д. История социальных систем. Т. 2 / Д. Щеглов. — СПб. : Тип. Н. А. Лебедева, 1889. — XXVII, 939 с.
969. Щепкин Е. Н. Вопросы методологии истории / Е. Н. Щепкин // летопись историко-филологического общества при Новороссийском университете. — 1905. — Вып. 12. — С. 275—318.
970. Щепкин Е. Н. Методология. Идея психологии народов / Е. Н. Щепкин. — Одесса : Высш. жен. курсы, 1905. — 83 с. — Литогр. рукопись.
971. Щепкин Е. Н. Обзор систем социологии : (Введение в её изучение) / Е. Н. Щепкин. — Одесса : Высш. жен. курсы, 1908. — 192 с. — Литогр. рукопись.
972. Щепкин Е. Н. Социологическая оценка прогресса / Е. Н. Щепкин // Николаю Ивановичу Карееву ученики и товарищи по научной работе : [сб.]. — СПб., 1914. — С. 311—324.
973. Щербаківський В. Спогади про В. Б. Антоновича / В. Щербаківський // Пам'ятки України. — 2007. — № 4. — С. 204—212.
974. Щёголев П. Событие 1-го марта и Владимир Сергеевич Соловьёв / П. Щёголев // Былое. — 1906. — № 3. — С. 48—55.
975. Щёголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / С. Н. Щёголев. — К. : Тип. Кушнерева, 1912. — 588 с.
976. Энгельс Ф. Анти-Дюринг / Ф. Энгельс // Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М., 1961. — Т. 20. — С. 1—342.
977. Энгельс Ф. Диалектика природы / Ф. Энгельс // Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М., 1961. — Т. 20. — С. 343—628.
978. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — М., 1961. — Т. 21. — С. 23—178.
979. Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. Т. 40. — 7-е изд. — М. : Изд. Рус. библиогр. ин-та Гранат, [1926]. — 648, 658 стб.

980. Янжул И. И. Воспоминания о пережитом и виденном в 1864—1909 гг. Вып. 1 / И. И. Янжул. — СПб. : Тип. Н. Я. Стойковой, 1910. — 191 с.
981. Яснопольский Н. Л. Социология и социальная статистика / Н. Л. Яснопольский // Записки Харьковского университета. — 1905. — Кн. 2. — С. 19—31.
982. Ястржембский В. А. Д. И. Каченовский как учёный и преподаватель / В. А. Ястржембский // Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : торжеств. заседание Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22-го нояб 1903 г. — Х., 1905. — С. 1—20.
983. Abraham W. Konstytucja a stosunki wyznaniowe i Kościół / W. Abraham // Nasza Konstytucja : cykl odczytów urządzonych staraniem Dyrekcji Szkoły Nauk Politycznych w Krakowie od 12—25 maja 1921 r. — Kraków, 1922. — S. 112—134.
984. Askenazy S. Metody i warunki krytyki naukowej w zakresie dziejów nowożytnych / S. Askenazy // Kwartalnik Historyczny. — 1903. — R. 17. — S. 175—205.
985. Askenazy S. Studia historyczno-krytyczne / S. Askenazy. — 2 wyd., przejrz. i popr. — Kraków: Nakł. Gebethnera i sp., 1897. — 353 s.
986. Askenazy S. Szkice i portrety / S. Askenazy. — Warszawa : Nakł. in-tu wydawniczego “Biblioteka polska”, 1937. — XVIII, 402 s.
987. Askenazy S. Wczasy historyczne. T. 2 / S. Askenazy. — Warszawa : Gebethner i Wolff ; Kraków : Nakł. Gebethnera i sp., 1904. — 496 s.
988. Balzer O. List otwarty do dr. Teodora Mommsena, prof. uniwersyteckiego w Berlinie z powodu jego odezwy “An die Deutschen in Österreich”, umieszczonej w “N. F. Presse” z 31 października 1897 / O. Balzer. — Lwów : Nakł. autora, 1897. — 28 s.
989. Balzer O. [Recenzja] / O. Balzer // Kwartalnik Historyczny. — 1887. — R. 1, z. 3. — S. 467—476. — Rec. na ks.: Prawo polskie w XIV wieku. Sądy, ich praktyka i stosunki prawne społeczeństwa w Polsce ku schyłkowi XIV wieku / R. Hube. — Warszawa : Redakcja Biblioteki Umiejętności Prawnych, 1886. — IV, 410, 110, V s.
990. Balzer O. Reformy społeczne i polityczne Konstytucji Trzeciego Maja / O. Balzer. — Kraków : Księg. Spółki wydawniczej polskiej, 1891. — 80 s.
991. Balzer O. W obronie historiografii naszej : rzecz wypowiedziana na Zjeździe historyków polskich w dyskusji nad referatem p. Tadeusza Korzона p. t. “Błędy

historiografii naszej w budowaniu dziejów Polski”/ O. Balzer. — Lwów : Księg. Gubrynowicza i Schmidta, 1890. — 23 s.

992. Bernheim E. Lehrbuch der Historischen Methode. Mit Nachweis der wichtigsten Quellen und Hilfsmittel zum Studium der Geschichte / E. Bernheim. — Leipzig : Verl. Von Duncker & Humbert, 1889. — XI, 530 s.

993. Bobrzyński M. Z moich pamiętników / M. Bobrzyński ; wstęp i przypisy A. Galos. — Wrocław ; Kraków : Wyd-wo Zakł. Narod. im Ossolińskich, 1957. — 404 s.

994. Bodnărescu L. Autori Români bucovineni / L. Bodnărescu. — Cernăuți : Societatea tip., 1903. — 90 p.

995. Bogacki F. Pozytywizm i krytycyzm / F. Bogacki // Przegląd Tygodniowy. — 1872. — Nr. 35. — S. 273—275.

996. Brăileanu T. Elemente de sociologie. Politika / T. Brăileanu. — Cernăuți : Tip. "Mitropolitul Silvestru", 1928. — X, 336 p.

997. Brăileanu T. Istoria teoriilor sociologice / T. Brăileanu. — Cernăuți : Antoni, 1937. — 623 p.

998. Brzrowski S. Idee. Wstęp do filozofii dojrzałości dziejowej / S. Brzrowski. — Lwów : Księg. Poska, 1910. — 503 s.

999. Buchner L. Siła i materia: filozoficzne studia na polu doświadczeń przyrodniczych / L. Buchner ; tłum. L. Mulski. — Lwów : Berezowski, 1869. — XXIII, 176 s.

1000. Buckle T. Historia cywilizacji w Anglii : przekł. z angl. / T. Buckle. — Warszawa : Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1897. — 185 s.

1001. Buckle T. Wpływ kobiet na postęp wiedzy : przekł. z angl. / T. Buckle. — Warszawa : Szk. Główna, 1867. — III, 48 s.

1002. Bujak F. Nauka a społeczeństwo / F. Bujak // Nauka polska. — 1920. — T. 3. — S. 64—74.

1003. Bujak F. Uwagi o badaniach żucia społecznego i gospodarczego / F. Bujak // Nauka polska. — 1918. — T. 1. — S. 337—344.

1004. Bujak F. Wybór pism. T. 1 : Nauka, społeczeństwo, historia / F. Bujak. — Warszawa : PWN, 1976. — 636 s.

1005. Bujak F. Zagadnienie syntezy w historii. Odczyt wygłoszony 25 listopada 1922 w Towarzystwie historycznym we Lwowie / F. Bujak // Kwartalnik Historyczny. — 1923. — R. 37, z. 1. — S. 1—23.
1006. Chmielowski P. Zarys literatury polskiej z ostatnich lat dwudziestu / P. Chmielowski. — Warszawa : Nakł. księg. A. W. Gruszeckiego, 1886. — XVI, 348 s.
1007. Cavis. Dwie drogi / Cavis // Przegląd krajowy. — 1909. — № 1. — S. 2—4. — Cavis — pseud. W. Lipińskiego.
1008. Cavis. Kraj i Naród / Cavis // Przegląd krajowy. — 1909. — № 3. — S. 1—3. — Cavis — pseud. W. Lipińskiego.
1009. Comte A. Cours de philosophie positive : w 6 t. / A. Comte. — Paris : Bachelier, 1830—1842. — T. 1—6.
- T. 4 : La philosophie sociale et les conclusions générales. — 1839. — 736 p.
- T. 5 : La partie historique de la philosophie sociale, en tout ce que concerne l'état théologique et l'état métaphysique. — 1840. — 775 p.
- T. 6 : Le complément de la philosophie sociale et les conclusions générales. — 1842. — 904 p.
1010. Dembiński B. Międzynarodowy kongres historyczny w Rzymie / B. Dembiński // Kwartalnik historyczny. — 1903. — R. 17, z. 2. — S. 241—265.
1011. Dembiński B. Konstytucja Trzeciego maja a rewolucja francuska. Odczyt wygłoszony 13 maja w Tow[arzystwie] prawniczym w Krakowie / B. Dembiński. — Poznań : Nakł. Dziennika poznańskiego, 1891. — 19 s.
1012. Dembiński B. Stan nauki historycznej pod względem metody / B. Dembiński // Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie : w 2 t. — Kraków, 1900. — T. 1. — S. 1—15.
1013. Dembiński B. Z dziejów i życia narodu / B. Dembiński. — Lwów : Nakł. księg. Gubrynowicza i syna, 1913. — 462 s.
1014. Dilthey W. Einleitung in die Geisteswissenschaften : w 2 Bd. Bd. 1 / W. Dilthey. — Leipzig : Verlag von Dunder und Gumbert, 1883. — 519 s.
1015. Dziennik Literacki. — Lwów, 1853—1870.

1016. Finkel L. Historia / L. Finkel // Encyklopedia wychowawcza / pod. kier. R. Plenkiewicza. — Warszawa, 1901. — T. 5 : Górnicki Ł.-Jeske A. — S. 283—297.
1017. Finkel L. Historia monarchii austriacko-węgierskiej. Wiadomości polityczne i społeczne / L. Finkel, S. Głabiński. — Lwów : Tow-wo nauczycieli Szkół wyższych, 1915. — 86 s.
1018. Finkel L. Jakiego podręcznika historii polskiej koniecznie nam potrzeba i jaka drogą dojsć do niego? / L. Finkel // Pamiętnik drugiego Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie : w 2 t. — Lwów, 1890. — T. 1. — S. 1—9.
1019. Finkel L. O Konstytucji 3 maja 1791: w 100 rocznicę jej nadania / L. Finkel. — Lwów : Macierz Polska, 1891. — 142 s.
1020. Finkel L. Pojęcie, zakres i zadania dziejów powszechnych : wstęp / L. Finkel // Wielka historia powszechna. — Warszawa, 1935. — S. 3—23.
1021. Finkel L. Przegląd literatury zagranicznej / L. Finkel // Kwartalnik Historyczny. — 1894. — R. 8. — S. 359—371.
1022. F. K. Nasza historiozofia / F. K. // Ateneum. — 1876. — T. 3, z. 9. — S. 548—599. — F. K. — pseud. F. Krupińskiego.
1023. Fra Moriel. [Рецензия] / Fra Moriel // Знание. — 1874. — № 11—12. — С. 1—8. — Рец. на кн.: Соловьёв В. С. Кризис западной философии (против позитивистов) / В. С. Соловьёв. — М. : Тип. ун-та, 1874. — XIV, 146 с. — Fra Moriel — псевд. И. В. Лучицкого.
1024. Franko I. Co będzie dalej / I. Franko // Kurier Lwowsky. — 1893. — R. 11. — № 12. — 12 stycznia. — S. 1.
1025. Freeman E. A. The Methods of Historical Study / E. A. Freeman. — London : Machaillan and co., 1886. — 335 s.
1026. Freeman E. A. Select Historical Essays / E. A. Freeman. — Leipzig : Ed. Bern Jauchnitz, 1873. — 334 s.
1027. Głowacki A. Szkic programu w warunkach obecnego rozwoju społeczeństwa / A. Głowacki. — Warszawa : Gazeta Handlowa, 1883. — 123 s.
1028. Gorzycki K. Zarys społecznej historii państwa polskiego / K. Gorzycki. — Lwów ; Warszawa : Księg. polska, 1901. — 413, III s.

1029. Gruber H. *Życie i doktryna Augusta Comte'a. Założyciela pozytywizmu : według badań najnowszych: przekł. z niem./H. Gruber.* — Warszawa : Niwa, 1897. — V, 294, III s.
1030. *Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926.* — Paris : Librairie Félix Alcan, 1927. — Vol. 1. — XVII, 470 p.
1031. Jabłonowski A. *Pisma : w 7 t./A. Jabłonowski.* — Warszawa : E. Wende i sp., 1910—1913. — T. 1—7.
- T. 1 : *Ziemie ruskie Rzeczypospolitej.* — 1910. — XXI, 349 s.
- T. 2 : *Kresy ukraińskie.* — 1910. — 345 s.
- T. 3 : *Ukraina.* — 1911. — 369 s.
- T. 4 : *Wołyń, Podole i Ruś Czerwona.* — 1911. — 532 s.
- T. 5 : *Słowiańszczyzna południowa oraz Wołosza i Albania.* — 1911. — 376 s.
- T. 6 : *Wschód muzułmański.* — 1912. — 376 s.
- T. 7 : *Rzeczy polskie.* — 1913. — 426 s.
1032. Jabłonowski A. *Ukraina / A. Jabłonowski // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / pod red. B. Chlebowskiego.* — Warszawa, 1892. — S. 772—779.
1033. Jeske-Choiński T. *Pozytywizm w nauce i literaturze / T. Jeske-Choiński.* — Warszawa : Nakł. księg. Gebethnera i Wolffa, 1908. — 259 c.
1034. Kaczała S. *Polityka Polaków względem Rusi / S. Kaczała.* — Lwów : Nakł. autora, 1879. — 369 s.
1035. Kaindl R. F. *Die moderne Volkskunde und ihre Bedeutung / R. F. Kaindl // Die Geisteswissenschaften.* — 1913 / 1914. — Bd. 1. — S. 172—205.
1036. Kaindl R. F. *Die Volkskunde. Ihre... Bedeutung, ihre Ziele und ihre Methode, mit besonderer Berücksichtigung ihres Verhältnisses zu den historischen Wissenschaften / R. F. Kaindl.* — Leipzig ; Wien, 1903. — 48 s.
1037. Kaindl R. F. *Förderung der Geschichtsforschung in den Österreichischen Alpenländern durch die moderne Volkskunde / R. F. Kaindl // Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark.* — 1917. — Jg. 15. — S. 141—147.

1038. Kaindl R. F. Geschichte und Volkskunde. Inaugurationsrede Gehalten am 2 Dezember 1912 / R. F. Kaindl. — Czernowitz : Pardini, 1913. — 48 s.
1039. Kaindl R. F. Raimund Friedrich Kaindl : [autobiographie] / R. F. Kaindl // Die Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen. — Leipzig, 1923. — Bd. 1. — S. 171—205.
1040. Kalicki B. Dwie pierwsze kobiety historyczne w Polsce / B. Kalicki // Przegląd Polski. — 1871. — kwiecień. — S. 372—390.
1041. Kalicki B. O kwestii ruskiej / B. Kalicki // Przegląd Polski. — 1867. — luty. — S. 323—338 ; marges. — S. 1—25 ; kwiecień. — S. 3—25.
1042. Kalicki B. O pomysłach emancypacji kobiet w Polsce XVI i XVII wieku / B. Kalicki // Przegląd Polski. — 1873. — sierpień. — S. 184—198.
1043. Kalicki B. Przyczynek do historii dziejopisarstwa polskiego w XVII wieku / B. Kalicki. — Kraków : Akad. Um., 1874. — 174 c.
1044. Kaszewsky K. Pozytywizm, jego metoda i następstwa / K. Kaszewsky // Biblioteka Warszawska. — 1869. — T. 2. — S. 434—465.
1045. Konopczyński W. Jak zostałem historykiem / W. Konopczyński // Znak. — 1958. — R. 10. — T. 10 (52). — S. 1148—1163 ; T. 11 (53). — S. 1265—1280.
1046. Korzon T. Nowa książka o koliszczyźnie / T. Korzon // Kwartalnik Historyczny. — 1892. — R. 6, z. 3. — S. 527—540. — Rec. na ks.: Очерк колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов / Я. Шульгин. — К. : Тип. Корчак-Новицкого, 1890. — 209 c.
1047. Korzon T. O Chmielnickim sądy pp. Kulisza i Karpowa [Recenzja] / T. Korzon // Kwartalnik Historyczny. — 1892. — R. 6, z. III. — S. 34—79.
1048. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. 1764—1794 : w 5 t. T. 1 / T. Korzon. — Kraków : Druk. un-tu Jagiell., 1882. — 502 s.
1049. Kovalewsky M. Coup d'oeil sur l'évolution du régime économique et sa division en périodes / M. Kovalewsky // Devenir social. — 1896. — N. 6. — P. 481—499.
1050. Kovalewsky M. La passage historique de la propriété collective a là individuelle / M. Kovalewsky // Annales de l'Institut International de Sociologie. — Paris, 1896. — T. 2 : Travaux du second Congrès tenu à Paris en septembre — octobre 1895. — 40 p.

1051. Kovalewsky M. La régime économique de la Russie / M. Kovalewsky. — Paris : Bibliothèque sociol. internationale, 1898. — 363 p.
1052. Kovalewsky M. Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété / M. Kovalewsky. — Stockholm : Publ. de l'institution Loren, 1890. — 202 p.
1053. Kozłwoski W. M. Co i jak czytać? Wykstałcenie samego siebie i czytelnictwo metodyczne / W. M. Kozłwoski. — Warszawa: B.Natanson, 1900. — 298 s.
1054. Kozłwoski W. M. Nowokantyzm, jego rodowód i znaczenie / W. M. Kozłwoski // Ateneum. — 1885. — T. 1. — S. 477—499.
1055. Kozłwoski W. M. Przyrodoznawstwo i filozofia / W. M. Kozłwoski. — Warszawa : Nakł. księg. M. Arcta, 1909. — 205 s.
1056. Krupiński F. Szkoła pozytywna / F. Krupiński // Biblioteka Warszawska. — 1868. — T. 3. — S. 65—85, 285—292, 440—463.
1057. Kryczyński S. Z rękopisów / S. Kryczyński // Nowa kultura. — 1958. — № 29. — 20 lipca. — S. 6—7.
1058. Kubala L. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej / L. Kubala // Dziennik Literacki. — 1870. — Nr. 15—17, 19, 21.
1059. Laas E. Idealismus und Positivismus. Eine kritische Auseinandersetzung / E. Laas. — Berlin : Weidmannsche Buchandlung, 1879—1884. — Bd. 1—3.
Bd. 2. — 1882. — 398 s.
Bd. 3. — 1884. — 704 s.
1060. Lacombe P. De l'histoire considérée comme science / P. Lacombe. — Paris : Hashette, 1894. — XV, 41 p.
1061. Langlois C. V. Introduction aux études historiques / C. V. Langlois, C. Seignobos. — 3 ed. — Paris : Hachette, 1905. — XVIII, 308 s.
1062. Langlois C. V. Wstęp do badań historycznych / C. V. Langlois, C. Seignobos. — Lwów : Nakł. księg. H. Altenberga ; Warszawa : E. Wende i Spółka, 1912. — XI, 383 s.
1063. Lewicki A. Zarys historii Polskiej aż do najnowszych czasów. T. 2 : Rządy obce / A. Lewicki. — K. : Nakł. Rady okręgowej kijowskiej, 1917. — 134 s.
1064. L. F. Przegląd literatury historii powszechnej / L. F. // Kwartalnik Historyczny. — 1897. — R. 11, z. 1. — S. 203—210. — L. F. — pseud. L. Finkla.

1065. Li...ka. O historii cywilizacji angielskiej przez Henryka Tomasa Buckle'a / Li...ka // *Gazeta Polska (godzienna)*. — 1866. — Nr. 157. — S. 1—3 ; Nr. 158. — S. 1—2. — Li...ka — pseud. E. Orzeszkowej.
1066. Limanowski B. Bolszewickie państwo w świetle nauki / B. Limanowski. — Warszawa : Nakł. księg. robotniszej, 1921. — 24 s.
1067. Limanowski B. Auguste Comte i pozytywizm podług ocenia Milla / B. Limanowski // *Przegląd Tygodniowy*. — 1869. — R. 4. — № 15. — S. 128—129 ; № 17. — S. 149—151 ; № 18. — S. 159—160.
1068. Limanowski B. Naród i państwo. Studium socjologiczne / B. Limanowski. — Kraków : Druk. Narodowa, 1906. — 99 s.
1069. Limanowski B. Socjologia / B. Limanowski. — Kraków : G. Gebethner ; Warszawa ; Lublin : Gebethner i Wolff, 1919. — Cz. 1—2.
Cz. 1. — XX, 295 s.
Cz. 2. — 155 s.
1070. Limanowski B. Socjologia Augusta Comte'a Rozprawa filozoficzna / B. Limanowski. — Lwów : Druk. J. Dobrzańskiego i K. Gromana, 1875. — 156 s.
1071. Limanowski B. Z dziedziny nauki o społeczeństwie / B. Limanowski // *Niwa*. — 1876. — T. 9. — S. 447—462; 649—681, 168—178, 269—277.
1072. Lipiński W. Religia i kościół w dziejach Ukrainy / W. Lipiński. — Przemyśl : Południowo-Wschodni In-t naukowy w Przemyślu, 1999. — 153 s.
1073. Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. Cz. 1. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów / W. Lipiński. — Kraków : Druk. Un-tu Jagiell., 1909. — 88 s.
1074. Liske K. Konstytucja 3 maja 1791 i mocarstwa niemieckie / K. Liske // *Przewodnik Naukowy i Literacki*. — 1873. — T. 1, z. 6 (czerwiec). — S. 468—475.
1075. Littré E. De la Philosophie positive / É. Littré. — Paris : Librairie philos. de ladrange, 1845. — 103 p.
1076. Littré E. Paroles de philosophie positive / É. Littré. — Paris : Librairie philos. de ladrange, 1863. — 102 p.
1077. Littré É. Auguste Comte et la Philosophie positive / É. Littré. — Paris, 1877. — XI, 675 p.

1078. Littré É. Conservation, révolution et positivisme / É. Littré. — Paris : Ladrance, 1852. — XXXII, 331, XVIII p.
1079. Mill J. S. O rządzie reprezentacyjnym: przekł. z angl. / J. S. Mill. — Kraków : Wydwo dzieł tanich i pożytecznych, 1866. — 264 s.
1080. Mill J. S. O wolności : przekł. z angl. / J. S. Mill. — Lwów : Druk. E. Winiarza, 1864. — 242 s.
1081. Monod G. Du progrès des études historiques en France / G. Monod // *Revue Historique*. — 1876. — T. 1. — P. 5—38.
1082. Morawski K. M. Zagadnienia historyczne / K. M. Morawski i in. — Kraków : Museion, 1914. — 53 s.
1083. Mulski L. Kilka słów od tłumacza i wydawcy / L. Mulski // *Siła i materia. Filozoficzne studia na polu doświadczeń przyrodniczych* / L. Buchner. — Lwów, 1869. — S. I—XXIII. — L. Mulski. — pseud. L. Mikulski.
1084. Nistor J. Amintiri răzlețe din timpul Unirii / J. Nistor. — Cernăuți : Tip. "Glasul Bucovinei", 1938. — 511 p.
1085. Nistor J. Der nationale Kampf in der Bukowina mit besonderer Berücksichtigung der Rumänen und Ruthenen / J. Nistor. — Bucuresti : Inst. "Carol Göbe", 1918. — 227 s.
1086. Nistor J. Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16 Jahrhunderts / J. Nistor. — Czernowitz : Pardini, 1912. — 200 s.
1087. Ochorowicz J. Pozytywizm i negatywizm / J. Ochorowicz // *Niwa*. — 1875. — T. 7. — S. 81—86.
1088. Ochorowicz J. Wstęp i pogląd ogólny na filozofie pozytywną / J. Ochorowicz. — Warszawa : Druk. J. Noskowskiego, 1872. — 94 s.
1089. Okolski A. Wpływ Tomasza Carlyle'a na rozwój społeczeństwa angielskiego pod względem socjalno-politycznym w XIX wieku / A. Okolski. — Lwów : Druk. W. Łozińskiego, 1894. — 151 s.
1090. Onciul D. Zur Geschichte der Bukowina / D. Onciul. — Czernowitz : Pardini, 1887. — 29 s.
1091. Orzeszkowa E. Listy zebrane : w 9 t. T. 5 / E. Orzeszkowa. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakł. Narod. im Ossolińskich, 1961. — 663 s.

1092. Pamiętnik Drugiego Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie. — Lwów : Nakł. uczestników zjazdu-druk. Łozińskiego, 1890—1891. — T. 1—2.
T. 1. — 1890. — 192 s.
T. 2. — 1891. — 192, VIII s.
1093. Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie : w 2 t. — Kraków : Nakł. uczestników zjazdu, 1900. — T. 1—2. — Oddz. pag.
1094. Pilat W. O nowoczesnej socjologii. Sześć wykładów / W. Pilat, W. Lasota. — Lwów : Druk. ludowa, 1903. — 179 s.
1095. Prawda : tygodnik polityczny, społeczny i literacki. — Warszawa, 1881—1882.
1096. Prefatory note // English Historical Review. — London, 1886. — Vol. 1. — P. 1—6.
1097. Programe cursurilor pentru semestrul de iarnă 1920 / 21. — Cernăiți : Ed. Senat. academic, 1920. — 12 p.
1098. Przegląd Tygodniowy : Życia Społecznego, Literatury i Sztuk Pięknych. — Warszawa, 1866—1905.
1099. Ranke L. Von Ranke's Sämmtliche Werke : w 54 Bd. Bd. 33—34. Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1499 bis 1514 / L. Ranke. — Leipzig : Verlag von Duncker und Humblot, 1874. — XXX, 322 s.
1100. Rawita-Gawroński F. Już w Genewie / F. Rawita-Gawroński // Przegląd Warszawski. — 1925. — Z. 44. — S. 189—208.
1101. Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku : zarys polityczno-historyczny / F. Rawita-Gawroński. — Warszawa ; Kraków ; Lublin ; Łódź ; Poznań : Nakł. księg. Gebethnera i Wolffa, 1922. — X, 238 s.
1102. Rawita-Gawroński F. Moje przygody w roku 1863—1864 w Kijowie / F. Rawita-Gawroński. — Warszawa : Księg. Polska, 1922. — 118 s.
1103. Rembowski A. Konfederacja i Rokosz. Porównanie stanowych konstytucji państw europejskich z ustrojem Rzeczypospolitej Polskiej / A. Rembowski. — 2 wyd. — Warszawa : Nakł. księg. Gebethnera i Wolffa, 1896. — LXXVI, 459 s.
1104. Romer E. W obronie Galicji wschodniej / E. Romer, S. Zakrzewski, S. Pawłowski. — Lwów : Książnica Polska Tow. Naucz. Szkół Wyższ. ; Warszawa : Nakł. Gebethnera i Spółki ; Poznań : M. Niemiecki, 1919. — 107 s.

1105. Rutkowski J. [Recenzja] / J. Rutkowski // *Kwartalnik Historyczny*. — 1932. — R. 46, z.1. — S. 155—157. — Rec. na ks.: *Les Caractères originaux de l'histoire française* / M. Bloch. — Paris : Les belles lettres, 1931. — XVII, 261, 8 p.
1106. Rylski T. *Ideały wobec pozytywizmu* / T. Rylski // *Ateneum*. — 1877. — T. 4. — S. 48—76.
1107. Schmitt H. *Dzieje narodu polskiego od najdawniejszych do najnowszych czasów*. T. 1 / H. Schmitt. — Lwów : Nakł. autora, 1863. — IV, 1028 s.
1108. Schmitt H. *Dzieje Polski XVIII i XIX wieku, osnowane przeważnie na niewydanych dotąd źródłach*. T. 4. *Dzieje porozbiorowe Polski (1795—1832)* / H. Schmitt. — Lwów : Druk. Narodowa W. Manieckiego, 1868. — VIII, 572 s.
1109. Schmitt H. *Narodowość polska, jej podstawy, rozwój dziejowy, przeobrażenia i zboczenia, a oraz stosunek do chwili obecnej*. T. 1 / H. Schmitt. — Lwów : Druk. E. Winiarza, 1862.— 88 s.
1110. Schmitt H. *Pogląd na rozwój ducha i kierunek dziejopisarstwa polskiego w wieku XIX* / H. Schmitt // *Dziennik Literacki*. — 1859. — Nr. 44—56, 58—66.
1111. Schmitt H. *Rzyt oka na nowy projekt bezwarunkowego równouprawnienia żydów, a oraz odpowiedź na zarzuty z któpeimi dzisiejsi ich obrońcy przeciw narodowi polskiemu występują* / H. Schmitt. — Lwów : Księg. K. Wilda, 1859. — 56 s.
1112. Schmitt H. *Zadania dziejopisarstwa* / H. Schmitt // *Dziennik Literacki*. — 1853. — Nr. 6. — S. 41—42.
1113. Schmitt H. *Zdarzenia najważniejsze z przeszłości narodu polskiego* / H. Schmitt. — Lwów : Druk. Narodowa W. Manieckiego, 1869. — 771 s.
1114. Skórski A. *Filozofia jako nauka akademicka* / A. Skórski. — Lwów : Nakł. księg. Gubrynowicza i Schmidta, 1893. — VII, 153 s.
1115. Skórski A. *Znaczenie filozofii w studiach uniwersyteckich* / A. Skórski. — Lwów : Nakł. księg. Gubrynowicza i Schmidta, 1895. — 31s.
1116. Smoleński W. *Szkoły historyczne w Polsce: (Główne kierunki poglądów na przeszłość)* / W. Smoleński. — Warszawa : Druk. S. Sikorskiego, 1898. — 160 s.
1117. *Sprawozdanie z posiedzeń Towarzystwa Historycznego* // *Kwartalnik Historyczny*.— 1901.— R. 15.— S. 178—182; 617—618.

1118. Starzyński S. Konstytucja 3 maja na tle współczesnego ustroju innych państw europejskich / S. Starzyński. — Lwów : Druk. Pillera, 1892. — X, 215 s.
1119. Starzyński S. Uwagi o prawnej stronie różnoprawnienia narodowości w Austrii / S. Starzyński. — Lwów : Druk. W. Łozińskiego, 1883. — 99 s.
1120. Supiński J. Pisma : w 5 t. T. 1. Myśl ogólna fizjologii wszechświata / J. Supiński. — Lwów : Druk. Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1872. — 415 s.
1121. Sybel H. Vorwort / H. Sybel // Historische Zeitschrift. — 1859. — № 1. — S. III—V.
1122. Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych. 1646—1648 / K. Szajnocha // Dzieła : w 10 t. / K. Szajnocha. — Warszawa, 1877. — T. 8. — S. 113—290 ; T. 9. — S. 1—307 ; T. 10. — S. 3—238.
1123. Szajnocha K. Zdobycze pługa polskiego / K. Szajnocha // Dzieła : w 10 t. / K. Szajnocha. — Warszawa, 1876. — T. 2. — S. 325—342.
1124. Szaraniewicz I. Kościelna unia na Rusi i wpływ jej na zmianę stanowiska społecznego świeckiego duchowieństwa ruskiego : odczyt... wygłoszony dnia 8 lipca 1896 r. na drugim uroczystym posiedzeniu wiecu katolickiego / I. Szaraniewicz. — Lwów : Druk. Pillera, 1899. — 31 s.
1125. Szczepanowski S. O Konstytucji Trzeciego Maja / S. Szczepanowski // Myśli o odrodzeniu narodowem / S. Szczepanowski. — Lwów, 1903. — S. 59—78.
1126. Szelański A. O socjologicznem traktowaniu dziejów / A. Szelański. — Lwów : Nakł. autora, 1898. — 18 s.
1127. Szelański A. Stany Zjednoczone północnej Ameryki. U. S. A. Tworzenie państwa i Konstytucji / A. Szelański. — Warszawa : Nakł. księg. F. Hoesiska, 1929. — 285 s.
1128. Szelański A. Walka o Bałtyk (1544—1621) / A. Szelański. — Lwów : Nakł. księg. W. Połonieckiego, 1904. — XI, 404 s.
1129. Szelański A. Wschód i zachód. Zagadnienia z dziejów cywilizacji / A. Szelański. — Lwów : Nakł. t-wa wydawniczego ; Warszawa : E. Wende, 1912. — X, 526 s.

1130. Szelaḡowski A. Wzrost państwa polskiego w XV i XVI w. Polska na przełomie wieków średnich i nowych / A. Szelaḡowski. — Warszawa: Księg. E. Wende i Spółka, 1904. — X, 404, 80 s.
1131. Szelaḡowski A. Z dziejów współzawodnictwa Anglii i Niemiec, Rosji i Polski / A. Szelaḡowski. — Lwów : Nakł. tow-wa wydawniczego, 1910. — IX, 316 s.
1132. Szelaḡowski A. Zagadnienie czynu / A. Szelaḡowski // Tygodnik illustrowany. — 1908. — N 36. — S. 711—712. — Rec. na ks.: Zakrzewski S. Zagadnienia historyczne / S. Zakrzewski. — Lwów; Warszawa: Nakł. księg. H. Altenberga, 1908. — 294 s.
1133. Świątochowski A. Myślę — więc jestem / A. Świątochowski // Prawda. — 1881. — R. 1. — Nr. 1. — S. 1—3.
1134. Świątochowski A. Na wyłomie / A. Świątochowski // Przegląd Tygodniowy. — 1871. — Nr. 50. — S. 409—412.
1135. Tatarkiewicz W. Historia i klasyfikacja. Nadb. z Księgi pamiątkowej ku czci Leona Pinińskiego / W. Tatarkiewicz. — Lwów : Wyd-wo Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1936. — 10 s.
1136. Tatarkiewicz W. Pozytywizm / W. Tatarkiewicz // Świat i życie. Zarys encyklopedyczny współczesnej wiedzy i kultury. — Lwów ; Warszawa, 1936. — T. 4 : P—Z. — S. 355—363.
1137. Tygodnik Naukowy : [Tygodnik Naukowy i Literacki]. — Lwów, 1865—1866.
1138. Wojciechowski T. Co to jest historia i po co się jej uczymy? Wykłady wstępne historii polskiej na Wszechnicy Lwowskiej w kwietniu i maju 1883 r. / T. Wojciechowski. — Lwów : Druk. W. Łozińskiego, 1883. — 32 s.
1139. Zakrzewski S. Historiografia polska wobec wskrzeszenia państwa / S. Zakrzewski // Kwartalnik Historyczny. — 1923. — R. 37. — S. 289—325.
1140. Zakrzewski S. Ideologia ustrojowa. Krytyka sądów Balzera, Kutrzeby, Chołoniewskiego / S. Zakrzewski. — Lwów : Nakł. księg. H. Altenberga, 1918. — 46 s.
1141. Zakrzewski S. Wstęp. Charakterystyka naukowej działalności Tadeusza Wojciechowskiego / S. Zakrzewski // Szkice historyczne jedenastego wieku / T. Wojciechowski. — Warszawa, 1925. — S. I—LIII.

1142. Zakrzewski S. Zagadnienia historyczne : w 2 t / S. Zakrzewski. — Wyd. 2. — Lwów: Wyd-wo Zakł. Narod. im Ossolińskich, 1936.

T. 1. — XVI, 330 s.

T. 2. — 274 s.

1143. Zawadzki W. Wiadomość o życiu Tomasza Henryka Buckla / W. Zawadzki // Historia cywilizacji w Anglii : w 3 t. / H. T. Buckle. — Lwów, 1864. — T. 1. — S. III—XV.

1144. Żuliński T. Antropologia czyli nauka o człowieku i jej stosunek do innych nauk T. Żuliński. — Kraków : Druk. L. Paszekońskiego, 1872. — 34 s.

1145. Żuliński T. Nasi uczeni / T. Żuliński. — Lwów : Druk. J. Dobrański i K. Groman, 1874. — 95 s.

Література:

1146. Абрамов А. И. Кантианство в русской университетской философии / А. И. Абрамов // Вопросы философии. — 1998. — № 1. — С. 58—69.

1147. Айтов С. Ш. М. С. Грушевський та “мова” соціології Е. Дюркгейма / С. Ш. Айтов // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія. — Д., 1997. — С. 35—43.

1148. Алпатов М. А. Кризис русской буржуазной медиевистики в начале XX в. / М. А. Алпатов // Проблемы историографии. — Воронеж, 1960. — С. 23—27.

1149. Алпатов М. А. Политические идеи французской буржуазной историографии (XIX век) / М. А. Алпатов. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1949. — 407 с.

1150. Ананьич Б. В. О Петербургской исторической школе и ее судьбе / Б. В. Ананьич, В. М. Панеях // Отечественная история. — 2000. — № 5. — С. 105—113.

1151. Аникеев А. А. Методология классической историографии / А. А. Аникеев. — Ставрополь : Сервис-школа, 2005. — 150 с.

1152. Анкерсмит Ф. Р. История и тропология : взлёт и падение метафоры / Ф. Р. Анкерсмит ; пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломоец, В. Катаева. — М. : Прогресс, 2003. — 496 с.

1153. Анкерсмит Ф. Р. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков / Ф. Р. Анкерсмит. — М. : Идея-Пресс, 2003. — 360 с.

1154. Аркуша О. Русофілство в Галичині в середині XIX — на початку XX ст. : генеза, етапи розвитку, світогляд / О. Аркуша, М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 1999. — Вип. 34. — С. 231—268.
1155. Арон Р. Этапы развития социологической мысли : пер. с фр. / Р. Арон. — М. : Прогресс, 1993. — 608 с.
1156. Асланян Г. Г. Идея прогресса в буржуазной философии истории / Г. Г. Асланян. — Ереван : Изд-во АН Армян. ССР, 1965. — XVI, 395 с.
1157. Атманских А. С. Вульгарный материализм и русская философия второй половины XIX века / А. С. Атманских // Научные доклады высшей школы. Философские науки. — 1986. — № 5. — С. 74—82.
1158. Баган О. Між раціоналізмом і християнізмом (до проблеми світоглядної еволюції Івана Франка) / О. Баган // Франкознавчі студії : зб. наук. пр. — Дрогобич, 2002. — Вип. 2. — С. 3—22.
1159. Барг М. А. Категории и методы исторической науки / М. А. Барг. — М. : Наука, 1984. — 342 с.
1160. Белов П. Т. Философия выдающихся естествоиспытателей второй половины XIX — начала XX в. / П. Т. Белов. — М. : Мысль, 1970. — 488 с.
1161. Белопольский В. Н. Достоевский и позитивизм / В. Н. Белопольский. — Ростов н/Д : Изд-во ун-та, 1985. — 74 с.
1162. Березинець В. В. Історіософія Михайла Грушевського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09. 00. 05 “Історія філософії” / Березинець Володимир Васильович. — К., 1996. — 20 с.
1163. Білоус О. Г. Світогляд Івана Франка / О. Г. Білоус. — К. : Рад. Україна, 1956. — 52 с.
1164. Богдашина О. М. Д. І. Багалій та Д. І. Яворницький (до історії взаємовідносин двох видатних вчених) / О. М. Богдашина // Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Історичні науки : зб. наук. пр. — 1998. — Вип. 1. — С. 67—68.

1165. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії : навч.-метод. посіб. / О. М. Богдашина. — 3-е вид., доп. та переробл. — Х. : Сага, 2008. — 214 с.
1166. Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія (1921—1934 рр.) / О. М. Богдашина. — Х. : Вид. ХДПУ, 1994. — 196 с.
1167. Богдашина О. М. До питання про періодизацію позитивістського історіописання в Україні (1860-ті — 1920-ті рр.) / О. М. Богдашина // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — № 908. Сер. історія. — Х., 2010. — Вип. 42. — С. 261—272.
1168. Богдашина О. М. Критерії оцінки суспільного прогресу в історичній науці в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.) / О. М. Богдашина // Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів Ін-ту укр. археології та джерелознавства. — К., 2008. — Т. 16. — С. 220—233.
1169. Богдашина О. М. Мікронаукові групи в структурах української історичної науки другої половини XIX — початку XX ст. / О. М. Богдашина // Ейдос : альм. теорії та історії іст. науки. — К., 2009. — Вип. 4. — С. 183—192.
1170. Богдашина О. Нові підходи до розуміння суспільних законів та закономірностей в історичній науці другої половини XIX — початку XX ст. в Україні / О. Богдашина // Історіографічні дослідження в Україні. — 2009. — Вип. 19. — С. 6—22.
1171. Богдашина О. М. Педагогічна діяльність В. Б. Антоновича як важливий чинник розвитку української історичної науки кінця XIX — початку XX століття (за спогадами його учнів та знайомих) / О. М. Богдашина, Т. В. Портретна // Збірник наукових праць. Сер. Історія та географія / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. — 2005. — Вип. 18. — С. 110—118.
1172. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX — 20-ті рр. XX ст.) / О. М. Богдашина. — Х.: Вид-во Віровець А. П. «Апостроф», 2010. — 480 с.

1173. Богдашина О. М. Поширення позитивізму в історичній науці і публіцистиці на польських та українських землях другої половини XIX ст.: порівняльна характеристика / О. М. Богдашина // Південний архів: Історичні науки. — 2007. — Вип. 25. — С. 25—30.
1174. Богдашина О. М. Проблема суспільної еволюції у працях українських істориків другої половини XIX — початку XX ст. / О. М. Богдашина // Історичний журнал. — 2008. — № 3. — С. 19—28.
1175. Богдашина О. М. Проблема цивілізації в історичній науці в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.) / О. Богдашина // Історіографічні дослідження в Україні. — 2008. — Вип. 18. — С. 13—20.
1176. Богдашина О. М. Синкретизм історичної науки в Україні другої половини XIX — початку XX ст. / О. М. Богдашина // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія. — Х., 2011. — Вип. 41. — С. 249—252.
1177. Богдашина О. М. Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій / О. М. Богдашина // Український історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 88—112.
1178. Богдашина О. М. Соціокультурні фактори розвитку історичної науки на українських землях у другій половині XIX — на початку XX ст. / О. М. Богдашина // Харківський історіографічний збірник. — Х., 2010. — Вип. 10. — С. 198—210.
1179. Богдашина О. М. Ставлення істориків українських земель другої половини XIX — початку XX ст. до релігії та церкви / О. М. Богдашина // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2010. — Вип. 20. — С. 42—60.
1180. Богдашина О. М. Теоретико-методологічні погляди Д. І. Багалія / О. М. Богдашина // Сумська старовина. — 2007. — № 21—22. — С. 7—14.
1181. Богдашина О. М. Теорія факторів у працях українських істориків другої половини XIX — початку XX ст. / О. М. Богдашина // Харківський історіографічний збірник. — 2006. — Вип. 8. — С. 114—124.
1182. Богдашина О. М. Цивілізаційна концепція М. І. Хлебникова / О. М. Богдашина // Збірник наукових праць. Сер. Історія та географія / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. — 2007. — Вип. 28. — С. 170—175.

1183. Богомаз К. Ю. Історія соціологічних теорій і вчень / К. Ю. Богомаз, О. О. Волохіна. — Дніпродзержинськ, 2006. — 204 с.
1184. Богомоллов А. С. Идея развития в буржуазной философии веков XIX и XX веков / А. С. Богомоллов. — М. : Изд-во ун-та, 1962. — 376 с.
1185. Богословский М. М. Историография, мемуаристика, эпистолярная (научное наследие) / М. М. Богословский. — М. : Наука, 1987. — 217 с.
1186. Бойченко І. В. Філософія історії / І. В. Бойченко. — К. : Знання, 2000. — 723 с.
1187. Бойченко І. В. Цивілізація та історія / І. В. Бойченко, В. О. Рябченко, М. І. Надольний [та ін.]. — К. : КіСУ, 1999. — 208 с.
1188. Болтарович З. Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. / З. Є. Болтарович. — К. : Наук. думка, 1976. — 139 с.
1189. Бон Т. Историзм в России? О состоянии русской исторической мысли / Т. Бон // Отечественная история. — 2000. — № 4. — С. 121—128.
1190. Бон Т. Русская историческая наука с 1880 по 1905 г.: Павел Николаевич Милюков и Московская школа : пер. с нем. / Т. Бон. — СПб. : Олериус пресс, 2005. — 272 с.
1191. Бондарчук В. М. Позитивізм В. В. Лесевича / В. М. Бондарчук // Вісник Київського університету. Сер. Філософія, політологія. — 2004. — Вип. 68 / 69. — С. 64—67.
1192. Бортняк Н. Степан Томашівський: до відносин з Михайлом Грушевським / Н. Бортняк // Михайло Грушевський і українська історична наука : матеріали наук. конф., присвяч. Михайлові Грушевському, Львів, 24-25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р. / ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич ; Інститут історичних досліджень Львівського держ. ун-та ім. Івана Франка. — Львів , 1999. — С. 186—192.
1193. Браславский Р. Г. Концепция цивилизации в социологии Николая Ивановича Хлебникова : дис. ... канд. социол. наук : 22. 00. 01 : / Браславский Руслан Геннадьевич. — СПб., 2002. — 147 с.
1194. Будз В. П. Історичний процес і його виміри в філософії історії Михайла Грушевського / В. П. Будз // Сіверянський літопис. — 2000. — № 3. — С. 129—133.

1195. Будз В. П. Проблема визначення законів і закономірностей історичного процесу в філософсько-історичній концепції Михайла Грушевського / В. П. Будз // Людина і політика. — 2001. — № 6. — С. 114—121.
1196. Будз В. П. Філософія історії Михайла Грушевського : дис. ... канд філос. наук : 09. 00. 03 / Будз Володимир Павлович. — Львів, 2001. — 194 с.
1197. Будз В. П. Християнство як чинник історичного процесу в філософії історії Михайла Грушевського / В. П. Будз // Християнство в Україні на межі третього тисячоліття. — Івано-Франківськ, 2002. — С. 112—119.
1198. Бунге М. Интуиция и наука / М. Бунге ; пер. с англ. Е. И. Пальского. — М. : Прогресс, 1967. — 187 с.
1199. Буржуазная социологическая литература в России второй половины XIX — начала XX веков : библиогр. указ. / сост. И. А. Голосенко. — М. : Ин-т социол. исслед. АН СССР, 1984. — 237 с.
1200. Буржуазная философия кануна и начала империализма. — М. : Высш. шк., 1977. — 336 с.
1201. Бурлачук В. Біля витоків соціологічної думки в Україні / В. Бурлачук, М. Молчанов, В. Степаненко. — К., 1995. — 115 с.
1202. Буряк Л. Жінка в українському історичному наративі : автори, ідеї, образи (друга половина XIX — перша третина XX ст.) / Л. Буряк. — К. : Нац. акад. управління, 2010. — 368 с.
1203. Вайнштейн О. Л. Историография истории средних веков в связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней / О. Л. Вайнштейн. — М. ; Л. : Соцэкгиз, 1940. — 372 с.
1204. Валіцький А. В полоні консервативної утопії : структура і видозміни російського слов'янофільства : пер. с польськ. / А. Валіцький. — К. : Основи, 1998. — 712 с.
1205. Валк С. Н. Историческая наука в Ленинградском университете за 125 лет / С. Н. Валк // Труды юбилейной научной сессии Ленинградского государственного университета. Секция исторических наук. — Л., 1948. — С. 3—79.

1206. Ващенко В. В. Від самопрезентації до методології : психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського / В. В. Ващенко. — Д. : Вид-во ун-ту, 2007. — 324 с.
1207. Ващенко В. В. Вплив вербально-комунікативних особливостей історика на виникнення та існування історіографічної традиції : (Харизма В. Антоновича) / В. В. Ващенко // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Д., 1997. — Вип. 1. — С. 421—433.
1208. Ващенко В. В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ — початку ХХ століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський) / В. В. Ващенко. — Д. : Вид-во ун-ту, 1998. — 140 с.
1209. Ващенко В. В. Порівняльний аналіз історіософських поглядів М. Костомарова та В. Антоновича / В. В. Ващенко // Київська старовина. — 2006. — № 4. — С. 61—69.
1210. Ващенко В. В. Стратегії конструювання М. Грушевським українських метанаративів: методи та їх функції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07. 00. 06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Ващенко Володимир Володимирович. — Д., 2009. — 36 с.
1211. Ващенко В. В. Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця ХІХ — початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 06 : “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Ващенко Володимир Володимирович. — Д., 1998. — 17 с.
1212. Вдовина Л. Н. Вопрос о происхождении крестьянской общины в русской дореволюционной историографии / Л. Н. Вдовина // Вестник Московского университета. Сер. История. — 1973. — № 4. — С. 33—50.
1213. Великопольська У. Мирон Кордуба і питання теоретичної історії на сторінках “Записок НТШ” / У. Великопольська // Багатокультурне історичне середовище Львова в ХІХ і ХХ століттях / за ред. Л. Зашкільняка і Є. Матерницького. — Львів ; Жешув, 2006. — Т. 4. — С. 386—395.
1214. Великопольська У. Теоретико-методологічні праці Мирона Кордуби / У. Великопольська // Історичний журнал. — 2008. — № 2. — С. 70—80.

1215. Верба І. Київська історична школа М. С. Грушевського: організаційно-технічні моменти / І. Верба, О. Юркова // Український історик. — 1996. — Ч. 1—4. — С. 268—284.
1216. Верба І. В. Роль представників та послідовників школи В. Б. Антоновича в житті та творчій діяльності Н. Д. Полонської-Василенко / І. В. Верба // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. — К., 1994. — С. 217—223.
1217. Верстюк В. Ф. Діячі Української Центральної Ради : біогр. довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко / НАН України ; Український міжнародний комітет з питань науки і культури. — К. : [Б. в.], 1998. — 254 с.
1218. Винар Б. Академік Михайло Слабченко : (Матеріали до біографії та бібліографії) // Український історик. — 1982 / 83. — № 3—4 [1982], 1 [1983]. — С. 19—39.
1219. Винар Л. Михайло Грушевський і загальні збори НТШ в 1913 р. / Л. Винар // Український історик. — 1984. — Ч. 1—4. — С. 64—81.
1220. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. 1892—1930 / Л. Винар. — Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1970. — 111 с.
1221. Винар Л. Михайло Грушевський як голова Наукового товариства ім. Шевченка / Л. Винар // Український історик. — 1969. — Ч. 1—3. — С. 5—46.
1222. Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і Київська історична школа В. Антоновича / Л. Винар // Український історик. — 1966. — Ч. 3—4. — С. 20—32.
1223. Витанович І. Увага до методології й історіософії Михайла Грушевського / І. Витанович // Український історик. — 1966. — Ч. 1—2. — С. 32—51.
1224. Вільчинський Ю. М. Розвиток філософської думки в Україні / Ю. М. Вільчинський, М. А. Скринник, З. Е. Скринник. — Львів : Вид-во ун-ту, 1991. — 267 с.
1225. Вірник Д. Ф. Економічні погляди І. Франка / Д. Ф. Вірник, Є. А. Голубовська. — К. : Вид-во АН УРСР, 1956. — 179 с.
1226. Водовозов Н. В. Русские писатели в Австрийской Галиции / Н. В. Водовозов // Учёные записки Московского педагогического института. — 1970. — Т. 405 : Вопросы русской литературы. — С. 291—309.

1227. Водотика С. Г. До питання про історіософію вітчизняної історичної науки початку ХХ століття / С. Г. Водотика // Культура народів Причорномор'я. — Симферополь, 2000. — № 13 (окт.). — С. 71—77.
1228. Водотика С. Г. Наукові історичні школи й провідні тенденції розвитку історичної науки / С. Г. Водотика // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2002. — Вип. 6. — С. 121—137.
1229. Водотика С. Г. Формування історичних шкіл в Україні (на прикладі школи Д. І. Багалія) / С. Г. Водотика // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 1998. — Вип. 4. — С. 279—294.
1230. Возняк М. С. Нариси про світогляд І. Франка / М. С. Возняк. — Львів: Вид-во ун-та, 1955. — 196 с.
1231. Возняк С. Світогляд І. Франка в контексті вітчизняної та світової філософської думки / С. Возняк // Іван Франко і національне та духовне відродження України: зб. наук. ст. — Івано-Франківськ, 1997. — С. 68—73.
1232. Войцехівська І. Н. Володимир Іконніков: джерелознавчі студії. — К., 1999. — 360 с.
1233. Вчені Росії про Закарпаття. Із карпатознавчої спадщини / за ред. О. С. Мазурка та І. О. Мандрика. — Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2009. — 520 с.
1234. Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України ХІХ ст. / С. Гелей. — Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1996. — 122 с.
1235. Герасименко Г. А. Философские основы российской исторической науки. Дооктябрьский период / Г. А. Герасименко. — Саратов: СГСЭУ, 2002. — 124 с.
1236. Гидони А. Г. Восприятие Бокля в России / А. Г. Гидони // Сборник научных трудов Костромского государственного педагогического института. — 1973. — Вып. 37. — С. 50—70.
1237. Гирич І. В. Антонович — будівничий філософських засад нової України / І. Гирич // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. — К., 1994. — С. 28—35.

1238. Гирич І. “Народництво” та “державництво” в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять / І. Гирич // Молода нація. — 2000. — № 4. — С. 5—30.
1239. Гирич І. Речники українськості і глашатаї “русскості” / І. Гирич, О. Рибалко // Пам’ятки України. — 1998. — № 3—4. — С. 168—171.
1240. Глотов Б. М. Начало институализации социологии в России / Б. М. Глотов // Социологические исследования. — 2010. — № 3. — С. 127—133.
1241. Голод Р. Позитивізм у творчості Івана Франка / Р. Голод // Дивослово. — 2006. — № 4. — С. 50—53.
1242. Голод Р. Позитивізм як світоглядно-філософське підґрунтя творчого методу Івана Франка / Р. Голод // Іван Франко: дух, наука, думка, воля : матеріали міжнар. наук. конгресу, присвяч. 150-річчю від дня народж. Івана Франка (Львів, 27 верес. — 1 жовт. 2006 р.). — Львів, 2008. — Т. 1. — С. 274—284.
1243. Голосенко И. А. Влияние идей основоположника позитивизма на эволюцию русской социологии / И. А. Голосенко // Огюст Конт: К 200-летию со дня рождения. — СПб., 1998. — С. 102—112.
1244. Голосенко И. А. Исторические судьбы Огюста Конта: Трансформация позитивизма в русской социологии XIX — XX веков / И. А. Голосенко // Социологические исследования. — 1982. — № 4. — С. 146—152.
1245. Голосенко И. А. Неокантианские идеи в буржуазной социологии России / И. А. Голосенко // Научные доклады высшей школы. Философские науки. — 1979. — № 2. — С. 62—67.
1246. Голосенко И. А. Процесс институализации буржуазной социологии в России конца XIX — начала XX в. / И. А. Голосенко // Социологические исследования. — 1978. — № 2. — С. 170—179.
1247. Голосенко И. А. Русская социология: её социокультурные предпосылки, междисциплинарные отношения, основные проблемы и направления / И. А. Голосенко // Из истории буржуазной социологической мысли в дореволюционной России / редкол. : Ю. В. Гридчин [и др.] ; Ин-т социол. исслед. АН СССР. — М., 1986. — С. 3—24.

1248. Голосенко И. А. Социология в дореволюционной России (научно-исследовательские аспекты) / И. А. Голосенко // Научные доклады высшей школы. Философские науки. — 1988. — № 1. — С. 48—56.
1249. Гончар О. Національна ідея у світогляді і творчості П. О. Куліша / О. Гончар // Вісник Національної академії наук України. — 1994. — № 6. — С. 58—65.
1250. Гончарук П. С. Суспільно-політичні та історичні погляди П. О. Куліша: До 110-ої річниці його світлої пам'яті (1819—1897) / П. С. Гончарук. — К. : ДАККиМ, 2006. — 264 с.
1251. Горбач Н. До питання про філософські переконання Івана Франка / Н. Горбач // Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин : матеріали міжнар. наук. конф. (Львів, 25—29 верес. 1996 р.). — Львів, 1998. — С. 148—152.
1252. Горин Д. Г. К вопросу о “профессорской культуре” России XIX — начала XX в. / Д. Г. Горин // Отечественная культура и историческая наука XVIII—XX веков : сб. ст. — Брянск, 1996. — С. 42—51.
1253. Горина Л. В. Марин Дринов — историк и общественный деятель / Л. В. Горина. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. — 208 с.
1254. Горский В. С. Историко-философская оценка учения Канта на Украине (середина XIX — начало XX веков) / В. С. Горский // Критические очерки по философии Канта / под ред. М. А. Булатова. — К., 1975. — С. 322—344.
1255. Гофман А. Б. Эмиль Дюркгейм в России: рецепция дюркгеймовской социологии в русской социальной мысли / А. Б. Гофман. — М.: ГУ ВНИЭ, 2001. — 100 с.
1256. Гофман А. О социологии Эмиля Дюркгейма / А. Гофман // Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. — М., 1990. — С. 533—566.
1257. Гоцуляк В. В. Сучасна теоретична модель вивчення минулого історичної науки в Україні / В. В. Гоцуляк // Вісник Черкаського університету. Сер. Соціально-гуманітарні науки. — 1998. — Вип. 6. — С. 13—18.
1258. Гошовський М. Проблема прогресу в українській соціальній філософії (XIX — перша чверть XX ст.) / М. Гошовський // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 3. — С. 88—102.

1259. Грицак Я. Й. Формування модерної української нації: історіографія та історіософія проблеми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07. 00. 06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Грицак Ярослав Йосипович. — К., 2000. — 43 с.
1260. Михайло Грушевський і Західна Україна : доп. і повідомл. наук. конф. (м. Львів, 26—28 жовтня 1994 р.) / Львівський ун-т ім. І.Франка ; відп.ред. А. Карась. — Львів : Світ, 1995. — 352 с.
1261. Гулыга А. В. Об эволюции теоретических основ концепции исторического знания В. О. Ключевского / А. В. Гулыга // Научные доклады высшей школы. Философские науки. — 1984. — № 4. — С. 140—144.
1262. Гуревич А. Я. История историка / А. Я. Гуревич. — М. : РОССПЭН, 2004. — 284 с.
1263. Гуревич А. Я. Что такое исторический факт? / А. Я. Гуревич // Источниковедение: теоретические и методические проблемы. — М., 1969. — С. 59—88.
1264. Гутнов Д. А. О школах в исторической науке / Д. А. Гутнов // История мысли. Историография / под ред. И. П. Смирнова. — М., 2002. — С. 93—118.
1265. Гутнов Д. А. Русская высшая школа общественных наук в Париже (1901—1906 гг.) / Д. А. Гутнов. — М. : Рос. полит. энцикл., 2004. — 336 с.
1266. Гутнова Е. В. Место и значение буржуазной позитивистской историографии второй половины XIX века в развитии исторической науки (по материалам медиэвистики) / Е. В. Гутнова // Средние века. — 1964. — Т. 25. — С. 283—298.
1267. Гутнова Е. В. О «кризисах» в европейской историографии XIX—XX вв. / Е. В. Гутнова // Средние века. — 1992. — Вып. 55. — С. 39—49.
1268. Гутнова Е. В. Н.-Д. Фюстель де-Куланж и его концепция генезиса феодализма / Е. В. Гутнова // Средние века. — 1972. — Вып. 35. — С. 255—280.
1269. Гыйдел Э. Об “украинофильстве” Георгия Вернадского или вариация на тему национальных и государственных лояльностей / Э. Гыйдел // Ab imperio. — 2006. — № 4. — С. 329—346.
1270. Далин В. М. Историки Франции XIX—XX веков / В. М. Далин. — М. : Наука, 1981. — 327 с.

1271. Данилов А. И. Эволюция идейно-методологических взглядов Д. М. Петрушевского и некоторые вопросы историографии средних веков / А. И. Данилов // Средние века. — 1955. — Вып. 6. — С. 297—323.
1272. Данилюк Д. Д. Розвиток історичної науки в Закарпатті (з кінця XVIII до середини XX ст.) : дис. ... доктора іст. наук : спец. 07. 00. 02 / Данилюк Дмитро Дмитрович. — Ужгород, 1994. — 401 с.
1273. Даренська В. М. Історіософські виміри феномена національної ідентичності / В. М. Даренська // Практична філософія. — 2009. — № 2. — С. 84—91.
1274. Даценко В. С. Б. О. Кістяківський і позитивізм / В. С. Даценко // Гуманітарний часопис. — 2009. — №2. — С. 99—105.
1275. Дашкевич Я. Михайло Грушевський — історик народницького чи державницького напрямку? / Я. Дашкевич // Михайло Грушевський і українська історична наука : матеріали наук. конф., присвяч. Михайлові Грушевському, Львів, 24—25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р. / ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич ; Інститут історичних досліджень Львівського держ. ун-та ім. Івана Франка. — Львів, 1999. — С. 65—85.
1276. Денисенко И. Н. Преподавание богословия и церковной истории в Харьковском университете (1805—1919 гг.) / И. Н. Денисенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2001. — №526. Сер.: Історія. — Вип. 33. — С. 248—259.
1277. Депенчук Л. П. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова / Л. П. Депенчук, М. І. Лук. — К. : Укр. центр духовн. культури, 1999. — 208 с.
1278. Добровольский Л. М. Запрещённая книга в России. 1825—1904 : арх.-библиогр. разыскания / Л. М. Добровольский. — М. : Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1962. — 254 с.
1279. Довгич В. А. Українська ідея в політичній теорії Михайла Драгоманова / В. А. Довгич. — К. : НМВК ВО, 1991. — 155 с.
1280. Долженков П. Чехов и позитивизм / П. Долженков. — М. : Диалог, 1998. — 205 с.

1281. Домбровський О. Методологічні основи над ранньою історією України М. Грушевського / О. Домбровський // Український історик. — 1969. — Ч. 1—3. — С. 65—73.
1282. Дорофеева С. С. Роль науки и веры в формировании мировоззрения поколения историков 1870—1890 гг. / С. С. Дорофеева // Мир историка: идеалы, традиции, творчество / под ред. В. Г. Рыженко. — Омск, 1999. — С. 44—55.
1283. Дорошенко Н. М. Методология истории в системе исторического и философского знания : дис. ... доктора филос. наук : 09. 00. 01 / Дорошенко Надежда Михайловна. — Л., 1987. — 468 с.
1284. Дорошенко Н. М. Становление и развитие методологии истории / Н. М. Дорошенко. — Калинин : Изд-во ун-та, 1987. — 86 с.
1285. Дорошенко Н. М. Философия и методология истории в России (конец XIX — начало XX в.) / Н. М. Дорошенко. — СПб. : Изд-во ун-та, 1997. — 179 с.
1286. Дурновцев В. И. Некоторые вопросы формирования мировоззрения Е. В. Тарле (90-е гг. XIX в. — начало 900-х гг.) / В. И. Дурновцев // Труды Московского государственного историко-архивного института. — 1974. — Т. 30, вып. 1. — С. 61—84.
1287. Душенко К. В. Из истории польской буржуазной общественной мысли. Варшавский позитивизм в 1866—1886 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07. 00. 03 / Константин Васильевич Душенко. — М., 1977. — 195 с.
1288. Дяченко М. Проблеми національно-культурного визначення українського народу у філософській думці XIX — початку XX століття / М. Дяченко // Записки Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка. — 2002. — Т. 248 : Праці історико-філософської секції. — С. 228—237.
1289. Егоров Б. Ф. Английский позитивизм и русская общественная мысль 1860-х годов / Б. Ф. Егоров // Литература и искусство в системе культуры. — М., 1988. — С. 420—427.
1290. Енциклопедія історії України : в 7 т. — К. : Наук. думка, 2003—2010. — Т. 1—7. Т. 1. — 2003. — 688 с. т. 2. — 2004. — 528 с.

Т. 3. — 2005. — 672 с.

Т. 4. — 2007. — 528 с.

Т. 5. — 2008. — 568 с.

Т. 6. — 2009. — 784 с.

Т. 7. — 2010. — 728 с.

1291. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Е. Віквіста, В. С. Тейлора. — К. : Основи, 2003. — 504 с.

1292. Ерыгин А. Н. История и диалектика : (Диалектика и историческое знание в России XIX века) / А. Н. Ерыгин. — Ростов н/Д : Изд-во ун-та, 1987. — 220 с.

1293. Жигунин В. Д. Между монизмом и плюрализмом : Российская историческая мысль на рубеже XIX—XX вв. / В. Д. Жигунин, Г. П. Мягков // Диалог со временем. — М., 1999. — Ч. 1. — С. 215—222.

1294. Жигунин В. Д. Проблема исторических закономерностей и буржуазная наука / В. Д. Жигунин // Критика буржуазных концепций всеобщей истории. — Казань, 1976. — С. 32—54.

1295. Жигунин В. Д. Философия истории: формирование и эволюция основных идей / В. Д. Жигунин. — Самара : [Б. и.], 1997. — 108 с.

1296. Журавлёв Л. А. Позитивизм и проблема исторических законов / Л. А. Журавлёв. — М. : Изд-во ун-та, 1980. — 312 с.

1297. Журба О. І. Історіографічний процес другої половини XVIII — першої половини XIX ст. як передісторія українського історіописання (дискусійні замітки) / О. І. Журба // Confraternitas : ювіл. зб. на пошану Ярослава Ісаєвича. — К. ; Львів, 2006—2007. — С. 408—417. — (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність ; вип. 15).

1298. Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843—1921 : Нарис історії і діяльності / О. І. Журба. — К. : Наук. думка, 1993. — 187 с.

1299. Журба О. І. Польське українофільство у формуванні української духовно-культурного простору / О. І. Журба // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. — Д., 2006. — С. 71—76.

1300. Журжа І. В. Становлення та розвиток слов'янознавства в Університеті св. Володимира (1834—1919 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 06 / Журжа Ірина Валеріївна. — К., 2006. — 237 с.
1301. З історії економічної думки на Україні / за ред. В. П. Теплицького. — К.: Вид-во АН Української РСР, 1961. — 348 с.
1302. З історії філософської думки на Україні / Ін-т філософії АН УРСР. — К., 1963. — 212 с.
1303. Заболотна І. Іван Крип'якевич: формування світоглядних орієнтирів / І. Заболотна // Історичний журнал. — 2004. — № 1—2. — С. 40—50.
1304. Запольская В. В. Н. И. Зибер как популяризатор произведений К. Маркса и Ф. Энгельса / В. В. Запольская // Труды Воронежского университета. Сер. Общественные науки. — 1958. — Т. 69. — С. 131—138.
1305. Захара І. Позитивізм у соціальній філософії Івана Франка / І. Захара // Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин : матеріали міжнар. наук. конф. (Львів, 25—29 верес. 1996 р.). — Львів, 1998. — С. 180—185.
1306. Зашкільняк Л. А. Формирование и развитие исторической науки в Польше / Л. А. Зашкільняк. — Львов: Изд-во ун-та, 1986. — 82 с.
1307. Зашкільняк Л. О. Михайло Грушевський і європейська історична наука кінця ХІХ — початку ХХ століття / Л. О. Зашкільняк // Вісник НТШ. — 2006. — Ч. 36. — С. 17—20.
1308. Зашкільняк Л. Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського / Л. Зашкільняк // Український історик. — 1999. — № 2—4. — С. 30—54.
1309. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. — Львів : Вид-во ун-ту, 2002. — 752 с.
1310. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука / Л. Зашкільняк // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. — Львів, 2004. — С. 24—57.
1311. Зашкільняк Л. Українське історіографічне середовище Галичини на початку ХХ століття : між наукою і політикою // Ейдос : альм. теорії та історії іст. науки. — 2009. — Вип. 4. — С. 355—363.

1312. Зашкільняк Л. *Методологія історії від давнини до сучасності* / Л. Зашкільняк. — Львів : Вид-во ун-ту, 1999. — 224 с.
1313. Зашкільняк Л. О. *Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст.: (До питання про соціальну функцію історії)* / Л. О. Зашкільняк // *Проблеми слов'янознавства*. — 1993. — Вип. 45. — С. 36—42.
1314. Зашкільняк Л. *Неоромантичні тенденції в українській історіографії початку ХХ століття* / Л. Зашкільняк // *Historia, mentalność, tożsamość: miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku: praca zbiorowa* / pod red. J. Pisulińskiej, P. Sierżęgi, L. Zaszkiłniaka ; wstępem opatrzył J. Maternicki. — Rzeszów, 2008. — S. 320—334.
1315. Зашкільняк Л. *Польська історія та історіографія кінця ХІХ — початку ХХ ст. в оцінці галицьких українських істориків* / Л. Зашкільняк // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* / red. J. Maternicki, L. Zaszkiłniak. — Rzeszów, 2005. — Т. 3. — С. 231—244.
1316. Зашкільняк Л. О. *Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського* / Л. О. Зашкільняк // *Проблеми слов'янознавства*. — 1994. — Вип. 46. — С. 3—24.
1317. Зашкільняк Л. *Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі ХХ і ХІХ століть* / Л. Зашкільняк // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* / red. J. Maternicki, L. Zaszkiłniak. — Rzeszów, 2004. — Т. 2. — С. 272—296.
1318. Зашкільняк Л. *Формування новочасної української історіографії в Галичині у ХІХ столітті* / Л. Зашкільняк // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* / red. J. Maternicki, L. Zaszkiłniak. — Rzeszów, 2007. — Т. 5. — С. 42—53.
1319. Зборовский Т. Е. *Метапарадигмальна модель теоретическої соціології* / Т. Е. Зборовский // *Социологические исследования*. — 2008. — № 4. — С. 3—15.
1320. Зверев В. М. *Сочинения ведущих западных социологов и отклики на них в русской печати середины ХІХ — начала ХХ века* / В. М. Зверев // *Из истории буржуазной социологической мысли в дореволюционной России* / редкол. : Ю. В. Гридчин [и др.] ; Ин-т социол. исслед. АН СССР. — С. 176—192.

1321. Звёздина Л. А. В. В. Лесевич — представитель русского позитивизма : (Марксистско-ленинская критика онтологии и гносеологии) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. филос. наук : спец. 09. 00. 03 “История философии” / Звёздина Лариса Алексеевна. — Л., 1975. — 165 с.
1322. Звягинцев Е. Г. Характерные черты социологии либеральной буржуазии России в период назревания первой русской буржуазно-демократической революции / Е. Г. Звягинцев // Актуальные проблемы истории философии народов СССР. — М., 1976. — Вып. 3. — С. 103—118.
1323. Зевелев А. Историографическое исследование : методологические аспекты / А. Зевелев. — М. : Высш. шк., 1987. — 159 с.
1324. Зеньковский В. В. История русской философии / В. В. Зеньковский. — Х. : Фолио-М ; Экспо-Прес, 2001. — 896 с.
1325. Зербіно Д. Наукова школа : Лідер і учні (нова концепція) / Д. Зербіно. — Львів : Евросвіт, 2001. — 208 с.
1326. Зонов В. Т. Идеино-теоретические основы исторических исследований М. М. Ковалевского (70—90-е годы XIX в.) / В. Т. Зонов // Труды Томского государственного университета. Сер. историческая. — 1969. — Т. 209, вып. 6. — С. 136—169.
1327. Зонов В. Т. Основные принципы историко-социологической концепции “первого позитивизма” / В. Т. Зонов // Труды Томского государственного университета. Сер. историческая. — 1974. — Т. 247, вып. 9. — С. 53—88.
1328. Зонов В. Т. Марксизм и русская историческая наука второй половины XIX — начала XX веков / В. Т. Зонов // Вопросы методологии истории и историографии. — Томск, 1974. — С. 11—16.
1329. Зорькин В. Д. Позитивистская история права в России / В. Д. Зорькин. — М. : Изд-во ун-та, 1978. — 270 с.
1330. Зотов А. Ф. Структура научного мышления / А. Ф. Зотов. — М. : Политиздат, 1973. — 182 с.
1331. Иванов Г. М. Исторический источник и историческое познание: (Методологический аспект) / Г. М. Иванов. — Томск: Изд-во ун-та, 1973. — 224 с.

1332. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX — начале XX в. / А. Е. Иванов. — М.: Ин-т истории СССР, 1991. — 392 с.
1333. Иванов А. Е. Профессорско-преподавательский корпус высшей школы России конца XIX — начала XX в.: общественно-политический облик / А. Е. Иванов. // История СССР. — 1990. — №5. — С. 60—76.
1334. Иванов Ю. Ф. Библиографический указатель трудов И. В. Лучицкого и литературы о нём / Ю. Ф. Иванов, С. И. Лучицкая // История и историки за 1981 г. — М., 1985. — С. 284—295.
1335. Ионов И. Н. Теория цивилизации от античности до конца XIX-го века / И. Н. Ионов, В. М. Хачатурян. — СПб. : Алелейя, 2002. — 384 с.
1336. Ионова Г. И. Воскресные школы в годы Первой революционной ситуации (1859—1861) / Г. И. Ионова // Исторические записки. — 1956. — Т. 57. — С. 177—209.
1337. История буржуазной социологии XIX — начала XX века / отв. ред. И. С. Кон. — М. : Наука, 1979. — 344 с.
1338. История в Энциклопедии Дидро и Д'Аламбера / пер. и примеч. Н. В. Ревуненковой ; под общ. ред. А. Д. Люблинской. — М. : Наука, 1978. — 312 с.
1339. История теоретической социологии: Социология XIX века : учеб. пособие для вузов / под ред. Ю. Н. Давидова. — М. : Магистр, 1998. — 447 с.
1340. История философии в СССР : в 5 т. / под ред. В. С. Евфафова [и др.]. — М. : Наука, 1968—1971. — Т. 3—4.
- Т. 3. — 1970. — 672 с.
- Т. 4. — 1971. — 831 с.
1341. Ісаєвич Я. Д. М. М. Ковалевський та Україна / Я. Д. Ісаєвич // Український історичний журнал. — 1966. — № 4. — С. 135—137.
1342. Історія філософії на Україні : в 3 т. Т. 2 / голов. ред. В. І. Шинкарук. — К. : Наук. думка, 1987. — 368 с.
1343. І. Я. Франко як історик : зб. ст. / редкол. : І. О. Гуржій [та ін.]. — К., 1956. — 160 с. — (Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР ; т. 8).
1344. Каганович Б. С. Русские медиевисты первой половины XX в. / Б. С. Каганович. — СПб. : Гипериос, 2007. — 242 с.

1345. Казаков А. П. Теория прогресса в русской социологии конца XIX века (П. Л. Лавров, Н. К. Михайловский, М. М. Ковалевский) / А. П. Казаков. — Л. : Изд-во ун-та, 1969. — 131 с.
1346. Калакура Я. С. Историзм української ідеї / Я. С. Калакура // Політологічний вісник. — 1994. — Вип. 3. — С. 36—43.
1347. Калакура Я. С. Структура історичної науки : теоретико-методологічний аспект / Я. С. Калакура // Спеціальні галузі історичної науки : зб. на пошану М. Я. Варшавчика. — К., 1999. — С. 18—25.
1348. Калакура Я. С. Теоретико-методологічні засади української історіографії (за працями проф. Любомира Винара) / Я. С. Калакура // На службі Клію : зб. наук. пр. на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. — К. ; Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Львів, 2000. — С. 42—52.
1349. Калакура Я. С. Українська історична думка на тлі національної ідеї / Я. С. Калакура // Україна — життя моє / М. Плав'юк. — К., 2002. — Т. 3 : Та долю іншу він обрав — душі неспокій: На пошану Миколи Плав'юка. — С. 530—537.
1350. Калакура Я. С. Українська історіографія в структурі історичної науки / Я. С. Калакура // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. — 2000. — Вип. 10, чис. 5 : Історіографічні дослідження в Україні, ч. 2 : історіографія. — С. 402—415.
1351. Калакура Я. С. Українська історіографія: теоретико-методологічні засади та основні етапи розвитку / Я. С. Калакура // Історичний журнал. — 2003. — № 1. — С. 98—106.
1352. Калакура Я. С. Українська історіографія / Я. С. Калакура. — К. : Генеза, 2004. — 496 с.
1353. Каменский З. А. Гегелевская традиция в русской идеалистической литературе XIX в. по методологии истории философии / З. А. Каменский // Гегель и философия в России (30-е годы XIX в. — 20-е годы XX в.) / АН СССР, Ин-т философии. — М., 1974. — С. 190—207.
1354. Иммануил Кант : библиогр. указ. лит. на рус. яз. 1803—1994 / сост. Давыдова Л. С. ; отв. ред. Муравлев Е. С. — М. : Ин-т философии РАН, 1996. — 166 с.

1355. Кант и философия в России / отв. ред. З. А. Каменский, В. А. Жучков. — М. : Наука, 1994. — 271 с.
1356. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині : спроби порівняння / А. Каппелер // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 1992. — Вип. 1. — С. 104—119.
1357. Каплин А. Д. Из истории русской религиозной мысли XIX в. Славянофильская идея исторического развития России / А. Д. Каплин. — Х. : Каравелла, 2000. — 307 с.
1358. Каплін О. Д. Слов'янофільська ідея історичного розвитку Росії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07. 00. 02 : “Всесвітня історія” / Каплін Олександр Дмитрович. — Х., 2005. — 35 с.
1359. Капраль М. М. Археографічна комісія наукового товариства ім. Шевченка: (Нарис історії діяльності) / М. М. Капраль // Український археографічний щорічник. — 1999. — Вип. 3—4. — С. 56—76.
1360. Каримский А. М. Философия истории Гегеля / А. М. Каримский. — М. : Изд-во ун-та, 1988. — 270 с.
1361. Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX — початок XX ст.) / М. Кармазіна. — К. : [Б. в.], 1998. — 350 с.
1362. Кеда М. К. Михайло Назарович Петров (1826—1887) та його внесок в історичну науку : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07. 00. 06 / Кеда Марина Костянтинівна. — Чернігів, 2005. — 216 с.
1363. Кеда М. Проблеми філософії історії у працях Михайла Петрова / М. Кеда // Сіверянський літопис. — 2001. — № 5. — С. 129—133.
1364. Кертман Л. Е. Историографическая ситуация / Л. Е. Кертман // Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки : межвуз. темат. сб. — Калинин, 1980. — С. 23—26.
1365. Киреева Р. А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX века до 1917 года / Р. А. Киреева. — М. : Наука, 1983. — 216 с.
1366. Киреева Р. А. А. Л. Иконникова и её записки по историографии / Р. А. Киреева // История и историки : историограф. ежегодник за 1973 г. — М., 1975. — С. 189—213.

1367. Киричук О. Ідеологія діячів Ставропігійського інституту у Львові в 1848—1869 роках / О. Киричук // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 2001. — Вип. 9. — С. 300—319.
1368. Киричук О. Історичні дослідження діячів Ставропігійського інституту у Львові (1864—1890 роки) / О. Киричук // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 2000. — Вип. 7. — С. 141—150.
1369. Кирсанова Е. С. Методологические идеи русской консервативно-либеральной историографии второй половины XIX — начала XX вв. / Е. С. Кирсанова. — М.: МГОУ, 2004. — 118 с.
1370. Кислюк К. В. “Історіософська парадигма” в історичному знанні в Україні XIX — початку XX ст. / К. В. Кислюк // Вісник Харківського університету. — 2004. — № 618 : Філософія. — С. 178—183.
1371. Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі : від концепту до концепції / К. В. Кислюк. — Х. : ХДАК, 2008. — 288 с.
1372. Кислюк К. В. Українська історіософія як феномен культурної пам'яті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора культурології : спец. 26.00.04 “Українська культура” / Кислюк Костянтин Володимирович. — Х., 2005. — 38 с.
1373. Кіян О. Володимир Антонович: історик і організатор Київської історичної школи / О. Кіян. — К. : Вид. Ін-ту історії України, 2005. — 492 с.
1374. Кіян О. І. Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи / О. І. Кіян // Український історичний журнал. — 2006. — № 2. — С. 159—174.
1375. Кіян О. Історіософія Володимира Антоновича / О. Кіян // Філософська думка. — 2006. — № 3. — С. 108—133.
1376. Кіян О. І. Кафедральне “вірую” Володимира Антоновича. З неопублікованої спадщини / О. І. Кіян // Київська старовина. — 1992. — № 3. — С. 63—69.
1377. Климась М. А. Світогляд Івана Франка / М. А. Климась.— К. : Держполітвидав УРСР, 1959. — 349 с.
1378. Климова Т. В. Эволюция социологического позитивизма: На материале русской социологии второй половины XIX — начала XX веков : автореф. дис. на

соискание научной степени канд. социол. наук : спец. 22. 00. 01 “Теория, методология и история социологии” / Климова Татьяна Владимировна. — М., 1996. — 20 с.

1379. Клід Б. Народництво Володимира Антоновича / Б. Клід // Четверта академія пам’яті професора Володимира Антоновича. — К., 1999. — С. 38—61.

1380. Ковалёв А. Д. Эволюционная социология М. М. Ковалевского / А. Д. Ковалёв // Из истории буржуазной социологической мысли в дореволюционной России / редкол. : Ю. В. Гридчин [и др.] ; Ин-т социол. исслед. АН СССР. — М., 1986. — С. 56—86.

1381. Ковальченко И. Д. Кризис русской буржуазной исторической науки в конце XIX — начале XX века: (Итоги и задачи изучения) / И. Д. Ковальченко, А. Е. Шикло // Вопросы истории. — 1982. — № 1. — С. 18—35.

1382. Ковальчук О. Вивчення давньої історії України в період романтизму: історіографічні та джерелознавчі питання / О. Ковальчук // Історіографічні дослідження в Україні. — 2007. — Вип. 17. — С. 6—15.

1383. Ковальчук О. Історіософські пошуки П. Куліша: особливості моделювання історії / О. Ковальчук // Київська старовина. — 1999. — № 6. — С. 116—123.

1384. Ковальчук О. Місце і роль романтичної парадигми в історіософії Михайла Грушевського / О. Ковальчук // Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності : зб. наук. пр. — К., 2002. — С. 258—260.

1385. Ковальчук О. Особливості трактування “історичного джерела” в епоху романтизму / О. Ковальчук // Південний архів. Історичні науки. — 2007. — Вип. 24. — С. 48—53.

1386. Ковальчук О. Принцип історизму в історіографії доби романтизму / О. Ковальчук // Історіографічні дослідження в Україні. — 2002. — Вип. 11. — С. 350—361.

1387. Когут З. Є. Розвиток української національної історіографії в Російській імперії / З. Є. Когут // Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної історії України / З. Є. Когут. — К., 2004. — С. 187—217.

1388. Козій І. Філософія позитивізму М. Іванейка в контексті української національної ідеї / І. Козій // Наукові записки. Сер. Філософія / Тернопіл. пед. ун-т імені В. Гнатюка. — 2007. — № 15. — С. 34—39.
1389. Колесник И. И. Историографическая мысль в России: от Татищева до Карамзина / И. И. Колесник. — Д.: Изд-во ун-та, 1993. — 208 с.
1390. Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України ХІХ століття / І. І. Колесник // Український історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 169—193.
1391. Колесник І. І. Історіографія як тип культури (український інваріант) / І. І. Колесник // Південний архів. Історичні науки.— 1999. — Вип. 2. — С. 8—13.
1392. Колесник І. І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало “нової наукової революції” / І. І. Колесник // Ейдос : альм. теорії та історії іст. науки.— К., 2005. — Вип. 1. — С. 36—45.
1393. Колесник І. І. Стиль історіографічного мислення як когнітивна свідомість / І. І. Колесник // Ейдос : альм. теорії та історії іст. науки.— К., 2006. — Вип. 2, ч. 1. — С. 41—67.
1394. Колесник І. І. Українська історіографія (ХVІІІ — початок ХХ століття) / І. І. Колесник. — К. : Генеза, 2000. — 256 с.
1395. Колесник І. І. Українська історіографія в полі інтелектуальної історії : Modern or Postmodern / І. І. Колесник // Ейдос : альм. теорії та історії іст. науки. — К., 2005. — Вип. 1. — С. 227—245.
1396. Колесник І. І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей / І. І. Колесник // Український історичний журнал. — 2002. — № 1. — С. 26—37.
1397. Колесников К. М. Українська історіософія: Спроба культурологічного аналізу / К. М. Колесников // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Д., 1997. — Вип. 1. — С. 324—332.
1398. Колесников К. М. Українська історична наука та історіософія на рубежі ХІХ—ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец.

07. 00. 06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Колесников Константин Михайлович. — Д., 1999. — 18 с.

1399. Колесников К. М. Українська історіософія на рубежі ХІХ — ХХ ст.: методологічний та історіографічний аспекти / К. М. Колесников // Грані. — 1999. — № 4 (6). — С. 72—80.

1400. Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1937 рр.) / Н. В. Комаренко. — К. : Наук. думка, 1973. — 171 с.

1401. Кон И. С. О понятии исторического прогресса / И. С. Кон // Проблемы развития в природе и обществе. — М. ; Л., 1958. — С. 154—188.

1402. Кон И. С. Позитивизм в социологии : ист. очерк / И. С. Кон. — Л. : Изд-во ун-та, 1964. — 207 с.

1403. Кон И. С. Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли / И. С. Кон. — М. : Соцэкгиз, 1959. — 403 с.

1404. Кондратик Л. Й. Історія соціології України в іменах / Л. Й. Кондратик. — Луцьк : Вид-во ун-ту, 1996. — 105 с.

1405. Кондратик Л. Й. Проблема періодизації історії української соціологічної думки / Л. Й. Кондратик // Науковий вісник Волинського державного університету. — 2006. — № 3. — С. 132—138.

1406. Кондратик Л. Й. Становлення соціологічних студій у Харківському університеті / Л. Й. Кондратик, Л. Л. Лящук // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2009. — № 844. Сер. : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. — Вип. 23. — С. 10—13.

1407. Концепции науки в буржуазной философии и социологии. Вторая половина ХІХ—ХХ в. : сб. науч. тр. — М. : Наука, 1973. — 351 с.

1408. Копиленко М. Л. Грушевський і марксизм / М. Л. Копиленко, О. Л. Копиленко // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 12. — С. 151—157.

1409. Копиленко М. Л. Слідами затривалої полеміки: (Що Іван Франко не прийняв у марксизмі і що марксизм не зрозумів у Франка) / М. Л. Копиленко, О. Л. Копиленко // Філософська і соціологічна думка. — 1990. — № 12. — С. 97—107.

1410. Копилов С. А. Проблемы истории слов'янских народов в историчній думці України (остання третина XVII — початок XX ст.) / С. А. Копилов. — Кам'янець-Подільськ : Оіюм, 2005. — 464 с.
1411. Космина В. Историчний факт у цивілізійному аналізі історії / В. Космина // Историчний журнал. — 2008. — №1. — С. 47—61.
1412. Коцур А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті кінця XVIII — початку XX ст. / А. П. Коцур. — Чернівці : Золоті литаври, 2000. — 424 с.
1413. Коцур А. П. Українські національні історичні школи та вітчизняна історіографія (методологічно-історіософський аспект) / А. П. Коцур // Наукові записки з української історії : зб. ст. — Переяслав-Хмельницький, 1999. — Вип. 9. — С. 68—72.
1414. Кравець М. М. Іван Франко — історик України / М. М. Кравець. — Львів : Вид-во ун-ту, 1971. — 204 с.
1415. Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / В. В. Кравченко. — Х. : Основа, 1990. — 176 с.
1416. Кравченко В. В. Нариси з історії української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. — Х. : Основа, 1996. — 376 с.
1417. Кравченко В. В. Д. І. Багалій в світлі й тіні своєї “Автобіографії” / В. В. Кравченко // Вибрані праці : у 6 т. / Д. І. Багалій. — Т. 1. — Х., 1999. — С. 9—56.
1418. Красавин В. П. Методологические проблемы социального познания в русской философско-социологической литературе конца XIX века / В. П. Красавин. — Пермь : Кн. изд-во, 1974. — 155 с.
1419. Крип'якевич І. Исторично-філософична секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894—1913 роках / І. Крип'якевич // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — 1991. — Т. 222 : Праці історико-філософської секції. — С. 392—411.
1420. Криворот Т. Л. Історіософська концепція М. І. Костомарова / Т. Л. Криворот // Мультиверсум. — 2003. — Вип. 34. — С. 107—117.

1421. Кроче Б. Теория и история историографии / Б. Кроче. — М. : Школа “Языки русской культуры”, 1998. — 192 с.
1422. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. М. Круглашов. — 2-ге вид. — Чернівці : Прут, 2001. — 487 с.
1423. Кукушкина Е. И. Академическая традиция в истории социологии России / Е. И. Кукушкина // Социологические исследования. — 2000. — № 4. — С. 97—108.
1424. Кукушкина Е. И. Русская социология XIX — начала XX века / Е. И. Кукушкина. — М. : Изд-во ун-та, 1993. — 182 с.
1425. Кукушкина Е. И. Русская социология и западная наука (XIX — начало XX в.) / Е. И. Кукушкина // Социологические исследования. — 2006. — № 3. — С. 113—119.
1426. Кукушкина Е. И. Социология и публицистика (К вопросу об истоках отечественной социологии и её предпосылках в трудах учёных Московского университета) / Е. И. Кукушкина // Вестник Московского университета. Сер. Социология и политология. — 2005. — № 1. — С. 16—35.
1427. Куликова-Радзивілл О. Формування історіософії В. С. Іконнікова / О. Куликова-Радзивілл // Історичний збірник: Історія, історіографія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки, есе). — К., 1996. — С. 138—160.
1428. Кун Т. Структура научных революцій / Т. Кун. — М. : Прогресс, 1977. — 302 с.
1429. Куций І. П. Рецепція національної історії в українській науково-історичній думці Галичини (1830-і — 1894 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Куций Іван Петрович. — Львів, 2004. — 19 с.
1430. Куций І. П. Українська науково-історична думка Галичини (1830-і — 1894 рр.) : Рецепція національної історії / І. П. Куций. — Тернопіль : Джура, 2006. — 220 с.
1431. Кучеренко Г. С. Проблемы западноевропейского утопического социализма в творчестве Е. В. Тарле / Г. С. Кучеренко // История социалистических учений: (Вопросы историографии) : сб. ст. — М., 1977. — С. 60—86.
1432. Кушнір І. О. Роль природного добору на початку розвитку людського суспільства у поглядах І. Франка / І. О. Кушнір // Філософія, культура, життя. — Д., 2007. — Вип. 29. — С. 186—191.

1433. Кушнір І. О. Трансформація суспільно-політичних поглядів І. Франка у процесі формування його концепції прогресу та цивілізації / І. О. Кушнір // Філософія, культура, життя. — Д., 2002. — Вип. 19. — С. 159—167.
1434. Ладига О. І. Проблеми методології історії в українській історіографії кінця ХІХ — початку ХХ ст.: (Харківська історична школа) / О. І. Ладига // Вісник Луганського державного педагогічного університету. Сер. Історичні науки. Педагогічні науки. — 1999. — № 9. — С. 74—78.
1435. Лазурко Л. Культурно-освітня проблематика на сторінках польського журналу “Kwartalnik historyczny” (до 1914 р.) / Л. Лазурко // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. — 2006. — Вип. 8. — С. 158—176.
1436. Лакатос І. Історія науки и её рациональные реконструкции / І. Лакатос // Структура и развитие науки: (Из Бостонских исследований по философии науки) / пер. с англ. А. Л. Никифорова. — М., 1978. — С. 203—269.
1437. Лаптин П. Ф. Община в русской историографии последней трети ХІХ — начала ХХ вв. / П. Ф. Лаптин. — К. : Наук. думка, 1971. — 299 с.
1438. Лаптин П. Ф. Економізм і проблеми держави західноєвропейського середньовіччя в російській ліберально-буржуазній позитивістській історіографії / П. Ф. Лаптин. — Кам'янець-Подільськ : Кам'янець-Поділ. пед. ін-т, 1965. — 55 с.
1439. Лаптин П. Ф. Історичні погляди М. М. Ковалевського / П. Ф. Лаптин // Український історичний журнал. — 1962. — № 1. — С. 91—97.
1440. Лахно О. П. Релігія та церква в житті й творчій спадщині М. Костомарова / О. П. Лахно // Історична пам'ять. — 2002. — № 1-2. — С. 77—81.
1441. Левенець Ю. А. Позитивізм у системі обґрунтувань політичної філософії / Ю. А. Левенець // Політична думка. — 2001. — №1—2. — С. 122—131.
1442. Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ — початку ХХ століття) / Ю. А. Левенець. — К. : Стилос, 2001. — 584 с.
1443. Легеза С. В. Романтизм і українська історіографія: методологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07. 00. 06 : “Історіографія,

джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Легеза Сергій Валерійович. — Д., 1998. — 16 с.

1444. Лекторский В. Позитивизм / В. Лекторский // Философская энциклопедия. — М., 1967. — Т. 4. — С. 287—288.

1445. Леонтьева О. Б. Субъективная школа и проблема кризиса позитивизма в русской науке рубежа XIX — XX вв. / О. Б. Леонтьева // Историческая наука и методология истории в России XX века: К 140-летию академика А. С. Лаппо-Данилевского: Санкт-Петербург. чтения по теории, методологии и философии истории. — СПб., 2003. — С. 261—275.

1446. Леонтьева О. Б. Субъективная школа в русской мысли. Проблемы теории и методологии истории / О. Б. Леонтьева. — Самара : Изд-во ун-та, 2004. — 200 с.

1447. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 — первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. — Х. : ХГАК, 2009. — 688 с.

1448. Лиман С. І. Середньовічні цивілізації Західної, Центральної і Південно-Східної Європи: досвід досліджень в українських землях Російської імперії (1804 — перша половина 1880-х рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 02 : “Всесвітня історія” / Лиман Сергій Іванович. — Х., 2010. — 35 с.

1449. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна : пер. с фр. / Ж.-Ф. Лиотар. — СПб. : Алетейя, 1998. — 160 с.

1450. Лиотар Ж.-Ф. Феноменология / Ж.-Ф. Лиотар ; пер. с фр. Б. Г. Соколова. — СПб. : Алетейя, 2001. — 160 с.

1451. Лисенко О. Михайло Драгоманов про історичний прогрес / О. Лисенко // Український історичний журнал. — 1968. — № 11. — С. 73—79.

1452. Лисенко О. М. Ковалевський про соціальний прогрес / О. Лисенко // Прапор. — 1968. — № 5. — С. 69—72.

1453. Лисенко О. Я. Проблеми соціального прогресу в філософській і суспільно-політичній думці України другої половини XIX ст. : дис. ... доктора філос. наук / Лисенко Олександр Якимович. — К., 1968. — 520 с.

1454. Лисенко О. Соціологічні погляди Івана Франка / О. Лисенко. — К. : Вид-во АН УРСР, 1958. — 156 с.
1455. Лисовина А. П. Категория “исторический факт” в марксистской и буржуазной методологии истории / А. П. Лисовина. — Кишинёв : Штиница, 1981. — 70 с.
1456. Лисяк-Рудницький І. І. Між історією і політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки / І. І. Лисяк-Рудницький. — Мюнхен : Сучасність, 1973. — 441 с.
1457. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. Т. 2 / І. Лисяк-Рудницький. — К.: Основи, 1994.— 573 с.
1458. Лосев А. Ф. Понимание стиля у Гегеля и позитивистов / А. Ф. Лосев // Литературная учеба. — 1988. — №4. — С. 159 — 164.
1459. Лукеренко В. Л. Світогляд М. П. Драгоманова / В. Л. Лукеренко. — К. : Наук. думка, 1965. — 127 с.
1460. Луковская И. Политические и правовые учения : Историко-теоретический аспект / И. Луковская. — Л.: Изд-во ун-та, 1985. — 161 с.
1461. Лукичѳв С. С. Политические и методологические позиции М. М. Ковалевского / С. С. Лукичѳв // Учёные записки Томского государственного университета. Сер. юридическая. — 1957. — № 33. — С. 195—222.
1462. Магочий П. Українське національне відродження: нова аналітична структура / П. Магочий // Український історичний журнал. — 1991. — № 3. — С. 97—107.
1463. Мазепа В. Історіософські ідеї Івана Франка / В. Мазепа // Київська старовина. — 2000. — № 1. — С. 62—72; № 2. — С. 18—32; № 3. — С. 38—50.
1464. Мазурок О. С. «...Історію угро-русів, якщо брати до уваги вимоги сучасної історіографії, досі не написано...» / О. С. Мазурок. — Ужгород: Мистецька лінія, 2009. — 284 с.
1465. Майстренко І. Становлення і розвиток генетичної соціології / І. Майстренко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С. 135—146.
1466. Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина ХІХ — 1914 р.) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 1997. — Вип. 32. — С. 82—98.

1467. Максименко И. В. Вопросы методологии истории в научно-педагогической деятельности Е. Н. Щепкина / И. В. Максименко // Записки історичного факультету Одеського університету. — 1997. — Вип. 5. — С. 144—150.
1468. Марценюк І. Концепція всесвітньої історії М. Грушевського і сучасна українська історіографія / І. Марценюк // Вісник Національної академії наук України. — 1996. — №1—2. — С. 82—87.
1469. Маланюк Е. Книга спостережень. Проза / Е. Маланюк. — Торонто : Гомін України, 1962. — Т. 1. — 528 с.
1470. Малинин В. А. Истоки и сущность контристского позитивизма / В. А. Малинин // Критика позитивизма в социологии и естествознании. — М., 1980. — С. 11—32.
1471. Маркин А. В. Концепции политической жизни в русской социологии в конце XIX — начале XX века (М. М. Ковалевский, Б. Н. Чичерин) : дис. ... канд. социол. наук : спец. 22. 00. 01 / Маркин Алексей Вячеславович. — М., 1993. — 123 с.
1472. Марков П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича / П. Г. Марков. — К. : Вища шк., 1986. — 247 с.
1473. Маркова А. В. Философия политики А. И. Стронина / А. В. Маркова. — М. ; Нижний Новгород : Нижний Новгород, 1995. — 214 с.
1474. Маркова Л. А. Наука: история и историография XIX—XX вв. / Л. А. Маркова. — М. : Наука, 1987. — 264 с.
1475. Марчук М. Провідні філософські напрями XX століття / М. Марчук, Б. Починок. — Чернівці : Рута, 2008. — Ч. 1. — 104 с.
1476. Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX ст.) / В. В. Масненко. — К. ; Черкаси : Відлуння Плюс, 2001. — 437 с.
1477. Масненко В. В. Історична думка у процесі розвитку національної свідомості українців (кінець XIX — перша половина XX ст.) : дис. ... доктора іст. наук : спец. 07. 00. 06 / Масненко Віталій Васильович. — К., 2002. — 487 с.
1478. Масненко В. В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського : Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років / В. В. Масненко. — К. : Брама, Черкаси : ІСУЕП, 2000. — 283 с.

1479. Масненко В. Самоідентифікація українських істориків у контексті становлення національної історичної думки (брати А. В. та М. В. Стороженко, І. А. Линниченко, Д. І. Багалій) / В. Масненко // Київська старовина. — 2002. — № 6. — С. 92—106.
1480. Масненко В. В. Українська історіографія кінця ХІХ — першої третини ХХ століття: межі національної ідентичності та політичної легітимації / В. В. Масненко // Історія та історіографія в Європі. — 2004. — Вип. 3. — С. 25—34.
1481. Матвеева Л. В. Бузескул Владислав Петрович — історик свого часу (витоки методу дослідження) / Л. В. Матвеева // Східний світ. — 2004. — № 3. — С. 5—14.
1482. Матяш І. Б. Катерина Грушевська. Життя і діяльність / І. Б. Матяш. — К. : Україна, 2004. — 238 с.
1483. Матяш І. Б. “Зірка першої величини”. Життєпис К. М. Грушевської / І. Б. Матяш. — К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства, 2002. — 232 с.
1484. Мацевко І. Польське слов’янофільство в Галичині на початку ХХ ст.: ідеологія та діяльність / І. Мацевко // Наукові зошити історичного факультету / Львів. нац. ун-т. — 2003. — Вип. 5—6. — С. 150—158.
1485. Медушевский А. Н. История русской социологии / А. Н. Медушевский. — М. : Высш. шк., 1993. — 317 с.
1486. Мельвиль Ю. К. Понятие “хитрость разума” в философии истории Гегеля / Ю. К. Мельвиль // Вестник Московского университета. Сер. философия. — 1971. — № 6. — С. 49—58.
1487. Мельник А. Погляди на історію у філософській думці України кінця ХІХ — початку ХХ століть / А. Мельник // Українознавство. — 2005. — Ч. 1. — С. 75—79.
1488. Мельник В. И. И. А. Гончаров в полемике с этикой позитивизма / В. И. Мельник // Русская литература. — 1990. — № 1. — С. 34—45.
1489. Мельник Л. В. Б. Антонович про проблему державності в українській історії (в інтерпретаціях істориків ХХ ст.) / Л. Мельник // Академія пам’яті професора Володимира Антоновича. — К., 1994. — С. 18—32.

1490. Мерніков Г. І. Риси наукової школи в українській історіографії другої половини XIX століття / Г. І. Мерніков // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. — Д., 1997. — Вип. 1. — С. 332—346.
1491. Мерніков Г. І. Школи в українській історичній науці другої половини XIX — початку XX ст. : проблеми теорії та історіографії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Мерніков Геннадій Іванович. — Д., 1997. — 17 с.
1492. Микулинский С. Р. М. А. Максимович как естествоиспытатель / С. Р. Микулинский // Труды института истории естествознания АН СССР. — 1953. — Т. 5. — С. 191—210.
1493. Микулинский С. Р. Очерки развития историко-научной мысли / С. Р. Микулинский. — М. : Наука, 1988. — 384 с.
1494. Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. — СПб. : Алетейя, 2000. — 260 с.
1495. Миронов Б. Н. Историк и социология / Б. Н. Миронов. — Л.: Наука, 1984. — 174 с.
1496. Михайленко С. Народ у вітчизняній історіографії другої половини XIX — початку XX століття / С. Михайленко // Київська старовина. — 2008. — № 5. — С. 27—39.
1497. Михайлова Е. Е. Образование и российское общество в проблемном поле позитивизма на рубеже XIX — XX столетий / Е. Е. Михайлова // Образование и общество. — 2004. — Кн. 4. — С. 87—93.
1498. Михайлова Е. Е. Русский позитивизм на рубеже XIX — XX веков: Проблема социокультурного развития / Е. Е. Михайлова. — М. : МГОУ, 2004. — 205 с.
1499. Михайлова Е. Е. Философия истории российского позитивизма : Проблема социокультурного развития / Е. Е. Михайлова. — Тверь : Лилия принт, 2002. — 116 с.
1500. Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии : В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики / С. И. Михальченко. — М. : Прометей ; Брянск : Изд-во пед. ун-та, 1997. — 228 с.

1501. Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (середина XIX в. — первая треть XX в.) : дис. ... доктора ист. наук : 07. 00. 09 / Михальченко Сергей Иванович. — М., 1997. — 566 с.
1502. Михальченко С. И. Киевская школа : Очерки об историках / С. И. Михальченко. — Брянск : БГПИ, 1994. — 76 с.
1503. Михальченко С. И. Методология творчества В. Б. Антоновича и его исторические взгляды / С. И. Михальченко // Историческая мысль и история идей : межвуз. сб. науч. тр. — Брянск, 1998. — С. 185—195.
1504. Михальченко С. И. Школа профессора университета св. Владимира В. Б. Антоновича / С. И. Михальченко // Российские университеты в XVIII—XIX веках. — Воронеж, 1998. — Вып. 3. — С. 149—161.
1505. М. М. Ковалевский в истории российской социологии и общественной мысли : К 145-летию со дня рождения М. М. Ковалевского : сб. ст. — СПб. : Изд-во ун-та, 1996. — 240 с.
1506. Могилко О. Історіософські ідеї М. Грушевського в контексті сучасних проблем національного відродження / О. Могилко // Розбудова держави. — 1996. — № 12. — С. 26—29.
1507. Могильницкий Б. Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х годов XIX — начала 900-х годов / Б. Г. Могильницкий. — Томск : Изд-во ун-та, 1969. — 409 с.
1508. Могильницкий Б. Г. У истоков социально-экономического направления в русской буржуазно-либеральной медиевистике / Б. Г. Могильницкий // Методологические и историографические вопросы исторической науки. — Томск, 1965. — Вып. 3. — С. 178—252. — (Труды Томского государственного университета. Серия историческая; т. 178).
1509. Мозгова Н. Гегельянські мотиви в українській духовно-академічній філософії XIX століття // Філософські обрії. — 2000. — №4. — С.127—138.
1510. Мохнатюк І. О. Історичний процес в інтепретації І. Франка / І. О. Мохнатюк // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2006. — Вип. 12. — С. 175—182.

1511. Мохнатюк І. О. Українська історія в творчій спадщині Івана Франка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Мохнатюк Ігор Олексійович. — К., 2007. — 16 с.
1512. Мудрий М. Галицьке русофільство в сучасній історіографії : стан і перспективи дослідження / М. Мудрий // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 2001. — Вип. 9. — С. 254—280.
1513. Музичко О. Є. Внесок Ф. І. Леонтовича у розробку теоретичних проблем історичної науки / О. Є. Музичко // Записки історичного факультету Одеського університету. — 2003. — Вип. 14. — С. 248—261.
1514. Музичко О. Є. Історик Федір Іванович Леонтович (1833—1910): Життя та наукова діяльність / О. Є. Музичко. — Одеса : Астропринт, 2005. — 206 с.
1515. Музичко О. Є. Теоретико-методологічні проблеми історичної науки в інтелектуальній спадщині професора І. А. Линниченка (1857—1926) / О. Є. Музичко // Історіографічні дослідження в Україні. — 2008. — Вип. 19. — С. 74—95.
1516. Мягков Г. П. Научное сообщество в исторической науке: Опыт русской исторической школы / Г. П. Мягков. — Казань : Изд-во ун-та, 2000. — 298 с.
1517. Мягков Г. П. “Нестор немецкой историографии” или “камердинер истории”. Историки России в спорах о Л. Ранке / Г. П. Мягков // Диалог со временем : альм. интеллектуальной истории. — М., 2001. — Вып. 6. — С. 40—79.
1518. Мягков Г. П. ”Русская историческая школа”: методологические и идейно-политические позиции / Г. П. Мягков. — Казань : Изд-во ун-та, 1988. — 198 с.
1519. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель : у 2 т. Т. 2. Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша / Є. К. Нахлік. — К. : Укр. письменник, 2007. — 462 с.
1520. Нахлік Є. К. Особливості релігійно-філософського світогляду Пантелеймона Куліша / Є. К. Нахлік // Confraternitas : ювіл. зб. на пошану Ярослава Ісаєвича. — К. ; Львів, 2006—2007. — С. 487—497. — (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність ; вип. 15).

1521. Нахлік Є. К. Позитивізм у рецепції Пантелеймона Куліша / Є. К. Нахлік // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 11—12. — С. 121—142.
1522. Нахлік Є. К. Проблема “Україна-Захід” в інтерпретації П. Куліша / Є. К. Нахлік // Сучасність. — 1997. — № 6. — С. 123—130.
1523. Нахлік Є. К. Проблеми української державності і засобів боротьби за національне самоутвердження українського народу в політико-історіософській концепції Пантелеймона Куліша / Є. К. Нахлік // Іван Пулюй. Пантелеймон Куліш: Подвижники нації / В. Шендоровський. — К., 1997. — С. 66—87.
1524. Нахлік Є. К. Християнський субстрат історіософії Пантелеймона Куліша / Є. К. Нахлік // Філософська думка. — 1999. — № 5. — С. 102—117.
1525. Нечкина М. В. Василий Осипович Ключевский : История жизни и творчества / М. В. Нечкина. — М. : Наука, 1974. — 640 с.
1526. Неусыхин А. И. Возникновение зависимого крестьянства как класса раннефеодального общества в Западной Европе VI—VIII вв. / А. И. Неусыхин. — М. : Изд-во АН СССР, 1956. — 420 с.
1527. Неусыхин А. И. Дмитрий Моисеевич Петрушевский : (Опыт характеристики) / А. И. Неусыхин // Средние века. — 1946. — Вып. 2. — С. 12—28.
1528. Нечухрин А. Н. Основные элементы позитивистской парадигмы истории (на материалах отечественной историографии) / А. Н. Нечухрин // Методологические и историографические вопросы исторической науки. — Томск, 1994. — Вып. 21. — С. 159—184.
1529. Нечухрин А. Н. Проблема соотношения истории и современности в русской либеральной историографии (80-е гг. XIX в. — 1917 г.) : дис. ... канд. ист. наук : 07. 00. 09 / Нечухрин Александр Николаевич. — Томск, 1979. — 209 с.
1530. Нечухрин А. Н. Смена парадигм в российской историографии всеобщей истории (80-е гг. XIX в. — 1917 г.) : автореф. дис. на соискание научной степени доктора ист. наук : спец. 07. 00. 03 : “Всемирная история” / Нечухрин Александр Николаевич. — Минск, 1993. — 49 с.

1531. Нечухрин А. Н. Теоретико-методологические основы российской позитивистской историографии (80-е гг. XIX в. — 1917 г.) / А. Н. Нечухрин. — Гродно : Изд-во ун-та, 2003. — 351 с.
1532. Никитенко М. Ф. Эволюционные взгляды И. Я. Франко и его борьба за дарвинизм на Украине / М. Ф. Никитенко // Вестник зоологии. — 1970. — №3. — С. 3—13.
1533. Ніколаєнко О. О. “Органічна праця” на українських землях Російської імперії в 30-х — 90-х роках XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 01 “Історія України” / Ніколаєнко Ольга Олександрівна. — Х., 2006. — 21 с.
1534. Новиков А. И. Нигилизм и нигилисты: Опыт критической характеристики / А. И. Новиков. — Л. : Лениздат, 1972. — 296 с.
1535. Новикова Л. И. Русская философия истории / Л. И. Новикова, И. Н. Сиземская. — М. : Магистр, 1997. — 271 с.
1536. Новикова Л. И. Социологическое направление в русской философии истории / Л. И. Новикова, И. Н. Сиземская // Философские науки. — 1997. — № 2. — С. 73—85.
1537. Новикова С. С. Институционализация академической социологии в России на рубеже XIX — XX в. : дис. ... доктора социол. наук : 22. 00. 01 / Новикова Светлана Сергеевна. — М. , 2000. — 409 с.
1538. Новикова С. С. История развития социологии в России : (учеб. пособие). / С. С. Новикова. — М. ; Воронеж : Модэк, 1996. — 288 с.
1539. Новікова О. О. В. К. Піскорський. Біографічний нарис / О. О. Новікова // Вибрані твори та епістолярна спадщина / В. К. Піскорський. — К., 1997. — С. 17—42.
1540. Общественное движение на польских землях: Основные идейные течения и политические партии. 1864—1914 гг. / под ред. А. М. Орехова. — М. : Наука, 1988. — 334 с.
1541. Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа / О. Оглоблин // 125 років української академічної традиції. 1861—1986. — Нью-Йорк, 1993. — С. 105—122.

1542. Огюст Конт : Взгляд из России. — М. : Изд. акад. гос. службы при Президенте РФ, 2000. — 368 с.
1543. Одеські історики. Т. 1 (початок ХІХ — середина ХХ ст.) : енцикл. вид. — Одеса : Друкар. дім, 2009. — 479 с.
1544. Ожегова О. А. Становление российской позитивистской социологии: Социально-психологический аспект : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.01 / Ожегова Ольга Алексеевна. — Саратов, 1998. — 162 с.
1545. Ойзерман Т. И. Не пора ли позитивно переосмыслить полузабытую “теорию факторов” / Т. И. Ойзерман // Социологические исследования. — 2004. — № 4. — С. 3—14.
1546. Оляшек Б. Русский позитивизм. Идеи в зеркале литературы / Б. Оляшек. — Лодзь : Изд-во ун-та, 2005. — 308 с.
1547. Онуфрив Р. І. Методологічне значення лєнінського принципу історизму для критики позитивизму / Р. І. Онуфрив // Проблеми філософії. — 1976. — Вип. 37. — С. 8—16.
1548. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? / Х. Ортега-и-Гассет. — М. : Наука, 1991. — 403 с.
1549. Осипов И. Д. Философия русского либерализма (ХІХ — начало ХХ в.) / И. Д. Осипов. — СПб. : Изд-во ун-та, 1996. — 192 с.
1550. Осипова Н. Г. Возникновение и развитие социологии как науки. Предыстория. Периодизация / Н. Г. Осипова // Вестник Московского университета. Сер. Социология и политология. — 2002. — № 3. — С. 164—190.
1551. Осіння Н. В. Розвиток філософської спадщини І. Канта в Україні (наукометричний аналіз) / Н. В. Осіння // Філософія, культура, життя : міжвуз. зб. наук. пр. — Д., 1999. — Вип. 4. — С. 127—134.
1552. Острянин Д. Х. Світогляд М. О. Максимовича / Д. Х. Острянин. — К. : Держполітвидав УРСР, 1960. — 162 с.
1553. Острянин Д. Х. Розвиток матеріалістичної філософії на Україні / Д. Х. Острянин. — К. : Вища шк., 1971. — 326 с.

1554. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства / Ю. В. Павленко. — 2-е вид. — К. : Либідь, 2000. — 357 с.
1555. Павленко Ю. В. Методологічні засади теорії цивілізаційного процесу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09. 00. 03 “Соціальна філософія та філософія історії” / Павленко Юрій Віталійович. — К., 1996. — 32 с.
1556. Панин В. С. “Первый позитивизм” в России и его оценка русскими мыслителями 60 — нач[ала] 70-х годов XIX века / В. С. Панин // Сборник научных трудов Костромского государственного педагогического института. — 1973. — Вып. 37. — С. 71—91.
1557. Пантин И. К. Критика позитивизма в русской материалистической философии (40 — 80-е годы XIX в.) / И. К. Пантин // Вопросы философии. — 1961. — № 2. — С. 65—76.
1558. Педич В. П. Історична школа М. Грушевського у Львові та народницький напрям в українській історіографії В. Антоновича / В. П. Педич // Четверта академія пам’яті професора Володимира Антоновича. — К., 1999. — С. 72—78.
1559. Педич В. П. Львівська історична школа М. Грушевського (1894—1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Педич Василь Пилипович. — К., 1996. — 23 с.
1560. Петров В. Методологічно-світоглядіві напрями в українській етнографії XIX—XX ст. / В. Петров // Енциклопедія українознавства : у 2 т. — Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949. — Т. 1, ч. 1. — С. 184—187.
1561. Петров М. Эклектика / М. Петров // Философская энциклопедия. — М., 1970. — Т. 5. — С. 543.
1562. Петряев К. Д. Марксизм в борьбе против буржуазных концепций XIX в. об историческом процессе / К. Д. Петряев. — Одесса : Вища шк., 1975. — 148 с.
1563. Печеранський І. П. Філософсько-релігійні погляди П. Тихомирова / І. П. Печеранський // Збірник наукових праць / НДІ українознавства. — 2007. — Т. 17. — С. 479—495.

1564. Пивовар С. Ф. Антигосударственные аспекты украинской ментальности в историко-политическом наследии Н. Костомарова и В. Антоновича / С. Ф. Пивовар // Проблемы славяноведения : сб. науч. ст. и материалов. — Брянск, 2000. — Вып. 1. — С. 67—75.
1565. Пивовар С. Ф. До проблеми співвідношення державної та бездержавних форм суспільного розвитку України в історичній концепції В. Б. Антоновича / С. Ф. Пивовар // Питання історії України. — Чернівці, 1999. — Т. 3. — С. 341—350.
1566. Пивовар С. Ф. До проблеми української державності у вітчизняній історіографії народницького напрямку / С. Ф. Пивовар // Вісник Київського національного університету. Сер. Історія. — 1999. — Вип. 41. — С. 60—63.
1567. Пилипчук О. Я. Внесок Михайла Максимовича в розвиток еволюційного вчення / О. Я. Пилипчук, Т. В. Пічкур // Вісник Дніпропетровського університету. [Сер.] Історія і філософія науки і техніки. — 2000. — Вип. 6. — С. 71-75.
1568. Пилипчук О. Я. Михайло Максимович як дослідник природи / О. Я. Пилипчук, Т. В. Пічкур // Праці Наукового товариства імені Шевченка : Студії з поля історії української науки і техніки. — 2000. — Т. 6. — С. 99—111.
1569. Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова : крит. очерк / Ю. А. Пинчук. — К. : Наука, 1984. — 190 с.
1570. Пинчук Ю. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова / Ю. А. Пинчук // Український історичний журнал. — 2007. — № 2. — С. 78—88.
1571. Пинчук Ю. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю. Пинчук. — К. : Вид. Ін-ту історії України, 2009. — 306 с.
1572. Пинчук Ю. Микола Костомаров і Володимир Антонович: єдність ідей та відмінність методології / Ю. Пинчук, О. Кіян // Історичний журнал. — 2006. — № 1. — С. 43—51.
1573. Пинчук Ю. Розгляд монографії М. Костомарова “Гетьманство Юрія Хмельницького” / Ю. Пинчук // Історичний журнал. — 2008. — № 2. — С. 53—62.

1574. Піча В. М. З історії української соціологічної думки / В. М. Піча, Н. Й. Черниш, Л. Й. Кондратик. — Львів : [Б. в.], 1995. — 64 с.
1575. Пічкур Т. В. Розвиток еволюційної теорії в Україні (друга половина XIX — перша чверть XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 07 “Історія науки і техніки” / Пічкур Тетяна Валеріївна. — К., 2002. — 20 с.
1576. Погодин С. Н. Иван Васильевич Лучицкий (1845—1918) / С. Н. Погодин // Новая и новейшая история. — 2000. — № 6. — С. 174—192.
1577. Погодин С. Н. “Русская школа” историков: Н. И. Кареев, И. В. Лучицкий, М. М. Ковалевский / С. Н. Погодин. — СПб. : СПб. гос. техн. ун-т, 1997. — 381 с.
1578. Покровский В. С. Социально-политические и правовые взгляды М. М. Ковалевского / В. С. Покровский // Советское государство и право. — 1957. — № 4. — С. 90—101.
1579. Поперечна Г. А. Філософська антропологія та історіософія Пантелеймона Куліша : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09. 00. 05 “Історія філософії” / Поперечна Галина Антонівна. — К., 1998. — 17 с.
1580. Попов А. С. В. О. Ключевский и его “школа” : синтез истории и социологии / А. С. Попов. — М. : Сигнал, 2001. — 240 с.
1581. Попов А. С. Социологическая методология отечественной истории : историограф. очерки / А. С. Попов. — Пенза : Пенз. гос. пед. ун-т, 1999. — 76 с.
1582. Попов С. Существуют ли “специфические исторические законы”? / С. Попов // Научные доклады высшей школы. Философские науки. — 1971. — № 6. — С. 147—152.
1583. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах : из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. — Одесса : Астропринт, 2007. — 536 с.
1584. Попова Т. Историография в Новороссийском университете : К истории формирования научного сообщества историков исторической науки / Т. Попова // Проблемы славяноведения. — 2001. — Вып. 3. — С. 95—106.
1585. Попова Т. Историографическая наука : проблемы самоназвания / Т. Попова // Харківський історіографічний збірник. — 2000. — Вип. 4. — С. 20—33.

1586. Попова Т. Н. Историографический процесс в региональном измерении: из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова // Библиотечное дело и краеведение : сб. науч. тр. — К. ; Симферополь, 2002. — Вып. 3. — С. 63—80.
1587. Попова Т. Историософия как теория истории / Т. Попова // Записки історичного факультету Одеського університету. — 1997. — Вип. 4. — С. 115—125.
1588. Попова Т. Лики историографии: имена и смысл / Т. Попова // Історіографічні дослідження в Україні. — 2000. — Вип. 10, чис. 5 : Спеціальні історичні дисципліни : Питання теорії та методики. — Ч. 2 : Історіографія. — С. 415—434.
1589. Попова Т. О понятии “историографический процесс” / Т. Попова // Харківський історіографічний збірник. — 1995. — Вип. 1. — С. 45—59.
1590. Попова Т. Н. Региональная историография : проблемы методологии / Т. Н. Попова // Библиотечное дело и краеведение : сб. науч. тр. — К. ; Симферополь, 2000. — С. 143—161.
1591. Попова Т. Н. Становление историографии как специальной исторической дисциплины: Некоторые аспекты проблемы / Т. Н. Попова // Российские университеты в XIX — начале XX века. — Воронеж, 1996. — Вып. 2. — С. 44—55.
1592. Попович М. Ф. Нарис історії культури України / М. Ф. Попович. — 2-ге вид. — К. : АртЕк, 2001. — 725 с.
1593. Портнов А. До питання національної приналежності та самосвідомості історичних діячів української минувшини / А. Портнов // Сучасність. — 1999. — № 2. — С. 81—85.
1594. Посохов С.І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX — початку XX століття в публіцистиці та історіографії. — Х.: Вид-во ун-ту, 2006. — 368 с.
1595. Потульницький В. Академік М. Грушевський як соціолог / В. Потульницький // Вісник Київського університету. Сер. Історико-філологічні науки. — 1991. — Вип. 1. — С. 4—13.
1596. Потульницький В. А. Діалектика ірраціонального й раціонального в російській і польській історичній науці другої половини XIX століття — початку XX століття:

порівняльний аналіз / В. А. Потульницький // Український археографічний щорічник. — 2002. — Вип. 7. — С. 259—278.

1597. Потульницький В. А. Інтеграція національної історії у світову в німецькій історіософії у першій половині XIX століття / В. А. Потульницький // Український археографічний щорічник. — 2004. — Вип. 8 / 9. — С. 366—380.

1598. Потульницький В. А. Концепції державності в українській зарубіжній історико-політологічній науці (1918—1939) : дис. ... доктора іст. наук : 07. 00. 02 ; 07. 00. 03 / Потульницький Володимир Арнольдович. — К., 1992. — 483 с.

1599. Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819—1991): навч. посібник для студентів вищих навч. закладів / В. А. Потульницький. — К. : Либідь, 1994. — 319 с.

1600. Потульницький В. А. Основні етапи розвитку української історичної думки в європейському контексті / В. А. Потульницький // Схід — Захід. — 1999. — Вип. 2. — С. 13—61.

1601. Потульницький В. А. Політична доктрина В. Липинського / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. — К., 1992. — №9. — С. 37—45.

1602. Потульницький В. А. Проблема регіоналізму в українській політичній та історичній думці другої половини XIX — першої половини XX століття (на прикладі образу Галичини) / В. А. Потульницький // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2000. — Вип. 35—36. — С. 150—167.

1603. Потульницький В. А. Схеми і періодизації історії України в українській історіографії 19—20 ст.: проблеми теорії та методології / В. А. Потульницький // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. — 2000. — Вип. 10, чис. 5 : Історіографічні дослідження в Україні. — Ч. 2 : Історіографія. — С. 434—460.

1604. Потульницький В. А. Теорія української політології / В. А. Потульницький. — К. : Либідь, 1993. — 191 с.

1605. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української культури XVII—XX століть / В. А. Потульницький. — К. : Либідь, 2002. — 480 с.

1606. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. — 2000. — № 1. — С. 3—20 ; № 2. — С. 27—47 ; № 3. — С. 22—44 ; № 4. — С. 20—37.
1607. Похила Л. С. Історичні погляди П. Куліша : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 01 “Історія України” / Похила Лариса Степанівна. — Одеса, 1998. — 17 с.
1608. Пріцак О. Михайло Грушевський як історіософ / О. Пріцак // Вісник АН України. — 1992. — № 2. — С. 51—54.
1609. Пріцак О. Володимир Антонович як історіософ / О. Пріцак // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. — К., 1996. — Ч. 1. — С. 9—16.
1610. Пушкарёв Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л. Н. Пушкарёв. — М. : Наука, 1975. — 281 с.
1611. Рагозин Н. П. Проблемы власти в русском либерализме последней трети XIX — начала XX века (альтернативы в рамках позитивизма) / Н. П. Рагозин // Политический процесс и политическое сознание. — М., 1986. — С. 79—118.
1612. Райков Б. Е. Русские биологи-эволюционисты до Дарвина. Т. 2 / Б. Е. Райков. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1951. — 588 с.
1613. Ракитов А. И. Историческое познание. Системно-гносеологический подход / А. И. Ракитов. — М.: Политиздат, 1982. — 303 с.
1614. Рамазанов С. П. Кризис в российской историографии начала XX века / С. П. Рамазанов. — Волгоград : Изд-во ун-та, 1999—2000. — Ч. 1—2.
Ч. 1. — 1999. — 144 с.
Ч. 2. — 2000. — 164 с.
1615. Рамазанов С. П. Методологический кризис в российской историографии начала XX века: Сущность и основные этапы : дис. ... доктора ист. наук : 07. 00. 09 / Рамазанов Сергей Павлович. — Томск, 1995. — 457 с.
1616. Расулов Т. А. Критика В. И. Лениным позитивисткой социологии в 90-е годы XIX века / Т. А. Расулов. — Баку : Изд-во АН Азербайджан. ССР, 1960. — 175 с.

1617. Репина Л. “Вызов” и “ответ”: Перспективы исторической науки в начале нового тысячелетия / Л. Репина // Ейдос : альм. теорії та історії іст. науки. — 2008. — Вип. 3, ч. 1. — С. 11—25.
1618. Репина Л. П. История исторического знания / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. — М. : Дрофа, 2004. — 288 с.
1619. Ржеуцький В. В. Іван Крип’якевич як дослідник української історичної науки / В. В. Ржеуцький // Південний архів. Історичні науки. — 1999. — Вип. 2. — С. 74—80.
1620. Родионов А. В. К вопросу о методологической дискуссии 90-х годов XIX века в германской историографии / А. В. Родионов // Историографический сборник : межвуз. науч. сб. — Саратов, 1981. — Вып. 6 (9) : Методологические проблемы исторической науки. — С. 39—54.
1621. Романенчук Б. До проблеми світогляду Івана Франка / Б. Романенчук // Записки Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка. — 1968. — Т. 184. — С. 31—52.
1622. Руда О. В. Дослідження історії України в польській історіографії кінця XIX — початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 06 : “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Руда Оксана Василівна. — Львів, 2005. — 17 с.
1623. Руда О. В. Дослідження історії України в польській історіографії кінця XIX — початку XX століття : дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 06 / Руда Оксана Василівна. — Львів, 2005. — 238 с.
1624. Руда О. Українська тема на сторінках львівського часопису “Kwartalnik historyczny” (“Історичний кварталник”) в 1887—1914 рр. / О. Руда // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. — 2004. — Вип. 13. — С. 308—321.
1625. Руда О. Український національний рух середини XIX ст. в оцінці польських істориків Львова зламу XIX — XX ст. / О. Руда // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XX i XIX w. / red. J. Maternicki, L. Zaskilniak. — Rzeszów, 2005. — Т. 3. — С. 257—269.
1626. Русанова О. Ф. Философия и методология истории в XX в.: Школы, проблемы, идеи / О. Ф. Русанова. — Екатеринбург : Изд-во Урал. отд. РАН, 2000. — 354 с.

1627. Русский позитивизм: Лесевич, Юшкевич, Богданов. — СПб. : Наука, 1995. — 362 с.
1628. Савченко А. И. Кант и позитивизм: (Проблема предмета философии) : автореф. дис. на соискание научной степени канд. филос. наук : спец. 09. 00. 03 “История философии” / Савченко Анатолий Иванович. — К., 1986. — 16 с.
1629. Савчук Г. Діалектика всесвітньої і національної історії в історіософському баченні Мирона Кордуби / Г. Савчук // Наукові зошити історичного факультету / Львів. нац. ун-т. — 2003. — Вип. 5—6. — С. 395—402.
1630. Савчук Л. Філософія позитивізму в структурі творчого методу Івана Франка / Л. Савчук // Українське літературознавство. — 2006. — Вип. 68 : Іван Франко : статті і матеріали. — С. 27—32.
1631. Самойленко О. Г. Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга пол. ХІХ — поч. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 02 “Всесвітня історія” ; 07. 00. 06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Самойленко Олександр Григорович. — К., 2000. — 20 с.
1632. Самсонова Н. Г. Критика плюралистических концепций позитивизма в России конца ХІХ — начала ХХ веков : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филос. наук : спец. 09. 00. 03 “История философии” / Самсонова Наталья Георгиевна. — М., 1985. — 23 с.
1633. Сарбей В. “Українське відродження” та “українське ХІХ століття” як концептуальні історіографічні поняття кінця ХVІІІ — початку ХХ ст. / В. Сарбей // Осягнення історії : зб. пр. на пошану М. П. Ковальського. — Острог ; Нью-Йорк, 1999. — С. 443—451.
1634. Сафронов Б. Г. М. М. Ковалевский как социолог / Б. Г. Сафронов. — М. : Изд-во ун-та, 1960. — 262 с.
1635. Сафронов Б. Г. Некоторые характерные идеи позитивистской социологии и их источники / Б. Г. Сафронов // Научные доклады высшей школы. Философские науки. — 1974. — № 4. — С. 65—73.

1636. Сафронов Б. Г. Русские историки-позитивисты о социальной революции / Б. Г. Сафронов // Проблемы теории социальной революции : сб. ст. / под ред. М. Я. Ковальзона. — М., 1976. — С. 107—118.
1637. Свердлов М. Б. Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII—XX вв. / М. Б. Свердлов. — СПб. : Дмитрий Буланин, 1996. — 330 с.
1638. Світленко С. І. Діячі польського походження в українському національному русі пореформеної доби: українські хлопомани К. П. Михальчук, Б. С. Познанський, Т. Р. Рильський / С. І. Світленко // Наукові записки національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. — 2003. — Вип. 3. — С. 52—59.
1639. Серода О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861—1867) / О. Серода // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 1999. — Вип. 34. — С. 199—214.
1640. Серода О. Співробітництво Івана Франка з “Товариством історичним” у Львові / О. Серода // Українське літературознавство. — 1992. — Вип. 56. — С. 137—145.
1641. Сидиенко Т. И. Либерально-историческая мысль в России на рубеже XIX—XX веков / Т. И. Сидиенко. — СПб. : Нестор, 2004. — 321 с.
1642. Сидоренко О. Розвиток медієвістики в Університеті св. Володимира кінця 40-х — 60 рр. XIX ст. у зв'язку з становленням позитивістської методології / О. Сидоренко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Сер.: Історичні науки. — 2002. — Вип. 15. — С. 44—47.
1643. Симонова Е. В. Социологическая концепция А. И. Стронина : автореф. дис. на соискание научной степени канд. социол. наук : спец. 22. 00. 01 “Теория, методология и история социологии” / Симонова Елена Валерьевна. — СПб., 2006. — 22 с.
1644. Сеницын О. В. О возникновении неокантианского течения в русской буржуазной историографии / О. В. Сеницын // Изучение и преподавание историографии в высшей школе : межвуз. темат. сб. науч. тр. — Калининград, 1991. — С. 67—72.
1645. Сеницын О. В. Неокантианская методология истории и развитие исторической мысли в России в конце XIX — начале XX вв. / О. В. Сеницын. — Казань : Унипресс, 1998. — 162 с.

1646. Ситник О. Роля Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика / О. Ситник // Український історик. — 1991—1992. — № 3—4 [1991], 1—4 [1992]. — С. 169—177.
1647. Сініцина А. В. Історико-філософські ідеї українського романтизму (П. Куліш, М. Костомаров) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09. 00. 05 “Історія філософії” / Сініцина Алла Василівна. — Львів, 2001. — 19 с.
1648. Сініцина А. В. Історико-філософські ідеї українського романтизму (Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров) / А. В. Сініцина. — Львів : НАН України, Львів. нац. бібліотека ім. В. Стефаника, 2002. — 159 с.
1649. Сініцина А. В. Україноцентризм філософського мислення П. Куліша / А. В. Сініцина // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. — 2000. — Вип. 1. — С. 48—56.
1650. Сініцина А. В. Формування та еволюція світогляду Пантелеймона Куліша (кінець 40-х — поч. 60-х рр.) / А. В. Сініцина // Обрії. — 1998. — № 1. — С. 53—57.
1651. Сінкевич Є. Г. Історична наука в II Речі Посполитій — основні риси та взаємовпливи з провідними європейськими науковими течіями / Є. Г. Сінкевич // Південний архів. Історичні науки. — 2002. — Вип. 8. — С. 30—42.
1652. Сінкевич Є. Історичні школи в польській історіографії другої половини XIX ст. (методологічні зауваження) / Є. Сінкевич // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. — 2007. — Вип. 13. — С. 33—36.
1653. Сінкевич Є. Г. Краківська історична школа в польській історіографії / Є. Г. Сінкевич. — 2-е вид., уточн. і доп.— Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. — 360 с.
1654. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. — К. : Наук. думка, 2001. — 912 с.
1655. Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861—1917) / О. Ф. Скакун. — Х. : Изд-во ун-та, 1987. — 159 с.
1656. Скакун О. Ф. Политические и правовые взгляды Д. И. Багалея / О. Ф. Скакун // Проблемы правоведения. — 1984. — Вып. 45. — С. 31—39.

1657. Скакун О. Ф. Федерализм Михайла Драгоманова / О. Ф. Скакун // Вісник АН УРСР. — 1991. — № 9. — С. 74—91.
1658. Складенко О. Т. Общественно-политические и философские взгляды И. Я. Франка / О. Т. Складенко // Научные записки Днепропетровского университета. — Д., 1951. — Т. 40, вып. 1. — С. 139—150.
1659. Скринник М. А. Творча спадщина І. Франка : Малодосліджені філософські питання / М. А. Скринник // Філософська і соціологічна думка. — 1990. — № 12. — С. 108—117.
1660. Скромное обаяние позитивизма (позитивизм и его альтернативы современной философии) : материалы конф., 15—16 дек. 1995 г. — СПб., 1996. — 69 с.
1661. Славяноведение в дореволюционной России : биобиблиогр. словарь. — М. : Наука, 1979. — 427 с.
1662. Слонимский А. Г. Участие российских учёных в международных конгрессах историков / А. Г. Слонимский // Вопросы истории. — 1970. — № 7. — С. 95—108.
1663. Смирнов И. П. От марксизма к идеализму : М. И. Туган-Барановский, С. Н. Булгаков, Н. А. Бердяев / И. П. Смирнов. — М. : Рус. книгоизд. т-во, 1995. — 286 с.
1664. Смоленский Н. И. Леопольд фон Ранке. Методология и методика исторического исследования / Н. И. Смоленский // Методологические и историографические вопросы исторической науки. — 1966. — Вып. 4. — С. 270—311.
1665. Смоленчук А. Ф. Белорусская историография второй половины XIX — начала XX века и становление национальной идеологии / А. Ф. Смоленчук // Славяноведение. — 1999. — № 5 — С. 60—67.
1666. Соколова А. М. Научная и педагогическая деятельность Д. М. Петрушевского / А. М. Соколова // Очерки социально-экономической и политической истории Англии и Франции XIII—XVII вв. / под ред. В. Ф. Семенова. — М., 1960. — С. 96—130.
1667. Сокуренок В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий) / В. Г. Сокуренок. — Львов : Изд-во ун-та, 1966. — 265 с.

1668. Сосновська М. С. Філософсько-світоглядні засади творчості В. Антоновича : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09. 00. 05 “Історія філософії” / Сосновська Мирослава Станіславівна. — К., 2001. — 17 с.
1669. Сохань П. С. М.С.Грушевський і academia: Ідея, змагання, діяльність / П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв. — К. : Вид. Ін-ту укр. археографії, 1993. — 320 с.
1670. Социологическая мысль в России: Очерки по истории немарксистской социологии последней трети XIX — начала XX века. — Л. : Наука, 1978. — 416 с.
1671. Социология: Энциклопедия / сост. А. А. Грицанов и др. — Мн.: Книжный дом, 2003. — 1312 с.
1672. Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова : зб. наук. пр. — К. : Наук. думка, 1995. — 118 с.
1673. Стельмах С. П. Відродження історизму?: Теоретичні проблеми історичної науки XIX ст. в сучасній зарубіжній історіографії / С. П. Стельмах // Історія та історіографія в Європі. — 2004. — Вип. 3. — С. 116—136.
1674. Стельмах С. П. Вчені Київського університету в німецьких університетах (XIX — початок XX ст.) / С. П. Стельмах // Етнічна історія народів Європи. — 2004. — Вип. 16 : Німці в етнокультурному просторі України. — С. 148—152.
1675. Стельмах С. П. Історична думка в Україні XIX — початку XX ст. / С. П. Стельмах. — К. : Академія, 1997. — 176 с.
1676. Стельмах С. П. Історична думка і методологія історії в Україні (XIX — початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07. 00. 06 “історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Стельмах Сергій Петрович. — К., 2005. — 33 с.
1677. Стельмах С. П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX — початок XX століття / С. П. Стельмах. — К. : Київ. ун-т, 2005. — 378 с.
1678. Стельмах С. П. Парадигми історичної думки у XX столітті / С. П. Стельмах // Політична думка. — 1997. — № 4. — С. 153—169.

1679. Стельмах С. П. Професорська корпорація Київського університету в ХІХ — на початку ХХ століття / С. П. Стельмах // Вісник Київського національного університету. Сер. Історія. — 2000. — Вип. 46. — С. 5—10.
1680. Стельмах С. П. Соціальна історія в Україні: витоки і традиції світоглядно-інтерпретаційної парадигми (ХІХ — початок ХХ ст.) / С. П. Стельмах // Історія та історіографія в Європі. — 2003. — Вип. 1—2. — С. 81—93.
1681. Стельмах С. П. Становлення історичної науки в Україні у першій половині ХІХ століття / С. П. Стельмах // Наукові записки Києво-Могилянської академії. Історичні науки. — 2001. — Т. 19. — С. 53—58.
1682. Стельмах С. П. Теоретичні новації у вітчизняній історіографії другої половини ХІХ століття / С. П. Стельмах // Наукові записки Києво-Могилянської академії. Історичні науки. — 2000. — Т. 18. — С. 63—69.
1683. Стельмах С. П. Участь істориків України в міжнародній методологічній дискусії наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття / С. П. Стельмах // Український історичний збірник. — 2000. — К., 2000. — С. 203—219.
1684. Степовий Т. Буржуазні соціологічні школи / Т. Степовий // Червоний шлях. — 1926. — № 5—6. — С. 137—155; № 7—8. — С. 105—126; № 9. — С. 125—145; № 10. — С. 122—145; 1927. — № 1. — С. 218—243.
1685. Стогній І. Філософські та естетичні погляди Михайла Максимовича / І. Стогній, В. Куц // “Я син свого народу”: Наукова спадщина Михайла Максимовича: (До 200-річчя з дня народження вченого). — К., 2005. — С. 323—330.
1686. Стрельский В. И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР / В. И. Стрельский. — К. : Изд-во ун-та, 1961. — 133 с.
1687. Струченков О.В. Наука як об’єкт дискурсу в позитивістській соціології середини ХІХ століття // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2010. — № 889. Сер. : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. — Вип. 23. — С. 23—26.
1688. Сэв Л. Современная французская философия: ист. очерк от 1789 г. до наших дней : пер. с фр. / Л. Сэв. — М. : Прогресс, 1968. — 391 с.

1689. Таран Л. В. В. С. Иконников. Исторические взгляды / Л. В. Таран // Південний архів. Історичні науки.— 2003. — Вип. 13. — С. 5—10.
1690. Таран Л. В. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX — 40-е годы XX вв. / Л. В. Таран. — К. : Наук. думка, 1994. — 200 с.
1691. Таран Л. В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX — поч. XXI ст.) / Л. В. Таран. — Ніжин : Вид-во держ. ун-ту ім. М. Гоголя, 2009. — 248 с.
1692. Тельвак В. В. Михайло Грушевський у Київському університеті : (До проблеми формування теоретико-методологічних поглядів) / В. В. Тельвак // Український історик. — 2002. — № 1—4. — С. 186—208.
1693. Тельвак В. В. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії / В. В. Тельвак, В. П. Тельвак. — К. ; Дрогобич, 2005. — 334 с.
1694. Тельвак В. Методологічні основи історичних поглядів М. С. Грушевського / В. Тельвак // Київська старовина. — 2002. — № 2. — С. 3—28.
1695. Тельвак В. Національний міф в рецепції Михайла Грушевського / В. Тельвак // Київська старовина. — 2010. — №5. — С. 126—139.
1696. Тельвак В. Суб'єкт історичного процесу в історіософії Михайла Грушевського / В. Тельвак // Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності. — К., 2002. — С. 59—73.
1697. Тельвак В. В. Теоретико-методологічна проблематика на сторінках “Kwartalnika historycznego” / В. В. Тельвак // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / red. J. Maternicki, L. Zaskilniak. — Lwów ; Rzeszów, 2004. — Т. 2. — S. 85—106.
1698. Тельвак В. В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів М. С. Грушевського (кінець XIX — початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 06 : “історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Тельвак Віталій Васильович. — Львів, 2001. — 19 с.
1699. Тельвак В. В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX — початок XX століття) / В. В. Тельвак. — Нью-Йорк ; Дрогобич : Вимір, 2002. — 235 с.

1700. Тельвак В. Теоретична спадщина Михайла Грушевського у східноєвропейській історіографії першої половини ХХ століття / В. Тельвак // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — 2002. — Вип. 6. — С. 384—394.
1701. Тельвак В. В. Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М. С. Грушевського-рецензента (1894—1914 рр.) / В. В. Тельвак // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Д., 2001. — Вип. 2. — С. 209—224.
1702. Тельвак В. Теоретичні проблеми історії у творчій спадщині М. С. Грушевського-рецензента / В. Тельвак // Київська старовина. — 2001. — № 5. — С. 157—165.
1703. Тельвак В. Українська історична наука на сторінках часопису „Kwartalnik historyczny” (до 1914 р.) / В. Тельвак // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w ХХ і ХІХ w. / red. J. Maternicki, L. Zaszkiłniak. — Lwów ; Rzeszów, 2005. — Т. 3. — S. 245—256.
1704. Тельвак В. Хмельниччина в історіософії Михайла Грушевського / В. Тельвак // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — 1998. — Вип. 3. — С. 50—62.
1705. Тельвак В. Християнство в філософії Михайла Грушевського / В. Тельвак // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — 2000. — Вип. 4. — С. 212—222.
1706. Тельвак В. П. Михайло Грушевський — дослідник української історіографії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 06 : “історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Тельвак Вікторія Петрівна. — К., 2004. — 19 с.
1707. Тимошенко В. І. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) / В. І. Тимошенко. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2004. — 358 с.
1708. Тишинська Е. Погодін і Зубрицький / Е. Тишинська // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1912. — Т. 110, кн. 4. — С. 101—122.
1709. Толочко О. П. Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Линниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) / О. П. Толочко // Український археографічний щорічник. — 1993. — Вип. 2. — С. 92—103.

1710. Тольятти П. Развитие и кризис итальянской мысли в XIX веке / П. Тольятти // Вопросы философии. — 1955. — № 5. — С. 57—70.
1711. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт ; пер. с англ. под ред. Е. Г. Трубиной, В. В. Харитонова. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2002. — 528 с.
1712. Уваров А. И. Гносеологический анализ теории в исторической науке / А. И. Уваров. — Калинин : Изд-во ун-та, 1973. — 220 с.
1713. Удод О. А. Дисциплінарна структура української історичної науки: академічний та дидактичний виміри / О. А. Удод // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / за ред. Г. К. Швидько. — Д., 2007. — С. 129—142.
1714. Ульяновський В. І. Знаний і незнаний Володимир Іконніков / В. І. Ульяновський // Історичні портрети / В. С. Іконніков. — К., 2004. — С. 6—82.
1715. Ульяновський В. І. Релігійні погляди та історико-церковні розправи проф. В. Б. Антоновича / В. І. Ульяновський // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. — К., 1994. — С. 33—69.
1716. Ульяновський В. І. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / В. І. Ульяновський // Моя сповідь : вибр. іст. та публіцист. твори / В. Б. Антонович. — К., 1995. — С. 5—76.
1717. Унпелев А. Г. Историографические очерки к проблемам методологии исторической науки / А. Г. Унпелев, Г. А. Унпелев. — Владивосток : Изд-во Дальневосточ. ун-та, 1983. — 138 с.
1718. Уткина Н. Ф. Позитивизм, антропологический материализм и наука в России (вторая половина XIX в.) / Н. Ф. Уткина. — М. : Наука, 1975. — 350 с.
1719. Федорів І. Концептуальні основи історії України в творчості Мирона Кордуби / І. Федорів // Наукові зошити історичного факультету / Львів. нац. ун-т. — 2003. — Вип. 5—6. — С. 403—407.
1720. Фёдоров М. Г. Русская прогрессивная мысль XIX в. : от географического детерминизма к историческому материализму / М. Г. Фёдоров. — Новосибирск : Наука, 1972. — 162 с.

1721. Федосеев П. История и социология / П. Федосеев, Ю. Францев // Коммунист. — 1964. — № 2. — С. 61—74.
1722. Федюк В. Ю. Историко-філософський аналіз категорії “народ” (у контексті історіософських поглядів М. Костомарова) / В. Ю. Федюк // Філософія, культура, життя : міжвуз. зб. наук. пр. — Д., 2007. — Вип. 29. — С. 192—201.
1723. Федюк В. Ю. М. І. Костомаров про роль особистості в історії / В. Ю. Федюк // Філософія, культура, життя : міжвуз. зб. наук. пр. — Д., 2005. — Вип. 25. — С. 150—157.
1724. Ферков О. В. Історія Закарпаття у крайовій угорськомовній історіографії (XIX — початку XX ст.) : дис. ... канд іст. наук : 07. 00. 06 / Ферков Оксана Василівна. — Ужгород, 2004. — 205 с.
1725. Философская культура Украины и отечественная общественная мысль XIX — XX вв. / [Н. И. Лук, В. Д. Белодед, И. Г. Герасимьяк и др. ; отв. ред. Н.И. Лук] ; АН УССР, Ин-т философии. — К. : Наук. думка, 1990. — 265 с.
1726. Філософська думка в Україні : біобібліогр. словник. — К. : Пульсари, 2002. — 244 с.
1727. Фрадкін В. З. Життя на користь Україні / В. З. Фрадкін // Микола Федорович Сумцов (1854—1922) : біобібліогр. покажч. / [уклад. Н. І. Полянська, В. О. Савчук, В. З. Фрадкін, В. О. Ярошик]. — К., 1999. — С. 7—19.
1728. Ханина А. З. Некоторые вопросы теории в творчестве В. К. Пискорского / А. З. Ханина // Критика буржуазных концепций всеобщей истории. — Казань, 1973. — Вып. 2. — С. 130—151.
1729. Ханина А. З. Некоторые вопросы теории истории в творчестве В. К. Пискорского: (Роль народных масс и личности в истории) / А. З. Ханина // Критика буржуазных концепций всеобщей истории. — Казань, 1974. — Вып. 3. — С. 52—70.
1730. Ханина А. З. Идеино-теоретические позиции В. К. Пискорского в начале XX столетия / А. З. Ханина // Критика буржуазных концепций всеобщей истории. — Казань, 1972. — Вып. 1. — С. 114—133.

1731. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев [та ін.]. — Х. : Фоліо, 2004. — 750 с.
1732. Хмылёв Л. Н. Проблемы методологии истории в русской буржуазной историографии конца XIX — начала XX вв. / Л. Н. Хмылёв. — Томск : Изд-во ун-та, 1978. — 172 с.
1733. Хорошева А. В. Позитивизм как составная часть теории Н. Я. Данилевского / А. В. Хорошева // Вестник Московского университета. Сер. История. — 2005. — № 2. — С. 70—96.
1734. Цыпленков А. И. Критика позитивистской социологии русскими революционными демократами / А. И. Цыпленков // Актуальные проблемы истории философии народов СССР. — М., 1981. — Вып. 9. — С. 26—29.
1735. Чернівецький державний університет / ред. кол. : Червінський К. О. [та ін.]. — Львів : Вища шк., 1975. — 191 с.
1736. Черткова Е. Л. Отношение позитивизма к традиционной философии / Е. Л. Черткова // Проблемы диалектического материализма. — М., 1972. — Вып. 2. — С. 245—255.
1737. Чижевський Д. Гегель в Росії / Д. Чижевський // Філософські твори : у 4 т. / Д. Чижевський ; під заг. ред. В. Лісового. — К., 2005. — Т. 4 : Гегель у Росії. Гегель і французька революція. Гегель і Ніцше. — С. 3—307.
1738. Чишко В. С. Біографістика як галузь історичної науки : історіографія та методологія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07. 00. 06 : «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Чишко Віталій Сергійович. — К., 1997. — 48 с.
1739. Чорновол І. Політичні аспекти народницької історіографії: від М. Костомарова до М. Грушевського / І. Чорновол // Молода нація. — 2000. — № 3. — С. 132—159.
1740. Чуйко В. Чотири методології філософії науки: особливості та сфери застосування / В. Чуйко // Філософська думка. — 2000. — № 1. — С. 3—26.
1741. Шадріна Е. Н. Философия науки и историография науки: анализ соотношения (на примере реализации программы позитивизма) / Е. Н. Шадріна. — Саратов : [Б. и.], 2003. — 25 с.

1742. Шаповал Ю. Г. І в Україні святилось те слово... / Ю. Г. Шаповал. — Львів : Паїс, 2003. — 677 с.
1743. Шаханов А. Н. Русская историческая наука второй половины XIX — начала XX века: Московский и Петербургский университеты / А. Н. Шаханов. — М. : Наука, 2003. — 420 с.
1744. Шахматов Б. М. П. Н. Ткачѳв: Этюды к творческому портрету / Б. М. Шахматов. — М. : Мысль, 1981. — 286 с.
1745. Шильман М. Е. Историческая ритмика: философско-методологический аспект : дис. ... канд. филос. наук : 09. 00. 03 / Михаил Евгеньевич Шильман. — Х., 2005. — 227 с.
1746. Школы в науке : сб. науч. ст. / отв. ред. В. С. Швырев. — М. : Наука, 1977. — 523 с.
1747. Шкуринов П. С. Позитивизм в России XIX века / П. С. Шкуринов. — М. : Изд-во ун-та, 1980. — 416 с.
1748. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історіографії кінця XVIII — початку XX століть / Р. Шпорлюк // Наука і культура. — К., 1991. — Вип. 25. — С. 159—167.
1749. Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова : зб. наук. пр. / за ред. М. І. Лука. — К. : Наук. думка, 1991. — 118 с.
1750. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. — К. : Наук. думка, 1972. — 254 с.
1751. Шувалов В. И. Многофакторный подход к истории / В. И. Шувалов. — Пенза : Пенз. гос. пед. ун-т им. В. Г. Белинского, 1999. — 107 с.
1752. Шувалов В. И. Проблема факторов исторического процесса в русской либеральной историографии конца XIX в. — 1917 г. : дис. ... канд. ист. наук : 07. 00. 09 / Шувалов Владимир Иванович. — Пенза, 1996. — 211 с.
1753. Шувалов В. И. Социально-психологический аспект изучения истории в российской историографии последней трети XIX — первой половины XX вв. / В. И. Шувалов. — М. : Моск. гос. пед. ун-т, 2001. — 227 с.

1754. Щукин В. Русское западничество. Генезис — сущность — историческая роль / В. Щукин. — Лодзь : Ibidem, 2001. — 368 с.
1755. Эймонтова Р. Г. Идеи просвещения в обновляющейся России (50—60-е годы XIX века) / Р. Г. Эймонтова. — М. : ИРИ, 1998. — 408 с.
1756. Юринець В. Український філософський фронт / В. Юринець // Прапор марксизму-ленінізму. — 1932. — № 5—6. — С. 181—194.
1757. Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924—1930 рр.) / О. Юркова. — К. : НАН України, Ін-т історії України, 1999. — 433 с.
1758. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. — К. : Критика, 2007. — 376 с.
1759. Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в “Історії України-Русі” : доп. / Н. Яковенко // Образ іншого в сусідніх історіях : міфи, стереотипи, наукові інтерпретації : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 15—16 груд. 2005 р.). — К., 2008. — С. 89—103.
1760. Янковский Ю. Патриархально-дворянская утопия. Страница русской общественно-литературной мысли 1840—1850-х годов / Ю. Янковский. — М. : Худож. лит., 1981. — 373 с.
1761. Ясь О. В. Ідеалістичні та ірраціональні мотиви в науковій творчості Миколи Костомарова / О. В. Ясь // Україна модерна. — 2006. — Ч. 10. — С. 37—57.
1762. Ясь О. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870—1880-х років / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. — 2007. — Вип. 17. — С. 78—105.
1763. Ясь О. Історичне письмо Куліша у світлі його інтелектуальних трансформацій / О. Ясь // Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. — К., 2009. — С. 459—528.
1764. Ясь О. Монографічні студії в українській історіографії другої половини XIX ст. / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. — 2004. — Вип. 14. — С. 365—404.
1765. Ankersmit F. Historiography and Postmodernism / F. Ankersmit // History and Theory. — 1989. — Vol. XXVIII (28), no 2. — P. 137—153.

1766. Araszkievicz F. F. Pozytywizm polski / F. F. Araszkievicz. — 2-e wyd. — Lublin : Lamus, 1947. — 67 s.
1767. Barycz H. Wśród gawędziarzy, pamiętnikarzy i uczonych galicyjskich : studia i sylwety z życia umysłowego Galicji / H. Barycz. — Kraków : Zakł. Narod. im Ossolińskich, 1963. — T. 1—2.
- T. 1. — 426 s.
- T. 2. — 390 s.
1768. Breisach E. Historiography. Ancient, Medieval and Modern / E. Breisach. — Chicago ; London : The University of Chicago Press, 1983. — 487 p.
1769. Cała A. Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej / A. Cała. — Warszawa: Wydwo un-tu, 1992. — 211 s.
1770. Carr E. What is history? / E. Carr. — New York : Alfred A. Knopf, 1964. — 209 p.
1771. Charewiczowa Ł. Historiografia i miłośnictwo Lwowa / Ł. Charewiczowa. — Lwów : Nakł. t-wa miłośników przeszłości Lwowa, 1938. — 291 s.
1772. Charlton D. G. Positivist Thought in France during the Second Empire, 1852—1870 / D. G. Charlton. — Oxford : Clarendon press., 1959. — 251 p.
1773. Chlebowczyk J. O prawie do bytu małych i młodych narodów : kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.) / J. Chlebowczyk. — [Katowice] : Śląski Instytut Naukowy ; Warszawa; Kraków : Państw. Wydaw. Naukowe, 1983. — 475 s.
1774. Czapliński W. Dorobek naukowy Adama Szelałowskiego / W. Czapliński, H. Wereszycki // Kwartalnik Historyczny. — 1962. — R. 69, z. 3. — S. 615—636.
1775. Czerwińska-Schupp E. Recepcja myśli Ludwika Gumplowicza w Polsce / E. Czerwińska-Schupp // Archiwum historii filozofii i myśli społecznej. — 2007. — Nr. 52. — S. 231—249.
1776. Data J. Tendencje pozytywistyczne w czasopiśmiennictwie wielkopolskim w latach 1848—1870 / J. Data. — Poznań : PWN, 1975. — 182 s.
1777. Dembowski B. Spór o metafizykę : główne poglądy na metafizykę w Polsce na przełomie XIX i XX w. / B. Dembowski. — Warszawa : Akademia Teologii Katolickiej, 1969. — 213 s.

1778. Drogoszewski A. *Pozytywizm polski*. – Lwów: Wyd-wo zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1931. – 68 s.
1779. Dutkiewicz J. *Szymon Askenazy i jego szkoła* / J. Dutkiewicz. — Warszawa : PWN, 1958. — 251 s.
1780. *Dwa życia Ludwika Gumplowicza : wybór tekstów / wybór, oprac. i wpraw. J. Surman i G. Mozetič*. — Warszawa : Oficyna naukowa, 2010. — 533 s.
1781. *Idee pozytywizmu w piśmiennictwie rosyjskim : materiały międ. konf. nauk. (Łódź, 18—19 wrzesnia 2000 r.) / pod red. B. Olaszek*. — Łódź : Dot, 2000. — 178 s.
1782. Hecker J. F. *Russian Sociology. A Contribution to the History of Sociological Thought and Theory* / J. F. Hecker. — London : Chapman & Hall ltd, 1934. — 313 c.
1783. *Historiografia polska w dobie pozytywizmu (1865—1900) : komp. doc.* — Warszawa : Państwowe wyd-wo naukowe, 1968. — 257 s.
1784. *Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego, 1775—1918 / zebrał, wstępem i komentarzem opatrzył Marian H. Serejski*. — Warszawa : PWN, 1963. — 665 s.
1785. *Historycy Warszawscy ostatnich dwóch stuleci / pod red. A. Gieysztor, J. Maternickiego, H. Samsonowicza*. — Warszawa : Czytelnik, 1986. — 496 s.
1786. Hochfeldowa A. *Neokantyzm okresu pozytywizmu i jego wpływy w Polsce / A. Hochfeldowa // Z historii filozofii pozytywistycznej w Polsce: Ciągłość i przemiany*. — Wrocław; Warszawa ; Kraków ; Gdansk, 1972. — S. 99—138.
1787. Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe : A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations* / M. Hroch. — Cambridge: Cambridge un-ty press, 1985. — 220 p.
1788. Grabski A. F. *Franciszek Bujak i historia gospodarcza* / A. F. Grabski // *Historyka*. — 1979. — T. 1. — S. 101—124.
1789. Grabski A. F. *Dzieje historiografii* / A. F. Grabski. — 2 wyd. — Poznań : Wyd-wo Poznańskie, 2006. — 866 s.
1790. Grabski A. F. *Historiografia polska w latach 1863—1899 / A. F. Grabski, M. N. Serejski // Historia nauki polskiej*. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź, 1987. — T. 4. — S. 578—612.

1791. Grabski A. F. Orientacje polskiej myśli historycznej. *Studia i rozwiązania / A. F. Grabski.* — Warszawa : PWN, 1971. — 431 s.
1792. Grabski A. F. Spór o prawa dziejowe. Kontrowersje wokół Henry’ego Thomasa Buckle’a w Polsce w dobie pozytywizmu / A. F. Grabski. — Lublin : Wyd-wo un-tu M. Curie-Skłodowskiej, 2002. — 462 s.
1793. Grabski A. F. W sprawie pozytywizmu w historiografii / A. F. Grabski // *Historia: Poznanie i przekaz / pod red. B. Jakubowskiej.* — Pieszów, 2000. — S. 51—72.
1794. Grabski A. F. Warszawscy entuzjaści H. T. Buckle’a. Z dziejów warszawskiego pozytywizmu / A. F. Grabski // *Kwartalnik Historyczny.* — 1969. — R. 76, z. 4. — S. 853—864.
1795. Grabski A. F. Z zagadnień metodologicznych tzw. krakowskiej szkoły historycznej / A. F. Grabski // *Studia Metodologiczne.* — 1969. — T. 6. — S. 49—86.
1796. Idea niepodległości i suwerenności narodowej w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku suwerenności narodowej w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku / pod red. J. Maternickiego. — Warszawa: COMSNP, 1989. — 420 s.
1797. Iggers G. G. New directions in European historiography / G. G. Iggers. — Middletown : Wesleyan Uniw. Press., 1984. — XII, 267 s.
1798. Iwańska M. Prasa pozytywistów warszawskich wobec Żydów i kwestii żydowskiej / M. Iwańska. — Łódź : Ibidem, 2006. — 235 s.
1799. Janowski M. Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności. Dylematy ideowe polskiej demokracji liberalnej w Galicji w latach 1889—1914 / M. Janowski. — Warszawa : In-istorii PAN, 1996. — 271 s.
1800. Jaskólski M. Historia-naród-państwo. Zarys syntezy myśli politycznej konserwatystów krakowskich w latach 1866—1934 / M. Jaskólski. — Kraków : UJ, 1981. — 230 s.
1801. Kieniewicz J. Wpływ zaboru rosyjskiego na świadomość społeczeństwa polskiego / J. Kieniewicz // *Dzieje Najnowsze.* — 1977. — R. 9. — N. 4. — S. 105—115.
1802. Kohut Z. E. The Development of a Ukrainian National Historiography / Z. E. Kohut // *Historiography of Imperial Russia: The Professional and Writing of History in a Multinational State / Z. E. Kohut.* — New York ; London, 1999. — P. 453—478.

1803. Kolbuszewska J. Mutacja modernistyczna w historiografii polskiej (przełom XIX i XX wieku) / J. Kolbuszewska. — Łódź : Ibidem, 2005. — 252 s.
1804. Kozak S. U źródeł romantyzmu i nowożytnej myśli społecznej na Ukrainie / S. Kozak. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdansk : PAN, 1978. — 146 s.
1805. Kozłowska H. Z problematyki przełomu pozytywistycznego w Galicji / H. Kozłowska // Kwartalnik Historyczny. — 1975. — R. 72, z. 3. — S. 540—559.
1806. Kozłowska-Sabatowska H. Ideologia pozytywizmu galicyjskiego 1864—1881 / H. Kozłowska-Sabatowska. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakł. Narod. im Ossolińskich, 1976. — 187 s.
1807. Kuderowicz Z. Artyści i historia : koncepcje historiozoficzne polskiego modernizmu / Z. Kuderowicz. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Polska Akademia Nauk, 1982. — 193 s.
1808. Kudrna J. Ke kritice pozitivismu v současné buržoazní německé, francouzské a italské historiografii 19 a 20 století / J. Kudrna. — Brno : Universita J. E. Purkyně, 1983. — 151 c.
1809. Ludwikowski R. R. Główne nurty polskiej myśli politycznej. 1815—1890 / R. R. Ludwikowski. — Warszawa : Państwowe wyd-wo naukowe, 1982. — 465 s.
1810. Maciejewski J. Przedburzowcy. Z problematyki przełomu między romantyzmem a pozytywizmem / J. Maciejewski. — Kraków : Wyd-wo literackie, 1971. — 419 s.
1811. Magocsi R. P. The Ukrainian national revival : A new analytical framework / R. P. Magocsi // Canadian Review of studies of nationalism. — 1989. — N. 16. — P. 45—62.
1812. Markiewicz G. Spór o model społeczeństwa na łamach “Przeglądu Tygodniowego” i “Przeglądu Katolickiego” w latach 1864—1880 / G. Markiewicz. — Łódź : Wyd-wo un-tu, 2000. — 212 s.
1813. Markiewicz H. Dialektyka pozytywizmu polskiego / H. Markiewicz. — Warszawa : PAN, 1965. — 25 s.
1814. Markiewicz H. Pozytywizm / H. Markiewicz. — Warszawa : Państwowe wyd-wo naukowe, 2004. — 610 s.

1815. Maternicki J. Geografia historiograficzna II Rzeczypospolitej / J. Maternicki // *Przegląd Humanistyczny*. — 1990. — N. 2. — S. 11—45.
1816. Maternicki J. Historia i historycy : Studia i szkice historiograficzne / J. Maternicki. — Rzeszów : Wyd-wo un-tu, 2005. — 294 s.
1817. Maternicki J. Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w. / J. Maternicki. — Rzeszów : Wyd-wo un-tu, 2009. — 490 s.
1818. Maternicki J. Historiografia polska XX wieku. Cz. 1 : Lata 1900—1918 / J. Maternicki. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : PAN, 1982. — 246 s.
1819. Maternicki J. Idee i postawy. Historia i historycy polscy. 1914—1918 / J. Maternicki. — Warszawa : Państwowe wyd-wo naukowe, 1975. — 547 s.
1820. Maternicki J. Między tradycją a nowoczesnością. Spory metodologiczne na III Zjeździe historyków polskich w Krakowie w 1900 r. / J. Maternicki // *Kwartalnik historii nauki i techniki*. — 1980. — N 2. — S. 269—297.
1821. Maternicki J. O nowy kształt historii. Z badań nad recepcją zachodnioeuropejskiej myśli metodologicznej w historiografii polskiej w dobie modernizmu i neoromantyzmu / J. Maternicki // *Dzieje Najnowsze*. — 1980. — N. 1. — S. 119—172.
1822. Maternicki J. Polska refleksja teoretyczna i metodologiczna w dziedzinie historii w okresie neoromantyzmu i modernizmu / J. Maternicki // *Przegląd Humanistyczny*. — 1979. — N 7. — S. 33—55.
1823. Maternicki J. Polskie badania nad lwowskim środowiskiem historycznym w XIX i XX w. / J. Maternicki // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XX i XIX w.* — Rzeszów, 2004. — T. I. — S. 29—64.
1824. Maternicki J. Polskie szkoły historyczne we Lwowie w XIX w. / J. Maternicki // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XX i XIX w.* / red. J. Maternicki, L. Zaskilniak. — Lwów ; Rzeszów, 2005. — T. 3. — S. 23—45.
1825. Maternicki J. Polskie środowisko historyczne w latach 1900—1918 / J. Maternicki // *Przegląd Humanistyczny*. — 1980. — N 4—5. — S. 11—29.
1826. Maternicki J. “Rewolucje” i przełomy w historiografii polskiej XIX i XX w. Próba analizy czynników sprawczych // *Kultura historyczna dawna i współczesna : Studia i szkice* / J. Maternicki. — Warszawa, 1979. — S. 11—31.

1827. Maternicki J. Adam Szelągowski wobec idei historii socjologicznej / J. Maternicki // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XX i XIX w. / red. J. Maternicki, L. Zaskilniak. — Lwów ; Rzeszów, 2006. — T. 4. — S. 178—198.
1828. Maternicki J. Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej / J. Maternicki. — Rzeszów : Wyd-wo wyższej szkoły pedagogicznej, 1999. — 195 s.
1829. Modzelewski W. Naród w teorii społecznej pozytywizmu warszawskiego / W. Modzelewski // Studia Socjologiczne. — 1973. — № 4. — S. 191—214
1830. Nowakowski S. Franciszek Bujak jako socjolog / S. Nowakowski // Studia Socjologiczne. — 1964. — № 4. — S. 95—118.
1831. Olaszek B. Dymitr Pisariew : wokół problemów pozytywizmu w Rosji / B. Olaszek. — Łódź: Wyd-wo un-tu, 1997. — 251 s.
1832. Olszewski H. Rozważania o szkołach historycznych / H. Olszewski // Historyka. Studia Metodologiczne. — Warszawa ; Wrocław ; Kraków, 1984. — T. 14. — S. 129—140.
1833. Pawelec T. Szkoła czy środowisko? (Lwów i lwowscy historycy — uwagi metodologiczne) / T. Pawelec // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XX i XIX w. / red. J. Maternicki, L. Zaskilniak. — Rzeszów, 2005. — T. 3. — S. 46—60.
1834. Poniatowski Z. Problematyka nauki w piśmiennictwie katolickim w Polsce 1863—1905 / Z. Poniatowski. — Warszawa : Książka i Wiedza, 1961. — 220 s.
1835. Proces historyczny w literaturze i sztuce : materiały konf. nauk., maj 1965 / red. M. Janion i A. Piorunowa. — Warszawa : Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, 1967. — 401 s.
1836. Romanowski A. Pozytywizm na Litwie : polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864—1904 / A. Romanowski. — Kraków : Universitas, 2003. — 485 s.
1837. Rudnytsky I. L. The Role of the Ukraine in Modern History / I. L. Rudnytsky // Slavic Review. — 1963. — Vol. 22, N 2. — P. 199—207.
1838. Rüsen J. Historische Vernunft. Grundzüge einer Historik I. Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft / J. Rüsen. — Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, 1983. — 157 s.

1839. Serczyk W. A. Historycy ukraiński w Polsce międzywojennej / W. A. Serczyk // Środowisko historyczne II [Drugiej] Rzeczypospolitej. Cz. 2: Materiały konferencji naukowych w Cedzynie i Białymstoku w 1986 i 1987 / pod red. J. Maternickiego. — S. 292—308.
1840. Serczyk J. 25 wieków historii. Historycy i ich dzieła / J. Serczyk. — Toruń : Wyd-wo un-tu M. Kopernika, 1994. — 448 s.
1841. Serejski M. Miejsce pozytywistycznej szkoły warszawskiej w historiografii polskiej XIX stulecia / M. Serejski // Kwartalnik Historyczny. — 1955. — R. 62, z. 3. — S. 66—98.
1842. Serejski M. H. Naród a państwo w polskiej myśli historycznej / M. H. Serejski. — Warszawa : PWN, 1973. — 331 s.
1843. Simon W. M. European Positivism in the Nineteenth Century. An Essay in intellectual history / W. M. Simon. — New York : Cornell univ. press, 1963. — 384 p.
1844. Skarbek J. Koncepcja nauki w pozytywizmie polskim / J. Skarbek. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakł. Narod. im Ossolińskich, 1968. — 172 s.
1845. Skarga B. Narodziny pozytywizmu polskiego. 1831—1864 / B. Skarga. — Warszawa : PWN, 1964. — 411 s.
1846. Skarga B. O tak zwanym “przełomie antypozytywistycznym” // Przełom i interpretacje. Z warsztatu historyka filozofii / B. Skarga. — Warszawa, 1987. — S. 291—300.
1847. Skarga B. Porządek świata i porządek wiedzy. Ze studiów nad filozofią polską epoki pozytywizmu / B. Skarga // Z historii filozofii pozytywistycznej w Polsce : Ciągłość i przemiany / pod red. A. Hochfeldowej, B. Skargi. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk, 1972. — S. 17—44.
1848. Skarga B. Supiński — między romantyzmem a pozytywizmem / B. Skarga // Filozofia polska. — Warszawa, 1967. — S. 431—452.
1849. Spór o historyczną szkołę kracowską. W stulecie katedry historii Polski UJ / pod red. C. Bobińskiej, J. Wyrozumskiego. — Kraków : Wyd-wo literackie, 1972. — 374 s.
1850. Szafran-Szadkowska L. Zagadnienie etnogenezy słowian w historiografii polskiej: w okresie od średniowiecza do końca XIX stulecia / L. Szafran-Szadkowska. — Opole : WSP, 1983. — 144 s.

1851. Śreniowska K. Stanisław Zakrzewski. Przyczynek do charakterystyki prądów ideologicznych w historiografii polskiej. 1883—1936 / K. Śreniowska. — Łódź : Zakł. im. Ossolińskich we Wrocławiu, 1956. — 190 s.
1852. Śreniowska K. W sprawie kryteriów podziału szkół historycznych doby pozytywizmu na ziemiach polskich / K. Śreniowska // *Historyka. Studia Metodologiczne*. — 1977. — T. 7. — S. 93—98.
1853. Toczek A. Habilitacje historyków lwowskich (1865—1918) / A. Toczek // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XX i XIX w.* / red. J. Maternicki, L. Zaskilniak. — Pieszów, 2006. — T. 4. — S. 368—385.
1854. Topolsky J. *Methodology of History* / J. Topolsky ; transl. by O. Wojtasiewicz. — Warszawa: Polsc. Publishers ; Dordrecht-Boston : Riedel Publ. Co., 1976. — 690 p.
1855. Topolski J. Problemy przełomu antypozytywistycznego w naukach historycznych / J. Topolski // *Zagadnienie przełomu antypozytywistycznego w humanistyce*. — Warszawa ; Poznań, 1978. — S. 9—21.
1856. Velychenko S. *National History as Cultural process : A Survey of the interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian historical writing from the earliest times to 1914* / S. Velychenko. — Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, Press university of Alberta, 1992. — 283 p.
1857. Vytanovych I. *Political views of Ivan Franko* / I. Vytanovych // *The Ukrainian Quaterly*. — 1956. — Vol. 12, n. 2. — P. 126—133.
1858. Warzenica E. *Pozytywistyczny "obóz młodych" wobec tradycji wielkiej polskiej poezji romantycznej (lata 1866—1881)* / E. Warzenica. — Warszawa : PWN, 1968. — 183 s.
1859. Wierzbicka M. *Dawne syntezy dziejów Polski: rozwój i przemiany koncepcji metodologicznych* / M. Wierzbicka. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: PAN, 1974. — 160 s.
1860. White H. *The content of the form: narrative of discourse a hist. representation* / H. White. — Baltimore ; London : Hopkins univ. press, 1987. — XIV, 244 p.
1861. White H. *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism* / H. White. — Baltimore ; London : The Johns Hopkins UP, 1978. — 287 p.

1862. Wierzbicki A. Wschód i zachód w koncepcjach dziejów Polski. Z dziejów polskiej myśli historycznej w dobie porzbirowej / A. Wierzbicki. — Warszawa : PIW, 1984. — 346 s.
1863. Willaume J. Epoka nowożytna w dziejopisarstwie polskim i powszechnym / J. Willaume. — Lublin : Wyd-wo Lubelskie, 1979. — 280 s.
1864. Withers C. W. Placing the Enlightenment. Thinking Geographically about the Age of Reason / C. W. Withers. — Chicago & London : The University of Chicago press, 2007. — 314 p.
1865. Zarys dziejów filozofii polskiej. 1815—1918. — Warszawa : PWN, 1983. — 612 s.
1866. Zasztowt L. Europa Środkowa-Wschodnia a Rosja XIX — XX wieku : w kręgu edukacji i polityki / L. Zasztowt. — Warszawa: Wyd-wo Retro-Art, 2007.— VII, 561 s.
1867. Zaszkiłniak L. Ukraińskie badania lwowskiego środowiska historiograficznego XIX—XX wieku / L. Zaszkiłniak // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XX i XIX w. / red. J. Maternicki, L.Zaszkiłniak. — Rzeszów, 2004. — T. 1. — S. 65—78.
1868. Złota księga historiografii lwowskiej XIX — XX wieku / pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka. — Pieszów : Wyd-wo un-tu, 2007. — 616 s.
1869. Żmigrodzka M. Orzeszkowa : młodość pozytywizmu / M. Żmigrodzka. — Warszawa : Państw. Instytut Wydawniczy, 1965. — 501 s.